



НАЦІОНАЛЬНИЙ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ  
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК



Кабанець Є.П.

# ЗАГИБЕЛЬ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ: міфи і дійсність



*Документальне розслідування*







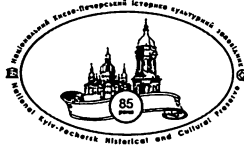
Національний Києво-Печерський  
історико-культурний заповідник



*Кабанець Є.П.*

**ЗАГИБЕЛЬ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ:  
МІФИ І ДІЙСНІСТЬ**

*Документальне розслідування*



**Київ – 2011**

УДК 63+86

ББК 9+2

К 12

**Рецензенти:** доктор історичних наук, професор О. Є. Лисенко,  
кандидат історичних наук О. М. Філь

Рекомендовано до друку Вченою радою  
Національного Києво-Печерського  
історико-культурного заповідника  
(протокол № 4 від 06.07.2010)

**Кабанець Є.П.**

К 12 Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. – 376 с.

ISBN 978-966-8809-38-5

У книзі висвітлюється контрверсійне питання про обставини знищення головного храму Києво-Печерської лаври – Успенського кафедрального собору 3 листопада 1941 р. Розкриваються невідомі факти з історії оборони Києва та його німецької окупації, описано діяльність у цих складних умовах співробітників Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Книга написана на основі різноманітних наративних джерел – архівних документів, газетних та журнальних публікацій, спогадів очевидців. Для широкої читацької аудиторії.

УДК 63+86  
ББК 9+2

ISBN 978-966-8809-38-5

© Національний Києво-Печерський  
історико-культурний заповідник, 2011  
© Кабанець Є.П., 2011

3 листопада 1941 р. стало сумною датою в новітній історії України. Цього дня, рівно 70 років тому, у Києво-Печерському монастирі стався потужний вибух, який майже ущент зруйнував Успенський собор. Біль і сльози принесла ця трагічна втрата в душу кожного православного. Впродовж століть головний храм Києво-Печерської лаври уособлював духовний потенціал нашого народу. Це – шедевр християнського мистецтва, створений генієм давньоруських зодчих. Він був загальнолюдським здобутком і джерелом духовного натхнення для багатьох поколінь митців. Небагато було в історії нашої держави святинь, які б здобули таку широку славу в усьому православному світі. Церквою, подібною до небес, називали Успенський собор прочани, що звідусіль стікалися до Києва.

Уславлена пам'ятка, зведена ще за правління синів Ярослава Мудрого наприкінці XI століття, пережила багато лихоліть і спустошень. Її руйнували і грабували степові орди, що сіяли кров і сльози на слов'янських землях. Храм потерпав від землетрусів і пожеж. Та кожного разу відновлювався і ставав ще величнішим.

Вогненні роки Другої світової війни стали найбільшим випробуванням для цієї святині. Жахливий акт вандалізму, вчинений новітніми варварами, став найсуворішим викликом людяності. Адже Успенський собор уособлював ідеали християнської віри, тому руйнація цієї святині стала духовним геноцидом української нації.

Нині важко уявити собі Києво-Печерську лавру без неповторного силуету її найголовнішої святині і яскравого саява золотих куполів, що високо здіймаються у небо над Дніпровими кручами. Проте багато хто з нас ще пам'ятає, як кілька десятиліть тому на його місці, у самому серці Лаври, була жахлива руїна. Відбудова собору лишалася болючою і дискусійною проблемою для кількох поколінь українських реставраторів, архітекторів та художників. На щастя, сьогодні вже завершу-

ється оздоблення інтер'єру цього унікального храму і незабаром ми зможемо побачити його у повній і неповторній красі.

Автор монографії порушує дуже складне питання, яке ще не знайшло остаточного вирішення в історичній науці. Темі вибуху Успенського собору присвячено чимало публікацій, однак жодна з них не дає повної відповіді.

Можна по-різному оцінювати вірогідність авторських припущень і висновків, проте навряд чи книга залишить читача байдужим. Адже трагічна і водночас велична історія Успенського собору увібрала в себе всю історію нашого народу.

***Марина Громова***

Генеральний директор  
Національного Києво-Печерського  
історико-культурного заповідника

*Пам'яті І.Н. Колесника*

Історія – це правда, яка стає брехнею,  
а міф – це брехня, яка стає правдою.

*Жан Кокто*

Mundus vult decipi

Обставини руйнації кафедрального храму Києво-Печерського монастиря під час німецької окупації 3 листопада 1941 р. все ще лишаються одною з найбільших таємниць новітньої історії України.

У 2001 р. на українському телебаченні було продемонстровано художньо-публіцистичний фільм “Успенський собор”, підготований студією “ВІАТЕЛ” за підтримки Київської міської держадміністрації (автори сценарію Галина Криворчук, Василь Вітер, Руслан Кухаренко; режисер-постановник Василь Вітер; оператор-постановник Ігор Приміський). У цій стрічці на широкому епічному тлі майже тисячолітньої епохи змальовувалися події, пов'язані з історією головного храму Печерської лаври. Водночас значна увага приділялася нинішньому становищу церковної споруди й вирішенню цілого комплексу наболілих проблем, передусім щодо відбудови старовинної пам'ятки, відновлення її інтер'єрів, реституції художніх цінностей, що колись зберігалися в цьому храмі тощо. Не оминули митці, звичайно, й найболючіших таємниць минулого, зокрема обставин варварського знищення собору восени 1941 р. Проте ніхто з творчої групи так і не наважився дати відповідь на питання, хто саме був причетний до цього блюзнірства. Основний акцент розслідування знімальної групи був зведений до тривіального висновку: “злочин безбожної влади”.

Тодішній міський голова Києва Олександр Омельченко, оцінюючи ті далекі події з позиції сьогодення, взагалі обмежився лише риторичною реплікою: “Історики так і не дійшли висновку, хто зруйнував [Успенський собор] – німці чи чекісти. 50 років після війни: скільки можна писати дисертацій? Я думаю, що нашому поколінню випала честь...



Меморіальна дошка на головній апсиді Успенського собору: "зруйнований варварами ХХ століття у 1941 р."

честь і можливість відтворити Успенський собор як найголовніший храм православ'я нашого. І нехай пройдуть часи, щоб більше історики не повертались і не гадали, хто його зруйнував, чи німці, чи більшовики. ...Варвари, зруйнували його варвари..." У роз-

думах київського мера прозвучали щонайменше дві суперечливі думки: по-перше, що слід припинити копирсатися в трагічній історії собору й займатися безплідними пошуками істини, які, мовляв, вже й так встигли набриднути багатьом поколінням дослідників, і по-друге, що з'ясування правди про внутрішнє підґрунтя подій та їхніх учасників зовсім неважливе для сучасників.

Звичайно, з цими сентенціями не можна погодитися. Оприлюднення імен злочинців, які зазіхнули на святиню, не можна вважати простою даниною докучливій цікавості чи політичній кон'єктурі. Нездарма кажуть, що поки не буде похований останній загиблий солдат, не скінчиться й сама війна, на якій його було вбито. Так само можна сказати, що допоки не будуть розслідувані й розкриті військові злочини минулих воєн, не зникне й привид загальної зневаги й недовіри до нашого "непередбачуваного" минулого, офіційної науки, яка його "представляє", та її лицемірних "літописців". На жаль, прорахунків у цій сфері й досі набагато більше, ніж досягнень. У зв'язку з цим й народилася ідея провести самостійне розслідування обставин трагедії, яка сталася майже 70 років тому, й оприлюднити його результати у вигляді невеличкої статті або нарису. Проте, коли автор цих рядків вже взявся за написання своєї роботи, то збагнув, що на заваді його наміру можуть стати дві майже непереборні обставини. З одного боку, закритість деяких відомчих архівів та корпоративна солідарність людей, причетних до цих відомств, а з іншого, просто таки велетен-



ська кількість матеріалів, в яких можна дуже легко потонути, не знайшовши найголовнішого.

При опрацюванні джерел доводилося постійно видозмінювати формат і обсяг пропонованої нижче роботи, так що вона докорінно переписувалася принаймні тричі, поступово перетворюючись на заготовку для більш грандіозного й амбітного проекту, який, можливо, буде реалізований у недалекому майбутньому. В зв'язку з цим, було прийнято рішення припинити поки що пошуки і опрацювати вже зібраний матеріал у жанрі популярної публіцистики, не забуваючи, звичайно, супроводжувати текст по можливості вичерпними коментарями та посиланнями. Наскільки це мені вдалося, визначати моїм читачам. Наостанок хочу висловити щиро вдячність усім моїм колегам: Р.І. Качану, к.і.н. Т.М. Себті, к.і.н. К.К. Крайньому, Є.Ф. Чередниченко – за терплячість, проявлену ними при ознайомленні з окремими фрагментами запропонованого нижче дослідження, та справедливі й своєчасні зауваження, отримані від них у процесі написання цієї роботи.

Усі цитати з іншомовних джерел перекладені українською. Україномовні джерела подаються зі збереженням особливостей орфографії та пунктуації оригіналу.

## 1. ДЖЕРЕЛА

Ще донедавна вважалося, що всі публікації про плундрування Успенського собору Печерської лаври, можна символічно поділити на дві групи за умовним хронологічним вододілом – роботи, опубліковані до 1989 р. й опісля цієї дати. Малося на увазі, що в усіх дослідженнях, надрукованих у Радянському Союзі напередодні перебудови, за поодиноким винятком хіба що книги дисидента Анатолія Кузнецова “Бабий Яр”, лунали звинувачення на адресу виключно німецької сторони, а праці, оприлюднені закордоном, мали неодмінний антирадянський підтекст. Після розпаду СРСР ставлення до цього сюжету кардинальним чином змінилося, і от вже голоси на підтримку прорадянської версії стали ознакою дурного тону й ретроградства. Насправді, подібна класифікація не витримує серйозної критики. В СРСР аж до кінця 1980-х рр. злочасна тема руйнувань у Лаврі вважалася небажаною й небезпечною для широкого розголосу, а всі її інтерпретації в основному зводилися до переліку традиційних пропагандист-

ських кліше про злочини німецько-фашистських окупантів в Україні<sup>1</sup>. Ця інформація подавалася у суворо дозованому вигляді, без жодних коментарів й уточнень, в одних і тих самих формулюваннях, з одним і тим самим набором імен, фактів та наперед визначених оцінок, які займали буквально лічені рядки тексту<sup>2</sup>.

Винятком служили хіба щоденникові записи відомого українсько-го кінорежисера Олександра Довженко, зроблені під час війни, але у повному обсязі вперше оприлюднені лише 1990 р. У них подається контрверсійна думка, що основні руйнування Києва лежать тягарем на совісті радянського командування, й висловлюються суперечливі оцінки історико-культурної цінності новітньої забудови міста. Довженко, маючи лише голі підозри, сповнені бентежних сумнівів та вагань, висловлює без жодних доказів суто емоційні судження, які були занадто довірливо сприйняті сучасною читацькою аудиторією як вісунські одкровення.

“Лавру Печерську зірвано мінами. “Зачем она?”

Будуть мстити українському народу слідчі з трибуналів, будуть мстити всьому народу. Уже мстять”.

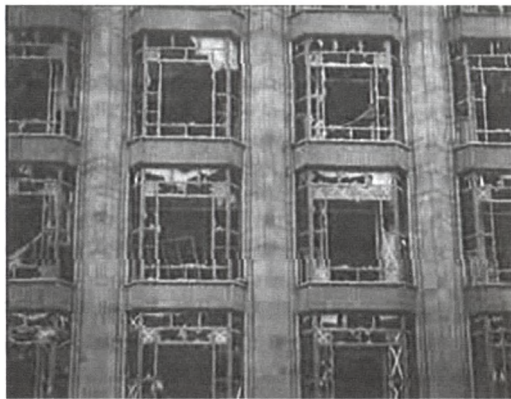
“Але найнахабніший і наймерзотніший будинок у Києві на Хрещатику і вулиці Леніна – універмаг, увінчаний божевіллям архітектурного

---

<sup>1</sup> У першу чергу йдеться про “літературний доробок” лектора-пропагандиста ЦК КП(б)У К. Дубини (пізніше директора Інституту історії АН УРСР) у вигляді низки книжечок-брошур про окупацію Києва, які він видавав з винятковою заповзятістю впродовж 20 років, визначаючи межу дозволеного і офіційного схваленого. Див.: *Дубина К. Варвари двадцятого віку. – Саратов, 1942; ego же. Злодеяння немцев в Киеве. – М., 1945; його ж. 778 трагічних днів Києва. – К., 1945; ego же. В годы тяжелых испытаний. Трудовые и ратные подвиги киевлян в период обороны города. Оккупационный режим гитлеровцев и героическая оборона киевлян под руководством партийных организаций против немецко-фашистских оккупантов. – К., 1962.* Варто відзначити, що навіть цей вкрай ортодоксальний автор виявився в останні роки хрущовської відлиги більш відвертим й об'єктивним в оцінках діяльності київського підпілля, аніж всі його наступники в роки так званого застою.

<sup>2</sup> Подібні ідеологічно витримані трактування з кінця 1950-х рр. піднімаються і в художній літературі: “У листопаді 1941 року над принишклим Києвом, над останнім багрецем його прибережних висот, прокотився важкий розкотистий грім. З дальніх просторів Задніпров'я було видно, як над стародавньою Лаврою, над золотими її банями, завихрилася кудлата, чорна хмара, пронизана вогнем, – завихрилася, застигла й ринулася на крутосхил кам'яним обвалом. Могутня громада Успенського собору сколихнулася, попила, поволі розсіялася й зникла. Вибухом Успенського собору, цього дивовижного пам'ятника Київської Русі, гітлерівці почали здійснювати свій план “методичного знищення слідів слов'янської культури” (*Северов П.Ф., Халемський Н.А. Последний поединок. – К., 1959. – С. 43-44.*)

свинства, стоїть цілісний. І коли я глянув, плачучи, на сю живу потвору серед руїн, чорна тінь підозри поповзла мені в душу. Але я про се нікому в житті не скажу, бо належить говорити, що поруйнували наш прекрасний милий Київ фашистські недолюдки. І що Лавру, святиню всієї Росії, висадили в повітря теж вони”<sup>3</sup>.



*Будівля ЦУМу на Хрещатику після пожежі 24–28 вересня 1941 р.  
Кадр із словацької кінохроніки*

Зрозуміло, що навіть така скупа інформація могла справити величезне

враження на читацьку аудиторію, тому її ретельно приховували в перших публікаціях щоденника. Проте записи Довженка відображають радше його індивідуальне сприйняття й не завжди відповідають дійсності. Враження і висновки письменника є інтуїтивними, а не спираються на реальні факти, які лишалися йому здебільшого невідомими. Зокрема “цілісний ЦУМ” насправді був спалений вцент вже в перші дні окупації й від нього вцілів лише залізобетонний каркас, заново відбудований у 1950-і рр., а болісне сприймання сучасної архітектури було взагалі притаманне багатьом талановитим людям – Т.Г. Шевченко, наприклад, з великим презирством ставився до модернової класистичної будівлі Інституту шляхетних дівчат (нині Жовтневий палац).

Під час хрущовської відлиги були здійснені перші спроби з’ясувати правду про київські події. Першою ластівкою стала невеличка книжечка В. Дроздова та О. Євсєєва “Два роки над прірвою”. В ній майже петитом, з численними недомовками та замовчуваннями, натякалося на причетність до підпалів та вибухів у Києві восени 1941 р. диверсійної групи Івана Кудрі (“Максима”)<sup>4</sup>. Слід відзначити, що один з авторів книги, В. Дроздов, був керівником розвідувально-диверсійної мережі у складі так званої Особливої групи, очолюваної Павлом Судоплатовим (про неї буде сказано нижче). Поява згаданої книги

<sup>3</sup> Довженко О.П. Щоденники. – К., 1990. – С. 171, 249.

<sup>4</sup> Дроздов В., Евсеев А. Два года над пропастью. Репортаж о Максиме и его товарищах. – М., 1963.

стала можливою в результаті ініційованої М.С. Хрущовим кампанії з “повернення імен” низки загиблих радянських розвідників, ставлення до яких раніше було неоднозначним. Офіційним сигналом, що знімав “змову мовчання” щодо І. Кудрі та його підпільної групи, стала аналітична довідка КДБ УРСР, частково оприлюднена в 1963 р.<sup>5</sup>

Приблизно в цей же час ім'я І. Кудрі було присвоєно вулиці у Печерському районі (колишній Боєнській) та київській середній школі № 93 на Сирці (нині – Технічний ліцей, вулиця академіка Щусєва, 20), де на його честь було навіть влаштовано самодіяльний музей. У 1966 р. на кіностудії ім. О.П. Довженка був відзнятий художній фільм “Два роки над прірвою” (режисери Тимофій Левчук, Ігор Ветров).

Згадана тема у вигляді майже непомітних й відсторонених натяків промайнула також у книзі письменника Овідія Горчакова “Внимание: чудо-мина!”, в якій згадується про використання в українській столиці радянських радіомін: “Аверштелле при штабі фон Рейхенау особливо цікавиться мінами... В Києві немало наших загинуло на цих проклятих мінах”. “А в Києві ми їм так дозолили своїми мінами, що мін в Харкові, вибачте за слабке порівняння, вони як вогню бояться”. “Київ. Київ, захоплений ворогом. Мати міст руських. Стольний град Русі. Німці, що вештаються Хрещатиком... З цим не може примиритися свідомість, проти цього повстає серце. Уже налаштували радіостанцію, відрами ллють трунок в ефір. Шкода, що мало залишили люди Марінова “хлопушок” німцям в Києві...” “В Києві і Київському укріпрайоні майор Гендель особисто їздив по місцях загадкових вибухів, намагаючись з'ясувати, якими мінами були підірвані підпори мостів через Дніпро, потужні залізобетонні доти...”<sup>6</sup>. Під

<sup>5</sup> Киевщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сб. док. – К., 1963. – С. 215-227. Наскільки засекреченою була постать І. Кудрі видно з того, що ще на початку 1960-х рр. у військово-пригодницькій літературі була поширена легенда, за якою він вважався ...оперним співаком-баритоном, завербованим радянською розвідкою. Повідомлялося навіть, що вокал Кудрі буцімто нагадував спів самого Шаляпіна і був широко відомий в Європі! У такий химерний спосіб відбилася інформація про те, що до підпільної групи “Максима”, дійсно, входила співачка Київського оперного театру Раїса Окіпна. Див.: *Безуглий Иван*. Тайны Вервольфа. Документальная повесть. – Хмельницький, 1996. – С. 219 (репринтне видання: Вінниця, 1962).

<sup>6</sup> *Горчаков О.А.* Внимание: чудо-мина! – М., 1973. – С. 47, 50, 52, 123. Горчаков належав до найближчого оточення зятя М. Хрущова О. Аджубєя, завдяки чому мав доступ до засекреченої інформації. Крім того, він був не просто журналістом, а колишнім військовим розвідником, який виконував завдання в тилу ворога в Польщі і Німеччині. Про це згадує П. Судоплатов. Див.: *Судоплатов П.А.* Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год. – М., 2001. – С. 160.

ім'ям Марінова у Горчакова був виведений полковник Ілля Старінов, найвідоміший фахівець мінної справи в СРСР, який керував у роки війни низкою надсекретних операцій, зокрема мінуванням Харкова в жовтні 1941 р. На той час вже були надруковані мемуари Старінова, що правда в сильно скороченому вигляді<sup>7</sup>. Проте про Київ у них нічого не говорилося<sup>8</sup>. Незабаром навіть ці куці зізнання були дезавуйовані й основна провина за непоправні історико-архітектурні втрати в історичному ландшафті міста стала покладатися цілком на німецьку сторону<sup>9</sup>.

У середині 1960-х рр. тема оборони Києва та боротьби київського підпілля почала нарешті порушуватися і в українській літературі. Її первістком став роман “Чорне сонце” (1966) з тетралогії, написаної літературним тандемом у складі міністра внутрішніх справ УРСР (1962–1982) І.Х. Головченка та письменника О.Г. Мусієнка<sup>10</sup>. Участь першого обмежувалася, скоріше за все, наданням необхідних документальних матеріалів своєму співавтору (Головченко до очолення міліцейського відомства у 1955–1962 рр. був заступником голови КДБ УРСР і мав доступ до секретних матеріалів). Слід відзначити, що у згаданому творі вперше промайнули свідчення, які були розсекречені лише через 40 років по тому! Йдеться про диверсію на Оглядовому майданчику Лаври 20 вересня 1941 р., яка була описана новоспеченими літераторами зі значними спотвореннями й перекрученнями фактів: “в церкві на Печерську ранком влаштований був молебень на честь “визволення” Києва. На богослужіння буцімто приїхав од німецького ко-

<sup>7</sup> *Старінов І.Г., Епов Б.А.* Мины в тылу врага. – М., 1963; *Старінов І.Г.* Мины ждуть своего часа. – М., 1964.

<sup>8</sup> У середині 1960-х рр. О. Горчаков видає повість “Максим не выходит на связь (Повесть о невдуманном подвиге)” (М., 1966), але попри свою інтригуючу назву вона не стосувалася долі київської резидентури Івана Кудрі, а була присвячена діяльності диверсійно-партизанської групи “Максима” під командуванням старшини Черняхівського в передгір'ях Північного Кавказу взимку 1942/1943 рр.

<sup>9</sup> У книзі М.С. Канюки “Рассказ об отважном чекисте” (М., 1975) всі руйнування на Хрещатику описані єдиним рядком: “Наша явка на Інститутській, де зберігались гроші, документи, зброя, згоріла, будинок підірвали. І, як справжні погорільці, тепер старцюємо...” (с. 47). У повісті Олексі Гуреїва “Полум'я над Дніпром. Повесть про київських підпільників” (К., 1987) про Кудрю взагалі не згадується, а вся відповідальність за руйнацію Хрещатики перекладається на окупантів: “Скоро повернуться наші, проженуть гітлерівців, доведеться відбудовувати все те, що зруйнували фашисти. А зруйнували вони ой як багато! Хрещатик, пів-Києва лежить у руїнах” (с. 309).

<sup>10</sup> Я користувався повним текстом романів тетралогії, що вийшов друком на початку 1980-х рр. Тут і далі посилання на: *Головченко І., Мусієнко О.* Золоті ворота. Чорне сонце. – К., 1981.



*Оберст (полковник) Ганс-Генріх фон Зейдліц, унд Голау (Hans Heinrich von Seidlitz und Gohlau) – командуючий артилерійським підрозділом 134 (Arko 134), який загинув під час диверсії на Оглядовому майданчику 20 вересня 1941 р.*

мандування якийсь довготелесий полковник Зейдліц у супроводі офіцерів. Та тільки-но чужаки ступили на майданчик перед входом до церкви, як стався вибух і всі вони злетіли в повітря...<sup>11</sup> Чимало подробиць (участь німців у молебні, влаштування теракту перед притвором церкви, поранення генерала Арніма) просто вигадані або неправильно інтерпретовані<sup>12</sup> (див. розділ 16). Ціл-

ковито замовчується про перебування в Лаврі незадовго до вибуху Успенського собору президента Словаччини Йозефа Тісо.

У книзі зустрічаються й деякі інші подробиці, що стосуються Печерського монастиря. Для організації подібних замахів у місті, мовляв, були залишені “спеціальні боївки”<sup>13</sup>, проте імена причетних не розголошуються. Пізніше Лавра згадується як місце пошуків “зниклих” музейних експонатів, що провадилися на вимогу рейхсміністра Розенберга службовцями гестапо (sic!) із залученням “місцевого професора-історика Романа Шнипенка (в його образі чомусь виведений редактор “Нового українського слова” Кость Штепа, абсолютно непричетний до “інспектування лаврських колекцій”)<sup>14</sup>. Нарешті, вибух Успенського собору описаний напівпрозорими натяками: “Лише на сході, мабуть, аж за Дніпром, далека пожежа жадібно вилизує роже-

<sup>11</sup> Головченко І., Мусієнко О. Золоті ворота... – С. 253, 267.

<sup>12</sup> Зокрема генерал-лейтенант Ганс Гейнріх Сікст фон Арнім, командир 95-ї піхотної дивізії (помилково 44-ї піхотної дивізії у виданні: Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. – К.; Львів, 2003. – С. 207) у списках бойових втрат німецької армії не значиться. До цих списків потрапили лише його тезки – Харро фон Арнім, командир 479 піхотного полку (I.R. 479) у складі 258 піхотної дивізії, що загинув у бою поблизу Наро-Фомінська 26 жовтня 1941 р., й отримав генеральське звання посмертно, а також генерал-лейтенант Ханс-Юрген фон Арнім, командир 17 танкової дивізії, який був поранений на околиці Шклова 26 червня і повернувся в діючу армію в середині вересня. Див.: <http://www.proza.ru/2009/04/12/978>.

<sup>13</sup> Головченко І., Мусієнко О. Золоті ворота... – С. 254.

<sup>14</sup> Там само. – С. 308.

вим язиком низьке небо. Олесь дивиться на пломенючий виднокруг і намагається вгадати: на Печерську горить чи аж в Дарниці?”<sup>15</sup> Автори до непізнаваності спотворили біографії й навіть зовнішні риси реальних людей, зображених у книзі, вдаючись до засобів низькопробної сатири в описах німців та представників націоналістичних кіл.

Найпарадоксальнішою особливістю книги було повне замовчування діяльності в Україні в 1941 р. рейхскомісара Еріха Коха, що зумовлювалося суто політичними міркуваннями: на момент публікації твору він залишався живим й утримувався у польській в'язниці, хоча його засудили до страти ще 1959 р.! Зрозуміло, що автори навряд чи могли переконливо пояснити цей “гуманізм”, так само, як і доцільність нищення архітектурних пам'яток Києва, тому вони скористалися горезвісною “фігурою замовчування”. У другому томі тетралогії, написаному впродовж 1970–1978 рр., письменники нарешті згадали про “верховного правителя незалежної Словаччини” Тісо, але домовилися до того, що віднесли вступ цього німецького сателіта у війну й появу словацьких полків на Східному фронті ...до весни 1942 р. При чому нібито “німецькі генерали не дуже поспішали кидати їх у наступ”, хоча насправді словаки брали участь у штурмі Києва ще влітку 1941 р.!<sup>16</sup> Створюється враження, що Головченку та Мусієнку взагалі не було відомо про приїзд “чорносотенного священника Йозефа Тісо” в Київ 3 листопада 1941 р. та замах на нього невідомих осіб.

Варто підкреслити, що згадка про Тісо промайнула в тодішній пресі лише раз – у документальній розвідці К. Дубини, який пропонував відверто офіційний погляд на події в окупованому Києві<sup>17</sup>. Автор книги дотримувався позиції, що “вибухи на Хрещатику, так само як і в інших місцях міста” були лише приводом для заздалегідь спланованої провокації окупантів, спрямованої на зумисне нищення культурних цінностей стародавнього Києва та винищення його мешканців як заручників<sup>18</sup>. Плюндрування середмістя приписувалося таємничим “бер-

<sup>15</sup> Головченко І., Мусієнко О. Золоті ворота... – С. 400-401.

<sup>16</sup> Головченко І., Мусієнко О. Білий морок. Голубий берег. – К., 1986. – С. 433.

<sup>17</sup> Дубина К. В годы тяжелых испытаний. – К., 1962. – С. 96-97. За іронією долі, він виявився своєрідним першопрохідцем теми антифашистської боротьби в столиці України й дозволяв собі нечуване вільнодумство в трактуванні помилок та недоліків діяльності київського підпілля. Коли через 20 років з'явилася нове дослідження “всенародної боротьби в тилу ворога” (Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага. 1941–1944. – К., 1985), то у ньому вже не допускалося подібних проявів “легкодущості” та сумніву в непогрішності партійного керівництва.

<sup>18</sup> Дубина К. Указ. соч. – С. 90-91.

лінським факельникам”, особи яких чомусь не розкривалися<sup>19</sup>. Жодних доказів на користь цієї версії у вигляді документально підтверджених матеріалів (розпоряджень і наказів німецького командування тощо) дослідник навести не зміг, обмежившись лише невиразними показами кількох свідків, що справляли неоднозначне враження.

Осторонь цієї схеми стояв письменник Анатолій Кузнецов (1929–1979)<sup>20</sup>, який у середині 1960-х рр. написав книгу “Бабий Яр”, що відзначалася завуальованою нелояльністю до тодішнього політичного режиму. А. Кузнецов став першим *радянським* автором (підкреслю саме *радянським*, оскільки на Заході ця історія вже давно перестала бути таємницею), що *вперше в СРСР* наважився відверто розповісти про німецьку окупацію Києва, повідомити маловідомі факти про масовий геноцид євреїв, діяльність радянського підпілля й нищення історичних пам’яток Києва. У безцензурній редакції роману А. Кузнецова фактично вперше був зроблений акцент на мінування середмістя Києва та Лаври радіомінами, які підривалися дистанційним способом за допомогою телеметричних приладів. Проте більшість вміщених у книзі шокуючих подробиць з життя окупованого міста так і не потрапили до підцензурного видання й стали відомі пересічному читачеві лише на початку 1990-х, а відтак мусять розглядатися в культурному та ідеологічному контексті зовсім іншої епохи. Сам письменник у 1969 р. виїхав за кордон й помер на еміграції в Лондоні.

1970–1980-і рр. були позначені майже повним замовчуванням теми воєнних пљондрувань Києва в радянській пресі. З’явилося кілька книжок військових мемуарів (В.К. Харченка та О.Б. Немчинського), в яких невиразними натяками згадувалося про застосування під час оборони Києва особливих саперно-інженерних засобів<sup>21</sup>. Був опублі-

<sup>19</sup> Цікаво відзначити, що в згаданій вище книзі Головченка та Мусієнка назву “Факел” мала підпілля на комсомольська організація, буцімто причетна до підпалів і вибухів на Хрещатику (*Головченко І., Мусієнко О. Золоті ворота. Чорне сонце.* – С. 289, 405, 420, 484-485, 509-510, 518-519, 554). Проте її керівник Іван Кучеренко, виведений під прізвиськом Кушніренко, вважається нині одним з основних призвідців розгрому партійного і комсомольського підпілля першого складу в Києві. Див.: Київ у дні нацистської навали. – С. 447-457.

<sup>20</sup> Всі посилання на згаданого автора зроблено за першим нецензурованим виданням його книги в СРСР: *Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ.* – К., 1991. Видання підготоване за автентичною іноземною публікацією: *Anatolii Kuznetsov (A. Anatolii). Babii Jar. Roman-dokument (documentary novel)* // © Possev-Verlag, V.Gorachek KG, 1970. Second Edition, 1986 by Possev-USA.

<sup>21</sup> *Немчинский А.Б., полковник. Осторожно, мины! Военные мемуары.* – М., 1973; *Харченко В.К., маршал инженерных войск. ...специального назначения. [Боевой путь 1-й гвардейский инженерно-саперной бригады].* – М., 1973.



кований останній на сьогоднішній день біографічний нарис про підпільника Івана Кудрю<sup>22</sup>. Вийшла низка художніх та документальних творів про діяльність київського підпілля, в яких руйнація Хрещатика і Печерської лаври була залишена поза увагою. Поступово на цю тему було накладено табу.

Значно більше друкованих робіт, спогадів, аналітичних довідок, досліджень, просто коментарів про обставини “мінної війни” в Києві з’явилося в закордонних виданнях. Із зрозумілих причин ці публікації виявилися недоступними радянським дослідникам й пересічним читачам. Вони й досі лишаються маловідомими й незатребуваними навіть для спеціалістів через малий наклад і жанрову специфіку. Разом з тим весь цей літературний та науковий доробок складно класифікувати за чіткими ідеологічними критеріями, оцінюючи його лише як низькопробну антирадянську поденщину, як це робилося ще років зо 20 тому. З’ясовується, що у зарубіжних дослідників на відміну від заскоружлого радянського агітпропу *насправді ніколи не існувало єдиного погляду* на київські події осені 1941 р. Уже з кінця 1940–1970-х рр. лунали сумніви в непричетності німецької сторони до підриву Успенського собору (Д. Гуменна, У. Самчук<sup>23</sup> та ін.), хоча цих авторів важко запідозрити в симпатії до радянського ладу; інші очевидці виявилися не настільки категоричними в оцінці обставин “мінної війни” (Н. Пушкарський тощо)<sup>24</sup>. І лише окремі діячі з числа переміщених



*А.В. Кузнецов.  
Середина 1960-х рр.*

<sup>22</sup> *Канюка М.С.* Рассказ об отважном чекисте. – М., 1975.

<sup>23</sup> *Гуменна Докія.* Хрещатий Яр (Київ 1941–1943). Роман-хроніка... – К., 2001; *Самчук Улас.* На білому коні. На коні вороному. Спомини і враження: У двох частинах. – Острого, Луцьк, 2007.

<sup>24</sup> Н. Пушкарський зокрема констатує, що деякі “зриви й пожежі (воєнних та стратегічних об’єктів: залізничних й харчових складів на пристанях Дніпра, в гавані та на залізничних станціях (Київ-Товарний), складів бензину, радіо-вишки та вокзалу. – Є.К.) могли бути виправдані воєнними діями”. Так само перші пожежі на Хрещатику (в будинку № 7) 19 вересня 1941 р. названі в автора “характеристичними” і роз’яснюються суто побутовими причинами. За-

осіб чи емігрантів з України, що заплямували себе відвертою співпрацею з окупантами й були винні у злочинах проти людяності (зокрема, колишній міський голова Леонтій Форостівський) зайняли відверто непримиренну позицію, в якій фактично виправдовували німців<sup>25</sup>. Зрозуміло, що ці свідчення слід розглядати із серйозною пересторогою, оскільки вони мають здебільшого самовиправдальний характер.

Ситуація кардинально змінилася наприкінці 1980-х рр. у зв'язку з крахом радянської тоталітарної системи. Версія про руйнування історичної забудови Києва з використанням радіокерованих мін стає в цей час загальноприйнятною, хоча реальних доказів на її користь так і не було запропоновано. На жаль, у засобах масової інформації та періодиці на той момент починає превалювати виразно упереджений й некритичний підхід до проблеми культурних втрат під час Вітчизняної війни, при чому він набуває відверто гіпертрофованого й догматичного характеру, коли прояви будь-яких сумнівів чи незгоди різко засуджуються або в кращому випадку просто замовчуються чи приховуються. На більшості робіт, що почали з'являтися в цей час в Україні, лежить та сама полуда пропагандистських шор, що й на радянських творах, але вже з іншим ідеологічним присмаком. Ці матеріали варто брати до уваги хіба що після ретельної перевірки їх на предмет цілковитої незаангажованості й документальної достовірності через залучення додаткових джерел. Зокрема, саме так викривається нещирість спогадів колишнього музейного співробітника Валентина Шугаєвського та "сповіді" деяких "безпосередніх виконавців" руйнації собору, що стали раптово з'являтися в періодичній пресі на фоні повного безголосся вітчизняних спецслужб, за повної відсутності документального підтвердження оприлюднених фактів.

Нині можна стверджувати, що принаймні частина цих "відкриттів" були лише ланкою добре спланованої пропагандистської кампанії, далекої від науково-дослідницької царини. Яскравим прикладом у цьому відношенні виступає розвідка Тита Геврика "Втрачені архітектурні пам'ятки Києва", видана кількома тиражами у 1980-і – на початку

---

пропоновано й різну класифікацію вибухів у центрі міста за їхньою частотою й потужністю, в тому числі й не воєнних засобів (самозаймання пороху від вилученої мисливської зброї). Див.: *Пушкарський Н.Ю.* Як горів Київ // Український збірник. – Мюнхен, 1956. – Кн. 5: Інститут з вивчення СРСР. – С. 164, 165, 169.

<sup>25</sup> *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952.



*Будинок Альошина, спалений німцями на початку листопада 1943 р.*

1990-х рр.<sup>26</sup> Поява цієї невеличкої, але прекрасно ілюстрованої брошури сприймалася українською інтелігенцією як колосальний прорив у пошуках замовчуваної правди. Проте професійний рівень, на якому була написана згадана робота, та її безсторонність бажають кращого. Т. Геврик, змальовуючи широку панораму руйнування історичного та культурного середовища Києва за “радянських часів”, пішов шляхом спрощення й схематизації подій. З одного боку, він завуальовує питання про художню цінність низки маловартісних культових споруд, як-от бездарного творіння архітектора Стасова, зведеного на рештках стін та підмурків Десятинної церкви. І в той же час дослідник досить недобросовісно й недбало підходить до підбору свідчень свого “викривального досьє”.

Зокрема він згадує про цинічне й варварське зруйнування “советами” у вересні 1941 р. двох архітектурних шедеврів: семиповерхового житлового будинку на вул. Володимирській, 19 навпроти садиби Софійського собору, збудованого в стилі українського бароко київським архітектором Павлом Альошиним 1914 р., та великої еклектичної будівлі в стилі “раннього бароко” на вул. Володимирській, 19, спроекто-

<sup>26</sup> *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк; К., 1991 (Бібліотека журналу “Пам'ятки України”. Серія І. Українське Відродження: історія й сучасність. Книга 10. Видання четверте). – С. 51-55.



*“Короленка, 33”. Сучасний вигляд*

ваної архітектором В. Шуко в 1913 р. для губернського земства<sup>27</sup>. Варто відзначити, що жоден з перелічених будинків не постраждав восени 1941 р.: перший з них був висаджений німцями при відступі з Києва восени 1943 р., а другий – більше відомий корінним киянам своєю дурною

славою під назвою “Короленка, 33”, дійшов до наших днів без жодних ушкоджень<sup>28</sup>. Враховуючи, що Т. Геврик пропонує виключно одностороннє трактування подій та ігнорує непоодинокі контроверсійні оцінки західної преси, то допущені ним неточності й відверті спотворення фактів навряд чи можна вважати цілком безневинними й випадковими.

Слід відзначити, що й нова “безцензурна” публікація в 1991 р. книги Кузнецова мала радше пропагандистський характер. Ця робота й досі вважається своєрідним еталоном правдивого, добросовісного й сумлінного дослідження, написаного у вигляді сімейної хроніки. На жаль, зазначена оцінка не витримала належної перевірки часом. Все, що пише Кузнецов про Лавру і Хрещатик, попри його щиросердечні завіряння,<sup>29</sup> є або пересмикуванням фактів, або напівправдою, або ще гірше містифікацією. Після ретельної перевірки з’ясувалося, що А. Кузнецов дуже часто припускається свідомого перебільшення й викривлення фактів, використовує відголоски неперевіраних й знеособлених чуток на кшталт: “ось що пам’ятають” мешканці Лаври, “як свід-

<sup>27</sup> Геврик Т. Вказ. праця. – С. 38-39.

<sup>28</sup> У цьому сумнозвісному будинку на вулиці Володимирській, 33 розмішувалося республіканське управління НКВС, під час окупації – гестапо, а нині тут – Служба безпеки України.

<sup>29</sup> “Я пишу так, немов даю під присягою юридичне свідчення на найвищому суді честі – і відповідаю за кожне своє слово. У цій книзі розказана тільки правда – ТАК, ЯК ЦЕ БУЛО НАСПРАВДІ” (Кузнецов А. Указ. соч. – С.15).

чать жителі [Музейного містечка]”, “як згадує один старий”<sup>30</sup>; видає запізнілі відчуття й рефлексії своїх сучасників, з якими він зустрічався в 1960-і рр., за враження очевидців “по свіжих слідах”, схиляється до суб’єктивних оцінок, характеристик й персоніфікацій, плутає хронологію та послідовність того, що відбувалося восени 1941 р., і навіть виставляє себе головним очевидцем й безпосереднім учасником тих подій, у яких взагалі не міг брати участі (спогади про те, як він *особисто* спостерігав вибух Успенського собору і потрапив до Лаври на другий день після вибуху (!) тощо). При глибшому знайомстві книга Кузнецова виявляється збіркою перебільшених пригод неповнолітнього хлопчика, який хизується своїми “подвигами” та всюдисущістю із звичайного підліткового бахвальства, оповідаючи, скільки разів він ледве уникнув смерті через власну необачність та надмірну допитливість, що додавало йому ваги у власних очах.

Разом з тим у художньому, стилістичному та образному відношенні книга значно програє своїм закордонним аналогам, написаними визнаними майстрами слова, які на момент подій (осінь 1941 р.) були людьми вже зрілого віку з усталеними поглядами та життєвим досвідом. У творі ж Кузнецова поза власним бажанням автора відобразилося дуже обмежене коло його тодішніх, *підліткових*, знайомств та інтересів. Це призвело до того, що картина соціальних, культурних та політичних процесів в окупованому Києві показана в романі дуже поверхово й схематично. Натомість представлені суто побутові, сімейні та вуличні замальовки, які безумовно, цікаві з психологічної точки зору, але відображають лише обмежений рівень сприйняття навколишнього життя. Спогади Кузнецова – це не “переживання учасника подій”, а “спостереження через паркан”, які він намагається доповнити й розширити анахронічними коментарями та менторськими роздумами з височини зрілих літ.

Насамкінець, слід зазначити, що поширені в суспільній свідомості уявлення про особливі обставини задуму написання та публікації книги “Бабий Яр”, ексклюзивність й достовірність викладеної в ній інформації та її вплив на особисту долю автора сильно міфологізовані. Насправді, мотиви А. Кузнецова не можна вважати щирими, позаяк він розглядав свій “дисидентський” роман лише як своєрідну перепустку на Захід та квиток в один кінець<sup>31</sup>. Засоби, якими він

<sup>30</sup> Кузнецов А. Указ. соч. – С. 147, 148.

<sup>31</sup> Твердження, що Кузнецов був ошельмований партійною владою, а потім висланий з СРСР як наклепник (*Краснощок Ю. Диявольська гра* (досє важ-

скористався задля досягнення цієї мети, навряд чи заслуговують морального виправдання чи наслідування. Показово, що, опинившись за кордоном, автор не скористався унікальною нагодою доповнити чи поліпшити свою книгу матеріалами, надрукованими у вільній, безцензурній пресі, та спогадами справжніх, а не анонімних очевидців, яким не загрозувала небажана публічність у тоталітарній державі. Додамо, що “вимушена еміграція” не дала письменнику особистого благополуччя, достатку й слави: Кузнецов виявився класичним “автором одного твору” і абсолютно не виправдав ліберальних очікувань, які покладали на його творчість за кордоном<sup>32</sup>. Залишається лише пошкодувати, що останнє перевидання цієї книги одразу двома мовами восени 2008 р. було зумовлене кон’юнктурними мотивами й супроводжувалося скандальною промоакцією<sup>33</sup>; натомість видавці не потурбувалися супроводити твір фаховими коментарями професійних істориків та публікацією нещодавно відкритих архівних документів.

Зрештою, варто все одно віддати велику шану книзі Кузнецова; впродовж наступних 20 років після її виходу тема руйнувань історичної забудови в окупованому Києві старанно замовчувалася офіційною історіографією в СРСР. Дійшло навіть до цілковитого абсурду. У згаданій вище книзі Олексі Гуреїва, виданій 1987 р. (sic!), жодним словом не згадувалося про диверсійну групу Івана Кудрі, про вибухи на Хрещатику, а натомість пропонувалася версія про невідомого, який

---

ливого, але небажаного свідка). Документальний детектив. – К., 2002. – С. 466-467), не відповідає дійсності. Насправді, він користувався довірою тої влади, інакше не зміг би стати членом Спільки письменників і вступити до Літфонду СРСР, а також отримати дозвіл на тривале відрядження до Лондона для написання роману про з’їзд РСДРП, де й оголосив себе “невозвращенцем”.

<sup>32</sup> Лучников А. Пропаший шестидесятник. Почему не любят вспоминать о писателе Анатолии Кузнецове? // Независимая газета (Тула). – 1999. – 13 ноября ([http://www.ng.ru/style/1999-11-13/16\\_lost.html](http://www.ng.ru/style/1999-11-13/16_lost.html)). Див також: Цалик С. Цена “Бабьего яра” // Газета по-киевски. – 2003. – № 41. – 30 октября – 5 ноября. – С. 28; Шаповал Ю. Неповорнення Анатолія Кузнецова // Доля як історія. – К., 2006. – С. 206-215.

<sup>33</sup> На адресу промоуторів були висловлені гнівні філіппіки (Заманский В. Реклама, равная подростки // Газета по-киевски. – 2008. – № 219. – 25 сентября. – С. 3), але й сам автор кореспонденції припустився некоректних образливих оцінок, вмістивши під світлиною з радянськими військовополоненими підпис: “Полицаи сортируют вещи расстрелянных в Бабьем яру”. Пор.: Малаков Д. Киев и Бабий Яр на немецкой фотопленке осени 1941 г. // Бабин Яр: Людина, влада, історія. Документи і матеріали: В 5 кн. – Кн. 1: Історична топографія. Хронологія подій / Укладачі Тетяна Євстаф’єва, Віталій Нахманович. – К., 2004. – С. 167, фото 6.

“сміливо кинув бомбу в колону німецьких військ на Хрещатику<sup>34</sup>, спалив нафтобазу майже в центрі міста”<sup>35</sup>. Уявляєте собі: Хрещатик заповів тому, що дурні німці влаштували на ньому сховище паливно-мастильних матеріалів<sup>36</sup>?

Ситуація докорінно змінилася лише наприкінці горбачовської перебудови, коли спала полуда офіційних пересторог та заборон. У СРСР починають з'являтися перші критичні статті, замітки та дописи. Відомий часопис “Пам'ятки України” навіть започаткував у 1989 р. громадське розслідування обставин трагедії, звернувшись до читачів з проханням надсилати будь-яку інформацію, що могла б пролити світло на загадкові обставини “злочину століття”. Проте апеляція до громадськості не дала помітних результатів й зійшла нанівець щойно закінчилася ця епоха. Своєрідним підсумком розслідування виявилася величезна, на цілу шпальгу, стаття І. Гуркова “Хто висадив у повітря Успенський собор?”<sup>37</sup>. Ця робота тривалий час вважалася взірцем жанру журналістського розслідування і маніфестом нонконформістського ставлення до вітчизняної історії. На жаль, згаданий автор не уникнув фальшивого театралізованого пафосу в оцінках окремих явищ та проблем сучасного життя, що набуло останнім часом рис відвертої кон'юнктури<sup>38</sup>. Крім того, в статті превалюють суто емоційні й

<sup>34</sup> Цей епізод перегукується з легендою про київську комсомолку Тетяну Маркус, учасницю диверсійної групи Володимира Кудряшова, яка під час нацистського парад у Хрещатику (?) буцімто кидала з вікон будинку букети квітів, в яких були заховані гранати. Згадана версія визнана нісенітницею. Див.: Шлаен А. Бабий Яр. – К., 1995. – С. 157.

<sup>35</sup> Гуреїв Олекса. Комендантська година. – К., 1989. – С. 349.

<sup>36</sup> Зрештою, з іншої книги автора з'ясується, що під визначенням “майже в центрі міста” він мав на увазі квартал уздовж річки Либідь за Повітрофлотським шосе (нині – район Центрального палацу урочистих подій), розташований за 3-3,5 км від Хрещатика. Див.: Гуреїв Олекса. Вказ. праця. – С. 31, 38, 50, 57-67. Історія про знищену нафтобазу чомусь не підтверджується в одному зведених матеріалів про діяльність київського підпілля.

<sup>37</sup> Гуркова І. Хто висадив у повітря Успенський собор? // Літературна Україна. – 1991. – № 31. – 1 серпня. – С. 6.

<sup>38</sup> Автор вдається до безцеремонної й несправедливої критики на адресу “Музейного містечка”, що існувало на теренах Лаври, прирівнюючи багатолітню працю його співробітників до діяльності “червоного куточка”. Тим самим він зневажає пам'ять десятків подвижників науки та музейної справи, що безкорисливо й самовіддано працювали тут – Д. Щербаківського, Ф. Ернста, П. Потоцького, М. Новицької та ін. До таких логічних вивертів належать брехливі звинувачення в глумлінні над лаврськими мощами (“поламані домовини” (!)) і потуранні ...вбивствам священнослужителів. Ці закиди стали фактично першою ластівкою гострих нападок на Національний Києво-Печерський заповідник, які з наростаючими темпами продовжуються до сьогодні, в

абсолютно бездоказові судження, в яких цілковито порушуються засади неупередженості та логічної послідовності. Виносячи свій вердикт, автор явно забув, що в цілому світі справедливий присуд виносять на підставі неспростовно доведеної провини, а не лише голих підозр.

Інтерес до трагедії Успенського собору відновився в середині 1990-х рр. у зв'язку з низкою ювілейних та навколоювілейних дат (50 років Перемоги, 55 років з часу руйнації храму та визволення Києва). Найкращою підсумковою роботою цього періоду можна вважати розвідку С. Кота, в якій уперше було апробовано кілька різних альтернативних поглядів на згадану проблему<sup>39</sup>. Дослідник намагався поглянути на події осені 1941 р. очима обох ворогуючих сторін, вважаючи неприпустимим одразу ставати на той чи інший бік. Можна лише пошкодувати, що решта авторів не захотіли наслідувати приклад свого колеги, надаючи перевагу лише одній уподобаній версії. Такий підхід, насправді, називається інверсійним і полягає в тому, що прихильники певної ідеї, напрямку, погляду, концепції намагаються підігнати систему своїх аргументів під вже заздалегідь сконструйовану гіпотезу.

Подібна заангажованість одразу позначилася на якості робіт. Переважна більшість розвідок про загибель Успенського собору, опублікованих впродовж 1990-х рр., не витримує серйозної критики, оскільки становить собою радше кон'юнктурні проби пера, виконані на дуже низькому аматорському рівні. Недосконалість цих робіт пов'язана з тим, що писали їх здебільшого не професійні історики, а початкуючі журналісти, літератори тощо, які, на мою думку, намагалися з суто споживацьких міркувань викликати, точніше спровокувати *шалений* публічний ажіотаж (про мету подібних спроб говорити не стану).

---

той час, як "законне" господарювання діючого монастиря призвело лише за кілька останніх років до знесення автентичних архітектурних споруд лаврського ансамблю, спотворення історичного ландшафту, "евроремонту" старовинних пам'яток і, зрештою, потрійного обвалу ґрунту в Близьких печерах. Подібну ненормальну ситуацію в царині збереження і пропагування національної культури можна охарактеризувати словами відомого українського письменника: "Мезальянс політики й церкви в стилі славетного кардинала Рішельє, в якому політика була темою дії, а церква кулісами, на тлі яких це дійство розігрувалося" (*Самчук Улас*. Вказ. праця. – С. 358).

<sup>39</sup> Ця робота з незначними редакційними розбіжностями надрукована одразу в кількох виданнях. Див.: *Кот С.* Вибух, що лунає й сьогодні [Версії про зруйнування Успенського собору] // Віче. – № 11. – С. 116-130; *його ж.* Загибель Успенського собору: Версії... // Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 17-18. – С. 348-364; *його ж.* Загибель Успенського собору: Шукаючи відповіді на за давнені питання // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 22-35.



Більшість авторів займалася цим питанням лише з цікавості на рівні дилетантського сприйняття теми (“не столько увлеченные, сколько увлекающиеся”), ніколи не працювала з оригінальними документами та архівними матеріалами й жодних помітних успіхів досягти не змогла. В цьому жанрі, який можна охрестити “обвинувачувальне розслідування”, з’являлися переважно невеличкі скетчі. (Якщо припустити, що саме ці роботи стали відомі О. Омельченку, то його тирада: “Скільки можна писати дисертацій?”, набуває незрівняного чорного гумору та сарказму).

На жаль, аматорська публіцистика виявилась абсолютно несумісною з методикою історичного пізнання. І як наслідок цього в багатьох киевознавців у кінці минулого десятиліття склалося враження, що тема трагічних втрат архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври за браком достовірних та незаангажованих джерел є абсолютно вичерпаною і всі подальші пошуки перетворюються скоріше на емоційну словесну еквілібристику, аніж повноцінне наукове дослідження. Почастішали випадки появи компілятивних антологій або звичайного дублювання старих робіт у нових виданнях з незначними правками або доповненнями. Водночас перехід до газетно-журнального формату публікацій продемонстрував нівеляцію проблеми до рівня дешевої сенсації, пропонованої невибагливому читачеві в примітивному й некомпетентному викладі. За останнє десятиліття з’являлося дуже мало нових, *оригінальних* (тобто *не компілятивних*) робіт, поміж яких варто відзначити кілька розвідок Д. Малакова, вміщених у фотоальбомах, присвячених життю в окупованому Києві<sup>40</sup>, та робіт Д. Лаврова<sup>41</sup>, в яких утім все ще сильно відчувається вплив А. Кузнецова.

Важливе місце в дослідженні вказаної теми поступово зайняли архіви, широко прочинені для дослідників з кінця 1980-х рр. З багатьма нещодавно розсекреченими документами можна вільно ознайомитись у низці київських та московських архівів – ЦДАВО України, ЦДІАК України, ЦДАГО України, ДАКО, ДАК, ГДА СБ України, ГАРФ,

<sup>40</sup> Малаков Д. Київ. 1941–1943. Фотоальбом. – К., 2000. – С. 63-68, 140-141, 192-194; його ж. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 301-320; його ж. Київ. 1939–1945. Post scriptum. Фотоальбом. – К., 2009. – С. 125-127. Докладні авторські коментарі про руйнування Успенського собору і Печерської лаври з’являються лише у другому виданні фотоальбому, тому далі ми будемо посилалися лише на нього.

<sup>41</sup> Лавров Д. Голгофа Богородиці Печерської, або Як загинув славнозвісний Успенський собор // Хрещатик. – 2001. – № 145. – 26 жовтня. – С. 7; № 149. – 2 листопада. – С. 7; № 153. – 9 листопада. – С. 7.

РЦХИДНИ, ЦАМО, зрештою навіть в іноземних сховищах документів на кшталт Bundesarchiv в Берліні (BAВ) та Bundesarchiv-Militararchiv у Фрайбургу (ВА-МА). Це не просто недбалість, а біда і провина багатьох доморощених “експертів” з воєнної тематики, які продовжують ігнорувати подібні матеріали. Пануюча віра у всюдисущість й непогрішимість Інтернету призводить до відмови розшукувати й читати “допотопні паперові носії”, а відтак – абсолютно несподіваних наслідків. Нещодавно я зіткнувся з парадоксальною ситуацією, коли кілька користувачів електронних ресурсів з великим тріумфом “видобули з кеша одного вбитого сайту” “древню” статтю про руйнацію Успенського собору, опубліковану аж ...1997 р.!

Зрозуміло, що всім цим пошуковцям залишаються абсолютно недоступними вітчизняні роботи, які з’явилися на світ у ті часи, коли переважна більшість мас-медіа ще не комплектувала власних електронних архівів, тобто усього-на-всього ...минулого десятиліття. Крім того полеміка у вказаному середовищі, відвідувачі якого звикли ховатися за різними анонімними “ніками”, не завжди ведеться на професійному і джентльменськи-витриманому рівні й часто зводиться до реалізації дикунського принципу Geltungsbedurfnis<sup>42</sup>. Не стану аналізувати

<sup>42</sup> Профанаційний рівень полеміки можна проілюструвати на прикладі листа “розгніваного читача”, написаного у відповідь на мою статтю “Кто был причастен к уничтожению Успенского собора” в тижневику “2000” від 31.X–6.XI.2008 (див.: <http://www.2000.net.ua/f/61098>). Автор допису вирішив заступитися за принижену честь радянських спецслужб, продемонструвавши чудове знання таких шедеврів радянського і російського агітпропу як “Чорне сонце” І. Головченка та О. Мусієнка (1966) і “Тайная жизнь генерала Судоплатова” А.П. Судоплатова (1998). При цьому він умудрився допустити безліч грубих помилок у переліку імен та опису подій, неприпустимих навіть для початківця. Наведу лише кілька найяскравіших прикладів.

Зокрема читач помилився в ініціалах та займаній посаді “наркома НКДБ УРСР Савченко Федора Романовича” (1904–1966) – насправді, Сергія Романовича і лише заступника наркома НКВС УРСР В. Сергієнка в 1941–1943 рр. Окремий наркомат держбезпеки УРСР упродовж серпня 1941 – квітня 1943 рр. взагалі не існував.

Так само помилково відповідальність за “проведення вибухів в Києві” приписується “начальнику військової контррозвідки” (тобто керівнику 3 управління Наркомату оборони СРСР) А. Міхеєву, який не лише не очолював згадане відомство (воно ще 17 липня було реорганізовано в Управління особливих відділів НКВС СРСР і на його чолі став Віктор Абакумов), але взагалі не міг бути причетний до жодної диверсії в Києві, оскільки загинув ще 21 вересня в оточенні в урочищі Шумейково.

Нарешті, горезвісний “керівник спецгрупи, майор SD барон фон Рош”, за яким начебто полювало все київське підпілля – це, насправді, шеф оперативної групи С бригадфюрер СС і генерал-майор (!) поліції доктор Отто Еміль Раш (без дворянського титулу), відповідальний за масові страти в Ба-

зміст більшості самодіяльних форматів в Інтернеті на кшталт численних “livejournal”, “community”, персональних чатів тощо. З них усіх варто виділити хіба що profile zalizyaka, який містить добросовісно й коректно підготовану компіляцію матеріалів на вказану тему<sup>43</sup>. Та навіть у ньому бракує оригінальних знахідок, підготованих самостійним пошуком й опануванням джерел.

Наперед прошу пробачення за можливу різкість оцінок й неповноту посилань на всіх авторів, що розробляють згаданий сюжет. Останнім часом навіть неповна бібліографія робіт про інцидент у Лаврі перевищила вже понад півсотні публікацій. (Нема чого гріха таїти, і сам автор цих рядків помістив кілька власних нарисів на шпальтах популярних часописів. На своє виправдання можу сказати лише те, що й справді не уявляв на той час повної картини “літературних конвульсій” навколо багатостраждального Успенського собору й сподівався висловити цілком оригінальну точку зору щодо обставин його загибелі. Щиро визнаю, що поділяю зараз далеко не всі висловлені колись погляди, але деякі з майже інтуїтивних здогадів, дійсно, знайшли підтвердження в архівних документах). Звичайно, неможливо запропонувати тут вичерпний огляд згаданих робіт та й не має сенсу робити це з огляду на їхню “якість” та “відповідність”.

Між тим окремі твори, які варто було б точніше назвати “опусами”, заслуговують на персональну увагу.

## 2. “КРИЗА ЖАНРУ”

Аматорській публіцистиці псевдоісторичного та псевдолітературного змісту, як правило, притаманні свої комічні й трагічні втілення. Охарактеризуємо їх на конкретних прикладах.

---

біному Яру, й він не був страчений підпільниками у вересні 1941 р., а помер у в'язниці в Нюрнбергу 1 листопада 1948 р.

Як бачимо, полемізувати з подібними ерудитами просто безглуздо.

<sup>43</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/80763.html>;

<http://zalizyaka.livejournal.com/80906.html>;

<http://zalizyaka.livejournal.com/81367.html>;

<http://zalizyaka.livejournal.com/81513.html>;

<http://zalizyaka.livejournal.com/81822.html>;

<http://zalizyaka.livejournal.com/82116.html>;

<http://zalizyaka.livejournal.com/82316.html>;

<http://zalizyaka.livejournal.com/82653.html>;

<http://zalizyaka.livejournal.com/82842.html> та ін.

В одній з робіт, що з'явилася в 1997 р., число явних недоречностей на кількість друкованих знаків перевищило всі припустимі межі, тому дозволю собі прокоментувати її як класичний взірець несмаку та дилетантизму.

Автор, який представився публіцистом, у гонитві за сенсацією вирішив не обтяжувати себе навіть простою перевіркою використаних матеріалів. Він вибудував свою версію (увага!) на єдиному документі, отриманому за його твердженням “завдяки наполегливій зацікавленості” співробітників СБУ. Йдеться про “копію доносу” в якісь таємничі “німецькі спецслужби” (які саме не уточнюється!) на київського бургомистра Форостівського, який, скориставшись допомогою гестапо, (!) начебто хотів здійснити підступний план цілковитого знищення Печерського монастиря. При чому його злочинний задум втілювався поступово. Спочатку Лавру підривали вибухівкою, потім намагалися змити водними стоками зі зруйнованого дренажного колектора (sic!) й, нарешті, зупинилися на найдешевшому варіанті – демонтажі будівель вручну. Імена фігурантів справи, які нібито діяли у змові з Форостівським, так само як і ім'я інформатора, були видалені з документа, після чого супліка потрапила на очі київського мера. Але підступному бургомістру все одно вдалося встановити особу свого кривдника й останній пропав безслідно, так що навіть співробітникам НКВС не вдалося після закінчення війни розшукати “бдительного товарища”. Весь цей коктейль анекдотичних сентенцій приправлений густим варивом архісерйозних претензій на справжнє відкриття.

Хочеться лише поспівчувати шановному авторові, який шукав правди-істини у тридесятих землях та ще й даремно відволікав від праведної роботи місцевих чекістів, оскільки знайти подібні “сенсаційні матеріали” можна було самотужки й набагато ближче – в Державному архіві Київської області за адресою Мельникова, 38-40. Йдеться про рутинну переписку кількох київських службовців та представників місцевої інтелігенції з Миською управою, штадткомісаріатом та іншими німецькими інстанціями (Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 192. – Арк. 2-4), в якій дорікається миському голові Форостівському за його злочинне потурання діям так званої Розборочної контори, що займалася *тотальним руйнуванням* ансамблю Печерської лаври (див. розділ 9), виконуючи розпорядження окупаційної адміністрації. Подібних документів у справі, лише від інших заявників, нараховується кілька десятків. Ще кілька десятків подібних папірців було вивезено до Москви, й не дивина, що там зустрічаються копії або



*П.П. Курінний (у центрі) серед співробітників Музейного містечка (1894–1972)*

оригінали київських документів, зроблених під копірку (ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 65. – Д. 10).

Досить легко з’ясувати й особу автора згаданої супліки. На нього натякається в самому документі: “Я особисто був очевидцем стану збереження всіх будівель верхньої Лаври з 9/І по 1/У.1942 р. [...] я в цей час щодня бував в Лаврі, здійснюючи упаковку і вивіз із зруйнованих нині будівель майна археологічного, етнографічного та історичного музеїв”. На початку 1942 р. новопризначеним директором Історичного музею в Лаврі, який відповідав згідно з розпорядженням Генералкомісаріату за “терміновий вивоз усіх музейних збірок з території К[иево]-П[ечерської] Лаври”, був відомий київський науковець, колишній директор Музейного містечка П.П. Курінний<sup>44</sup>. Саме ним було внесено формальний протест проти руйнації архітектурного ансамблю Печерського монастиря на ім’я генерального комісара Вальдемара Магунії, а не міфічних очільників німецьких спецслужб. У доповідній записці зазначалося, що її копія офіційно передана особисто Форостівському і у відділ освіти Міської управи, а отже навколо неї не існувало ніякої завіси секретності. Курінний повідомляє, що обстеженням стану лаврських споруд крім нього займалися й кілька його колег – доктор історичних наук професор Оглоблин, доктор історичних наук Полонська-Василенко, професор Гіляров.

<sup>44</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 173. – Арк. 16.

Листування аналогічного змісту велося і з референтом у справі охорони пам'яток культури при генеральному комісарі О. Гейбель: “Просимо Вас піднести перед Генеральним Комісаріатом питання про те, щоб руйнація історичного ансамблю Києво-Печерської Лаври була негайно припинена, як акція, спрямована на велику кривду української народньої історичної спадщини і безперечно ворожа духові німецького відродження нашого краю”<sup>45</sup>. Ця заява підписана тими самими особами: Н. Полонською-Василенко, С. Гіляровим, О. Оглоблиним та П. Курінним. Таким чином останній і був тим протестувальником, який наважився виступити проти міського голови. Проте він аж ніяк не постраждав за свій “демарш”, а благополучно емігрував за кордон. Пропуски, на які звернув увагу шановний публікатор, з’явилися через те, що друкарка не могла правильно прочитати прізвища з чернетки й вони вряди-годи дописувалися від руки.

Ще одне надсекретне джерело автора, свідчення Пауля Шеера, генерал-лейтенанта поліції, роздобуті начебто в Російській військовій прокуратурі, також можна було отримати набагато простіше – розгорнувши книжку “Київський процес. Документи та матеріали” (К., 1995. – С. 40-47). Навіщо були потрібні всі ці дилетантські жертви? Я вже нічого не кажу про стилістику запропонованого опусу та рівень знань його автора; цитую окремі пасажі мовою оригіналу, супроводжуючи їх принагідно власними коментарями в найбільш макабричних місцях.

“Догорал взорванный диверсионной группой Ивана Кудри центр города, заминированный и начиненный поджигательной смесью (то як все-таки краще сказати: “замінований підпалювальною сумішшю” чи “начинений вибухівкою”?) перед отступлением”.

“*Захлебнувшиися* кровью десятков тысяч жертв *затихли пулеметы* в Бабьем Яру” (асоціації з Олександром Матросовим тут явно недоречні).

“Католический расстрига-священник Тиссо (а от і неправда – монсеньйор Тісо й на державній посаді залишався деканом й священником парафії в Бановцях-над-Бєбравоу аж до 1945 р.; до речі, подвійного “с” в його прізвищі немає), сменивший сутану на *мундир марионеточного президента* (виявляється, шили спеціальні мундири маріонеткових диктаторів), *накануне взрыва* действительно *посетил лавру* (повна контузія: виходить, що Йозефа Тісо задля його безпеки запросили в Лавру ще напередодні теракту; спасибі диверсантам, що повідомили точний час вибуху)”.

<sup>45</sup> ДАКО. – Ф. Р-2411. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 27.

“Стихийному грабежу пытался противостоять Н. Черногубов, *исполнявший обязанности директора управления лаврой* (в.о. директора правління? Цей акронім нагадує штатний розклад Газпрому чи комерційного банку; між тим Черногубов залишався звичайним музейним хранителем. У Лаврі, справді, деякий час існувала посада директора Управління, яку обіймав В.М. Тверської, але вона не мала відношення до музею<sup>46</sup>). По его настоянию *наибольшие* ценности (а куди поділися дрібніші?), *рассредоточенные* (у автора явно військове минуле) по музеям лавры, сносились в Успенский собор. В частности, *в собор перенесли ризницу*... (взагалі-то ризниця – це приміщення для зберігання культового начиння в самому соборі; тут відобразилися спотворені дані про те, як зібрання ризниці намагалися евакуювати з Лаври, але німці розпорядилися повернути його назад<sup>47</sup>)”.

“Тем, кто *занимался индивидуальным грабежом* (тут автор явно думав про “індивідуальну трудову діяльність”, наприклад, написання статейок для газет), действия Н.Черногубова мешали... (відповідно тим, хто займався колективними грабунками, інвективи музейного хранителя зовсім не заважали) – через *девять месяцев* (щось із Фрейда; в некролозі покійного стоїть: “через рік і вісім місяців”) труп Н. Черногубова нашли *в откосах Днепра*” (як зневажливо сказано про береги нашої славетної річки; в оригіналі документа – на схилах, “откосы” бувають в траншеях, окопах; знову дається взнаки славетне військове минуле автора).

“15 октября *спецбатальон гестапо* занял Верхнюю лавру” (в гестапо, акронім “Geheime Staatspolizei”, державної таємної поліції, не було ніяких спецбатальйонів на кшталт радянської “Альфи”; Лавру охороняли підрозділи СС – Schutz Staffel, “охоронні загони”; просто з часів серіалу про Штірліца в радянських обивателів укорінилася звичка ототожнювати всі німецькі спецслужби з цією одіозною установою).

“*Произведенный опыт* на участке крепостной стены (виявляється, німці розробляли окрему наукову методику підризу Успенського собору; починали з дрібничок – кріпосних стін) показал, что на

<sup>46</sup> Ця посада була запроваджена міськвиконкомом в 1920-і рр. для особливого нагляду за діяльністю монастиря й була чимось проміжним між завгоспом і комендантом. В тому сенсі її відновили й окупанти. Див.: *Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской лавре (1918–1943 гг.). – К., 2003. – С. 178, 199-200, 202. Після звільнення Києва анахронічний “чин” Тверського доповнили приставкою “уповноваженого Кіровського (Печерського) райвиконкому по Лаврі” (ДАК. – Ф. Р.1517. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1).

<sup>47</sup> ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1-1зв., 3.

взривні роботи слишком много понадобилось бы взривчатки (кілька тон, це замало?)”.

Як то кажуть, коментарі зайві. Публіцистика вищого гатунку. ...Але куди ж дивився літературний редактор газети? Чи може його посада була тоді скорочена?

Роботою схожого стибу стала книга Ю. Краснощока з провокаційною назвою “Диявольська гра (досє важливого, але небажаного свідка). Документальний детектив”, яка була опублікована в 2002 р. і відображає радше велетенські амбіції автора. Ця так би мовити “документальна праця” написана в агресивному ксенофобському дусі й активно пропагує “теорію змови”, приправлену квазінаціоналістичними слоганами. Проте численні автобіографічні ремарки, якими щедро рясніє ця книга, змушують засумніватися в щирості переконань дослідника (до речі, колишнього військового) і навпаки посилюють підозру в його недобросовісності й упередженості через особисті непорозуміння й порахунки з колишньою владою.

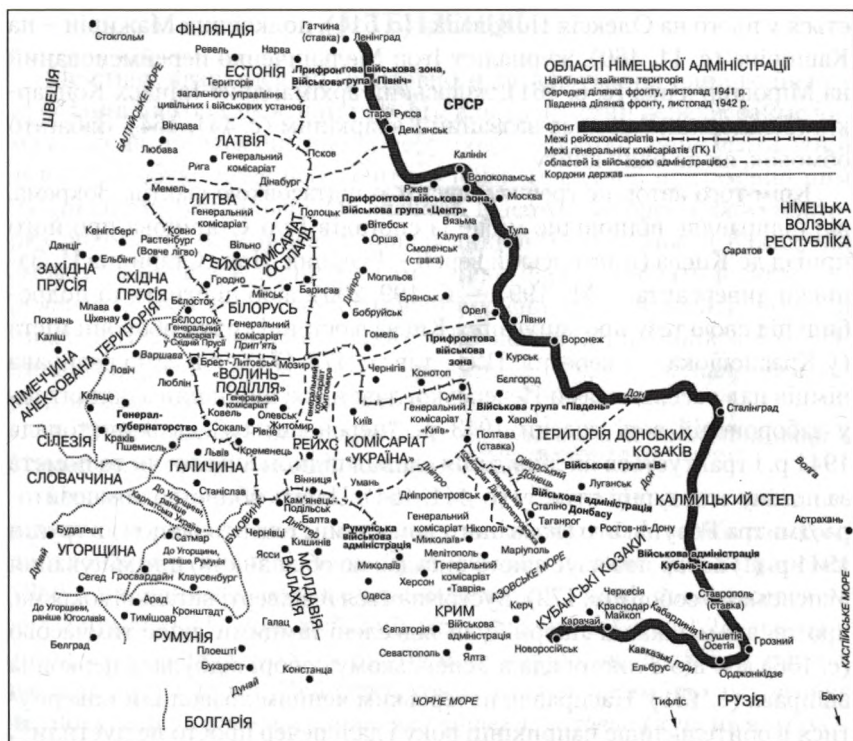
Автор вражає напористістю та категоричністю своїх суджень<sup>48</sup>. Світлини, на яких відстежено момент вибуху Успенського собору, він атестує як дезінформацію КДБ (с. 9, 461), навіть не намагаючись з’ясувати, звідки насправді взяли ці знімки. Далі стверджує, що “80% агентів СД і гестапо на Україні були одноразово і агентами НКВС” (с. 440), а німці мовляв відзначалися гречністю до старовинної культури, оскільки “жодної бомби ...на Печерську лавру, або ж снаряду не було пущено” (с. 267), хоча киянка І. Хорошунова<sup>49</sup> пам’ятає протилежне<sup>50</sup>. Цікаво, що під час випадкового візиту до Лаври йому вдалося принагідно “знайти” навіть “підземелля під собором, куди заклали вибухівку” (с. 428-429). Чи потрібно пояснювати, як повинно було виглядати це приміщення після вибуху?

<sup>48</sup> Нижче задля економії місця наводимо посилання лише на сторінки цієї книги.

<sup>49</sup> Хорошунова І. (1913–1993), художник-оформлювач. До війни працювала в Будинку партійної пропаганди Київського військового округу, в бібліотечних, у т.ч. й академічних, установах. В окупованому Києві займалася порядком і впорядкуванням книжкових фондів під керівництвом доктора Георга Вінтера та Миколи Гепенера. Вела щоденники про повсякденне життя в місті. Похована на Байковому цвинтарі.

<sup>50</sup> “16 вересня. ...Сьогодні снаряди вибухали в Лаврі... 17 вересня. ...Чутно розриви з боку Сталінки й Печерська. ...Розірвався снаряд в огорожі Софійського собору”. Див.: Хорошунова І. Киевские записки. 1941–1944. – Машинопись. – Б.р. – Л. 59, 64. Частковий передрук щоденника за перший рік війни див.: Хорошунова І. Первый год войны. Киевские записки // Егулець (Київ). Художньо-публіцистичний альманах Інституту юдаїки. – К., 2001. – Вип. 9. – С. 40, 43.





Адміністративний устрій окупованих українських земель

Слід додати, що Краснощок дуже слабо орієнтується у міській топографії, постійно плутаючи вулиці та архітектурні споруди. За Будинок оборони автор видає наріжну будівлю на Хрещатику, 19/2 (колишній Промбанк, зараз найближче до цього місця стоїть будинок № 13), розташовану за 400 м (sic!) від справжнього місця розташування згаданої установи (с. 499); знімок із вбитими радянськими військовополоненими, зроблений на Брест-Литовському проспекті (репродукований, між іншим, в дзеркальній проекції<sup>51</sup>), блюзнірськи тлумачить як "розстріл підпалювачів на вулиці Жилианській" (с. 508). Як свідок автор цілком ненадійний і нерозбірливий, оскільки постійно спотворює імена учасників подій та свідків: Олекса Повстенко перетворює

<sup>51</sup> Малаков Д. Киев и Бабий Яр на немецкой фотоленке осени 1941 г. // Бабин Яр: Людина, влада, історія. – С. 164, 169, фото 19.

ється у нього на Олексія Половенка (с. 511), полковник Мажирін – на Каширіна (с. 11, 460), журналіст Ігор Мельниченко перейменований на Мірошниченка (с. 6, 461); лаврський архімандрит Ірінарх Кондаркін (Колдоркін)<sup>52</sup> чомусь названий Канаркінім (с. 441, 464). Забагато обмовок, як на одну книгу.

Крім того автор не гребує відвертою підтасовкою фактів. Зокрема, він підправляє відповідне місце із спогадів Іллі Старінова про його приїзд до Києва (в авторській версії – 1 серпня. Пор.: Старінов І. Записки диверсанта. – М., 1997. – С. 199, 200), щоб підігнати ці подробиці під свою тезу про мінування Києва в останні тижні оборони міста (у Краснощока – 1 вересня. Пор., див.: с. 473-474). Так само розправа німців над насельниками Печерської лаври, які вирішили залишитись у забороненій зоні восени 1943 р., “переноситься” на 3 листопада 1941 р. і трактується як ліквідація свідків підпільниками чи то помста за погану агентурну службу (с. 441, 464). Навіть вбивство композитора Дмитра Ревуцького (названого чомусь мистецтвознавцем) в грудні 1941 р. (!) автор пов’язує з його вигаданою обізнаністю про мінування Успенського собору (с. 172). Зустрічаються й відверті вигадки, зокрема, про те, що мешканці Лаври були відселені німцями лише тимчасово (с. 136) або що 3 листопада в Успенському соборі відбулася церковна відправа (с. 131). Насправді, печерським ченцям дозволили повернутися в обитель лише наприкінці року і далі печер просто не пустили<sup>53</sup>. Верхня територія залишалася закритою для цивільних відвідувачів і церковнослужителів ..аж до літа 1942 р., поки її не було повністю розграбовано й спустошено.

І це лише окремі епізоди системної фальсифікації історичних подій на догоду непевній історичній кон’юктурі. Більша частина книги взагалі не має відношення до з’ясування причин та обставин руйнації Успенського собору.

Від таких “ліричних відступів” приватного гатунку варто перейти до більш широких узагальнень “лаврського епістолярного жанру”.

<sup>52</sup> Пор.: Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии / Составитель Л.П. Рылкова. – К., 2008. – С. 130-132.

<sup>53</sup> “Лавра была закрыта 24.декаб/ря/ 1924 г. ст.ст. и вос/с/тановлена (богослуж/ебно/) 19.І.1942” (Фонди НКПІКЗ. – КПЛ-А-973. – Арк. 47).

### 3. ТЕНДЕНЦІЇ

Не стану вдаватися до ґрунтовного деталізування оприлюднених за останні півтора десятиліття робіт; навіть простий перелік займе чимало місця, не кажучи про спробу бодай коротко анонсувати їхній зміст. Спробую лише перелічити основні тенденції, притаманні цим публікаціям, тим більше, що значний відсоток авторів просто повторює відомості, запозичені у попередників. Відтак кожен бажаючий зможе, набравшись терпіння, самостійно проштудіювати роботи, перелічені в окремому бібліографічному списку, й віднайти вміщені нижче цитати й посилання. Отже, в більшості дослідників, які вивчали тему руйнації культурного середовища Києва в окупаційний період можна знайти наступні загальні місця.

1. *“Мегаломанія”, або схильність перебільшувати значення акції в Успенському соборі для радянського підпілля.*

Це загальноприйнята тенденція протупає у більшості робіт, незалежно від політичних вподобань їхніх авторів. У найбільш концентрованому вигляді вона була сформульована ще наприкінці 1980-х рр. одним з “родоначальників жанру”, який поскаржився на недооцінку (sic!) ролі руйнації Успенського собору: “До сьогодні знищення лаврського собору нічим у ланцюгові подібних руйнувань не вирізнялося. Цей факт, хоч вважався таким, що заслуговує певної уваги, подавався однак, як *справа не головна* (курсив автора – Є.К.), а в ряду інших суто внутрікіївських”. Наведену репліку, очевидно, слід розуміти, що Успенський собор був головною ціллю київського підпілля, хоча автор так і не спромігся пояснити мотивацію диверсантів, оскільки далі він взагалі стверджує, що собор вибухнув “порожній”.

Утім подібна заява взагалі тьмяніє на тлі повідомлення Надзвичайної Державної Комісії з розслідування нацистських злочинів, що в Україні окупантами було зруйновано 467 церков і 69 інших будівель релігійного культу<sup>54</sup>. Взагалі теза про особливе значення Успенського собору в руйнівній стратегії київського підпілля втрачає будь-який сенс, якщо врахувати факт мінування всіх значущих культових об’єктів у Києві – Софійського, Андріївського та Володимирського соборів, а відтак неможливість постійного безперервного стеження за цими об’єктами протягом кількох місяців. За таких обставин інци-

<sup>54</sup> Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Документы и материалы: В 3 т. – К., 1980. – Т. 3. – С. 297.

дент у Лаврі втрачає свою винятковість й набуває зовсім інших рис, принаймні стає складніше збагнути його внутрішню мотивацію й підґрунтя.

*2. Маніпулювання одними й тими ж відомостями; поверховість й голослівність припущень; нехтування джерельними посиланнями; приховування або спотворення джерел інформації.*

Дослідники й публікатори, як правило, користуються тими ж самими загальновідомими фактами, сюжетами, обмежуючись часто-густо простим переказом чужих думок та коментуванням чужих ідей. Подібний стиль можна описати російською ідіомою: “*мнение о мнениях*”. Серед найпопулярніших нарративних джерел – згадана вище книга Анатолія Кузнецова, яка, на жаль, перетворилася на своєрідний індикатор аматорського підходу до теми.

За браком доступних матеріалів автори часто сприймають власні інтуїтивні здогади, не підтверджені документально, за наукові відкриття, а потім починають вірити в їхню достовірність, плутаючи гіпотетичні реконструкції з реальною картиною подій. У більшості публікацій, вміщених у періодичній пресі, відсутній допоміжний апарат приміток та посилань, що, як правило, було пов'язано з існуючими редакційними вимогами та обмеженнями, але нерідко призводило до не завжди виправданих скорочень, купюр і навіть спотворень використаних джерел. Все це знецінює згадані роботи й робить запропоновані в них спостереження, висновки та узагальнення малоприслужними для використання.

Нерідко зустрічаються й свідомі замовчування важливих даних, які дозволили б ідентифікувати джерело інформації та встановити її автора. Приклад: відсутність авторизації низки німецьких військових документів, спогадів важливих свідків з радянської сторони, які публікувалися у дрібнотиражних відомчих виданнях (наприклад, Михайла Татарського). Робиться це з метою збереження монополії на окремі “ексклюзивні” матеріали, почасти, щоб приховати використання перехресних посилань або забезпечити від критики непереверені сумнівні дані. В останньому випадку йдеться про матеріали, отримані через треті руки, в яких відображено непереверені чутки, а також дані, що зазнали свідомої літературної обробки задля “поліпшення” змісту (“зізнання Спановського”, опрацьовані професійним журналістом, й “свідчення Лутіна”, в яких простежуються сліди редакційних правок та доповнень). Подібні “набутки” є абсолютно неприйнятними для жанру серйозного історичного дослідження.

*3. Фрагментарність, уривчастість та обмеженість зібраних документальних свідчень; хибність та упередженість їхньої інтерпретації на тлі майже повного ігнорування вже доступних архівних матеріалів.*

Значна частина авторів віддає перевагу компілюванню вже опублікованих раніше робіт та документів, не переймаючись рутинними пошуками нових архівних матеріалів чи свідчень очевидців (тут не враховуються фіктивні свідки, яких охоче вислуховують й цитують). Навіть сенсаційне анонсування здавалося б нових даних виявляється, за звичай, простою апробацією вже призабутих публікацій кількадесятилітньої давнини (наприклад, свідчень В.К. Харченка або О.Б. Немчинського). Чимало безцінних матеріалів взагалі ігноруються або замовчуються, як-от “знімки Айхведе”, які наполегливо намагаються просто дискредитувати. Не було опитано очевидців трагедії, киян старшого покоління (тобто тих, хто напередодні війни досягнув повноліття), які проживали в місті восени 1941 р. й могли повідомити багато дрібних, але дуже важливих деталей про обстановку в місті, а також настрої, здогади й безпосередні враження співгромадян стосовно цих подій. На жаль, останній шанс отримати інформацію з перших уст був безповоротно втрачений через неблаганний плин часу ще в 1990-і рр.

Один з прихильників “радянської версії”, що працював лише з відкритими багатотиражними публікаціями пояснює таку поведінку наступним чином: “...упевнений, що спроби дослідників бодай якимось потвердити документально на користь версії, одмінної від загальноприйнятої, будуть марними – архіви для них виявляться або неприступними, або порожніми”. Цей авторський релятивізм, що межує із звичайним споживацьким ставленням до архівної праці, вражає неперевершеним егоїзмом, особливо у заключних пасажах його статті, де звучать одверто прокурорські інтонації: “Де межа терпінню – ходити у безмовних сторожах при домовині мертвої правди? Настав час говорити. Коли, як не зараз?” На ці збиті, заяложені сентенції можна хіба що відповісти: “Доволі пустих балачок. Хто прагне дізнатися істину, завжди зможе знайти правильний дороговказ; решта ж буде постійно шукати виправдання своїй бездіяльності”. Пропонована нижче робота, написана на підставі матеріалів та джерел, більшість з яких стала доступною з початку 1990-х рр. Просто в архіви варто ходити самому, а не чекати, доки ці матеріали з’являться в Інтернеті або багатотиражній книжці.

4. *Довірливе ставлення до абсолютно неперевірених даних, а то й звичайних домислів чи суб'єктивних інтерпретацій; використання спотворених, помилкових свідчень, в гіршому разі фабрикація відверто фальшивих матеріалів.*

З легкої руки журналістів чи аматорів у літературний обіг вкинуті “спогади” та “зізнання” численних “співучасників подій”, які чомусь виявляються безіменними або законспірованими й чиї слова переказуються через третіх осіб – посередників і конфідентів. Ці свідчення, проходячи через сито численних інтерполяторів, поступово очищаються від найбільш примітивних недоречностей та помилок і набувають рис правдоподібності. Сюди можна віднести випадки свідомого фальшування фактів. Кількість таких прикладів останнім часом збільшується в геометричній прогресії відповідно до кількості оприлюднених робіт й список їх зайняв би чимало місця в цьому нарисі. Найпоказовіші будуть проаналізовані нами спеціально. Поки що серед найбільш відвертих й особливо цинічних підробок можна назвати фабрикацію повідомлення газети “Українське слово” за 4 листопада 1941 р., де нібито розповідалося про загибель під час вибуху Успенського собору кількох німецьких солдатів й ченців.

Певну кількість домислів можна віднести до суб'єктивної інтерпретації фактів, але від того вони не стають ні на йоту достовірнішими, як-от впевненість багатьох авторів, що нацисти сприяли відкриттю храмів в Україні й лояльно ставилися до православної релігії. Водночас окремі дослідники припускаються найпримітивніших ляпсусів, до яких можна віднести, зокрема, твердження, що, з одного боку, в Успенському соборі “поживитися фашистам було нічим”, “храм вибухнув порожнім”, а з іншого, “під уламками ще можна було дещо зібрати” (й таки зібрано чимало, про що автор згаданих рядків не міг не знати!).

5. *Відсутність переконливого обґрунтування запропонованих версій.*

За браком документальних доказів автори публікацій “реконструють” лише голі мотиви “психологічної можливості” злочину, причому “колір” зловмисників підбирається у відповідності до особистих симпатій чи антипатій. Внаслідок цього відверто фантастичні припущення чи “етична доцільність” переважають здоровий скептицизм та реалістичний підхід. Це типовий недолік більшості надрукованих робіт, які намагаються розкрити мотиви злочину, виходячи не із спонукальних мотивів протиборчих сторін, а з атестації вже dokonаних наслідків того, що сталося, та їхньої суперечливої оцінки з сучасних позицій. У результаті витворюється деформована картина реальності, де

пошуки відповіді на питання “хто?” нівелюють потребу з’ясування першочергових питань “навіщо?” й “чому?”. Іншими словами, з самого початку моделюється підсвідомо упереджена схема, в якій “злочинці” та їхні “жертви” постійно заступають один одного у відповідності до стандартного набору кліше: “безбожна влада” – “культуртрегери” і т.п. “Тільки безбожна влада, яка вже мала подібний досвід блюзнірства, могла зазіхнути на велику українську святиню”. “Німцям ні до чого було псувати свої реноме методами з арсеналу атеїстичного режиму”.

Для прихильників радянського сліду мотиви підричників зводяться до параноїдального, почасти невмотивованого, почасти антирелігійного вчинку (“підірвали пустий собор”, при цьому було використано умовний радіокод “666” – “число звіра”), а їхні дії характеризуються як край дилетантські й непрофесійні; апологети німецької версії наполягають на руйнації собору окупантами з метою приховування слідів пограбування храму. У зв’язку з цим для деяких сучасних “експертів” повністю змістилися акценти події: підпільники характеризуються як божевільні злочинці, а німці навпаки як носії порядку й ліберали, хоча подібна оцінка й інтерпретація подій не нова – вона присутня вже в повоєнних спогадах окремих переміщених осіб, приправлених всією гамою суб’єктивних почуттів і переживань, пов’язаних з їхнім новим суспільним статусом вигнанців.

*6. Нарочита ідеологічна заангажованість версій, що дозволяє розподілити їх на дві умовні групи: “прорадянські” та “антикомуністичні”.*

У літературі, присвяченій руйнації Успенського собору Києво-Печерського монастиря, представлені здебільшого крайні, ідеологічно полярні погляди на вказану тему. Виразники подібних поглядів нерідко втрачають почуття міри при відстоюванні своїх поглядів. У залежності від політичних переймань більшість авторів можна поділити на симпатиків “інтегрального націоналізму” (в розумінні, яке йому надавав, наприклад, американський советолог Джон Армстронг<sup>55</sup>) та прихильників комуністичного світогляду, чії погляди продемонстровані в більш латентному вигляді. Хибність та упередженість обох напрямків яскраво проявляється в формуванні програмних гасел: зокрема, у “інтегрістів” – “місто, що зрадили”<sup>56</sup>, “населен-

<sup>55</sup> Армстронг Джон. Украинский национализм. Факты и исследования. – М., 2008. – С. 123-124.

<sup>56</sup> Тут повністю ігноруються обставини двомісячної кровопролитної облоги української столиці від німецьких окупантів (11 липня – 19 вересня 1941 р.), за яку вона отримала Золоту Зірку і звання міста-героя, та евакуації понад 300 тисяч жителів (Київ у дні нацистської навали. – С. 18-31). З іншого

ня було залишене напризволяще і лише націоналісти допомагали йому<sup>57</sup>; у компатріотів – “всі руйнування Києва заподіяні німцями”<sup>58</sup>, “тактика “спаленої землі”<sup>59</sup> та індивідуальний терор проти “зрадників”<sup>60</sup> були виправдані”.

боку, українські націоналісти ніколи навіть не планували акцій активного опору проти німців в окупованому Києві, обмежившись агітаційно-пропагандистською роботою серед місцевих жителів, переважна більшість яких залишилася повністю індиферентною до самостійницьких гасел.

<sup>57</sup> Насправді, твердження про допомогу націонал-патріотів місцевому населенню сильно перебільшені, вони не мали для цього ні матеріальних, ні фінансових ресурсів й переймалися більше власними політичними проектами (зокрема, створенням Української Національної ради); натомість існують дані про активні спроби перебрати на себе *адміністративний вплив* на суспільство шляхом проникнення до підконтрольних нацистам муніципальних органів управління та організації власних поліцейних формувань. Див.: Київ у дні нацистської навали. – С. 50-52, 35-36.

<sup>58</sup> “Щоб викликати негативне ставлення населення Києва до патріотичних дій підпілля, гестапівці замислили злодійську акцію знищення культурного центру Києва і Хрещатика, яке начебто здійснювали “більшовицькі бандити””. Див.: Подвиг на віки. Книга пам’яті України. Місто-герой Київ. 1941–1945. – К., 2000. – С. 62. Незрозуміло лише, як “злодійська акція” корелює з кадрами кінохроніки, на якій німецькі вояки виносять ящики з вибухівкою з музею Леніна та гасять пожежу в центрі міста.

<sup>59</sup> Дослідники радянсько-німецької війни неодноразово звертали увагу на абсурдність ідеологічних установок радянського підпілля після появи, скоріше за все, його кричущою некомпетентністю та станом психологічного шоку в перші дні війни. Зокрема йдеться про постанову Державного комітету оборони від 1 липня 1941 р. про організацію тотальної боротьби проти окупантів, в якій місцеве населення разом із акціями саботажу та диверсіями закликається ...підпалювати ліси, хоча останні мали стати природнім прихистком для партизанів. Пор.: *Гогун А.* Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944. – М., 2008. – С. 181.

<sup>60</sup> Тактика терору проти колабораціоністів і визнання колективної відповідальності їхніх родин стала пріоритетом радянського підпілля після появи 30 листопада 1941 р. відповідного наказу республіканської НКВС (*Гогун А.* Указ. соч. – С. 217-218). Натомість під дію цього розпорядження потрапляли невинні люди, чия провина зводилася лише до випадкового заробляння засобів на життя. На виконання згаданої вище директиви членами підпільного міського Кудряшовим, Пащенком і Ревуцьким 27 грудня 1941 р. був по-звірячому вбитий відомий композитор Дмитро Ревуцький. Це було зроблено за те, що він надрукував в окупаційній пресі кілька музичних нарисів нібито наклепницького спрямування. При цьому радянська пропаганда сором’язливо замовчувала, що напад було вчинено на беззахисного 60-річного інваліда, якого вдарили по голові 34 (!) рази, поки “від сили ударів не зломилося держалко молотка і головка його не відлетіла, пробивши внутрішню шибку вікна”. Було вбито й дружину композитора, яка відчинила двері вбивцям (*Ревуцький В.* По обрію життя. Спогади. – К., 1998. – С. 200-203).



Ці інвективи більше скидаються на захист власної позиції шляхом недобросовісного шельмування опонента, аніж відстоювання правди й справедливості. Зрештою переважну більшість запропонованих оцінок можна віднести до тривіальної демагогічної риторики, байдуже під якими шатами вона приховується – антикомуністичними чи про-радянськими. Насправді ж, тут криється велика небезпека обману й фальсифікації. Пишучи “на злобу дня”, деякі сучасні автори нерідко вдаються до свідомого перекручення фактів та реалій минулого, доводячи цю тенденцію в своїх роботах до абсолютного абсурду. Давно помічено, що відмова від старих суспільних ідеалів після розпаду СРСР створила ідеологічну порожнечу, яку відразу заповнили примітивні уявлення й судження з арсеналу adeptів “холодної війни” та їхніх прихильників.

Критика реалій радянської епохи під виглядом демонтажу окремих суспільних ідеалів та явищ, на жаль, перетворилася в дріб'язковий фарс на тлі мовчазного реваншу сил, що продовжують накидати суспільству свої абсурдні та цинічні правила гри (наприклад, помпезні офіційні святкування “ювілеїв”, пов'язаних з іменами одіозних політичних персон та громадських об'єднань). *Ненормальні умови сучасного життя, успадковані з недалекого минулого, породжують ненормальне, викривлене, спотворене сприйняття всіх здобутків цього минулого, навіть якщо вони не заслуговують на подібне відношення до себе.* А отже тут може зарадити лише обережний й зважений підхід до вивчення дискусійних питань вітчизняної історії, що цілковито відповідатиме новітнім викликам сучасного світу.

#### 4. “ДО ЛАВРИ НІКОГО НЕ ВПУСКАЛИ”

З усіх обставин плюндрування Успенського собору не викликає жодного сумніву хіба що єдина деталь: в храмі, дійсно, було розміщено потужну вибухівку, яка за приблизними розрахунками мала складати щонайменше тонну ваги. Зрозуміло, що таку кількість вибухової речовини (ВР) необхідно було доставити до місця призначення. А ось тут вже починається щось незрозуміле та містичне. У спогадах більшості очевидців відсутня будь-яка інформація, хто і в який спосіб вивантажував вибухівку на територію Лаври, неначе вона впала туди просто з неба. Дехто пояснює цю обставину дуже дотепно, мовляв, у справі Успенського собору взагалі не було жодних свідків, оскільки до



*Лавра перед війною. На задньому тлі – міст імені Є. Бош*

місця злочину нікого не підпускали. В сучасній історіографії перевагу надають версії, за якою мінування Музейного містечка здійснювалося радянськими саперами напередодні окупації Києва.

Тут варто зробити невеличке роз'яснення. Перед війною в Лаврі функціонувало кілька музейних установ, насамперед Антирелігійний (корп. № 1, 3, 4, 5, 29, 24, 28, 30, 48, 48-а, Троїцька надбрамна і Всіх-святська церкви, Успенський собор, Лаврська дзвіниця, Ближні та Дальні печери) та Історичний (корп. № 2, 7, 8, 9, 10, 13) музеї<sup>61</sup>. Основна експозиція Антирелігійного музею була зосереджена в приміщеннях кол. Митрополичих покоїв (корп. № 2), а Історичного – кол. хлібопекарні (корп. № 8) та лаврської друкарні (корп. № 9). Кожен музейний заклад мав власну службову структуру та персонал співробітників, серед яких зустрічалися прекрасні фахівці з дореволюційним стажем<sup>62</sup>. Проте в умовах тотальних репресій кінця 1930-х рр. відбувалося постійне “оновлення” колективу працівників та “підсилення” їх кадрами провірених партійних службовців, які погано розумілися на пам'ятках

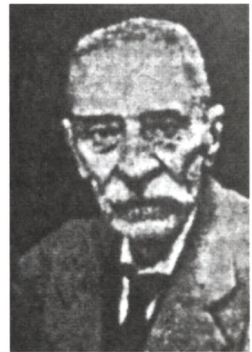
<sup>61</sup> Розмежування території Верхньої лаври між цими двома музеями регламентовано Постановою РНК УРСР від 11 липня 1939 р. № 720 (Збірник постанов УРСР 1939 р. № 24, ст. 116) “Про Український історико-культурний заповідник “Музейне містечко” в Києві”. Див.: Законодавство про пам'ятники історії та культури (збірник нормативних документів) / Під ред О.Н. Якименка. – К., 1970. – С. 238-239.

<sup>62</sup> *Геппенер-Лінка Н.В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. // Лаврський альманах. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 142-175 (публікація С.І. Білоконя).

старовини, зате чудово розбиралися в гаслах “політичного моменту” і мали бездоганну “класову” репутацію. Варто відзначити, що початок війни став вирішальним рубежем кар’єри для більшості з них – кадри лекторів та пропагандистів виявились непридатними для збереження музейної експозиції.

Крім того, на території Музейного містечка функціонували ще Театральний музей, база художніх виставок, містилися громадські та державні установи (народний суд, пошта, архіви, капела бандуристів “ДУМКА”, хлібозавод тощо). Водночас деякі будинки були заселені сторонніми людьми, які не мали жодного відношення до цих організацій. Зокрема на території Лаври було влаштовано своєрідну рекреацію для ветеранів Першої світової війни (так званий інвалідний городок), котрі не мали повноцінних засобів для існування й часто-густо вели асоціальний спосіб життя, що справляло гнітюче враження на музейних працівників та відвідувачів. Це створювало дивну атмосферу своєрідного “гуртожитку”, для якого була притаманна відсутність централізованого управління та підзвітності у службових справах (рудиментарні залишки цього “безвладдя”, на жаль, збереглися й донині). За такої ситуації було дуже складно контролювати та зорганізувати широкі верстви місцевих жителів та службовців. Проте деякі очевидці наполягають, що проблема децентралізації місцевого самоуправління була вирішена на початку війни у найрадикальніший спосіб.

За твердженням Б. Жука<sup>63</sup>, “ще до приходу німців НКВС запропонував адміністрації музеїв здати ключі від усіх приміщень, а приватним особам у триденний строк вибратися з їхніх квартир на тій підставі, що на території Лаври буде штаб охорони (sic! – Є.К.) Києва. Коли це розпорядження було виконано, біля всіх воріт, що вели на територію Лаври, поставили вартових, і входити



Б.К. Жук (1878–1960)

<sup>63</sup> Борис Жук (1878–1960), український музейник, археолог, викладач кількох київських вишів (в т.ч. й університету), співробітник Музею українського народного мистецтва (1938–1943) та науковий консультант Музейного містечка. Після 1943 р. жив в еміграції у Західній Німеччині. Залишив спогади про руйнацію в горнилі війни історико-архітектурних набутків Києва, в т.ч. й Успенського собору Києво-Печерської лаври. Некролог митця, укладений С. Білоконом, вміщено у виданні: Ант. Вісник археології, мистецтва, культурної антропології. – Вип. 16-18. – К., 2006. – С. 69-70.

було суворо заборонено. Що там робив НКВС – невідомо, але він мав і час, і повну відсутність сторонніх свідків<sup>64</sup>. Те саме про “запустіння” Музейного містечка довідався вже після війни А. Кузнецов: “Напередодні відступу радянських військ з Києва спорожніла Лавра, за свідченнями жителів, була оточена військами НКВС. Туди нікого не пускали. Приїжджали і виїжджали вантажівки. Потім оточення було зняте”<sup>65</sup>.

Ю. Краснощок пригадує, що його батько, який був начальником дільниці зв'язку Київської області і працював у тісному контакті з частинами Червоної армії, якось “одержав завдання поновити зв'язок, що проходив до зенітних батарей через Печерську лавру. Це було десь в першій декаді вересня. Батько послав туди на вантажному “газику” кілька червоноармійців-зв'язківців полагодити той зв'язок. А оскільки я знав територію Лаври, то він послав мене з ними провідником. Коли ми підїхали до Лаври, нас туди не пустили. По усіх усяодах стояли вартові. Нам сказали, що в Лаврі розміщено штаб оборони і вони самі поладять ушкодження ліній зв'язку, це нас здивувало. Бо штаб 37-ї армії, що обороняла Київ [...] знаходився в Будинку оборони (вул. Хрещатик, 1; нині на цьому місці готель “Дніпро” – Є.К.). Цей чудовий архітектурний ансамбль теж підірвуть радіоміною. Отже, з того, як нас зустріли в Лаврі, ми зрозуміли, що там робиться щось дуже утаємничене”<sup>66</sup>. Далі автор зазначає, що вже тоді він здогадався про підготовку “міста для здачі німцям” з усіма відповідними наслідками<sup>67</sup>.

Залишимо цей пасаж на совісті Ю. Краснощока. Про рівень його компетентності й неупередженості як свідка можна судити з того, що згаданий вище Будинок оборони, який стояв на початку Хрещатика й виходив фасадом на площу III Інтернаціоналу (нині Європейську), лишався в 1941 р. ...абсолютно цілим й неушкодженим. За архівними документами наприкінці грудня 1941 р. відділ пропаганди Київської управи клопотав перед міським головою про передачу цього будинку Печерській районній управі для проведення культпросвітної роботи, оскільки він “в даний час ніким не зайнятий і являє собою цілком придатне приміщення”<sup>68</sup>.

<sup>64</sup> Жук Б., проф. Пожари в Києве в 1941 г. // Вестник Института по изучению СССР – Мюнхен, 1956, апрель–июнь. – Т. 2 (19). – С. 138-141. Цит. за: Жук Б. Чорногубов – антибільшовик // Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 4. – С. 55.

<sup>65</sup> Кузнецов А. Указ. соч. – С. 147.

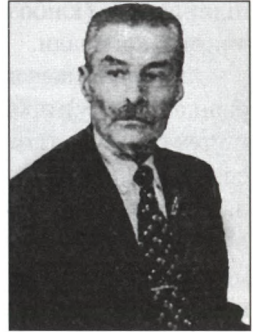
<sup>66</sup> Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 421, пор. с. 116 (“розірвало на шматки архітектурний ансамбль – історичну пам'ятку, колишній “Промбанк”, в якому розміщувався Будинок оборони”).

<sup>67</sup> Там само. – С. 137-138.

<sup>68</sup> ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 59, 121.

В. Шугаєвський<sup>69</sup> навпаки певний, що мінування Лаври радянськими саперами проводилося не восени, а ще влітку<sup>70</sup>, тобто в присутності багатьох очевидців.

Проаналізуємо наведену вище інформацію. Напередодні війни на території Музейного містечка постійно мешкало приблизно 3 тисячі людей<sup>71</sup>, що мали квартири з жалюгідним, але громіздким скарбом. Окрім музею, тут розміщувалися ще кільканадцять різних установ і закладів зі своїм штатом. Якщо не брати до уваги Нижню лавру, де могло проживати  $\frac{2}{3}$  від загальної кількості всіх мешканців, і не враховувати евакуйованих (до 50 %) та мобілізованих в армію (до 15%), то все одно на верхній території ймовірно залишилося ще 3-4 сотні жителів<sup>72</sup>. Показово, що коли після окупації Києва населення Верхньої лаври зменшилось до кількості чоловік, німцям знадобилося принаймні кілька тижнів, щоб відселити їх звідси<sup>73</sup>. Звичайно, радянські спецслужби могли вдатися до радикальних заходів, провівши “евакуацію” місцевих жителів лише з носильними речами всього за кілька годин, але навряд чи їм була потрібна подібна реклама за умов підвищеної секретності. Крім того, припинення діяльності деяких комунальних



В.А. Шугаєвський  
(1884–1966)

<sup>69</sup> Шугаєвський Валентин Андрійович (1884–1966), український історик, нумізмат і археолог. З 1927 р. працював завідувачем фонду нумізматики Всеукраїнського музейного містечка, у 1933–1939 рр. очолював відділ нумізматики Київського центрального історичного музею, розташованого в Лаврі. У вересні 1941 р. призначений окупаційною владою “комісарським керівником” (“comisarleiter”) всіх культурних установ, розташованих у Лаврі, фактично виконував обов’язки заступника директора Історичного музею. Помер на еміграції у США. Пор.: *Курас Г., Яушева-Омелянич Р.* В.А. Шугаєвський – історик, археолог, нумізмат // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 88-96.

<sup>70</sup> *Кошман-Коврайский А.* [Шугаєвський В.] Как был разрушен Успенский собор в Киеве // Пам’ять століть. – 1997. – № 6. – С. 150 (далі: Шугаєвський В.).

<sup>71</sup> *Рубльова Наталія.* Наступ на Лавру // Пам’ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – Додаток. – С. IV. Актом обстеження території лаври від 22–28 вересня 1926 року взято на облік лише на території так. зв. Інвалідного городка до 2 тис. мешканців (ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2706. Цит за: *Рубльова Н.* Вказ. праця. – С. XIII).

<sup>72</sup> За іншими даними, близько сотні. Див.: *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова: Спогади очевидця про те, як фашистські окупанти грабували, висадили в повітря Успенський собор у Державному музеї-заповіднику “Киево-Печерська лавра” // Пам’ятки України. – 1989. – Ч. 3. – С. 30.

<sup>73</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 28. Утім, за іншими даними, на це знадобилося не більше як три доби.

підприємств (хлібозаводу тощо) було небажаним або проблематичним для міської влади.

Звідси виникає питання: чи насправді на початку вересня (або дещо раніше, влітку) проводилося тотальне виселення людей з Музейного містечка із закриттям всіх розташованих тут організацій та установ? Із спогадів В. Шугаєвського з'ясовується, що цивільних осіб, прописаних на цій території, особливо ніхто не чіпав, а "енкаведисти" лише вешталися навколо й мозолили всім очі. (Одразу обмовлюся, що "відомча приналежність" цих людей була визначена свідком "з пам'яті" вже після війни, тобто на підставі уможгадних припущень, а не твердої переконаності; як було насправді, повідомимо пізніше). Звісно, органам НКВС було достатньо запровадити особливий пропускний режим, зачинивши музеї для відвідувачів й обмеживши вільний доступ місцевих жителів до окремих будівель та заборонених зон або навіть тимчасово переселивши їх у службові приміщення закритих організацій, якнайдалі від головної вулиці<sup>74</sup>. Це завдання полегшувалося тим, що окремі установи Музейного містечка мали самостійну огорожу й охоронялися сторожами, зокрема в районі Келарської палати (Онуфрієвської вежі, корп. 83)<sup>75</sup>. Очевидці повідомляють, що окремим парканом з перших днів війни був загороджений й Успенський собор<sup>76</sup>. Зрештою, В. Шугаєвський пригадує лише одне вимушене відселення людей, яке сталося вже за німців наприкінці жовтня 1941 р. Так чи інакше виходить, що чекісти виконували свою роботу в Лаврі, практично не криючись ні від кого й не приховуючи своєї присутності. То чи не займалися вони цим під виглядом якихось буденних, тривіальних справ?

<sup>74</sup> Києвознавець Дмитро Лавров, який жив напередодні війни на території Музейного містечка, пригадує вражаючу деталь: лиховісного 1937 р. у підвалах корпусу № 24 (кол. лаврська аптека; нині службові приміщення Національної історичної бібліотеки України та Музею театрального, музичного та кіномистецтва України) було влаштовано ...в'язницю (або, скоріше за все, КПЗ – камери попереднього утримання) для заарештованих жителів Лаври, незважаючи на те, що за кілька десятків метрів звідси мешкали ще вільні, не інтерновані громадяни (можливо, це робилося навмисне, з витонченим садистським умислом). Арештантів налічувалося близько 80 душ і їх навіть виводили на прогулянки, що передбачало облаштування особливих, відгороджених від зовнішнього світу, зон з обмеженим доступом і надійною охороною. Див.: *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської, або Як загинув славнозвісний Успенський собор // Хрещатик. – 2001. – № 145. – 26 жовтня. – С. 7.

<sup>75</sup> Спогади О.Б. Львовського (нар. 1924 р.), записані 1997 р. на аудіокасету. Повний текст цих спогадів з незначними літературними та стилістичними виправленнями та коментарі до них наводяться нижче, у додатках.

<sup>76</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/82316.html>

Існує цілком прозайчне пояснення особливої секретності навколо Музейного містечка. У зв'язку з наближенням фронту й неодноразовими нальотами на Київ німецьких бомбардувальників на схилах Дніпра виявилось



*Розрахунок 37-мм зенітної гармати прикриває міст імені Є. Бош. Серпень 1941 р.*

доцільним розмістити спостережний пункт і артилерійські батареї, що вели вогонь по ворожих літаках. Лавра у цьому відношенні займала стратегічно вигідне положення, оскільки своїми східними задвірками, а особливо Оглядовим майданчиком, була звернута в бік мосту імені Євгенії Бош (нині на цьому місці збудовано міст метрополітену). Саме тут було найзручніше розташувати засоби протиповітряної оборони зі складом боєприпасів. Дмитро Малаков пригадує, що радянські зенітні батареї розташовувалися на Павловському бастионі Старої Київської фортеці<sup>77</sup>, отже поблизу церкви Спаса на Берестові. Їх можна було спостерігати звіддала, з Аносовського скверу (нині – парк Вічної Слави), а от, що робилося за східними мурами Лаври, біля Південної брами, очевидець не знає, оскільки пробиратися туди було небезпечно. В нарисі про довоєнного директора Історичного музею І.В. Бондаря згадується про те, що влітку 1941 р. музейні співробітники могли тричі на день бачити, як повз Успенський собор проїжджає польова кухня зенітників<sup>78</sup>.

З іншого боку, збереглося цікаве свідчення про те, що десь навпроти Лаври під час відступу Червоної армії з Києва були кинуті в річку мішки з борошном та цукром<sup>79</sup>. Ці припаси могли призначатися для харчування артилерійської залоги, тим більше, що на території Музейного містечка працювала пекарня. Про зенітні батареї в районі Лаври згадує

<sup>77</sup> Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. – К., 2008. – С. 28.

<sup>78</sup> Цикора Сергей. Золотая Одиссея. Документальный рассказ // Известия. – 1970. – № 250. – 22 октября. – С. 6.

<sup>79</sup> Дуда А., Старик В. Після розгрому куреня // Буковинський курінь в боях за Українську Державність: 1918–1941–1944. – Чернівці, 1995. – С. 122. Див. також: <http://exlibris.org.ua/buk/r03.html>



*Автор з О.Б. Львовським. Осінь 1996 р.*

і Ю. Краснощок. А задля їхньої безпеки в умовах воєнного часу тимчасово запроваджувався особливий пропускний режим. Зрозуміло, що під криттям військової таємниці можна було здійснити будь-яку секретну операцію, зокрема й приховане мінування різних споруд. Снаряди й боеприпаси доставлялися на артилерійські позиції в закритих ящиках, а що насправді лежало в них не розголошувалося. Данило Кулиняк, зокрема, наводить спогади Михайла Павловича Кучерука, який 1941 р. працював двірником і кочегаром у Музейному містечку і на-

прикінці літа – початку осені особисто спостерігав, як молодики в цивільному заносили посеред білого дня “якісь предмети, схожі на цеглини” в підземелля Успенського собору<sup>80</sup> (докладніше див. розділ 11).

О.Б. Львовський, який жив на початку війни на території Музейного містечка, також пригадує, що вже в перші тижні війни по німецьких літаках велася прицільна стрілянина ...якраз з Оглядового майданчика, куди його не пустили військові. Проте артилерійських гармат в Лаврі він особисто не бачив, оскільки в липні 1941 р. був відправлений до родичів у Чернігівську область. Зенітну батарею з метою маскування могли розташувати й за мурами монастиря на дніпровському схилі навпроти будинку друкарні. Сюди було зручно дістатися через східну браму, влаштовану між колишньою словолитнею (корп. № 10) і корп. № 94 (на цьому узвозі колись знімався відомий епізод фільму

<sup>80</sup> Кулиняк Д. Хто висадив у повітря Успенський собор? Див.: <http://www.chasipodii.net/article/1863/?vsid=44a8a2015d90bbb5045356ece816bf89>



“Тарас Шевченко” з Іваном Миколайчуком). Отже, питання про радянську військову залого залишається відкритим, але не позбавленим сенсу. Недарма, вступивши в Лавру, німці одразу облаштували свою артилерійську позицію саме на терасі навпроти Трапезної церкви.

Безсумнівно, місцеві жителі, які залишалися на території Музейного містечка, могли щось бачити або чути, чи принаймні здогадуватися. За підрахунками військового сапера Ю.Г. Веремєєва, щоб висадити в повітря таку велику й масивну споруду як Успенський собор потрібно було задіяти зусилля щонайменше саперного взводу впродовж 5-7 днів і закласти близько тонни ВР у різних місцях<sup>81</sup>. Звичайно, діяльність подібного підрозділу не могла залишитися непоміченою мешканцями Лаври. Збереглося свідчення, що вони намагалися виказати свої непевні підозри німецькому командуванню одразу після окупації Києва, напередодні перших вибухів у Лаврі – диверсії на Оглядовому майданчику 20 вересня 1941 р. Німецький офіцер зі штабу 29 армійського корпусу записав у своєму щоденнику, що “мешканці [Лаври] ще вчора попереджали, що це місце, можливо, заміноване росіянами”<sup>82</sup>. Звідси випливає, що подальших руйнувань у Лаврі можна було уникнути всупереч думці про їх невідворотний, фатальний характер. Залишається лише з’ясувати, хто міг першим забити на сполох і наскільки обізнаним він виявився.

## 5. “...МЕНИ ПОВІДОМИВ ПРО ЦЕ П’ЯНИЙ ЕНКАВЕДИСТ”

Після закінчення війни В. Шугаєвський наважився розкрити цю таємницю: “Ряд будівель на території Лаври були заміновані більшовиками на початку літа (зверху поставлено просто “влітку” – Є.К.) 1941 р. Про це незадовго до вступу в Київ німців прохопився моєму знайомому, старому жителеві Лаври, – а той негайно повідомив мені – енкаведист напідпитку, один з групи співробітників Н.К.В.Д., що проводив мінування. Таємничо і небагатослівно він порадив моєму знайомому скоріше забиратися з Лаври, якщо він не хоче, щоб на нього завалилася лаврська дзвіниця. На питання стривоженого Х., що означає ця рекомендація, енкаведист порадив йому ні про що більше не питати, а “котитися з Лаври”<sup>83</sup>.

<sup>81</sup> <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>

<sup>82</sup> Цит. за: Київ у дні нацистської навали. – С. 206.

<sup>83</sup> Шугаєвський В. Указ. соч. – С. 150.



Нандор Феттіх (1900–1971).  
Київ, 20 грудня 1941 р.

Дивно, але навіть на еміграції Шугаєвський не насмілювався розкрити ім'я та соціальний статус свого інформатора. Проте за нього це зробив угорський археолог з Айнзацштабу Розенберга Нандор Феттіх<sup>84</sup>, який працював у грудні 1941 р. у лаврському музеї і мав тривалі конфіденційні розмови з місцевими співробітниками. Надамо йому слово: “У лаврі разом з ним (Шугаєвським – Є.К.) мешкав один музейний працівник на прізвище Черногубов, чудовий спеціаліст з ікон. Він багато знав про приготування червоноармійців. Довго розмовляв то з одним, то з іншим комуністом. Вони сказали йому, щоб виселився з лаври, тому що будинки злетять у повітря і дзвіниця впаде йому на голову. Від нього довідався також Шугаєвський, у яких будинках діяли комуністи. Це

так званий Музей Революції поблизу тераси, в підвалі якого висотою в один поверх ченці зазвичай зберігали фрукти, трапезна палата та прилегла до неї Трапезна церква, великі музейні будинки у стилі бароко позаду собору і, нарешті, дзвіниця, на даху якої був встановлений пункт спостереження”. Шугаєвський на прохання угорських археологів навіть *позначив на плані Лаври*, “які будівлі могли бути заміновані”. Пізніше Черногубов був підступно вбитий, тому що “багато знав про червоних”<sup>85</sup> (курсив автора – Є.К.).

Точне співпадіння характерних деталей розповіді (застереження про передбачувані вибухи; рекомендації вибиратися з Лаври; згадка про дзвіницю, яка буцімто мала впасти на голову) не залишає жодно-

<sup>84</sup> Нандор Феттіх (1900–1971), угорський археолог, співробітник Національного Будапештського музею, автор праць з археології раннього Середньовіччя, в 1930-і рр. – член-кореспондент Угорської Академії Наук. Наприкінці 1941 р. був залучений до співпраці в Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg і з 3 грудня 1941 по 19 січня 1942 р. перебував у відрядженні в Києві, де займався вилученням археологічних матеріалів з Антирелігійного музею в Лаврі. Залишив щоденники, де описує своє життя в окупованому місті.

<sup>85</sup> Феттіх Н. Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942). – К., 2004. – С. 99, 100.

го сумніву, що загадковий “Х.” – це ні хто інший як Микола Чорногубов, завідувач фондів станкового малярства. Разом з тим впадають у вічі й суттєві розбіжності двох версій: попередження надійшло від червоноармійців, а не чекістів; Чорногубов контактував не з одним, а принаймні кількома військовими; нічого не сказано про його подальшу долю. Яку з двох розповідей можна вважати правдивою? Радше, останню, оскільки вона пролунала в приватній розмові і, власне кажучи, не призначалася для публічного розголошення. Шугаєвський й гадки не мав, що його мимовільні одкровення будуть ретельно записані співбесідником й через 60 років стануть надбанням громадськості.

Якби він знав наперед, то тричі замислився б над тим, що розповісти своїм гостям і про що в жодному разі краще не згадувати. Дійсно, в спогадах, вміщених на шпальгах газети “Новое Русское Слово” від 10 лютого 1948 р. Шугаєвський уникає говорити про те, що він охоче розказував Нандору Феттіху ще наприкінці 1941 р.: а саме про неодноразові спроби Чорногубова застерегти німців і про те, що останній нібито знав точний план мінування Лаври. Нагадаємо, що в грудні 1941 р. Шугаєвський хизувався перед угорськими колегами своєю винятковою поінформованістю, “у яких будинках діяли комуністи”. А в лютому 1948 р. чомусь повністю забуває про ці сенсаційні подробиці, які могли виграшно прикрасити його статтю й посилити враження про підступність радянських агентів. Натомість він розповідає нісенітницю про п’яних енкаведистів, які вешталися Музейним містечком й горлали про міни, заховані в Лаврі.

Варто нарешті пояснити, звідки взагалі взялися відомості про горезвісних чекістів. Річ у тому, що в районі Києво-Печерської монастиря був дислокований 57-й полк 4-ї дивізії НКВС, якому було доручено охорону мостів через Дніпро<sup>86</sup>. Саме їхніх військовослужбовців і могли бачити на Печерську, поставивши пізніше цей факт у залежність від скоєного в Лаврі. Взагалі у пересічних громадян склалися вкрай примітивні і спрощені уявлення про внутрішні війська НКВС. Вважається, що вони відносились виключно до карально-репресивної системи і займали становище, рівнозначне місцю дивізій СС в політичній організації нацистського Рейху. Проте внутрішні війська склалися з формувань різного типу, серед яких були конвойні та прикордонні підрозділи, а також частини, що охороняли особливо важливі

<sup>86</sup> Крещанов А., Кузяк А., Осипов А., Продан О. 1941. Оборона Києва. – К., 2002. – Кн. 1. Див.: [http://www.retrospicere.narod.ru/1941/1941\\_199-1\\_2.htm](http://www.retrospicere.narod.ru/1941/1941_199-1_2.htm)

підприємства промисловості, об'єкти народного господарства та мости. Зокрема, греблю Дніпрогесу до останньої миті охороняли бійці 157 полку військ НКВС. Якщо на мить відволіктися від цієї зловісної абрєвіатури й замінити термін “народний комісаріат” на слово “міністерство”, то можна отримати зовсім інший контекст. Підрозділи 4-ї дивізії НКВС фактично прикривали відхід з'єднань 37-ї армії й відступили останніми. Тому заяви про “злодіяння чекістів” при відході з Києва, оприлюднені останнім часом у популярних телепередачах, виглядають, м'яко кажучи, безвідповідальними<sup>87</sup>.

У повоєнних спогадах Шугаєвського є й інші підозрілі неоковирності, які сильно шкодять його репутації, але про них ми поговоримо пізніше.

Поки що поставимо просте питання: що змушувало музейного працівника вже на еміграції приховувати чи спотворювати факти, якими він ділився з усіма бажаними в окупованому Києві? Що змушувало його замовчувати ім'я свого інформатора, якого він раніше виводив за головного свідка радянських злодіянь і якому вже ніщо не могло завдати шкоди? Що змушувало його вдатися до опису подій у фарсовому, ексцентричному вигляді? Єдине, що спадає на думку: Шугаєвський хотів уникнути звинувачень в бездіяльності й сподівався, що ніхто ніколи не дізнається, наскільки серйозно він був обізнаний (з його власних слів) про мінування Лаври восени 1941 р. Проте з небуття починають потроху виринати документи, які розкривають справжню (і дуже часто вельми непривабливу) роль усіх учасників та свідків трагедії.

Слід відзначити, що на початку жовтня 1941 р. у Києві почалася реєстрація та облік місцевих установ науки, культури і освіти. Антирелігійний та Історичний музеї були об'єднані в одну установу з сут-

---

<sup>87</sup> Маються на увазі свідчення неповнолітніх очевидців, які були без перевірки оприлюднені в телефільмі “Місто, що його зрадили”, показаному на телеканалі “Інтер” 6 листопада 2008 р. (<http://www.podrobnosti.com.ua/projects/2008/11/06/564885.html>). Йдеться принаймні про два епізоди: опис підризу дерев'яного Наводницького мосту з колоною радянських військ, коли “німці були ще далеко від міста”, та згадку про приховування факту здачі Києва до 22 вересня (“радянська влада два дні хотіла украсти в історії”). У першому випадку слід говорити про підризу толовими шашками мосту, коли на нього вже ступили авангардні групи німецьких автоматників і мотоциклістів (Баграмян І.Х., *маршал Советского Союза*. Так починалась війна. – К., 1975. – С. 350), в другому – про залишення радянськими військами Дарниці близько полудня 21 вересня (Київ у дні нацистської навали. – С. 30), тобто 2 дні фактично “вкрадені” не у “творців історії” – німців (саме так, мабуть, слід розуміти вказаний вище пасаж), а навпаки у захисників Києва.

тевим скороченням штатів – із 185 передвоєнних одиниць до дюжини працівників в останній декаді листопада 1941 р.<sup>88</sup> Це означало, що для німців та їхніх прислужників в органах міського самоуправління виявилось досить просто запровадити для музейного персоналу суворий режим підзвітності та службової відповідальності, поставивши їх у рамки підневільних виконавців. Звернемо увагу на одне промовисте свідчення – доповідну записку до Київської міськуправи директора Центрального Історичного музею ім. Т.Г. Шевченка В.А. Маєвського від 20 листопада 1941 р. Ось що він повідомляє:

"Під час перебування військових частин на території Лаври, де міститься історичний музей, частина музейних приміщень була зайнята під житло військовими, до цих приміщень вхід робітникам музею був заборонений.

Після заняття Києва германськими військами в ХХХ корпусі Лаври та в "Арсеналі", що навпроти Лаври стались вибухи мін.

За відомостями, що є, було мініровано підвал ХХІХ корпусу, територія за ІХ корпусом, VIII корпус.

Прошу зв'язатись з відповідними організаціями командування, щоб були надіслані фахівці [,] щоб обстежити зазначені приміщення. Поверхові огляди нічого не дали, але міни закладають в мури, під фундамент тощо, можливі несподівані вибухи, що можуть наробити багато шкоди"<sup>89</sup>.

Цікаво, що Маєвський від власного імені перераховує саме ті споруди, про які вже за місяць розкаже Нандору Феттіху Шугаєвський, але вже з посиланням ...на загиблого Чорногубова. Ось перелік цих будинків: корп. № 30 – кол. Іконописна майстерня, пізніше Музей Революції, розташований на Оглядовому майданчику; корп. № 29 – Трапезна церква і палата; корп. № 9 – кол. друкарня, пізніше експозиційні приміщення Історичного музею; корп. № 8 – кол. хлібопекарня, згодом Історичний музей, а нині дирекція Національного Києво-Печерського заповідника. Якщо подивитися на генплан Музейного містечка, можна побачити, що всі ці споруди розміщені ...навколо Оглядового майданчика, або безпосередньо на ньому. Та найголовніше: восени 1941 р. В. Маєвський і В. Шугаєвський працювали на керівних посадах в ...Історичному музеї, а отже несли пряму відповідальність за все, що відбувалося в його стінах!

<sup>88</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 8, 29; там само. – Спр. 173. – Арк. 10, 43.

<sup>89</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 27.

Корп. № 9 виявився замінованим, однак ця інформація чомусь тривалий час не розголошувалась. Лише влітку 1942 р. один з представників Айнзацштабу Розенберга Дітріх Роскамп, працюючи над довідкою про музеї Києва, проговорився: “У підвалах музею більшовики заклали кілька центнерів динаміту і будинок мав злетіти в повітря. Але музей був врятований завдяки одному робітникові, який своєчасно сповістив про це німецьких військових”<sup>90</sup>. Чому було заміновано саме цей будинок? З балкону корп. № 9 відкривався один з найпрекрасніших краєвидів Лівобережжя, і саме це могло стати основним мотивом для мінування споруди: сапери, вочевидь, розраховували на те, що німці неодмінно захочуть помилуватися панорамою Дніпра, так само як вони зробили на терасі Оглядового майданчика. Ім’я свідка не названо, але зовсім нескладно здогадатись, що то був хтось із відповідальних співробітників згаданої установи. Цілком можливо, що саме він намагався попередити німців і про мінування Лаври 19 вересня 1941 р.

Зрозуміло, що стурбованість працівників Історичного музею та їхня надзвичайна відвертість перед окупаційною владою та її союзниками могли бути спричинені не підсвідомими здогадами чи власними домислами, а лише твердим знанням про реальну загрозу. Повідомляючи про можливі місця закладення вибухівки, вони знімали з себе тягар звинувачень у потуранні або допомозі радянським саперам, а отже дбали в першу чергу про свою безпеку. Характерно, що в листопаді 1941 р. Маєвському вдалося зайвим і навіть небезпечним посилатися на покійного Черногубова як свого інформатора. Німці навряд чи повірили б у таке примітивне виправдання. Тим більше, що зі слів вдови професора було відомо, що напередодні загибелі його викликали в гестапо у справі мінування собору<sup>91</sup>. Отже, було вкрай необачно згадувати Черногубова, не знаючи, що він повідомив німцям.

Саме тому Маєвський зізнається, що напередодні приходу німців частина музейних приміщень була пристосована під військові казарми, куди він начебто не мав доступу. Формулювання “військова частина” повертає нас до згадки про зенітну батарею на Оглядовому майданчику. В окупованому Києві ще добре пам’ятали про останні дні облоги. А ось далі Маєвський змушений викручуватись. Свої специфічні пізнання він пояснює коротко і лаконічно: “за відомостями, що є”. Що то за відомості і звідки вони у нього з’явилися? Тут до-

<sup>90</sup> ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 41-42. Цит. за: Петтих Н. Вказ. праця. – С. 48, прим. 105.

<sup>91</sup> ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3зв.

речно звернутися до свідчень його підлеглого В. Шугаєвського. Якщо викинути з показів останнього плевели вигадок та облуди, вийде наступне: “дізнався про приготування від червоноармійців, довго розмовляв то з одним, то з іншим... Вони попередили, щоб виселявся з лаври... і прохопилися, в яких будинках діяли...”

Нагадаймо, з Лаври фактично нікого не виселяли. За показами Маєвського, військові були розквартировані не в приватних житлах, а корпусах музею. Відповідальні музейні працівники могли непокоїтися за стан тимчасово відібраних у них експозиційних та службових приміщень й шукати неофіційних контактів з військовими. Оскільки червоноармійці вільно пересувалися по території Лаври, то підійти до них і розпочати розмову під будь-яким приводом було досить просто. Уривки фраз, туманні натяки, іронічні висловлювання, випадково побачені сцени – цього могло вистачити для далекоглядних висновків та припущень, а відтак і ...серйозного занепокоєння від небезпечного відкриття. Слід нагадати, що згадані Маєвським корпуси звернені до Оглядового майданчика, а отже з їхніх вікон також можна було побачити щось заборонене або ... не побачити нічого, але бути запідозреним у протилежному.

З оприлюднених останнім часом джерел стає відомо, що більшість попереджень про міни, зроблених мешканцями або працівниками Лаври на адресу німецького командування, стосувалися в першу чергу Оглядового майданчика (щоденник офіцера зі штабу 29 армійського корпусу) та ...корпусів Історичного музею (доповідна Маєвського, покази Шугаєвського та Роскампа). Отже, окреслюється конкретне коло людей, що були зацікавлені в усуненні небезпеки, пов’язаної з радянською вибухівкою, але не хотіли оприлюднювати власних імен як інформаторів.

Варто відзначити, що, крім Шугаєвського, ніхто з музейних працівників не вважав Чорногубова посвяченим у плани енкаведистів. Більшість його знайомих показує, що його побоювання стосувались винятково долі Успенського собору. Зокрема так стверджує Борис Жук (“...радив попередити німецьке командування про те що Успенський собор замінований”, “побоювався підриву церкви”<sup>92</sup>). Інший очевидець Андрій Гуржій взагалі нічого не чув від свого співрозмовника про міни<sup>93</sup>. Крім того, з’ясовується, що Чорногубов навряд чи міг підтримувати з Шугаєвським нормальні стосунки через особисту

<sup>92</sup> Жук Б. Вказ. праця. – С. 55.

<sup>93</sup> Гуржій А. Вказ. праця. – С. 30, 32.

неприятнь між ними (див. розділ 7). Складається враження, що Чорногубову просто відвели роль офірного цапа, вважаючи, що після загибелі його репутації вже більше нічого не зашкодить.

Підсумовуючи викладені вище матеріали, можна припустити, що обставини мінування Лаври вже з самого початку були відомі вузькому колу музейних працівників. Побояючись за свою безпеку, вони повідомили про вибухівку німців, проте намагалися за будь-яку ціну приховати джерело інформації, щоб, з одного боку, відвести від себе підозру в пособництві чекістам, а з іншого, уникнути звинувачень у зраді з боку агентів радянського підпілля. Проте лавірування між двома непримиренними силами не змогло відвернути неминучої трагедії, а нерідко приносило фатальні наслідки, як, зокрема, у випадку з невдалою евакуацією лаврської ризниці. Не бажаючи викриття своєї справжньої ролі в цих подіях, їхні учасники вдавалися до свідомого замовчування або спотворення фактів. В окремих випадках їхні розповіді перетворюються на справжні шедеври авантюрно-пригодницького жанру.

## 6. СЕНТИМЕНТАЛЬНИЙ ЧЕКІСТ ЯК СПАДКОЄМЕЦЬ РИДАЮЧОГО БІЛЬШОВИКА

Пам'ятаєте Маяковського?

“Если бы  
выставить в музее  
плачущего большевика,  
весь день бы  
в музее  
торчали ротозеи.  
Еще бы –  
такое  
не увидишь и в века”<sup>94</sup>.

Виявляється, що пролетарський поет був занадто великим скептиком і нікчемним пророком, коли не хотів вірити в чудеса партійної селекції. Якщо допіру нам пропонувалося повірити в п'яні одкровення надмірно балакучих агентів радянської “чрезвычайки”, які були ладні порушити будь-які посадові інструкції, підписки про нерозголошення та інші утаємничені розпорядження, нехтуючи інстинктом самозбереження та партійною годівницею заради сумнівної вигоди “товариського” спілкування у хвилини дозвілля з першим-ліпшим

<sup>94</sup> *Маяковский В.* Владимир Ильич Ленин. 1924.



незнайомцем, який міг виявитися сексотом, то віднині подібна поведінка не повинна здаватися нам не лише ідіотською, але й просто дивною, оскільки в подальших свідченнях вона буде виводитись вже на рівень узвичаєної норми. Пригадуєте відомий анекдот про п'яного паламаря, який тричі поспіль падав з дзвіниці, але при цьому залишався живим та неушкодженим: “уперше – це випадковість, вдруге – співпадіння, а в третє – просто звичка”?

Так чимало з очевидців, хто пережив німецьку окупацію Києва, а потім опинився на еміграції, чомусь схильні складати схожі курйозні історії про сентиментально-жалісливих чекістів, замучених власним сумлінням, та провидіння, яке буцімто врятувало їхнє життя у замінованій Лаврі, а потім переконувати себе і всіх інших, що саме так насправді все й відбувалося. В. Шугаєвський, зокрема, пропонує таку собі баєчку: “Перед самим падінням Києва ми мали можливість переконатися в правдивості поради енкаведиста (виселитися з Лаври – Є.К.). Напередодні вступу німців до Києва значна частина населення Лаври, побоюючись повітряних бомбардувань, сиділа в підвалах лаврських корпусів. В одному з таких підвалів переховувалась й моя сім'я. Енкаведисти, які весь час крутилися поруч, раптом зникли. Незабаром до підвалу зайшов один з них, підійшов до годинника, що висів на стіні (раніше тут була контора установи, здається штаб “Войовничого безбожника”), і зняв годинникову гирю. “Навіщо ви залишаєте нас без годинника, – спитала жінка, – вони цокають, і якось спокійніше стає на душі”. Енкаведист на мить зупинився, потім підійшов до жінки і стиха промовив: “Дітей жалко. Це міна”...

Якби не людяні почуття, що раптом прокинулися в душі енкаведиста, всі, хто знаходився в підвалі, через певний час загинули б під руїнами підірваної будівлі”<sup>95</sup>.

Вміщена тут оповідь демонструє або велику наївність, або велику легкодухість розповідача. Записуючи свої спогади післявоєнного часу, він не міг не знати, що жодна споруда в Лаврі, крім Успенського собору, не була підірвана, а житлові будинки (за його власним же свідченням про план мінування Музейного містечка!) взагалі не мінувалися. (Це, між іншим відзначив й А. Кузнецова: у Лаврі “під житловими будинками мін не було”<sup>96</sup>.) Крім того, розповідь про настінний годинник як детонатор взагалі схожа на звичайний анекдот,

<sup>95</sup> Шугаевский В. Указ. соч. – С. 150.

<sup>96</sup> Кузнецов А. Указ. соч. – С. 148.

особливо в тій частині, де розповідається, в який спосіб була знешкоджена міна – простим зняттям підвісної гирі без вилучення вибухівки, якої ніхто ніколи так і не знайшов. Якщо цей випадок дійсно мав місце, то його варто розцінювати, як цинічну, брутальну, сповнену чорного гумору витівку, спрямовану на залякування цивільних осіб.

Слід відзначити, що згадана історія сповнена ще одним важливим пропагандистським підтекстом. 1948 р., коли Шугаєвський писав ці рядки, увесь світ вже обійшли фотографії зруйнованої Лаври з понівеченими будинками, від яких залишилися лише стіни. Говорячи про людей, які дивом врятувалися з-під “руїн підірваної будівлі”, Шугаєвський ніби мимохіть підводив громадську думку до висновку, що ...Музейне містечко також було знищене радянськими мінами. До цього “одкровення” ми повернемося трохи пізніше, у розділі 9, а поки що продовжимо список курйозів, якими рясніють спогади про протистояння цивілізаційних та дикунських засад у фронтovому Києві на початку осені 1941 р. Вони не стосуються безпосередньо Печерської лаври, але повністю перегукуються з її трагічною долею та ілюструють мотиваційне підґрунтя, на якому ця трагедія розгорталася.

Колишній голова Міської управи в окупованому Києві Леонтій Форостівський засвідчує, що “собор св. Софії большевики теж плянували знищити. Вже майже перед втечею з Києва на територію городка, де міститься Собор, заїхала автомашина з вибуховими речовинами для мінування. Врятуванню нашої національної святині маємо завдячувати героїчній відвазі п. О. Повстенка, який не допустив цього злочину, переконавши “патріота” у військовій шинелі (що мав мінувати Собор) машину з вибуховими речовинами повернути назад. На великий жаль, прізвище цього “патріота” (тобто чергового “енкаведиста” – Є.К.) залишилося невідомим”<sup>97</sup>. Тут йдеться про Олексю Івановича Повстенка (1902–1973), архітектора й мистецтвознавця, якого в переважній більшості публікацій чомусь представляють як директора Софійського заповідника. За наведеною версією, йому вдалося *усовістити* людину, відповідальну за мінування храму й тим самим відвернути величезний злочин. Зазначимо, що Форостівський дізнався про згаданий випадок не безпосередньо від Повстенка, а від працівників Софіївського музею.

<sup>97</sup> Форостівський Л. Вказ. праця. – С. 22.

Показово, що існують й інші версії розвитку подій. Д. Малаков вважає, що Повстенко перешкодив мінуванню не своїм красномовством, а просто сказавши чекісту, що “підвалів у соборі немає”<sup>98</sup>. Це виявилось частковою правдою, оскільки в храмі, дійсно, відсутні традиційні підвальні приміщення, окрім низки підземних склепів-усипальниць. Але в цьому випадку позиція директора виглядає дещо двозначно: виходить, що він не збирався ставати на заваді розміщенню вибухівки, а лише надав енкаведистам неповну інформацію, не проявивши належної ініціативи. Подібну поведінку можна вважати саботажем, а можна трактувати й більш прозаїчно – небажання брати на себе громіздкий тягар відповідальності. Нарешті ще один киевознавець Д. Кулиняк знайшов свідчення, що Софійський собор все-таки був замінований саперами і восени 1943 р. група радянських розвідників перед визволенням Києва знешкодила вибухівку. У розвідників начебто була докладна схема підземель під собором і розміщення в них фугасів. У такий спосіб командування радянських військ перестрахувалося, аби окупанти не висадили собор у повітря при відступі<sup>99</sup>. (Щоправда в оригінальній публікації 1973 р. автор писав цілком протилежне, що “десятки, сотні тон вибухівки” були завезені до підвалів собору гітлерівцями буквально за кілька годин до початку наступу Червоної армії<sup>100</sup>).

Водночас існує свідчення, що залишена на території Софійського монастиря радянська вибухівка одного разу все-таки спрацювала: Дмитро Кислиця, директор видавництва “Українська школа”, який мешкав напроти садиби заповідника за адресою вул. Золототорітська, 2, повідомив, що пізньої осені 1941 р. від вибуху міни було пошкоджено ріг будинку “при Софійському соборі”<sup>101</sup>. Скоріше за все, малася на увазі будівля Митрополичих палат, в якій перед війною розташовувалася військова комендатура Києва<sup>102</sup>. Мені вдалося підтвердити цю приголомшуючу й досі замовчувану інформацію з незалежного джерела. Керівник секції віросповідних справ при відділі

<sup>98</sup> Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 173.

<sup>99</sup> Кулиняк Д. Хто мінував собори? // Пам’ятки України. – 1991. – № 4. – С. 48.

<sup>100</sup> Данилюк К. [Кулиняк Д.] Рятівники Софійського собору // Молода гвардія. – 1973. – № 45. – 4 березня. – С. 7.

<sup>101</sup> Кислиця Д. Світе ясний. Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. – Оттава, 1987. – С. 190.

<sup>102</sup> Повстенко Олекса. Катедра св. Софії у Києві // *Аннали Української Вільної академії наук у США*. – Нью-Йорк, 1954. – Т. III-IV (10-12). – С. 241.

освіти та культури міськуправи Іван Коровицький свого часу підготував пам'ятну записку "Відродження Церкви в Україні та Києві", в якій повідомляє, що інцидент виявився приурочений до моменту прибуття в собор на початку листопада 1941 р. митрополита та екзарха України Алексія (Громадського): владику "зустрінули особисті неприємності в зв'язку з вибухами мін біля будинків Софії"<sup>103</sup>.

Тут варто запропонувати деякі пояснення. В Митрополичій палаті Софійського монастиря після приходу німців розмістилася канцелярія так званої Церковної Ради, утвореної на об'єднавчому зібранні 17 жовтня 1941 р. з представників всіх київських конфесій та напрямків, рахуючи прихильників конкуруючих між собою церков: "синодальної", або "тихонівської", "липківської" та автокефальної (на чолі з митрополитом Діонісієм (Валединським), главою Польської православної церкви на теренах німецького Генерал-губернаторства). ЦР самочинно перебрала на себе повноваження головного органу церковного врядування на території Наддніпрянщини. На ті самі права претендував і єпископ Кременецький Алексій, що залишився в юрисдикції Московського патріархату й був проголошений 18 серпня 1941 р. на церковному соборі в Почаївській лаврі главою Української автономної церкви. Слід наголосити, що київські прихильники "нової української автокефалії" не хотіли визнавати цього рішення й намагалися передати управління першопрестольної кафедри комусь із волинських ієрархів, що вийшли з-під зверхності Москви. 24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій призначив адміністратором Української церкви архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського), чим лише посилив релігійне протистояння.

Німецька сторона дотримувалася в цьому конфлікті виразно підбурювальної ролі, потураючи розкольніцьким діям жменьки авантюристів, й тому приїзд до Києва в листопаді 1941 р. екзарха Алексія був обставлений різними перешкодами й провокаціями. В цьому контексті "гострий виступ" проти нього ЦР надивовижу співпав на часі з вибухами мін. Складається враження, що архієрея просто намагалися залякати загрозою наглої смерті від всюдисущої радянської "партизанки". Однак замах на життя глави Автономної церкви, звинуваченого в співробітництві з "советами" й навіть тимчасово інтернованого окупаційною владою, був абсолютно невігідний ані місцевому підпіл-

<sup>103</sup> ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 60. Цінність цієї записки полягає в тому, що вона складена по свіжих слідах й має на останньому аркуші вихідну дату: "22.7.42".

лю, ні його московським очільникам. Насправді йшлося про провокацію, використану службою безпеки (СД) для розгону ієрейського зібрання під головуванням самого митрополита 7 листопада 1941 р. Німці мотивували свої дії тим, що серед священників було викрито радянських агентів, яких пізніше розстріляли. Цими псевдоагентами виявились пресвітери О. Вишняков та П. Остринський, які розповсюджували звернення до пастви московського митрополита Сергія з анафемою Гітлеру<sup>104</sup>. Згадані події проливають яскраве світло на ретельно завуальовані мотиви збройних терактів у Києві пізньої осені 1941 р. Наскільки мені відомо цей забутий чи просто замовчуваний епізод церковної історії ще не потрапив у поле зору сучасних дослідників й потребує ретельного вивчення.

Схожа інформація про київський інцидент зустрічається і в спогадах голови ЦР Миколи Рибачука “Відродження церковно-релігійного життя в звільненому німецьким військом Золотоверхому Києві й області”. Один з розділів цієї роботи мав заголовок “Незаповіджений приїзд до Києва Високопреосвященого Владика Олексія”<sup>105</sup>. На жаль, останні аркуші зшитку, де мало йтися про згаданий візит і вибух у Софії, були кимсь акуратно вилучені з архівної справи ще до того, як вона потрапила в спецсховище колишнього партархіву й отримала там суцільну нумерацію сторінок. Оскільки обидва документи перед цим зберігалися в зібранні так званого Музею-архіву переходової доби й, скоріше за все, були написані спеціально на замовлення керівництва цієї установи (зокрема, Коровицький в липні 1942 р. потрапив до її штату), складається враження, що хтось з кураторів “Музею” не бажав розголошення занадто підозрілих подробиць диверсії. Принаймні можна припустити, що члени ЦР, які мали доступ до приміщень Софійського монастиря, були добре поінформовані про обставини інциденту й причетних до нього людей...особливо ж якщо ці персони були їм добре відомі і йшлося, зокрема... про чинів німецької адміністрації або їхніх місцевих прислужників. У будь-якому разі можна констатувати, що відповідні аркуші спогадів Рибачука, набрані на друкарській машинці, були одразу вилучені, а свідчення Коровицького вціліли лише тому, що були написані від руки нерозбірливим почерком й займали лічені рядки тексту.

<sup>104</sup> Зведення СД від 5 грудня 1941 р. Див.: *Шкаровский М.В.* Крест и сватика. Нацистская Германия и Православная Церковь. – М., 2007. – С. 452.

<sup>105</sup> ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 32.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що “героїчний вчинок” О. Повстенка є легендою, оскільки він жодним чином не міг запобігти появі на території Софійського заповідника вибухівки<sup>106</sup>. Звісно, органи НКВС з їхньою системою суворої бюрократичної звітності та ретельної регламентації дій виконавців ніколи не допускали таких примітивних прорахунків. Тут саме доречно процитувати спогади В. Григоренка, який на початку 1990 р. випадково познайомився на території Софійського заповідника з ветераном війни. Ця немолода вже людина в пориві каяття зізналася, що “в 1941 році його, молодого тоді солдата, змусили носити ящики з вибуховими матеріалами в підземелля під Софійським собором. Вибухівки вони туди настягали стільки, що якби стався вибух, рознесло б не тільки Софію, а й навколишні будинки. Та цей чоловік і гадки не мав, що його руками



П.А. Кульженко  
(1891–1982)

більшовики готували загибель святині. Він був певен, що підземелля під Софією використовують як тимчасовий склад для вибухонебезпечних речовин. Обурювався, що комусь спало на думку тут його розмістити і ці дії кваліфікував як спробу зберегти вибухівку від нальотів ворожої авіації. Коли його підрозділ закінчив роботу – їх, майже беззбройних, кинули на фронт, де вони чи не всі загинули”<sup>107</sup>.

На додаток слід навести ще кілька промовистих спогадів. П.А. Кульженко, директорка Музею західного мистецтва в окупованому Києві, пригадує, як 24 вересня 1941 р. вона перебувала в справах у Художньому інституті й першої ми-

<sup>106</sup> Єдиним свідком цього “героїчного вчинку” виявилася секретарка Ніна Булавицька, яка оприлюднила його в листуванні з О. Повстенком: “Я абсолютно певна, що лише Вам треба завдячувати, що ми не втратили і Софії, бо ж я була чи не єдиним свідком розмови між вами і солдафоном, який перед відступом Червоної армії прийшов шукати підвалів у Софії” (*Одарченко П. Олекса Повстенко – архітектор і мистецтвознавець // Видатні українські діячі: Статті, нариси. – К., 1999. – С. 13*). Зрозуміло, що подібні “розмови” могли відбуватися й пізніше, але на них жодних свідків вже не запрошували. Особистих підтверджень “директора Софійського заповідника” про свій вчинок, дуже виграшних для його реноме в повоєнний час, немає. Слід відзначити також, що у списках співробітників музею окупаційного періоду (лютий 1942 р.), Н. Булавицька не фігурує. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 444.

<sup>107</sup> Хто висадив у повітря Успенський собор? [Свідчення про підриєв собору] // Пам’ятки України. – 1992. – Ч. 2-3. – С. 78.

ті після вибухів на Хрещатику “всім здалося, що висаджено Софійський собор, – і ми кинулися бігти до собору”<sup>108</sup>. Вражає найперша імпульсивна реакція свідка, якому спало на думку одне єдине пояснення відголоску перших вибухів у місті. А ось свідчення іншого обізнаного учасника подій. Письменник Улас Самчук наводить у своєму автобіографічному романі “На білому коні” витяги з щоденника воєнного часу, зроблені, судячи з перехресних посилань у тексті, між 9 і 17 жовтня 1941 р. У наведеному нижче уривку рефреном проходить важлива деталь: “Маємо звідти (з Києва – Є.К.) дуже тривожні вісті. Місто *підміноване*... Весь Хрещатик вилетів у повітря, *Софія, Печерська Лавра*, міська управа (Дума – Є.К.) *підміновані*...”<sup>109</sup> Таким чином, можна стверджувати, що київська інтелігенція, а через неї й безліч інших людей, були добре поінформовані про реальний стан справ навколо Софії й приховану реалізацію якихось лиховісних планів щодо неї.

Отже, як бачимо, в спогадах про О. Повстенка нам пропонується така сама наївна історія про сентиментального (недалекого або ж недоумкуватого) чекіста, що й у випадку з Лаврою. Даруйте, але важко було прогледіти кілька центнерів вибухівки на власному подвір’ї, які можна було завезти сюди хіба що вантажівкою, а то й кількома, якщо зважити на те, що в інші будівлі на вулиці Володимирській закладено щонайменше кілька тон тротилу. Та й постать самого Повстенка викликає чимало питань. З’ясовується, що до початку війни він працював ...у правлінні Спілки архітекторів України як завідувач Кабінету архітектури та керівник відділу підвищення кваліфікації, тобто звичайний адміністратор середньої ланки, що не мав прямого відношення ані до музейної установи, ні до конкретної історичної пам’ятки. З Софійським заповідником Повстенко був пов’язаний як член наукової ради, що збиралася вкрай нерегулярно і часто-густо займалася сторонніми, не профільними для музею справами, а тому заслужила чимало дошкульних нарікань з приводу своєї компетентності<sup>110</sup>. Директором Софійського історико-культурного заповідника принаймні ще 20 червня 1941 р. залишалася Є.В. Маковська<sup>111</sup>.

У дні оборони Києва О. Повстенко згадується в газеті “Комуніст” як ...учасник заходів маскування архітектурних пам’яток Києва: “У

<sup>108</sup> *Кульженко П.А.* Спомин (публікація С. Білоконя) // Пам’ятки України: Історія та культура. – 1998. – Ч. 1. – С. 149.

<sup>109</sup> *Самчук Улас.* Вказ. праця. – С. 167-168.

<sup>110</sup> ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 184. – Арк. 5-8.

<sup>111</sup> Там само. – Арк. 13.

Софійському соборі, Кирилівському заповіднику, церкві Спаса на Берестові та ряді інших місць під доглядом архітектора О.О. (sic! – Є.К.) Повстенка споруджують надійні пристосування, що мають відвернути і послабити руйнівну дію осколків фугасів та бомбової хвилі”<sup>112</sup>. І лише залишившись в окупованому Києві, останній поступово висунувся на керівну роботу в музеї, хоча раніше не мав жодного управлінського досвіду. Слід відзначити, що після приходу німців обов’язки директора історико-культурного заповідника почав виконувати Іполіт Моргілевський<sup>113</sup>. Повстенку випала роль куратора так званого Архітектурного музею, що розташовувався на південних хорах собору і фактично прирівнювався до звичайної виставки або фондосховища<sup>114</sup>. Показово, що за впровадженням міськуправою штатом у цій установі передбачалося збереження лише трьох службових посад, з них 2 – технічних працівників, а музей переходив на консервацію<sup>115</sup>.

Таким чином немає достатніх підстав стверджувати, що влітку 1941 р. у О. Повстенка вистачало реальних адміністративних повноважень або ж простих знань інженерної мережі підсобного господарства, щоб запобігти чи перешкодити мінуванню Софійського собору. Навпаки знайдені останнім часом документи з німецьких архівів вказують на те, що справжнім рятівником храму виявився якраз... один з радянських *“патріотів” у військовій шинелі* чи *“солдафон”*, якому було доручено *“шукати підвалів у Софії”*. Саме він сповістив німців про схему мінування центральних районів міста й добровільно зголосився знешкоджувати вибухівку (див. розділ 16). Водночас відомо, що, зайнявши Київ, німці не поспішали давати дозвіл на проведення релігійних утч в соборі<sup>116</sup> і порядкували в ньому без сторонніх свідків.

<sup>112</sup> Участь архітекторів в обороні Києва // Комуніст. – 1941. – № 212. – 2 вересня. – С. 4.

<sup>113</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 172. – Арк. 70.

<sup>114</sup> Там само.

<sup>115</sup> Там само. – Спр. 173. – Арк. 44.

<sup>116</sup> Територію Софії під час окупації намагалися зайняти різні духовні відомства. Богослужіння, здається, тимчасово були дозволені лише в так званій *“малій Софії”* (трапезній церкві, збудованій в 1722–1730 рр.) навпроти південного фасаду кафедрального собору (*Лігідо-Правобережний Ф. “Велика Вітчизняна війна”*. Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002. – С. 137; <http://exlibris.org.ua/vvv/r04.html>). Канцелярія ЦР займала Митрополичі палати в листопаді 1941 р. (ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 32). Згодом тут намагалися влаштувати свою резиденцію очільники обох православних церков в рейхскомісаріаті *“Україна”*. Зберігся лист О. Повстенка в канцелярію адміністратора Київської єпархії Автономної церкви Пантелеймона (Рудика) від 14 квітня 1942 р., в якому категорично заперечується, що



Схоже на те, що вплив храму на релігійну свідомість віруючих та його суспільно-політичне значення на окупованих теренах серйозно турбували нацистів, тому доля святині вирішувалася на найвищому рівні в Берліні<sup>117</sup>. Софійський собор цілком могла очікувати участь Успенської церкви Печерського монастиря.

Що врятувало храм, стає зрозумілим, якщо уважно оглянути декоративне оздоблення культової споруди. В мозаїчному обрамленні вівтарної частини Софії використовувалися солярні знаки ...у вигляді свастики. Ймовірніше, це й стало головною засторогою для окупантів. Принаймні існує свідчення, що під час відступу нацистів з Києва в 1943 р. готувалася нова спроба знищення Софійського собору з використанням радянської вибухівки. Німецький мистецтвознавець Отто Кляйн зі Айнзацштабу Розенберга розповів історика Олексію Анікіну, що німецьке командування планувало підірвати Софійський храм, але його врятував ...фриз зі свастикою. У ніч перед вибухом Кляйн домігся у верховного командування відміни цього рішення, пославшись на наявність в апсиді собору гамматичних хрестів. Для більшої переконливості німецький фахівець видавав київський храм за стародавній арійський пам'ятник ...готської архітектури, хоча чудово усвідомлював безглуздість цього твердження<sup>118</sup>. На

---

цей будинок "може бути переданий до мешкання" (ЦДАОВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 438). Пізніше тут спробував оселитися новопризначений автокефальний предстоятель Київської єпархії єпископ Никанор (Бурчак-Абрамович), але німці виставили його звідси (там само).

<sup>117</sup> У записках, зроблених по свіжих слідах, на підставі спогадів намісника Лаври Валерія (Устименка), повідомляється, що згідно з заявою "референта" з церковних питань (фрау Клот) передача Софійського собору церковній громаді залежала від санкції вищого керівництва в Берліні: "референт сказав, що 3 церкви: Лавра, Соф[іївський] соб[ор] і Волод[имирський] соб[ор] залежать від Берліну". На тій самій позиції стояв "комісар прифронтової смуги генерал Кох" (Фонди НКПКС. КПЛ-А-973. – Арк. 29). Цей запис був зроблений ще в жовтні 1941 р., тому тут, скоріше за все, йдеться не про рейхскомісара Еріха Коха (отримав призначення 17 листопада), а його тезку Ганса Коха, впливового чиновника рейхсміністерства Розенберга і уповноваженого при групі армій "Південь", якого спочатку вважали майбутнім адміністратором України на кшталт сусідньої Польщі (за німецьким адміністративно-територіальним поділом перейменованої у генерал-губернаторство). Звідси й виникла плутанина військового звання з цивільним титулом (*Хорошунова И.* Киевские записки. – Л. 101; *ее же.* Первый год войны. – С. 64; *Гуржій А.* Вказ. праця. – С. 7). Докладніше про цю людину див. розділ 7.

<sup>118</sup> *Беркгоф К.* Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 28. Пор.: <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2005/3/2.pdf>

жаль, вказане повідомлення також жодним чином не висвітлено у вітчизняній історіографії.

Останнім часом з'ясувалося, що в Києві були заміновані й інші кафедральні собори, в тому числі Володимирський, при чому Нандор Феттіх повідомляє у своєму щоденнику під 23 грудня 1941 р. досить промовисту деталь: “дріт вибухівки німці вже знайшли, але, мабуть, не мали часу на розмінування”<sup>119</sup>. Повідомляється також, що собор був удруге замінований вже при відступі німців з Києва<sup>120</sup>.

Пізніше ми неодноразово будемо стикатися зі свідченнями, що окупанти за незрозумілих або точніше прихованих ними обставин не збиралися виймати вибухівку і з ...Успенського собору. Якщо додати ще не підтверджену документально інформацію про Софійський собор, то вимальовується дуже зловісна картина якихось маніпуляцій навколо безцінних пам'яток слов'янської культури.

## 7. ВБИВСТВО МИКОЛИ ЧОРНОГУБОВА

Ключовою фігурою в загадковій історії руйнування Успенського собору багатьма очевидцями подій осені 1941 р. і сучасними дослідниками визнається Микола Черногубов, завідувач фондів станкового малярства. Майже всі наполягають на тому, що він був вбитий через те, що забагато знав про мінування собору; мають розбіжності лише щодо ініціаторів та виконавців екзекуції – одні вважають, що це зробили німці, інші – представники радянського підпілля. Нещодавно обидві версії були проаналізовані в окремій публікації<sup>121</sup>, а тому наведемо тут лише загальну реконструкцію подій, доповнивши її новими матеріалами, що були виявлені останнім часом.

Передусім відзначимо, що статус М. Черногубова у структурі музейного закладу, розташованого на території Лаври, дещо *переоцінений*. Хоча у спогадах сучасників його іноді й величають “директором Музейного містечка”, “професором”, “керівником архіву Лаври”,

<sup>119</sup> Феттіх Н. Вказ. праця. – С. 27, прим. 35; 60. Твердження Ю. Краснощока, що Володимирський собор буцімто не був замінований радянськими саперами і вцілів лише тому, що виявився сильно занедбаним і непридатним для публічних заходів окупаційної влади, не варто брати до уваги (Вказ. праця. – С. 477-479).

<sup>120</sup> Київ у дні нацистської навали. – С. 70.

<sup>121</sup> Кабанець Є.П. Загибель Миколи Черногубова // Лаврський альманах. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 101-111.

“старшим науковим працівником”, насправді він обіймав у Заповіднику досить непомітну посаду завідувача фондів станкового малярства й опікувався збіркою старовинного церковного шитва, яка зберігалася в ризниці знищеного невдовзі храму. Відтак Черногубов ніколи не був визначальною фігурою у дбайливо селекціонованому партійному керівництві музею, а тому рівень його обізнаності та посадової відповідальності за всі надзвичайні події, що могли статися у Музейному містечку, безумовно, надмірно перебільшений. У зв’язку з цим слід згадати, що митець вів дуже скромне і замкнене життя, не проявляючи жодного інтересу до громадської діяльності та публічних заходів. Цю особливість його вдачі розцінювали майже карикатурно: “...ніяких розваг не визнавав, театрів ніколи не відвідував, газет не читав”<sup>122</sup>, хоча відомо, що Микола Черногубов ніколи не був мізантропом й не мав меланхолійної вдачі<sup>123</sup>. Як людина старої формації він притримувався своєрідного кодексу професійної етики, а все, що виходило за рамки професійної діяльності його вже ніскільки не турбувало й не цікавило.

Тому, коли у 1933 р. розпочалися судові процеси над “старими спецами”, запідозреними в нелояльності до влади, науковець був заарештований і деякий час перебував під слідством<sup>124</sup>. Йому закидали “неприйняття нового, соціалістичного музейного будівництва”, “небажання стати на шлях ідеологічного перевиховання”, “антирадянські погляди” й навіть “приховану опозиційність”<sup>125</sup>. І хоча невдовзі Черногубова звільнили, його не залишили надовго в спокої. За свідченням Катерини Черногубової, 1938 р. її чоловік був знову заарештований за звинуваченням у проведенні “фашистської агітації”, але відбувся лише легким вироком (як для часів Миколи Єжова!) – 4 роки заслання<sup>126</sup>, пізніше скасованим. Якись підстави для подібних звинувачень можливо й існували. Принаймні у львівській окупаційній пресі вміщено спогади М. Терена з передвоєнних часів про відвідини Лаври й

<sup>122</sup> Витяг з машинописного списку спогадів А. Гуржія, який не потрапив до відповідної публікації (Пам’ятки України. – 1989. – № 4).

<sup>123</sup> “Кургуазна” поведінка М. Черногубова в повсякденному житті і його прихильність до “земних радощів”, зокрема “зелених втіх”, була, за спогадами сучасників, властивою рисою його особистості. Див.: *Тепленер-Лінка Н.В.* Вказ. праця. – С. 158; *Грбарь И.* Моя жизнь. Автомонографія. Етюди о художниках. – М., 2001. – С. 251.

<sup>124</sup> ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 571. – Арк. 156.

<sup>125</sup> Там само. – Спр. 1393. – Арк. 10-13.

<sup>126</sup> ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3.

приватну бесіду з місцевим жителем Миколою Панасовичем, в описі якого вгадуються риси М. Чорногубова (“добряче кругле обличчя й сірі очі”<sup>127</sup>, “властива йому безтурботність”<sup>128</sup>). Цей “чудовий чічироне”, за висловом автора, дозволив собі в розмові з випадковим знайомим досить відверті заяви, що дух українства попри зусилля офіційної влади не знищений<sup>129</sup>.

Така безпечність могла дорого коштувати. Двох ув’язнень і перебування під слідством навіть попри повну реабілітацію виявилось досить, щоб назавжди втратити роботу у Музейному містечку. У другій половині 1930-х рр. Микола Миколайович вже не працював у Лаврі, а виконував обов’язки консультанта у Київському музеї російського мистецтва і художній реставраційній майстерні, доживаючи віку в своєму старому помешканні за адресою: Цитадель, корп. № 20, кв. 11, навпроти Успенського собору. Отож, хто і головне з якої потреби довірив би цій аполітичній людині, яка до того ж більше не працювала в Антирелігійному музеї, державні або військові таємниці? Як звичайний обиватель він міг знати не більше за інших своїх сусідів-квартировинаймачів.

Існує щоправда більш просте й тривіальне пояснення причин загибелі Миколи Чорногубова – помста на тлі особистої неприязні. Щодо цього є кілька опосередкованих обмовок. Драматичний розвиток подій розкривають письмові звернення вдови загиблого Катерини Чорногубової до штадткомісаріату та міської управи у справі зникнення її чоловіка. У цих листах й була викладена сутність конфлікту, що занастила безцінну колекцію лаврської ризниці й зрештою звела у могилу її охоронця. Після приходу німців М. Чорногубов мав бесіду з нацистським “уповноваженим з питань культури” Гансом Кохом, з яким начебто був знайомий ще до більшовицького перевороту в 1917 р. Останній запропонував йому посаду директора Музейного містечка, але Чорногубов погодився лише на свою колишню посаду завідувача фондів<sup>130</sup>. Натомість тимчасовим директором Лаврського (Антирелі-

<sup>127</sup> Пор.: “У нього була дуже кругла голова і обличчя кругле, дещо котяче, і щось котяче також було і у вусах його, і в очах світлих, але непроникних” (*Муратов П.П.* Вокруг иконы // *Возрождение.* – 1933. – № 2797. – 28 января).

<sup>128</sup> Пор.: “славний Микола Миколайович, з таким приємним, вкрадливим голосом, пухнастими руськими вусами і каскадом дотепів” (*Грбарь І.* Указ соч. – С. 249).

<sup>129</sup> *Терен М.* В місті величної краси і безмежного смутку [III]. України знити не можна! // *Українські щоденні вісті.* – 1941. – № 25. – 3 серпня. – С. 3.

<sup>130</sup> *Гуржій А.* Вказ. праця. – С. 30.

гійного) музею був призначений Г.Г. Каліуш, а Історичного – В.А. Маєвський, обидва в минулому пересічні співробітники цих закладів, звичайні радянські висуванці. Крім того з подання Ганса Коха в Лаврі з'явилася посада “комісарського керівника” (“comisarleiter”-а) всіх лаврських зібрань, на яку був призначений колишній завідувач відділу нумізматики В. Шугаєвський.

Останній також зазнав 1933 р. арешту за політичними мотивами, але був відпущений “через відсутність складу злочину”, хоча й звинувачувався в промонархічних поглядах і широких зв'язках з націоналістичними колами<sup>131</sup>. Наскільки це було правдою невідомо, але ім'я Шугаєвського знову виринає в карних справах неблагонадійних працівників музею 1939 р., тобто в розпал політичних репресій в Україні. Однак тоді він практично не постраждав і навіть не був виселений зі свого помешкання в Лаврі (корп. № 20, кв. 38), лише звільнився з музею “за власним бажанням”. Вважається, що в такий спосіб чекісти просто хотіли дискредитувати його. Тим не менше аж до початку війни Шугаєвський мав постійну роботу за фахом – працював у кабінеті нумізматики при історичному факультеті університету, пізніше в Археологічному інституті; вважався на доброму рахунку<sup>132</sup>, але поза сферою музейної справи, якій за власним твердженням присвятив ...добрих 30 років життя<sup>133</sup>!

І от ця людина, що вважалася радянським патріотом, вже за кілька днів після вступу до Києва німців перебирає на себе обов'язки їхнього “конфідента” з повноваженнями ляйтера! А Черногубов за проектом штатного розпису працівників Історичного музею, складеним у першій половині жовтня 1941 р., волів залишитись простим консерватором ікон та кульгових речей або консерватором-консультантом<sup>134</sup>. Проте повернутися до активної роботи йому вже ніколи не судилося. 20 вересня 1941 р. внаслідок вибухів на Оглядовому майданчику та у Старому Арсеналі спалахнула пожежа, яка перекинулася на Феодосіївську церкву і третій ярус Великої лаврської дзвіниці. Виникла загроза для музейних колекцій. Вночі 22 вересня Черногубов розпочав евакуацію зібрання церковного шитва та ікон з ризниці Успенського собору до Троїцької брами, щоб пізніше перевезти їх до Музею західного та східного мистецтва. Проте вже на ранок ця рятувальна операція була зірвана через втручання новоспеченого comisarleiter-а.

<sup>131</sup> Курас Г., Яушева-Омелянич Р. Вказ. праця. – С. 94.

<sup>132</sup> Там само. – С. 95.

<sup>133</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 14.

<sup>134</sup> Там само. – Арк. 10, 14.

В. Шугаєвський, який вранці ефектно примчав до Лаври на німецькому авто доктора Коха, одразу розпорядився відмінити всі надзвичайні приготування й повернути колекцію в Успенський собор (повоєнного часу він почне заперечувати свою причетність до цього розпорядження). Більше того в присутності німців Шугаєвський разом з фотографом Гороховим звинуватив Черногубова в ухилянні від своїх прямих обов'язків (“доложили властям, что муж якобы укрывается от своих обязанностей”), тобто у саботажі<sup>135</sup>, що давало привід до звинувачень у неблагонадійності і шкідництві. Це звучало як вирок – лише за підозру в саботажі у Києві в цей час безжалісно карали на смерть<sup>136</sup>.

Невдовзі на Черногубова впала підозра, що він був поінформований про мінування Лаври. Дружина покійного пригадує, як “останній раз 20/Х увечері годин у 7 офіцер гестапо викликав його на допит заарештованих Старовойтів, які замазували бані соборів, і на яких був письмовий донос, що вони клали міни в собор”<sup>137</sup>. А рано-вранці 21 жовтня 1941 р. Черногубов був викликаний кількома невідомими з власної господи і більше додому не повертався. Його тіло знайшли ледь прикопаним землею в приміщенні гаража на Лаврському провулку аж за 20 місяців по тому. Більшість свідків дотримується версії, що до арешту музейника були причетні люди з німецької поліційної охорони Лаври. Про це пошепки балакали між собою в стінах міської управи: “не беріться так завзято за Лавру, два вже загинуло, дивіться, щоб ви не стали третім”<sup>138</sup>. Другою жертвою був інженер Шеверницький, який, можливо, став заручником вибуху на Оглядовому майданчику, оскільки його тіло було підкинута до підмурків саме цієї тераси.

Цікаво відзначити, що найбільшу активність у розповсюдженні пліток про М. Черногубова як головного свідка мінування Музейного містечка проявив ...В. Шугаєвський, який охоче ділився цією “інформацією” з співробітниками окупаційних відомств<sup>139</sup>. З іншого боку,

<sup>135</sup> ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1-13в.

<sup>136</sup> Звичні для радянської людини уявлення про *саботаж* (франц. *sabotage*) як умисний зрив якихось заходів, ухилення від роботи або свідомо недбале її виконання, тобто пасивні форми спротиву, кваліфікувалися німцями більш широко як прояви шкідництва і диверсійної діяльності у вигляді активних підривних дій (підпалів, руйнувань, пошкоджень тощо), спрямованих на знищення підприємств, споруд, шляхів, засобів сполучення та зв'язку, іншого державного майна, тим більше, що у їхній мові це семантично тотожні поняття (нім. *sabotiert*).

<sup>137</sup> ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3зв.

<sup>138</sup> ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 65. – Д. 10. – Л. 64.

<sup>139</sup> *Феттix Н.* Вказ. праця. – С. 99-100.

символічно, що в своїх повоєнних спогадах він геть-чисто забув про свої одкровення воєнного часу! Проте існують цілком конкретні звинувачення Катерини Черногубової на адресу “керівників лаврського музею”, в яких вона стверджує, що її чоловік “мріяв врятувати собор Лаври від руйнування, він думав розтрошити більшовицьке кубло, яке тулилося в Лаврі під заступництвом управи і примусити їх вказати, де закладені міни, але і в цій важкій боротьбі він був самотній, його не підтримали”<sup>140</sup>. Ця заява може вказувати на те, що керівництво Історичного музею мало серйозні підстави боятись викриттів Черногубова аж до того, щоб змусити його замовкнути назавжди<sup>141</sup>.

Після викрадення Черногубова невідомими Шугаєвський, за словами Катерини Черногубової, виказав повну байдужість до його долі, а отже, характеризує останнього перед Феттіхом як “прекрасного спеціаліста з ікон”, він був абсолютно нещирим та криводушним. Цікаво, що в статті 1948 р. ці події змальовуються в зовсім іншому світлі – як наслідок тупої бездушності та дурості німців. “Чудовий фахівець з ікон” відповідно зображений тут лише як обмежений безликий виконавець (“особа, якій була доручена операція”). Про свою причетність до трагедії Шугаєвський уникає говорити, так само, як і про те, що обіймав посаду в.о. директора Історичного музею під час вилучення працівниками Айнзацштабу Розенберга археологічної колекції<sup>142</sup>.

Існують також серйозні підстави вважати, що справжньою причиною загибелі Черногубова стало занадто сумлінне виконання ним обов’язків музейного хранителя. На цьому ґрунті у нього виник конфлікт з всесильним обергрупенфюрером Фрідріхом Еккельном, ви-

<sup>140</sup> ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 13в. Показово, що після обвинувачень Катерини Черногубової директор Історичного музею В. Маєвський був змушений звернутись до міської управи з доповідною запискою, в якій зізнався, що володіє інформацією про заміновані будівлі. Див.: ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 27.

<sup>141</sup> Доля людей, що з цілковитою байдужістю поставились до загибелі Черногубова, виявилась символічною. Жоден з них надовго не втримався в Заповіднику. Г. Каліуш помер взимку 1941 р. з голоду (*Гуржій А.* Вказ. праця. – С. 30). Решта опинилась на еміграції й була назавжди відлучена від музейницької діяльності.

<sup>142</sup> Шугаєвський заступив на посаду в.о. директора Історичного музею між 20 листопада і 11 грудня 1941 р. (ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 28-30, 36) й залишався на ній принаймні до початку лютого 1942 р. (ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 50-51, 82; спр. 173. – Арк. 16). Він не лише був поінформований про те, що коїлося в цей час у Лаврі від угорських археологів, але й віддав частину фотоматеріалів і погодився взяти розписку про вилучення експонатів (*Феттіх Н.* Вказ. праця. – С. 50, 59, 110, 113).



Фрідріх Еккельн  
(1895–1946)

щим керівником СС і поліції в Україні, якому була передана територія Лаври для розміщення поліційної залоги. З початку жовтня 1941 р. співробітники штабу Розенберга розпочали підготовку до “інвентаризації” Музейного містечка. Щоб забезпечити безперешкодне здійснення цього плану, есесівська охорона за розпорядженням поліцайфюрера Еккельна з 18 жовтня заборонила доступ до експозиційних приміщень музейних працівників й почала відселення з Лаври місцевих жителів<sup>143</sup>. За свідченням очевидців, Черногубов протестував проти вилучення в нього ключів від Успенського собору та реквізиції окремих музейних речей.

“Зберегти музей – мій обов’язок і справа честі, – казав він. – Я сорок років отдав на вивчення й збереження пам’яток рідного мистецтва”<sup>144</sup>. У відповідь пролунали відверті погрози: “Ви не згинаєтеся – погано, дуже погано. Ваша доля буде сумною. Ви повинні знати, що фюрер дозволив кожному офіцерові і солдатів брати все, що йому сподобається. Це наші військові трофеї”<sup>145</sup>. С. Кот припускає в завуальованій формі, що трагічна загибель Черногубова могла пов’язуватися з діями мародерів<sup>146</sup>, тобто акцентує увагу на кримінальному аспекті злочину, хоча пограбування цінностей Музейного містечка мало насправді систематичний та спланований характер.

З іншого боку, на долі Черногубова могли позначитися занадто довірливі стосунки із згаданим вище Гансом Кохом<sup>147</sup>. Саме до нього він звернувся за допомогою і заступництвом<sup>148</sup>, але натомість отримав ли-

<sup>143</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 22-24.

<sup>144</sup> Черногубова К. Життя і смерть М.М. Черногубова // Україна. – 1944. – № 10. – С. 35.

<sup>145</sup> Черногубова-Яковлева Е.А. Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 1944. – № 98. – 21 мая. – С. 2.

<sup>146</sup> Кот С. Загибель Успенського собору: Шукаючи відповіді на задавлені питання // Пам’ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 33.

<sup>147</sup> Більш докладна розвідка про цю контрверсійну постать, пов’язану з багатьма українськими культурними і громадськими діячами, буде підготована в окремій публікації.

<sup>148</sup> У ранніх радянських публікаціях Ганса Коха плутають з його тезкою, весільним гауляйтером Східної Пруссії і рейхскомісаром України Еріхом Кохом. Див. : Черногубова-Яковлева Е.А. Указ. соч. – С. 2; Дубина К. 778 трагічних



ше завіряння, що “це тимчасове явище, так треба, вам ключі від Успенського собору через 10–15 днів повернуть...”<sup>149</sup> На жаль, дослідники так і не зрозуміли зловісний зміст слів “2 тижні”, “так треба” і що збиралися німці без свідків робити в соборі впродовж цього часу. Дехто й досі вважає, що вони “через власну дурість” не встигли нічого вивезти; інші наполягають на тому, що собор стояв порожнім ще з літа, тобто інцидент навколо ключів був нічого не вартий. Прихованою залишилася й справжня роль у цих подіях самого Коха. Між тим останній був на той час не просто “фахівцем з культурних питань” в окупованому Києві, а насамперед уповноваженим міністерства окупованих східних територій і одночасно секретним співробітником 2-го відділу німецької військової розвідки Абвер (співробітництво з нацменшинами для активного використання їх у шпигунській і диверсійній роботі в країнах проживання)<sup>150</sup>.

Поінформовані особи з міністерства східних територій атестували цього нациста як “головного експерта по Україні”, або цивільного куратора майбутнього політичного устрою цих теренів, якого “послали до Києва готувати створення сепаратної української держави під протекторатом Німеччини” й вишукувати “се-



Сотник Ганс Кох,  
начальник оперативного  
відділу 1 бригади УГА  
(1894–1959)

днів Києва. – К., 1945. – С. 52; *его же*. Злодеяння немцев в Києве. – К., 1945. – С. 33. Насправді, останнього тоді ще не було і не могло взагалі бути в Києві, оскільки місто ще не перейшло під управління цивільної адміністрації.

<sup>149</sup> Гуржій А. Вказ. праця. – С. 30, 32.

<sup>150</sup> Ось як описує специфіку роботи цього підрозділу Герд Бухгайт, професійний розвідник з найближчого оточення адмірала Канаріса: задля підриву бойового духу супротивника та ослаблення його економічного потенціалу було вирішено спиратися “переважно на підтримку тих прошарків населення, що були невдоволені своєю місцевою владою. Підготовка та офіцерів, що досконало володіли методами управління людьми. Навряд чи варто згадувати, що вся робота у цьому напрямку велася абвером під знаком терпимості й прихильності до різних народностей східних областей. Чимало військових успіхів діючої армії можна було віднести як до підготовчої, так і імперативної роботи абверу-ІІ, особливо це стосувалося Прибалтики, України і пізніше – Кавказу” (*Бухгайт Г.* Абвер – щит и меч ІІІ рейха / Пер. с нем. – М., 2005. – С. 258).

ред українських емігрантів й у самій Україні людей, які більш-менш підходили б для міністерських постів та виконання інших адміністративних функцій”<sup>151</sup>. Насправді ж, гауптман Г. Кох, використовуючи як машкару культурницькі та релігійні завдання, займався здебільшого виявленням патріотично налаштованих осіб, які могли згуртуватися в нелегальні підпільні організації й стати небезпечними для окупаційного режиму. Слід відзначити, що звернення до нього за допомогою дуже часто закінчувалося для представників української інтелігенції арештами і загибеллю за нез’ясованих обставин.

У першу чергу масові арешти та екзекуції зачепили членів націоналістичних напіввійськових угруповань, легалізацією яких на початку війни, власне, й займався цей офіцер абверу, при чому його неприваблива роль у згаданих подіях дуже швидко стала відома місцевим патріотам. За власним зізнанням Коха, “ніхто з моїх українських друзів і знайомих не приймає серйозно мої завіряння, що я нічого не знав. І якщо це продовжуватиметься, то скоро жоден собака не доторкнеться до шматка хліба в моїй руці”<sup>152</sup>. Дуже відверта й промовиста заява! Відома українська поетеса Олена Теліга була схоплена СД і страчена невдовзі після того, як її знайомі спробували виклопотати для неї дозвіл на виїзд з Києва саме в цього німецького функціонера<sup>153</sup>. Міський голова В. Багазій був також заарештований гестапо невдовзі після “дружніх” попереджень про небезпеку від Коха, який, між іншим, й рекомендував його на цю посаду в Берліні<sup>154</sup>.

Можна припустити, що щось дуже подібне до фатальної участі інших місцевих діячів, сталося і з М. Чорногубовим. Ймовірно, інформація про його “перешкоджання” запланованому вилученню музейних цінностей була передана Кохом у відповідні структури СД і це визначило долю вченого як небажаного свідка. Спосіб “розв’язання проблеми” виявився типовим для нацистських культуртрегерів: у грудні 1942 р. за схожих обставин гестапівцями був розстріляний В.М. Базилевич, завідувач музею в Таганрозі, який безуспішно намагався перешкодити вивезенню музейних цінностей до Німеччини<sup>155</sup>. Взагалі “почерк” вбивства цілковито відповідає німецьким інструк-

<sup>151</sup> Кегель Г. В бурях нашего века: Записки разведчика-антифашиста. – М., 1987. – С. 246-247, 249, 262.

<sup>152</sup> Там же. – С. 266.

<sup>153</sup> Самчук Улас. Вказ. праця. – С. 270-272.

<sup>154</sup> Кислиця Д. Вказ. праця. – С. 180, 198-199.

<sup>155</sup> Білокінь С. Нові студії з історії більшовизму. I-VIII. – К., 2007. – С. 220, прим. 243.

ціям про таємне знищення “неблагонадійних елементів”, для чого застосовувалось інсценування їхньої загибелі під виглядом нещасного випадку чи тривіального криміналу<sup>156</sup>.

Таким чином, головний аргумент прихильників ідеї, що Черногубов наклав головою через те, що забагато знав і був зятим антикомуністом, є необґрунтованим. Це стає очевидним, якщо звернути увагу на те, що німці за незрозумілих причин взагалі не переймалися наявністю вибухівки в Лаврі.

## 8. “МІНИ У ВАС В ГОЛОВІ!”

Практично всі очевидці загибелі Успенського собору змушені визнати, що німці або *вперто ігнорували всі попередження про мінування храму або рішуче заперечували цей факт*. Наводимо ці свідчення наживо. Найбільш важливі місця виділено курсивом.

*Борис Жук* повідомляє, що коли М. Черногубов після приходу німців на свій страх і ризик переніс з ризниці храму до Троїцької брами збірку церковного шитва, старовинних ікон, книг та начиння, “німецький офіцер, завідувач Музейного городка, розпорядився усі ці речі віднести назад у ризницю церкви, бо гадав, що розміщення їх у будинках небезпечно з огляду на крадіжку. *На заперечення М. Черногубова, що він побоюється підризу церкви, офіцер посміхнувся й сказав, що цього бути не може*. Всі речі було перенесено назад, і вони загнули під час вибуху. Про це авторові цих рядків особисто розповідав М. Черногубов”<sup>157</sup>.

У версії *В. Шугаєвського* ця історія виглядає трохи інакше: “Здається ще під час пожежі дзвіниці було перенесене з Успенського собору в інші приміщення багате зібрання старовинних церковних риз та ікон, оскільки припускалося, що собор мінований і може злетіти у повітря.

Приблизно в середині жовтня (дату навмисно переключено, В.Ш. чудово знав, що це сталося 22 вересня, оскільки сам доклав до цього руку, див. прим. 135 – *Є.К.*) видано наказ перенести назад в собор винесене раніше звідти зібрання історико-художніх предметів. *На протести особи, якій була доручена операція, що це ризиковано, оскільки собор, на його переконання, мінований, роздратований німець сказав: “Міни у вас в*

<sup>156</sup> Текст інструкції див.: РГВА. – Ф. 500. – Оп. 5. – Д. 3. – Л. 54. Пор.: *Шкаровський М.В.* Указ. соч. – С. 431.

<sup>157</sup> *Жук Б.* Вказ. праця. – С. 55.

голові, а не в церкві! Слухайтеся наказу”. Довелося підкорятися. Колекція була перенесена в колишнє приміщення ризниці собору<sup>158</sup>.

У записках Нандора Феттіха, зроблених зі слів В. Шугаєвського, згаданий інцидент пов'язано з персоною останнього: буцімто той, “як мешканець лаври, попереджав німців, що собор заміновано. Вони йому відповіли, що у нього “в голові міни”!”<sup>159</sup>

Цікаво, що нацистське керівництво чомусь свідомо підживлювало у своїх підлеглих різноманітні параноїдальні фобії, приховуючи від них правду про вибухівку, в тому числі і вже знешкоджену (як-от в підвалах Історичного музею). Н. Феттіх, зокрема, згадує про галюцинації, які переслідували його команду під час пакування музейних експонатів – їм вчувалося цокання годинника, яке виявилось в одному випадку рівномірним падінням крапель з танучої бурульки під час відлиги<sup>160</sup>, а в іншому – жорстоким жартом. “...Не виключено й таке, що хтось з музейних працівників, який відповідав за перепустки, прибрив пристрій, дізнавшись, що ми там маємо намір регулярно працювати”<sup>161</sup>. Можливо, що це й справді був звичайнісінький настільний годинник. Залишається лише додати, що з середини жовтня Лавру охороняла німецька поліція і тут було запроваджено жорсткий пропускний режим, а перепустки (Bescheinigung) видавав німецький службовець міської комендатури<sup>162</sup>. Відповідно будь-які “розиграші” з боку “тубільних працівників” могли б закінчитися дуже сумно.

В іншому випадку археолог згадує про вибухи мін (sic!) неподалік огорожі Лаври<sup>163</sup>, але чи не були ці дивні звуки якомсь пов'язані з падінням цегли зі стін напівзруйнованого Арсеналу, що стояв поруч, чи своєрідними розвагами охорони (заради відлякування сторонніх чи власного заспокоєння)? Принаймні Нандор Феттіх згадує про нестихаючі нічні перестрілки в Києві в грудні 1941 р., що були радше запобіжними “релаксаційними” заходами нічної варті<sup>164</sup>. Незрозумілі звуки могли виявитися чим завгодно, наприклад, шумом від торосування криги: “З боку Дніпра було чути, як гримлять крижані гори-перепо-

<sup>158</sup> Шугаевский В. Указ. соч. – С. 151. За іншими даними, востаннє зібрання ризниці музейні працівники бачили в Успенському соборі 11 жовтня (ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 65. – Д. 10. – Л. 17об.).

<sup>159</sup> Феттіх Н. Вказ. праця. – С. 99.

<sup>160</sup> Там само. – С. 44.

<sup>161</sup> Там само. – С. 40-41.

<sup>162</sup> Там само. – С. 34, 50, 90, 99. Пор. прим. 181.

<sup>163</sup> Там само. – С. 35.

<sup>164</sup> Там само. – С. 52.

ни”<sup>165</sup>, при чому 15 листопада 1941 р. льодохід навіть пошкодив наплавний міст<sup>166</sup>.

Складається враження, що німецьке керівництво навмисно сприяло поширенню дезінформації і невпевненості щодо діяльності підпільників, хоча потай вело активне розслідування обставин мінування Лаври ще до вибуху Успенського собору!<sup>167</sup>

У багатьох випадках свідки припускають, що *німці були чудово поінформовані про вибухівку, але не змогли чи просто не захотіли її знешкодити.*

Борис Жук визнає, що окупанти попри свій скепсис начебто дослухались до попереджень Чорногузова про міни і відмінили проведення в Лаврі урочистої відправи, на яку мали прийти найвищі військові чини. “Він (Чорногузов – Є.К.) радив попередити німецьке командування про те, що Успенський собор замінований і що треба відмінити богослужіння. Мабуть, Чорногузов зробив це попередження, і богослужіння відмінили. Вибух стався о тій годині, на котру було призначено це богослужіння”<sup>168</sup>. Пізніше Борис Жук підміняє цю версію іншою, але з такими самими наслідками: “Казали тоді, що німці затримали якусь жінку, котра повідомила про мінування церкви й навіть називала час вибуху, але нібито часу до вибуху лишалось небагато, і німці не наважилися розмінувати церкву”<sup>169</sup>. (Спогади згаданого автора становлять дикун мішанину окремих фактів, власних недоброзичливих домислів чи припущень та пліток, почутих на вулиці).

Л. Форостівський, колишній голова управи міста Києва в 1942–1943 рр., в книжці спогадів “Київ під ворожими окупаціями”, що вийшла в Аргентині, в Буенос-Айресі у п’ятидесятих роках, занотував особисті враження:

*“...Німці знали, що більшовики, втікаючи з Києва, підминували Успенський Собор Києво-Печерської Лаври. Навіть більше: всю територію Лаври німці взяли під свою охорону й нікого туди не впускали. [...] Коли б була добра воля, німці мали час і змогу Успенський Собор розмінувати так, як це зробили вони з іншими об’єктами. Очевидно, що та-*

<sup>165</sup> Феттix Н. Вказ. праця. – С. 36.

<sup>166</sup> Там само. – С. 42, прим. 97. Пор.: ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 3-4.

<sup>167</sup> Тут мається на увазі дізнання у справі Старовойтів, заарештованих за підозрою в мінуванні Успенського собору перед 20 жовтня 1941 р. Див.: ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3зв.

<sup>168</sup> Жук Б. Вказ. праця. – С. 55.

<sup>169</sup> Там само.



*Л.І. Форостівський виступає на першотравневому мітингу*

кої доброї волі не було”<sup>170</sup>. Далі автор зазначає: “У Києво-Печерській Лаврі був мінований Успенський собор. Німці, що взяли Лавру під свій контроль, не квапилися Успенський Собор розмінувати і його “висаджено в повітря” в листопаді 1941 р.”<sup>171</sup>

*В. Шугаєвський* навод

ить наступне пояснення дивної поведінки німців: “Існувало дві версії. За одною, німці, не знайшовши в соборі мін, незважаючи на їх посилені пошуки, вирішили пустити струм в освітлювальну мережу собору. Оскільки деякі сумніви з приводу мін все-таки (у них – Є.К.) залишалися, то про всяк випадок наказали всьому населенню навколо Лаври, в радіусі до  $S^{172}$  кілометри, залишити свої житла на кілька годин і вийти за межі забороненої зони. Потім пустили електричний струм. Собор вибухнув...

За іншою версією, німці нібито знайшли міни, але закладеними так, що виїняти їх без вибуху було технічно неможливо. Можна було очікувати, що через деякий час вони вибухнуть самі. Тоді вирішено було висадити церкву, прийнявши необхідні заходи безпеки, щоб не постраждало місцеве населення”<sup>173</sup>.

Ці пояснення, очевидно, були поширені серед киян, оскільки з ними повністю перегукується заява уповноваженого Кіровського (Печерського) райвиконкому в Печерській лаврі *В. Тверського* та архимандрита *Валерія (Устименка)*, намісника Лаври, голові урядової комісії з розслідування злочинів німецьких окупантів, складена 29 листопада 1943 р.:

“Німці розповсюдили чутки, що більшовики, відступаючи, мінували собор, а вони не змогли знайти міни і знешкодити їх, випробували Собор електрикою – і Собор загинув. Чи правдоподібна така версія? [...] Якщо була підозра, що Собор замінований більшовиками, то чому не запросили експертів і незацікавлених свідків, які могли безпристрас-

<sup>170</sup> *Форостівський Л.* Вказ. праця. – С. 38.

<sup>171</sup> Там само. – С. 21.

<sup>172</sup> Так в оригіналі тексту.

<sup>173</sup> *Шугаєвський В.* Указ. соч. – С. 151-152.

но висвітлити обставини випробування? Навіщо потрібно було вмикати струм, якщо були підозри, що Собор мінований? Якщо були вагання, що Собор замінований, то чому не була ретельно перевірена електрична мережа? Навіщо було виселяти цілий квартал мешканців, якщо не було повної упевненості, що станеться грандіозний вибух?”<sup>174</sup>

Ту саму інформацію знаходимо у розвідувальному донесенні Центрального штабу партизанського руху, складеному не раніше серпня 1942 р.: “Історична пам’ятка мистецтва – головний собор Києво-Печерської лаври німцями підірваний під приводом порятунку населення від неминучого вибуху, оскільки “більшовики сильно мінували лавру”<sup>175</sup>. Це донесення, очевидно, було зроблено на основі поголосків або чуток, що поширювалися містом самими окупантами.

Принаймні інспектор з охорони пам’ятників культури і архітектури в окупованому Києві *К.А. Голобутський* стверджує в доповідній записці від 3 грудня 1943 р., що німецька сторона наводила саме такі пояснення стосовно вибуху Успенського собору:

*“Більшовики заклали в соборі багато мін і (зробили це) настільки майстерно, що виїняти їх було не можливо, тому в цілях безпеки його довелося висадити у повітря.*

[...] 2. Якщо навіть в соборі були закладені міни, то *посилання німців на те, що їх було забагато і важко було їх виїняти* (звідти) несерйозні, невірні і просто сміховинні. Скрізь (в Києві) міни виїнято, а тут (німці) виявилися безсилимими. 3. Собор підірваний з певною метою”<sup>176</sup>.

Схоже тлумачення подій знаходимо і в щоденнику *Ірини Хорошунової* під 6 листопада 1941 р.: “Вибухом у Лаврі знищений старовинний пам’ятник архітектури – Успенський собор. *Висадили його німці. Пояснюють тим, що нібито під ним були міни, і вони не могли їх розмінувати*”<sup>177</sup>.

Українська письменниця *Докія Гуменна*, яка залишилася в окупованому Києві і бачила лихоліття війни, написала пізніше на еміграції книгу “Хрещатий Яр” (задовго до Кузнецова!). У ній вона не оминає й долі Успенського собору, покладаючи обопільну відповідальність за його руйнування на комуністичну владу й ...німців. Авторка, глузуючи з виставки “Звільнення Києва від більшовиків”, влаштованої в так

<sup>174</sup> Цит. за: Пам’ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 40-41.

<sup>175</sup> Київ у дні нацистської навали. – С. 261.

<sup>176</sup> ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 65. – Д. 10. – Л. 61-62.

<sup>177</sup> *Хорошунова И.* Киевские записки. – Л. 113; *ее же.* Первый год войны. – С. 72.

званому Музеї-архіві переходнової доби, де збиралися матеріали про знищення культурних цінностей в СРСР, вустами своєї героїні запитують: “А на цій виставці не буде показано руїн Лаври, що висадили в повітря німці?” І трохи нижче відповідає їй: “Але про Лавру ви не маєте рації – Лавру підминували й приготували до знищення більшовики, німці ж тільки полінувалися витягнути міни й вирішили, що не варто возитися, менше клопоту буде, коли все злетить у повітря”. Письменниця, вочевидь, передає думку, що домінувала в той час серед киян<sup>178</sup>.

Улас Самчук також залишив у своєму автобіографічному романі, укладеному на підставі щоденникових записів, примітну характеристику, яка відображає високий рівень обізнаності пересічних киян про ситуацію з архітектурними шедеврами: “Маємо звідти (з Києва – Є.К.) дуже тривожні вісті. Місто підміноване, стероризоване, голодне, без постачання, без опалу, без світла. Весь Хрещатик вилетів у повітря, Софія, Печерська Лавра, міська управа (Дума – Є.К.) підміновані, залізничний двірець вигорів, інтелігенція вивезена, уряди не функціонують, харчові запаси спалені, від світла до світла суворі поліційні години, про вулицях в темноті бродять зграї советських агентів”<sup>179</sup>. Цей запис, зроблений між 9 і 17 жовтня 1941 р., засвідчує повну байдужість та бездіяльність окупантів. Слід зазначити, що до остаточної версії спогадів не потрапили деякі замітки, зроблені буквально по свіжих слідах напередодні вибуху. Так, зокрема, “лаврський епізод” описано наступним чином: “Йдемо до Арсеналу. До Лаври не пускають. Вона підмінована. Ось-ось зірветься”<sup>180</sup>.

Судячи з всього, подібне пояснення давали вартові, приставлені до Троїцької брами, що повністю перегукується зі свідченнями В. Шугаєвського: “Лавра цілковито збезлюдніла. Біля її брами стояла варта, яка нікого не пускала досередини без спеціальних перепусток”<sup>181</sup>. От-

<sup>178</sup> Гуменна Докія. Вказ. праця. – С. 260, 261.

<sup>179</sup> Самчук Улас. Вказ. праця. – С. 167-168.

<sup>180</sup> П.Б. [Улас Самчук]. Крізь бурю і сніг [VI]. Байкове кладовище. Бессарабка // Волинь. – 1941. – № 26. – 21 грудня. – С. 2-3.

<sup>181</sup> Шугаєвский В. Указ. соч. – С. 151. Пор.: Жила В. На руїнах Києво-Печерської лаври // Український вісник. – 1943. – № 13. – 27 червня. – С. 3 (“Проходимо ворота і тут зустрічає нас поліцай, який вимагає перепустки, бо на огляд Лаври обов’язково потрібний дозвіл”). Див. також інформацію про пропускний режим у доповідній В.М. Тверського: “Прохід на територію К.П.Лаври був настільки обмежений й ускладнений, що навіть наша робоча бригада проходила на територію Лаври лише під особистим керівництвом нашого Шефа” (ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 192. – Арк. 2-Ззв.). А. Гуржій стверджує,



же, про підмінування Лаври пересічні кияни дізналися не з якихось пліток або чуток, а безпосередньо від окупаційної влади, яка навіть й не приховувала, що очікує Печерський монастир в недалекому майбутньому. Сучасні дослідники лише підтверджують це бездушне ставлення. *Тит Геврик* вважає: “Якщо гітлерівці знали про те, що найдавніша церква Печерського монастиря також підмінована, вони або не могли або не поспішали (sic! – *Є.К.*) вийняти з-під неї міни”<sup>182</sup>. *Данило Кулиняк* цілком згідний з цією позицією: “Якщо гітлерівці знали про те, що найдавніша церква Печерського монастиря також замінована, це означає, що вони або не могли, або не поспішали вийняти з-під неї міни”<sup>183</sup>.



*Німецькі вартові перед  
Троїцькою брамою*

Наведені вище свідчення доводять: *окупаційна влада виявилася повністю безпорадною або ...навмисно проявила злочинну недбалість*. Версія про те що, німці не мали ані достатньої інформації про вибухівку, ні фахової підготовки для її знешкодження виглядає найбільш уразливо і зводиться до *єдиного аргументу*: німці нізащо б не допустили вибуху, не пограбувавши завчасно

що після вибуху “нічого певного довідатись про те, що сталося, не можна було, бо німецька охорона кілька днів не допускала до місця вибуху нікого ближче, ніж на кілометр” (*Гуржій А.* Вказ. праця. – С. 31). Водночас існує суперечливе повідомлення, що один з членів похідної групи ОУН вже 4 листопада 1941 р. (тобто на другий день після вибуху Успенського собору!) зміг домовитись з вартовим пройти на територію Лаври, щоб оглянути її, і перебував там безборонно “майже цілий день”. Щоправда кияни приймали його через верхній одяг західного крою за німця (пор.: *Самчук Улас.* На білому коні. – С. 222), та й вартовий виявився, судячи з уніформи, “з Вермахту, а не з СС”, що частково пояснює його поблажливість та безпечність. Див.: *Гартімів М.* Землею українською... // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – Торонто; Нью-Йорк, 1985. – С. 120. Слід також додати, що з 23 жовтня охорону Лаври разом з німцями несла “перша станція Комісаріату Печерського району Охоронної поліції” (ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 226. – Арк. 1), а отже свідок міг насправді спілкуватись не з німецьким вояком, а співвітчизником. Вказане повідомлення прекрасною корелією з дивною звісткою, що дислоковану на монастирській території есесівську охорону було перед вибухом евакуйовано (див. прим. 597).

<sup>182</sup> *Геврик Т.* Вказ. праця. – С. 51.

<sup>183</sup> *Кулиняк Д.* Вказ. праця. – С. 48.

собору. Логіка вбивча! На щастя, такого висновку притримуються лише кілька свідків, у щирість яких повірити дуже важко<sup>184</sup>.

Нині з'ясовується, що всі подібні завіряння є цілком облудними, оскільки з німецьких архівних джерел стало відомо, що окупантам вдалося повністю знешкодити вибухівку на території Печерського монастиря завдяки своєчасному повідомленню про місця її закладання<sup>185</sup>. Чи не тому вони з неприхованим презирством та відразою відкидали всі нагадування про міни з вуст “тубільців”, яких продовжували тримати у повному невіданні, навіть не збираючись посвячувати у свої підступні плани! З іншого боку, демонстративна пасивність й бездіяльність німців змушує по-новому поглянути на обставини загибелі культурних набутків, що зберігалися в Успенському соборі.

*Борис Жук* зазначає: “...до підриву Успенської церкви німці не мали жодного стосунку. У кожному разі, якби вони замінували церкву, то про це знав би німецький офіцер, завідувач Музейного городка і, звичайно, він не дав би розпорядження переносити найцінніші речі на місце майбутнього вибуху”<sup>186</sup>. Такої ж думки притримується *В. Шугаєвський*: “німці, по своїй дурості, нічого не винесли з собору, і майже всі художні цінності, що зберігалися там, були поховані під румовищами собору”, а отже вони не могли бути причетні до його знищення<sup>187</sup>. Відверто кажучи, подібне пояснення не видається нам переконливим, оскільки ніхто до ладу не відповів на питання, які ж цінності загинули у храмі. Шугаєвський знайшов серед руїн лише кілька десятків старовинних риз та окремі зразки церковного начиння, зокрема, срібну дарохранительницю часів Олександра І. Післявоєнного часу з-під руїн було витягнуто понівечені шати вівтарних ікон та збірку церковного шитва.

Проте відомо й про те, що з 18 жовтня есесівська охорона заборонила доступ до експозиційних приміщень музейних працівників й почала відселення з Лаври місцевих жителів, а вже 23 жовтня 1941 р.

<sup>184</sup> Схоже на те, що єдиною особою, яка у наш час все ще продовжує вірити (чи принаймні намагається імітувати подібне ставлення) в повну непоінформованість і невинність німців, залишається Ю. Краснощок (згад. праця. – С. 136).

<sup>185</sup> ВА-МА. – RH 26-113/8. Тут згадка про порятунок від “розривних зарядів з дальнім займанням”, тобто радіофугасів, будинку Червоної армії і флоту, території монастиря (sic!), а також частини Цитаделі. Цит. за: *Arnold Klaus Jochen. Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // Militärgeschichtliche Mitteilungen-Potsdam 1999. – Bd. 58. – S. 52.* Див. розділ 16.

<sup>186</sup> *Жук Б.* Вказ. праця. – С. 55.

<sup>187</sup> *Шугаєвський В.* Указ. соч. – С. 152.

співробітники так званого Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга почали “інвентаризацію” музейних зібрань<sup>188</sup> під цілодобовою охороною “першої станиці Комісаріяту Печерського району Охоронної поліції”<sup>189</sup>. При чому “виїмка” на цьому етапі *чомусь* стосувалася лише тих експонатів, що зберігались в Успенському соборі; до колекцій, розташованих у корпусах Історичного та Антирелігійного музеїв, черга надійшла вже ...після руйнації храму. Робилося це в умовах підвищеної секретності, за свідченнями очевидців, переважно вночі, що справляло враження звичайного мародерства й підготовки до брудної оборудки. Німці “вивозили на тачках до центральних Троїцьких воріт коштовні речі, а біля воріт вантажили все на криті автомашини”, – повідомляє колишній співробітник Музейного містечка<sup>190</sup>. “Після того, як німецька поліція закрила Лавру, щоранку і пізнього вечора з воріт її безперервно виїжджали одна по одній закриті вантажні машини”, – свідчить інший очевидець, що пережив німецьку окупацію<sup>191</sup>.

В Успенському соборі напередодні вибуху залишалися переважно предмети церковного начиння й шитва, ушкоджені фрагменти яких й були пізніше знайдені в руїнах храму, що створювало ілюзію повної і раптової загибелі всього музейного зібрання. Насправді документи свідчать про зовсім інше.

У довідці про діяльність одного з підрозділів ГРГУ Оперативного штабу Розенберга за період з жовтня 1941 р. до 1.V.1942 р. повідомляється наступне: “Численні знахідки та конфіскації у Лаврському монастирі вимагали більш інтенсивного опрацювання матеріалів цього важливого українського культурного центру. Для того, щоб знайдений матеріал не зазнав ще більших втрат, до цієї роботи потрібно було підключити всіх працівників, які були у нашому розпорядженні. Разом з великою колекцією гравюр з воєнної історії (зброя та уніформи) з кольоровими розписами від руки і цінними

<sup>188</sup> Малолетова Н.И. Библиотеки научных учреждений Киева в 1941–1943 гг.: киевские оккупационные архивы как документальная база исследования // Б-ки нац. акад. наук: пробл. функционирования, тенденции развития [Электронный ресурс]. – К., 2005. – Вып. 3. Див.: <http://www.nbuv.gov.ua/articles/2005/05mnidbi.html>; ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 52-53; там само. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 196-197.

<sup>189</sup> ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 226. – Арк. 1.

<sup>190</sup> Гуржій А. Вказ. праця. – С. 32.

<sup>191</sup> Галабутський М. Руйнування, вчинені німцями у Лаврі // Київська правда. – 1944. – № 43. – 1 березня. – С. 2.

книгами був конфіскований і перевезений до службового приміщення революційний архів, який налічував близько 2 тис. газетних документів. Були конфісковані найбільш цінні ікони та мідні тарілки, речі з радянського життя в галузі мистецтва, а також численне облачення та інший культовий одяг, цілком вірогідно, з всесвітньо відомої школи вишивки у Лаврі. Ми вже зверталися до Управління штабу відносно експерта з цього питання. Через ці термінові роботи у Лаврі планомірна та дослідницька робота в залишених інститутах не могла проводитися”<sup>192</sup>.

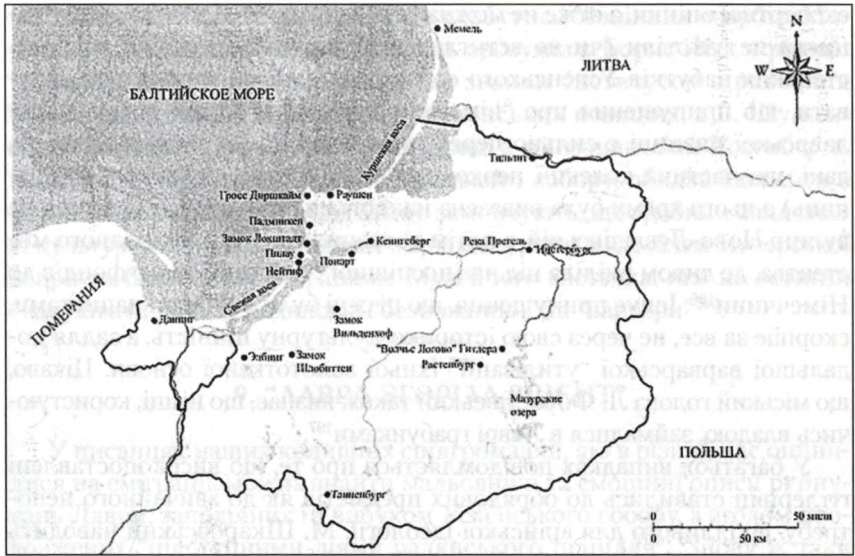
У згаданому документі, безумовно, наводяться свідчення про старовинні ікони збірок Харитоненка й Порфирія Успенського, колекцію церковного начиння (“мідні тарілки”) та шитва (“численне облачення та інший культовий одяг”), що зберігалися у ризниці Успенського собору до злощасного вибуху (тобто до формального початку роботи зазначеної групи). Цікаво, що укладач цієї записки керівник ГРГУ партайгеноссе Зайбот підкреслив, що відбиралися не всі, а *лише найбільш цінні* речі; з іншого боку, було продемонстроване досить утилітарне ставлення до конфіскованих предметів: дійсно, коштовні експонати поставлені тут нарівні з “революційним архівом” та “речами з радянського життя в галузі мистецтва”. Цей дивний підхід трохи нижче пояснюється ...браком робочих рук та досвідчених знавців. Отже, частина речей могла виявитись *незатребуваною через елементарне невігластво самих “експертів”!* Ось ще одне пояснення, чому частина зібрання лаврської ризниці виявилась так безглуздо втраченою.

Проте чимало речей з неї все-таки вціліло. Достеменно відомо, що старовинні ікони із зібрання Харитоненка та Порфирія Успенського були порятовані<sup>193</sup>. “Мистецтвознавці в погонах” встигли таємно перевезти їх у приміщення школи на вулиці Ново-Левашівській на Липках (нині в межах садиби Жовтневої лікарні обабіч вул. Шовковичної)<sup>194</sup>. Там вони “депонувалися” до 1942/1943 рр., доки не були розподілені “для зручності обліку та евакуації” між Музеями російського та західного мистецтва, що підтверджується відповідними записами в інвентарних книгах та спогадами сучасників. Художні та іконописні

<sup>192</sup> Основні напрями нацистської політики в документах. Документальна публікація архівних джерел // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К., 2004. – № 13. – С. 647.

<sup>193</sup> Гіляров С. Німецькі грабіжництва в музеях Києва // Київська правда. – 1943. – № 26. – 14 грудня. – С. 4.

<sup>194</sup> ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 7. – Спр. 226. – Арк. 18-20.



*Останній прихисток музейних колекцій Лаври –  
маєток графів Шверінів на карті Східної Прусії, 1945.*

шедеври лаврської ризниці насамкінець вивезено до Східної Прусії, де вони майже повністю загинули 17 лютого 1945 р. під час спустошливої пожежі в маєтку графів Шверінів Wildenhoff під Кенігсбергом<sup>195</sup>. (Нині це Dzikowo Iiaweckie, село в гміні Gugowo Iiaweckie, в межах повіт Bartoszyce, воєводства Вармія-Мазури (Warmian-Masurian) в північній Польщі, на кордоні з Калінінградською областю Російської Федерації. Воно знаходиться приблизно за 9 кілометрів на північний захід від Gugowo Iiaweckie, 28 км на захід від Bartoszyce і 61 км на північ від столиці воєводства Ольштина. Населення 290 чоловік).

Можна припустити, що нацистські "експерти" навмисно залишили в Успенському соборі речі, які, на їхню думку, не становили особливої інтересу або мали суто обрядове призначення, а отже розцінювалися ними як ідеологічно шкідливі. Вони не зацікавились іконостасом з образами XIX ст. й посрібленими ризами ікон. Мистецька та духовна цінність цих речей, попри гучні заяви, досі не отримала переконливої

<sup>195</sup> Білокінь С. Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко // Пам'ятки України. – 1998. – Ч. 1. – С. 142; Кульженко П. Спомини // Там само. – С. 152-153. Подроблиці цієї трагедії були вперше описані у виданні: Дмитриев В., Ерашов В. Тайна Янтарной комнаты. – Рига, 1961. – С. 233-273.

експертної оцінки, а отже не можна дати остаточну відповідь, чому нацисти не захотіли (чи не встигли) завершити “евакуацію” всіх мистецьких набутоків Успенського собору. Принаймні можна стверджувати, що припущення про “німецьку дурість” у справі розкрадання лаврської ризниці є сильно перебільшеними. Збереглися, наприклад, дані, що частина колекції церковного шитва (риз, покривал, плащаниць) з цього храму була вивезена нацистами спочатку до сховища на вулиці Ново-Левашівській, а потім потрапила до Музею західного мистецтва, де дивом вціліла під час поспішної “евакуації” його фондів до Німеччини<sup>196</sup>. Існує припущення, що ці речі були відібрані нацистами, скоріше за все, не через свою історико-культурну цінність, а задля подальшої варварської “утилізації” їхньої золототканої основи. Цікаво, що міський голова Л. Форостівський також визнає, що німці, користуючись владою, займалися в Лаврі грабунками<sup>197</sup>.

У багатьох випадках повідомляється про те, що високопоставлені гітлерівці ставились до обрядових предметів як до звичайного непотребу, шкідливого для арійської ідеології. М. Шкаровський наводить розповідь священника М. Одінцова зі Смоленщини про те, як його храм випадково відвідав якийсь партійний бонза. Фашистський функціонер із зневагою оглянув церкву, окинув зором іконостас і, демонстративно розвівши руки, промовив: “Усі євреї!”<sup>198</sup> Це цілковито відповідало ідейному претексту нацизму, що мав антихристиянську складову в своїй основі. Як відомо, Гітлер публічно виголошував, що “за своїм походженням ця релігія – єврейська, вона змушує людей згинати спину за голосом церковного дзвону й повзти до хреста чужого Бога”<sup>199</sup>. Ідеологія нацистської партії була спрямована проти християнства, що таврувалося як єврейський винахід, спрямований на духовне розтління народів арійської раси.

За подібних декларацій ставлення до “єврейського мистецтва” з боку нацистських “обліковців” навіть у випадку активних заходів з вилучення цінностей мусило мати досить відчужений й індіферентний характер. Звідси й могло скластися враження, що німці поставились до ризниці Успенського собору нарочито недбало і нехазяйновито (та сама горезвісна дурість!), що буцімто й підтверджувало їхню “невинність”: мовляв, “поціновувачі мистецтва” виявились “ошукани-

<sup>196</sup> ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1546. – Арк. 119.

<sup>197</sup> *Форостівський Л.* Вказ. праця. – С. 38-39.

<sup>198</sup> *Шкаровский М.В.* Указ. соч. – С. 390.

<sup>199</sup> Там же. – С. 61.

ми”, бо не могли самі так безглуздо позбутись безцінних скарбів. Моральна сторона подібних виправдань зрозуміла: Борис Жук у розпал “холодної війни” співпрацював з так званим Інститутом з вивчення СРСР, що стояв на відверто антирадянських позиціях, а В. Шугаєвський виявився причетним до співпраці з Айнзацштабом Розенберга. Нагнітаючи пристрасті щодо Успенського собору, обидва експерти з більшовицьких злочинів делікатно замовчують, що зробили нацистські культуртрегери трохи пізніше з архітектурним ансамблем Печерської лаври та багатющим зібранням Музейного містечка, яке не встигли евакуювати на схід радянські “безбожники” та “варвари”<sup>200</sup>.

## 9. “ЛАВРА ЗГОРІЛА ВЩЕНТ”

У писаннях наших колишніх співгромадян, які в різний час опинилися на еміграції, можна знайти мальовничі та емоційні описи руйнувань Лаври, заподіяних їй вибухом Успенського собору, а згодом продовжених “підступними діями радянського підпілля”. Знову ж таки процитуємо відповідні місця без жодних купюр, аби згадані автори сповна несли відповідальність за свої слова.

*Б. Жук:* “Знищивши вибухом Успенський собор, радянські агенти вели і далі роботу на зруйнування Лаври. Зокрема, агентура вжила для цього такого способу.

<sup>200</sup> Специфічне ставлення до “радянських злочинств у сфері культури” дуже яскраво проявляється на прикладі того ж таки Б. Жука. Покидаючи в 1943 р. Київ, він прихопив з собою “власну колекцію виробів давньоруського мистецтва з золота та срібла, знайдених в Києві та його околицях”, а також унікальні речі, що походили з скарбу 1842 р. біля Десятинної церкви. Виявляється подібні речі могли перебувати у приватній власності і їхній новоспечений господар не вважав свій вчинок аморальним! Цікаво, що частину цього зібрання професор через “матеріальну скруту” пізніше продав (!) музею Dumbarton Oaks у Вашингтоні (*Лекарська А. Пам’ятки княжого Києва в західних колекціях // Музей на рубежі епох: Минуле, сьогодення, перспективи. Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції.* – К., 1999. – С. 64-65), і науковці цього поважного закладу не висловили жодного сумніву з приводу етичності подібної “вигідної” угоди. Чи не з цієї сумнівної обгородки слід виводити славну традицію “чорного дилерства” та протегування незаконному обігу речей музейного значення в Україні, в той час, як сучасні музейники побиваються за повернення решток зібрання Історичного музею (*Строкова Л.В. Велика Вітчизняна війна та музейні втрати в Україні (“Краківський слід” археологічних колекцій Національного музею історії України та перспективи повернення // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції.* – К., 2005. – Ч. 2. – С. 23-46).

Під час німецької окупації населення мало великі труднощі з паливом. Ордери на одержання палива видавала особлива комісія при міській управі. Завідувачем відділу палива при міській управі виявився колишній чин НКВС, що опісля розкрила спеціальна комісія, утворена німецькою владою. Цей член паливної комісії видавав мешканцям ордери на паливо, яке власник ордера міг одержати, розбираючи в Лаврі віцілі після вибуху будинки (одноповерхові старовинні будівлі, де раніше були келії ченців) обабіч дороги від Св. Воріт до Великої церкви. І тільки тоді, коли цього агента було викрито, видачу таких ордерів припинили”<sup>201</sup>.

*А. Кузнєцов:* “Прошло півтора місяця. Вже вибухнув і згорів Хрещатик і дострілювали останніх євреїв у Бабиному Яру. І раптом у Лаврі пролунав сильний вибух. Завалилася частина кріпосної стіни – прямо на гармати, але з обслуговуючого персоналу, здається, ніхто не постраждав. Це був явно диверсійний акт.

Не встигли німці схаменутися, як пролунав другий вибух – у величезній, казематного вигляду будівлі біля головних лаврських воріт. Останні роки там був радянський склад боєприпасів, і можливо, вони все ще залишилися там, тому що вибухали у вогні. Будівля почала так сильно палати, такі від неї розліталися фонтани іскор і голоवेशок, що зайнялася пожежа по всій Лаврі. Німці поспіхом викочували з Лаври гармати, кидалися гасити вогнища пожежі, що виникали повсюдно, але не було води. Раптом вони залишили це заняття, кинулися врозсіп з криками: “Міни!” Організували команду, яка побігла по будинках, виселяючи мешканців: “Забирайтеся! У Лаврі радянські міни!” Потім, щоправда, з’ясувалося, що під житловими будинками мін не було, але на той момент пожилці побігли всі разом, рятуючись так само, як і на Хрещатику. Здавалося, Хрещатик повторюється”. Наступними двома вибухами був висаджений у повітря Успенський собор.

“Дійсно, пролунав третій вибух, глухий, від якого заходила ходором земля. Це був вибух в Успенському соборі. Але собор встояв. Він був складений в XI столітті з особливої пласкої цегли червоної глини, такої міцної, що її неможливо розбити молотком. Прошарки особливого цементуючого розчину були товщими за саму цеглу, а розчин цей на Київській Русі уміли робити ще міцнішим. Це була кладка на тисячоліття.

Через невеликий проміжок (абсолютно так само, як з комендатурою на Хрещатику) в соборі пролунав новий вибух, і був він такої

<sup>201</sup> *Жук Б.* Вказ. праця. – С. 55.



сили, що червона пласка цегла летіла на відстань до кілометра і встеляла весь Печерськ, а сам собор завалився, перетворившись на груді каміння. Як згадує один чоловік: “Перші три вибухи нам здалися тоді за іграшку, ось в четвертий раз вже дало, так дало!..” Скільки ж це треба було вантажівок вибухівки?

Територія Лаври виявилась всяяна шматками мозаїк, фресок, вівтарного різьблення, палаючими аркушами стародавніх рукописів, рознесеними в шмаття фоліантами з мідними застілками.

І запалало все – Трапезна церква, Архієрейський будинок у стилі бароко, стародавня друкарня, всі музеї, бібліотеки, архіви, дзвіниця.

Деякий час виждавши і переконавшись, що вибухи скінчилися, німці знову кинулися гасити. Дивом їм вдалося, розбираючи балки палаючих перекриттів, загасити пожежу на дзвіниці, і то тільки тому, що вона кам’яна, з високими прольотами. Уцілів верхній ярус з курантами. Але це і все, що вдалося відстояти”<sup>202</sup>.

Ще один сучасний “експерт” Ю. Краснощок стверджує: “Вибухів у Лаврі було три. Перший підірвав опорну стіну Собору, закривши вихід до нижніх печер. Через деякий час торохнув вибух під собором, зруйнувавши його частково. Потім пролунав громоподібний вибух, що розніс церкву вщент. Вибух був настільки сильним, з полум’ям, що запалив перші поверхи Лаврської дзвіниці. Створювалося враження, що вибухи були професійно спрямовані так, щоб спочатку посягти серед людей паніку, що зберуться на богослужіння на площі перед собором, і вони кинуться рятувати людей з-під руїн. Потім завалити їх брилами самого собору, а потім скинути на них вибуховою хвилею Лаврську дзвіницю, але вона вистояла. Німці загасили в ній пожежу.

Мені, авторові цього розслідування (себто Ю. Краснощоку – Є.К.), довелося опинитися в окупації і *через кілька днів після вибуху* потрапити на територію Лаври і побачити руїни собору. Дзвіниця бовваніла закіптюженими колонами, а фрески Успенської Божої матері вибухом розкидало на підвір’ї, на дахах келій і музеїв, ніби якась зла сила розпнула Богородицю на Лаврській землі”<sup>203</sup>.

Ще один сучасний автор під враженням від книги А. Кузнецова пише: “Перший вибух зніс близько двадцяти метрів зовнішньої кріпосної стіни лаври, після чого вибухнув, мабуть, від детонації розташований поряд склад снарядів та мін. Снопи полум’я від боеприпасів, що

<sup>202</sup> Кузнецов А. Указ. соч. – С. 147-148.

<sup>203</sup> Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 134.

вибухали, розкидало по лаврі, почалася пожежа. Потім “диверсантам” навіщось знадобилося висадити дренажні колодязі за Успенським собором. І лише останній небаченої сили вибух перетворив на руїну сам храм”<sup>204</sup>.

Наведені свідчення є, з одного боку, *неправдивими* у своїй інформативній частині (описують те, чого ніколи не відбувалося), а з іншого, *тенденційно-спекулятивними* при описуванні окремих подій, які дійсно мали місце (навмисно акцентують, виставляють напоказ одні подробиці і затушовують інші). Як вже говорилося у першому розділі, подібна манера висвітлення трагічних подій 1941 р. стала активно використовуватися післявоєнного часу з викривальною антирадянською метою.

Передусім слід відзначити, що вибухи на Оглядовому майданчику та в приміщенні Старого Арсеналу, з одного боку, та всередині Успенського собору, з іншого, сталися не одночасно, в один день, а з різницею у 6 тижнів (!). Крім того, ані під час першої значної диверсії 20 вересня 1941 р., ні під час висадження в повітря кафедрального храму 3 листопада того ж року не було суцільної пожежі в Лаврі, від якої будівля вигоріла мало не всі її будівлі. Згадка про “двадцять метрів поруйнованої *зовнішньої* кріпосної стіни Лаври” належить до нестримної фантазії автора. Насправді був ушкоджений парапет Оглядового майданчика всередині лаврських укріплень і наріжний кут Старого Арсеналу. Вирви на місці дренажних колодязів слід пов’язувати з вибухом в Успенському соборі. А от величезної пожежі в Музейному містечку ані 20 вересня, ні 3 листопада взагалі не було.

А. Кузнецов абсолютно безпідставно наполягає на тому, що через “розлітання фонтанів іскор та головешок”<sup>205</sup>, які “падали на дахи лаврських корпусів”, а за твердженням В. Шугаєвського були навіть віднесені вітром за кількасот метрів від Арсеналу на дерев’яний настил на третьому (sic!) ярусі дзвіниці<sup>206</sup>, вогонь поширився по всій Лаврі.

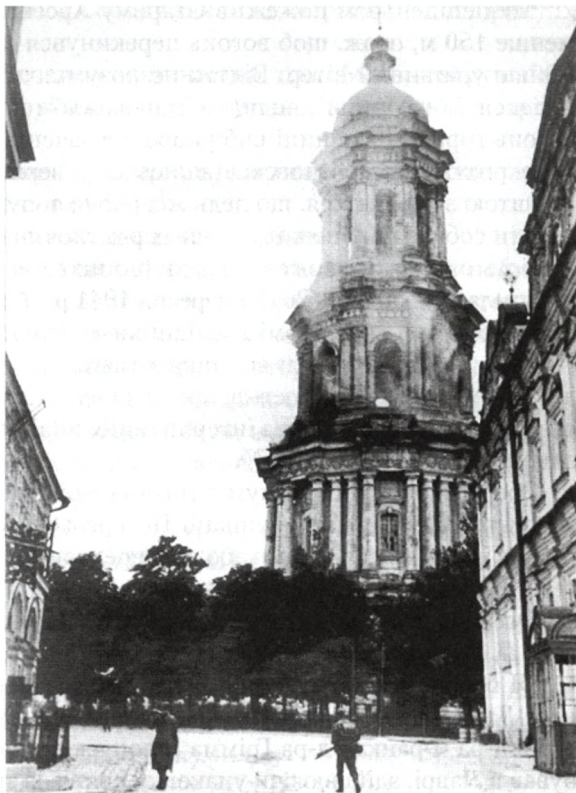
Збереглося цікаве свідчення одного з очевидців подій, який жив у той час у корп. № 20 Лаври за півтора-двісті метрів від епіцентру пожежі: “Мої рідні часто згадували цю жахливу ніч. Вікна двадцятого корпусу виходили просто на дзвіницю. А жар був таким сильним, що потріскалося скло, і міради дрібних скалок, розсипаючись іскрами,

<sup>204</sup> Мельниченко Ігорь. Почему гестапо взорвало Успенский собор // Киевские ведомости. – 1997. – № 48. – 4 марта. – С. 18.

<sup>205</sup> Кузнецов А. Указ. соч. – С. 148.

<sup>206</sup> Шугаевский В. Указ. соч. – С. 151.

залітали до квартир. Деякі мешканці затуляли розбиті шибки подушками і ковдрами, що пізніше стало темою для веселих жартів. Але на той час усім постояльцям було не до сміху”<sup>207</sup>. Ця деталь красномовно підкреслює, що загрози тотальної пожежі як такої не було. Звичайно, свідок дещо перебільшив і перекрутив окремі деталі. Скло в шибках було потрошене, скоріше за все, вибуховою хвилею. А хатнє начиння рятували передусім від кіптяви та часточок попелу, що суцільною імлою наповнили повітря.



*Велика лаврська дзвіниця, оповита димом*

Уявляєте собі, наскільки успішно *подушки* і *ковдри* могли захистити особисте майно від іскор та тліючих вуглинок? Можна також припустити, що займання дерев'яних конструкцій Великої лаврської дзвіниці розпочалося не через детонацію вибухівки, а внаслідок звичайного підпалу, вчиненого патріотами для того, що знищити німецький стяг на маківці споруди. (Про цю подію згадується в окупаційній пресі<sup>208</sup>).

<sup>207</sup> Лавров Д. Голгофа Богородиці Печерської, або Як загинув славнозвісний Успенський собор // Хрещатик. – 2001. – № 145. – 26 жовтня. – С. 7.

<sup>208</sup> “В околиці цитаделі розташована Лавра. Перед приходом німців був цей терен підмінований саботажниками. 90 метрів висока дзвіниця була запалена. Знову німецькі сапери вчасно засягли й зберегли таким способом не-

Між епіцентром пожежі в Старому Арсеналі і дзвіницею щонайменше 150 м, отож, щоб вогонь перекинувся на неї потрібен щонайменше ураганний вітер. Відтак незрозуміло, чому “хмари іскор, що неслися у бік Лаври”, не підпалили загалом й решту будівель і чому вогонь горів на дзвіниці вибірково, не зачепивши решти дерев'яних перекриттів і не розповсюдившись ні у верхні, ані в нижні яруси. Зрештою з'ясується, що ледь жевріюче полум'я на дзвіниці змогло знайти собі значну поживу лише через злочинну бездіяльність й байдужість окупантів: пожежу фактично ніхто не збирався гасити, вона вирувала кілька днів (20–22 вересня 1941 р.) й згасла мало не сама по собі. Показово, що окремі дослідники-аматори наполягають на тому, що німецькі пожежники все-таки намагалися погасити вогонь у дзвіниці, але оскільки тут йдеться про події вже 3 листопада 1941 р., можна стверджувати, що подібна інтерпретація подій була некритично запозичена з книги Кузнецова<sup>209</sup>.

Збереглося чимало документів окупаційного періоду, які унаочнюють справжню картину руйнації Печерського монастиря й оприлюднюють імена людей, прямо або опосередковано причетних до цієї трагедії. Надамо їм слово.

Ось свідчення колишнього директора Музейного містечка професора П. Курінного:

“Я особисто був очевидцем стану збереження всіх будівель верхньої Лаври з 9/І по 1/V.1942 р. За дорученням [пропуск в тексті] в особі д-ра Франка і д-ра Грімма [пропуск в тексті] я в цей час щодня бував в Лаврі, здійснюючи упаковку і вивіз із зруйнованих нині будівель майна археологічного, етнографічного та історичного музеїв.

Стан будівель К.П.Лаври був наступним:

1. Головний собор уявляв собою нагромадження цегли, серед якої здійсмалися залишки стін, одна баня, пілон. Серед руїн стирчали колоди, частини мідного та залізного покриття даху і бань. Вся територія навколо Храму і прилеглих дворів була всяяна уламками архітектурних деталей, до котрих, зважаючи на сувору охорону німецькими дозорами, не торкалася рука людини.

оцінні фрески й малюнки для майбутности” (Київ зберіг своє українське обличчя (вражіння німецького кореспондента) [За воєнним кореспондентом Відлі Елерсом] // Українське слово. – 1941. – № 17. – 28 вересня. – С. 2); “У Києво-печерській Лаврі сталося нещастя тільки з дзвіницею Лаври, яка з невідомих причин загорілася, але вогонь швидко був погашений” (Архітектурні пам'ятки в Києві // Український вісник. – 1941. – № 36. – 16 листопада. – С. 5).

<sup>209</sup> Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 436. Пор.: Кузнецов А. Указ. соч. – С. 149.

2. За вівтарем Головного Собору зяяли дві воронки від підірваних дренажних колодязів.

3. Головний в'їзд в Печерський монастир, т.зв. “Мазепина стіна” біля корпусу 30-го була зруйнована вибухом на відстані 20-25 метрів й лежала осипом.

4. Верхній поверх дзвіниці вигорів, був задимлений, але баню та всі архітектурні деталі повністю зберіг.

5. Згорів дах житлової частини корпусу 29-го.

6. У всіх будівлях Верхньої Лаври великим чи малим побутом, іноді навіть в незначній кількості, силою вибуху було вибито скло, зрідка деформовані віконні рами. За винятком цього, *абсолютно всі будівлі були в задовільному стані* (курсив автора – Є.К.): у вікнах збереглися віконниці, двері квартир були цілими, хоча й відчиненими, підлоги, печі, пічні прилади, паркет були в майже повному порядку, стіни, архітектурні деталі будівель – надивовижу збереженими, дахи – міцними, свіжими, без деформації.

Навіть будівлі, що найбільше постраждали від вибуху, – Історичного музею (кол. Друкарня XVII–XVIII ст.), археологічного музею (Благовіщенська церква), художнього (Трапезна церква), антирелігійного (будинок митрополита), історичної бібліотеки (будинок бібліотеки митр. Флавіана і корпус намісника) збереглися повністю (в прекрасному стані дахи, паркетні підлоги, вікна, двері). На момент нашої праці в них, будівлі зачинялися й були недоступні стороннім (ключі зберігалися в Бюро Німецької поліції).

[...]

Такою була охорона і збереження архітектурних пам'ятників Києво-Печерської Лаври перед передачею їх у відання Київської Міської Управи.

Такою самою була збереженість будівель і в перші дні після прийому її в підпорядкування міста. Такими бачив я їх, разом з проф. Архітектури Вербицьким (представником Управління Міськ. Інженера), коли у складі комісії Штадт-Комісаріату оглядали територію К.П.Лаври під керівництвом пана Майєра й обговорювали питання про те, який кольоровий метал можна збирати на території Лаври без збитку історичним і художнім цінностям її.

Присутній в Комісії представник розбірної Комісії намагався розширити свої права на розбирання всіх взагалі будівель К.П.Лаври.

Про цю загрозу я, як представник Управління у справах до-[історичної] і ранньої історії Генерального Комісаріату України, і проф. Вер-

бицький доповіли того ж дня інспекторів Музеїв Генерального Комісаріату, пані Гайбель, благаючи її прийняти відповідні заходи до охорони історичних будівель.

Незабаром з'ясувалося, що розбірна контора продовжує руйнування стародавніх будівель, викликаючи плітки серед населення, недоброзичливі стосовно німецьких установ.

Для запобігання руйнівним діям з боку Розбірної контори та допомоги їй з боку Бургомістра Хворостівського (курсив автора – Є.К.), нами, тобто мною, д-ром історичних наук проф. Оглоблиним, д-ром історичних наук Полонською-Василенко, проф. Гіляровим (мистецтвознавець) була направлена доповідна записка Генеральному Комісарові з копіями п. Форостівському і [у] Відділ Освіти Міської Управи з проханням прийняти заходи до збереження історичних пам'яток К.П.Лаври, оскільки руйнування їхнє має політичний сенс<sup>210</sup>.

У щоденнику Нандора Феттіха також підкреслюється, що поступове спустошення Музейного містечка і жахливий стан безцінних історичних пам'яток та колекцій вже за кілька місяців після окупації Києва були наслідком безконтрольного хазяйнування німецької залоги<sup>211</sup>, в той час як більшість споруд на Соборній площі лишалася неушкодженою<sup>212</sup>. А ось що говориться у доповідній записці директора Управління Києво-Печерської лаври про обстеження руйнувань на Верхній території від 2 квітня 1943 р. В.М. Тверського: “[зруйнованих] будівель у Верхній лаврі ще в жовтні 1942 р., по суті, зовсім не було, виключаючи лише одного Успенського собору, який загинув внаслідок вибуху в листопаді 1941 року. Всі інші будівлі – храми, будинки, надвірні будівлі були цілком в придатному для своїх потреб

<sup>210</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 192. – Арк. 2-Ззв.

<sup>211</sup> “На північній та східній частині площі просто перед собором височать палаци, в них мешкали високоповажні священники; будинки ці нарзтіж відкриті, пограбовані, усі шибки вибито... у кількох кімнатах тисячі об'єктів з кам'яної давнини відносно не пошкоджені, але усе з розчиненими дверима, заходь – бери...”; “у тому, що залишилося, хазяйнували різні люди, дехто з солдатів”; “до недавна хто бажав, міг хазяйнувати в покинутих напризволяще стінах”; “завдячуючи німецьким солдатам, зникло багато (музейних) предметів” (Феттіх Н. Вказ. праця. – С. 36, 37, 48, 49). Саме вартівими, вочевидь, були зламані двері й прочинені настіж вікна у більшості споруд Верхньої лаври.

<sup>212</sup> “Вибух собору не зашкодив цій типово російській споруді” (Трапезній церкві в ім'я преподобних Антонія і Феодосія Печерських, збудованій у псевдоруському стилі архітектором В. Ніколаєвим в 1893–1895 рр. – Є.К.); “дзвіниця собору, що стояла окремо, не була замінована: комуністи її підпалили, але вона не вибухнула. Вона серйозно не постраждала” (Феттіх Н. Вказ. праця. – С. 35, 38).



*Києво-Печерська Успенська лавра 25 листопада 1941 р.*

стані і тільки в деяких корпусах, що були близько від Успенського собору, було вибито шибки, а в рідкісних випадках – і рами від вибуху”<sup>213</sup>. Визнано, що корпуси біля воріт Лаври збереглися цілком. Повідомлення про “знесену вибухом Мазепину стіну” біля Східної брами, про що згадують А. Кузнецов і П. Курінний, виявилось недостовірним. Насправді, вибухом на терасі Оглядового майданчика 20.IX.1941 р. було знесено лише частину заборолу бойової галереї цих мурів, яке було відновлено після війни.

Низка знімків верхньої території Лаври, зроблених невдовзі після вибуху і за кілька років по тому, цілковито підтверджує змальовану картину<sup>214</sup>.

“Не рахуючи Успенського собору, підірваного ще в листопаді 1941 р., зруйнована майже повністю Микільська церква Больничного монастиря (вона була зруйнована в лютому–березні 1943 р.); сильно ушкоджені церкви Благовіщенська і Трапезна; дуже постраждала Лаврська трапеза (Трапезна церква і Лаврська трапеза ще зберегли прекрасний живопис художників Попова та Іжакевича); майже повністю знищено 33 корпуси житлових будинків Верхньої лаври і один корпус (№ 49)

<sup>213</sup> ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 65. – Д. 10. – Л. 49. Цит. за: Пам’ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 37.

<sup>214</sup> *Феттix Н.* Вказ. праця. – С. 126-129 (фото VII-XI, XIII-XIV), 147, 156.

лаври Нижньої – всього 34 корпуси, сильно пошкоджено 4 башти в лаврській стіні. Повністю знищені всі надвірні споруди, сараї, вбиральні й таке інше; пошкоджена дренажна система; на території Лаври з'явилися провали ґрунту, бруківка пошкоджена стікаючою водою”<sup>215</sup>.

Як бачимо, плачевний стан Печерського монастиря внаслідок тотальної руйнації його споруд, був фактично зумовлений потуранням цим хижацьким і варварським діям з боку міської адміністрації, що співпрацювала з нацистами. Як зазначалося вище, представники київської інтелігенції не приховували свого гніву й роздратування на адресу бургомистра Форостівського, який, проливаючи крокодилячі сльози з приводу знищення житлових будинків еkleктичної архітектури та низки крамниць на Хрещатику, добровільно сприяв *Розбірній конторі* чинити мародерство у Лаврі. Складається враження, що столичний урядник просто закривав очі на безчинства в Цитаделі. Це викликає неабиякий подив: більшість архітектурних шедеврів середмістя Києва вряди-годи залишилися недоторканими й були навіть передані у користування цивільним організаціям або релігійним громадам.

І зовсім інша ситуація склалася в одній з найбільших національних святинь України – Києво-Печерській лаврі. Переживши кілька болісних, фатальних замахів і втрат, вона немовби була приречена на повне спустошення і пљондрування за мовчазною згодою та домовленістю обох сторін – німецької цивільної адміністрації та міської управи. Демонтуючи стіни безцінних художніх пам'яток, вони спочатку виправдовували ці дії необхідністю розбирання завалів, пізніше потребою утилізації цих решток, а згодом і взагалі перестали шукати будь-які підстави для хижацького руйнування всіх будівель Лаври без винятку<sup>216</sup>. Така сама двозначність відчувається і в трактуванні подій, що стали прелюдією для нищення архітектурного ансамблю Лаври. Останнім часом в пресі було оприлюднено кілька “сенсаційних” матеріалів, покликаних відволікти увагу від наслідків німецького хазяйнування в Музейному містечку і натомість зосередитись на організаторах диверсії в Успенському соборі. Ці матеріали мають відверто контроверсійний характер, а тому заслуговують на прискіпливий аналіз.

<sup>215</sup> ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 65. – Д. 10. – Л. 15-16. Пор.: Пам'ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 43.

<sup>216</sup> Один з найбільш кричущих випадків подібного роду стався 22 лютого 1943 р., коли представник німецької фірми “Остбанстофе” приїхав до Лаври з нарядом на 4 тонни мармурових відходів і, не знайшовши необхідних матеріалів, розбив частину лівого крилосу в Трапезній церкві. Див.: *Дерев'яно О.* Як німці Лавру грабували // Київська правда. – 1943. – № 9. – 20 листопада. – С. 3.

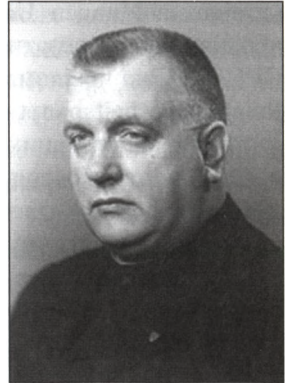


## 10. НІМЕЦЬКЕ “КОМЮНІКЕ”

У 1977 р. англійська дослідниця Кейт Армс “знайшла” і опублікувала “секретне німецьке комюніке” 1941 р. про вибухи в Лаврі: “Президент [Словаччини] Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 р. і заїхав до Лаврського монастиря. Він прибув зі своїм почтом до монастиря близько 11 год. 40 хв. і відбув з монастирської площі близько 12 год. 30 хв. За кілька хвилин перед 14 год. 30 хв. усередині собору стався невеличкий вибух. Один вартовий помітив три постаті, які втікали. Їх застрелено. Кілька хвилин по тому стався грандіозний вибух, який зруйнував усю будівлю собору. Вибухова речовина, ймовірно, була закладена заздалегідь. Детонація не сталася раніше тільки завдяки досконалому оточенню кордоном і дбайливій охороні всієї будівлі. Очевидно, цей акт треба розглядати як замах на життя президента Тісо. Трьох імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати, бо у них не було ніяких паперів”<sup>217</sup>. (Одразу відзначимо, що український переклад окремих місць у тексті, запропонований Т. Гевриком, є неточним; смисл деяких фраз дещо “поліпшений” задля милозвучності: “досконале оточення” виявляється насправді лише “ретельним” або “добросовісним”, а “дбайлива охорона” – просто “чіткою” або “сильною”. Як стане зрозуміло далі, всі ці епітети виявляються просто компліментарними й не відповідають дійсності).

Цей документ був представлений як сенсаційна знахідка, що проливає світло на загибель Успенського собору. Проте він вже був опублікований раніше в кількох наукових виданнях, які просто оминули своєю увагою аматори. Якби “комюніке” ще в 1960–1970-х рр. отримало ретельний аналіз й виважену оцінку, то, мабуть, вдалося б уникнути багатьох низькопробних спекуляцій.

В Україні широкий загал зміг познайомитися із вказаним документом завдяки публікації Тита Геврика в 1991 р.<sup>218</sup> Проте нині з’ясувало-



*Йозеф Тісо (1887–1947)*

<sup>217</sup> German Intelligence reports. Translated by Keith Armes // Religion in Communist Lands. – Kent, 1977. – Vol. 5. – № 2. – P. 102; *Феттис Н.* Вказ. праця. – С. 35, прим. 72.

<sup>218</sup> *Геврик Т.* Вказ. праця. – С. 53.

ся, що це не становило особливої таємниці нацистського рейху. Насправді, тут йдеться про так зване “Донесення про події в СРСР” (Ereignismeldungen UdSSR) – зведене інформаційне повідомлення про діяльність оперативних груп і команд СД на окупованій території СРСР<sup>219</sup>. Такі повідомлення складались у 4 управлінні РСХА (РСНА, Reichssicherheitshauptamt – Головне управління імперської безпеки) на підставі регулярних рапортів айнзацгруп за місцем їхньої дислокації<sup>220</sup>. До кінця жовтня 1941 р. вони виходили щодня, далі до 1 травня 1942 р. включно – тричі на тиждень, що свідчить про їхню підготовку як про цілком рутинну справу. Так от згадане вище повідомлення має назву “Донесення про ССРР № 130”; складене начальником поліції безпеки та СД Німеччини і датується 7 листопада 1941 р.<sup>221</sup> Запізніла дата донесення вказує на те, що події в Лаврі не викликали помітного зацікавлення в Берліні, хоча справа нібито виявилась резонансною – замах на німецького союзника і сателіта в присутності чинів окупаційної адміністрації вище середнього рівня.

Варто додати, що цей інцидент, як не дивно, не викликав масових репресій у Києві. Раніше у випадку саботажу й диверсійної діяльності в місті гітлерівці жорстоко мстилися місцевому населенню, розстрілюючи сотні заручників, як-то відбулося 22 жовтня, 2 і 29 листопада 1941 р. Теракт на Оглядовому майданчику в Лаврі 20 вересня 1941 р. став приводом для арешту та інтернування 1600 чоловік, пере-

<sup>219</sup> Матеріали донесень айнзацгруп, оприлюднених на Нюрнберзькому процесі, стали доступними дослідникам на Заході ще в 1950–1960-і рр. Див.: *Trials of war criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law № 10. – Vol. IV (The Einsatzgruppen Trial).* – Washington, 1950; *Das Urteil im SS-Einsatzgruppenprozess / Hg. K. Leszczynski.* – F. 9. – Berlin (Ost), 1963. – 259 s. Саме вони, ймовірно, і дали поштовх для публікації Кейт Армс в 1977 р. Новітні видання з цієї теми див.: *The Holocaust: Selected documents in eighteen volumes / Ed. J. Mendelsohn.* – Vol. 10. – New York; London, 1982; *The Einsatzgruppen Reports: Selection from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews, July 1941 – January 1943 / Eds. Y. Arad, Sh. Krakowski, Sh. Spector.* – New York: Holocaust Library, 1989. – 378 p.; *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42: Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hrsg. P. Klein.* – Berlin: Edition Hentrich, 1997. – 434 s. Діяльність айнзацгруп в окупованому Києві досліджена О.І. Кругловим у низці монографічних робіт та окремих статей, вміщених на сторінках часопису “Голокост і сучасність”.

<sup>220</sup> Ю. Краснощок абсолютно безпідставно називає цей документ “шифрованим донесенням керівника групи абверу (тобто військової розвідки. – Є.К.), яка знаходилась при штабі командування окупаційних військ на Україні (командуючий генерал Кітцінгер)” (Вказ. праця. – С. 464).

<sup>221</sup> Місце зберігання: ВАВ. – R58/219. – Bl. 22.

важно євреїв, в пересильному таборі (дулагу)<sup>222</sup>. (Скоріше за все, тут йдеться про табір, влаштований фашистами на місці зруйнованого Жовтневого палацу<sup>223</sup>. Дещо пізніше, вже після появи есесівської “охорони” в Музейному містечку, нею було організовано кілька таборів в Цитаделі – на території Гостинного двору Печерського монастиря, в яру навпроти корп. № 42 і 43 та всередині Старого Арсеналу<sup>224</sup>). Проте за вибух в Успенському соборі німці не лише не влаштували публічної езекуції, але й навіть не дали жодних роз’яснень в офіційній пресі. На шпальтах головної міської газети “Українське слово” (редактор Іван Рогач) не було вміщено жодних повідомлень про трагедію в Лаврі<sup>225</sup>. Звістка про вибух в Успенському соборі вперше промайнула в київській пресі лише наприкінці грудня 1941 р. у невеличкій замітці, написаній директором Київського музею Західного та Східного мистецтва С. Гіляровим для “Нового українського слова” (редактор Костянтин Штепа)<sup>226</sup>.

Проте кілька незалежних свідків запевняють, що читали невдовзі після вибуху повідомлення про руйнацію Успенського собору в якійсь німецькій окупаційній газеті, виданій українською мовою; можливо,

<sup>222</sup> Донесення про події в СРСР № 97 від 28.09.41 р. (ВАН. – R58/217. – ВІ. 436-437).

<sup>223</sup> Шлаен А. Указ. соч. – К., 1995. – С. 77. Це свідчення чомусь не потрапило в: Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). Упорядник М.Г. Дубик. – К., 2000. – С. 88.

<sup>224</sup> Єврейський концтабір “за лаврською стіною біля колодязів Антонія і Феодосія Печерських” згадується в заяві уповноваженого Кіровського (Печерського) райвиконкому по Печерській Лаврі В. Тверського та помісника Лаври архімандрита Валерія (Устименка) голові урядової комісії з розслідування злочинів німецьких окупантів, складеній 29 листопада 1943 р. Див.: Пам’ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 43. Пор.: Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 454.

<sup>225</sup> Щоправда Ю. Краснощок наполягає на тому, що перша звістка про лаврську трагедію начебто з’явилася в газеті “Українське слово” вже ...4 листопада 1941 р. і в ній буцімто говорилося про загибель від вибуху в Успенському соборі ...кількох ченців і німецьких солдат (Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 134). Проте ця інформація є фальшивою, в чому легко пересвідчитись, переглянувши відповідну підшивку в газетному відділі НБУВ або в науково-довідковій бібліотеці Центральних державних архівів України (Київ). Згадане повідомлення є звичайною переробкою “донесення № 130”. Вимисел про загибель у Лаврі кількох німецьких солдатів охоче підхопив і Д. Кулиняк, публікатор “зізнань Спановського”. Див.: <http://www.chasipodii.net/article/1863/?vsid=4f52bf70bc084b2b4d6ae520acdb621a>

<sup>226</sup> “Од большевицької міни нещодавно загинула 800-річна велика Лаврська церква” (Гіляров С. Йоган Готфрід Шедель // Нове Українське слово. – 1941. – № 10. – 25 грудня. – С. 3).

це була агітаційна листівка. Жодних слідів згаданої прокламації нами поки що не виявлено, крім кількох суперечливих інтерпретацій її тексту в різних джерелах. *О.Б. Львовський* пригадує, що бачив знімок руїн собору з лаконічним підписом про те, що його підірвали більшовики. В розвідувальному донесенні з окупованого Києва, складеному влітку 1942 р. на підставі узагальненої аналітичної інформації, цитується якесь писемне джерело, де стверджувалось, що Успенський собор підірваний самими німцями для порятунку населення від неминучого вибуху, оскільки “більшовики сильно мінували лавру”<sup>227</sup>. В доповідній записці співробітниці управління міліції *М. Заровної*, якій вдалося покинути Київ і перейти лінію фронту влітку 1942 р., наводиться з пам’яті текст об’яви, начебто надрукованої в міській газеті наприкінці листопада 1941 р.: “за підпал Лаври розстріляно 300 заручників”<sup>228</sup>.

Деяко осторонь від викладеної вище схеми стоїть *Л. Форостівський*, який стверджує, що він “в перших числах листопада ...особисто на Сінному базарі зняв большевицьку агітку, в якій містилися погрози на адресу Лаври й зазначалося, що там скоро вчиниться “розправа”. Цю агітку тодішній голова управи міста п. Багазій негайно передав Військовій Німецькій владі, що в своїх руках тримала охорону й розграбувала Лавру”<sup>229</sup>. Ця розповідь не викликає жодної довіри як через особу самого інформатора та обставини її оприлюднення (розказана через 10 років після описаних подій), так і через нелогічне трактування подій. Якщо метою “партизанів” була розправа з окупантами та їхніми прислужниками, навіщо було попереджувати про теракт? Подібна засторога була більше схожа на звичайне залякування, що радше свідчило про намагання підпільників уникнути жертв.

Слід відзначити, що послідовники версії Форостівського намагались знайти правдоподібне пояснення цій суперечності й дійшли висновку, що радянські диверсанти хотіли перешкодити проведенню в соборі якихось урочистих заходів, зокрема, молебню на честь “звіль-

<sup>227</sup> Розвідувальна інформація Центрального штабу партизанського руху про становище в окупованому Києві, не раніше 1 серпня 1942 р. // ЦАМО РФ. – Ф. 32. – Оп. 11309. – Д. 159. Цит. за: Київ у дні нацистської навали. – С. 261.

<sup>228</sup> Донесення про становище в окупованому Києві *М. Заровної*. Див.: ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 83547. – Т. 2. Цит. за: Київ у дні нацистської навали. – С. 285.

<sup>229</sup> *Форостівський Л.* Вказ. праця. – С. 38.

нення України від большевизму”<sup>230</sup>. Таке саме тлумачення пропонує і Ю. Краснощок, уточнюючи лише, що ініціатором церковної відправи був один з очільників Автокефальної церкви архієпископ Антоній (Огієнко)<sup>231</sup>. Я вже казав про відверто недобросовісну манеру письменницької роботи цього автора, який навмисно перекручує факти й імена. Свій “творчий стиль” він зберіг і в згаданому випадку. Фактично тут йдеться про довільне ототожнення двох осіб. Одним з представителів Православної церкви на окупованих територіях, дійсно, був професор Іван Огієнко, але він не мав жодного відношення до Автокефальної церкви на теренах рейхскомісаріату “Україна”, оскільки був рукопокладений на єпископа, а згодом митрополита Холмського і Підляського в Генерал-губернаторстві (тобто в окупованій Польщі); крім того його чернечим ім’ям було Іларіон і він взагалі не міг з’явитися в Києві через впроваджені нацистами обмеження на пересування церковних ієрархів. Справжній же архієпископ Антоній (в миру Давид Абашидзе) належав до кліру Автономної церкви, що зайняла непримиренну позицію у ставленні до окупантів і ніколи не стала б влаштовувати вдячних молебнів на їхню честь.

Крім того, німці, власне кажучи, й не збирались відкривати Печерський монастир, тим більше брати участь у богослужіннях на його території. Не слід забувати, що нацизм як релігійне явище мав суто язичницьку складову в своїй ідеології, був наповнений еклектичною сумішшю німецького поганства та різних окультних вчень, цілковито ворожих християнству. Більше того, в Берліні було накладено заборону на відкриття Верхньої лаври й монастир відродився на печерах лише наприкінці 1941 – початку 1942 р.<sup>232</sup> Тому всі супротивні твердження викликають хіба що подив своєю абсурдністю і непослідовністю. Зокрема Б. Жук пише, що церковна служба мала відбутися “найближчими днями” (sic!) після зайняття Києва німцями. Ю. Краснощок вважає, що підпільним навідником, який мав подати сигнал до вибуху, був хтось із братії<sup>233</sup>. Служба чомусь повинна була відбутися не в присутності “визволителів”, а лише після того як вони підуть геть<sup>234</sup>, тобто губиться сенс замаху. Інший автор стверджує, що німці взагалі не пустили духівництво в храм: “Двічі – в годину і на по-

<sup>230</sup> Жук Б. Вказ. праця.

<sup>231</sup> Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 399.

<sup>232</sup> Див. прим. 53, 117.

<sup>233</sup> Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 464.

<sup>234</sup> Там само. – С. 432, 463 (“ніякого молебну німці ...не збиралися робити”).

чатку третьої половини – на моління в собор намагався пройти настоятель Києво-Печерської лаври”<sup>235</sup>. Виходить, що в церкві молилися без церковнослужителів і без вірян?

Варто нагадати, що ще в кінці липня 1941 р. Гітлером був виданий спеціальний указ про заборону німецьким військовим брати участь у православних богослужіннях<sup>236</sup>. Вважається, що одним із мотивів такого розпорядження Гітлера, була участь командувача групи армій “Центр” фельдмаршала Федора фон Бока в церковній відправі в білоруському Борисові<sup>237</sup>. Пізніше на підставі липневих директив фюрера була сформульована категорична заборона будь-якого сприяння релігійному життю на Сході і в інструкціях шефа РСХА Р. Гейдріха для Служби Безпеки на окупованих територіях: “не може бути мови про підтримку та розвиток Православної Церкви. Виявляти толерантність можна лише у таких випадках, коли населення зайнятої території бажає релігійних обслуг і коли духовна людина є на місці. Німецька влада не може допомагати спрваджувати священиків. *Німецька сторона ні в якому випадку не може у демонстративний спосіб підтримувати церковне життя, влаштовувати богослуження чи проводити масові хрещення*”<sup>238</sup>. Згадане розпорядження було продубльоване в секретній інструкції рейхсміністра А. Розенберга Ерїху Коху: “*Німецьким службовцям не дозволяється відвідувати українські церкви*”<sup>239</sup>.

2 жовтня 1941 р. з’явилося доповнення до попередньої директиви у вигляді наказів командуючих тилловими областями груп армій “Центр” та “Південь”: “Церкви, зруйновані за радянського режиму (тут, скоріше за все, маються на увазі не знищені фізично, а лише закриті, ліквідовані в богослужбовому розумінні, використовувані не за своїм прямим призначенням; інакше подібна згадка втрачає всякий сенс. – Є.К.) або під час військових дій, не повинні ні відновлюватися, ні *проводитися у відповідність до їх призначення* органами німецьких зброй-

<sup>235</sup> Мельниченко І. “...и тебе самой оружие пройдет душу”. Тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 1995. – № 82. – 5 мая. – С. 21.

<sup>236</sup> Шкаровский М.В. Указ. соч. – С. 135.

<sup>237</sup> Сидоренко В.В. Русская Церковь под германским правлением во время Великой Отечественной войны. Ч. 1. Див.: <http://kazan.eparhia.ru/zhurnal/?ID=7769>. Пор.: Шкаровский М.В. Указ. соч. – С.137.

<sup>238</sup> Тимофій Міненко, свящ. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 (Волинський період). – Вінніпег, Львів, 2000. – Т. 1. – С. 246–247. Пор.: Шкаровский М.В. Указ. соч. – С. 136.

<sup>239</sup> Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Упорядкування і передмова В. Косика. – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 345, 358.

них сил”<sup>240</sup> (курсив автора – *Є.К.*). Звідси стають абсолютно зрозумілими всі зволікання з поновленням церковного життя на території Лаври з боку німецьких “референтів” в релігійних справах (див. прим. 117). Зрозуміло, що версія про церковну службу в Лаврі 3 листопада 1941 р. є абсолютною вигадкою. Якби листівка про якісь загрозові приготування в Успенській церкві й існувала, то вона, скоріше за все, мусила мати протилежний зміст: в ній могло, наприклад, говоритися, чому німці відселили людей з Лаври й не дозволяють відправ в кафедральному соборі.

Цілком можливо, що всі наведені вище повідомлення передають у спотвореному вигляді зміст одного й того ж самого документа, де виправдувалися дії німців щодо знешкодження радянських мін у Лаврі. Зокрема, можна припустити, що перший свідок запам’ятав лише останню фразу німецької листівки про те, звідки взялася ця вибухівка<sup>241</sup>, а останній фактично сплутав дві події – появу якихось пояснень окупаційної влади стосовно Лаври наприкінці осені 1941 р. і реальне розпорядження коменданта міста Ебергарда про страту 300 жителів міста “за випадки підпалу та саботажу” ...2 листопада 1941 р., що жодним чином не стосувалося Успенського собору.

Слід також нагадати, що напередодні вибуху фортечні мури Лаври (очевидно, біля Троїцької брами) були заклеєні плакатами, в яких попереджалося про існуючу загрозу<sup>242</sup>. Оскільки це оголошення навряд чи було зняте одразу після диверсії, чи не могло воно пізніше сприйматися за офіційне роз’яснення інциденту, тим більше, воно було надруковано німецькою? Наприклад, в такій інтерпретації: “Небезпека! Лавра замінована більшовицькими мінами” – “Лавра підірвана більшовицькими мінами”. Тут варто пригадати непевний натяк, що міститься в свідченнях В. Шугаєвського: німці “наказали всьому населенню навколо Лаври ...залишити свої житла”. Відомо, що накази окупаційної влади оприлюднювались, як правило, у вигляді оголошення. На жаль, текст цього звернення поки що не виявлений, а отже робити будь-які висновки зарано.

<sup>240</sup> ВА-МА. – РН 22/7. – Вл. 266. Цит. за: *Шкаровский М.В.* Указ. соч. – С. 139.

<sup>241</sup> Тобто в тексті могло говоритися щось на кшталт, що Лавра підірвана “більшовицькими пекельними машинками”. Це залишало значний простір для роздумів, хто скористався цими вибуховими пристроями й несе відповідальність за вибух.

<sup>242</sup> Див. прим. 623.

Цікаво, що Ірина Хорошунова в цей час залишає в своєму щоденнику повідомлення про те, що Успенський собор підірвали ...німці: "Підірвали його німці. Пояснюють тим, що нібито під ним були міни, і вони не могли їх знешкодити"<sup>243</sup>. Чи не довідалася вона про це з тієї самої агітки, про яку говорилося вище? В будь-якому разі із записів киянки стає зрозумілим, що німці були змушені давати якимось офіційне роз'яснення своїм діям, оскільки вони отримали небажаний для них розголос.

Більше того з наведених свідчень випливає, що в спілкуванні з місцевим населенням нацисти використовували версію, абсолютно розбіжну з даними "зведення № 130", призначеного для інформування виключно вищого керівництва в Берліні. Іншою промовистою рисою можна вважати абсолютно індиферентну реакцію окупантів на замах, хоча в подібних випадках вони з метою залякування завжди застосовували масові езекуції та розправи із заручниками. Тим більше, що йшлося про відчутне приниження перед словацькою урядовою делегацією, представники якої не приховували свого роздратування стосовно "досконалої та дбайливої охорони"<sup>244</sup>. Проте у випадку з Лаврою не фігурує жодних свідчень про акцію відплати і показове покарання винних, крім страти "трьох партизанів", хоча диверсія мала рецидивний характер і масштаби руйнувань та завданої при цьому шкоди виявилися колосальними, не кажучи вже про її морально-психологічний ефект.

У зв'язку з цим слід нагадати, що після першої диверсії на Оглядовому майданчику 20 вересня 1941 р. реакція німців не забарилася. За свідченням Д. Лаврова, "всіх жителів лаври і навколишніх вулиць призивного віку зігнали на Соборну площу, а найпідозрілиших заточили під склепіння Трапезної церкви, де вже зібралось багато військовополонених. Наступного дня колону в'язнів відправили "по етапу" вулицями Січневого повстання – Кірова – Хрещатик – Червоноармійська – залізнична товарна станція"<sup>245</sup>. Не зрозумів свідок лише одного: ареш-

<sup>243</sup> Хорошунова И. Киевские записки. – Л. 113; *ее же*. Первый год войны. – С. 72.

<sup>244</sup> В пропагандистському фільмі про візит до Києва Йозефа Тісо, знятому словацьким оператором, говориться, що вибух в Успенському соборі стався усього через 20 хвилин (sic!) після залишення президентом Лаври (див.: <http://zalizyaka.livejournal.com/52228.html#cutid1>). Це повідомлення можна сприймати як завуальований докір на адресу німців, оскільки, за даними останніх, вибух стався майже за дві години після від'їзду високого гостя.

<sup>245</sup> Лавров Д. Голгофа Богородиці Печерської, або Як загинув славнозвісний Успенський собор // Хрещатик. – 2001. – № 145. – 26 жовтня. – С. 7.



тованих, безумовно, чекала така сама участь, що і київських євреїв, яких також збиралися “етапувати” на товарну станцію біля Лук’янівського кладовища. Із затриманих вдалося випадково втекти лише одному.

Отже, вже найперша реакція окупаційної влади на вибух 3 листопада видається неспівмірною масштабам заподіяного і породжує великі сумніви щодо осіб, начебто причетних до нього. Взагалі інцидент у Лаврі справляє враження грубо зрежисованої, примітивної провокації, якій навіть не збиралися надати бодай трохи переконливого вигляду.

Німецька сторона високо оцінює своє “оперативне втручання” і задоволена “досконалим оточенням кордоном і дбайливою охороною всієї будівлі” (Успенського собору), хоча попри вказані заходи запобігти руйнації храму чомусь не вдалося. З іншого боку, існує свідчення, що ніякої ретельної охорони монастирської території не було і навпаки дислоковану тут поліцейську частину завчасно вивели на безпечну відстань<sup>246</sup>. Нарочите підкреслення повної необізнаності охорони (“вибухова речовина, ймовірно, була закладена заздалегідь”) не лише вступає у суперечність з даними про ступінь поінформованості німців, але й відверто суперечить тезі про їхню “компетентність”. Яка вже тут “ретельна охорона”, якщо прогледіли тони вибухівки! Разом з тим перебіг подій не дає жодних переконливих підстав пов’язувати вибух із замахом на Тісо, оскільки він стався із двогодинним запізненням. Вибачте, але за такі химерні силогізми, які наводяться в пояснювальній записці, варто були просто виганяти зі служби. Згідно з елементарною логікою (“post hoc, non propter hoc” – “після того не означає внаслідок того”) недоречно висувати жодних припущень, доки вони не будуть підтвержені фактами. Оскільки сама причетність радянського підпілля розглядається як єдине можливе пояснення (“очевидно”, хоча “імовірних злочинців неможливо ідентифікувати!”), то стає цілком зрозумілим рівень об’єктивності авторів комюніке та їхня справжня мета – уникнути відповідальності за злочинну халатність.

Окремий інтерес становлять особи “троєх не ідентифікованих злочинців”. Попри інструкцію таємно знищувати “політичних зловмисників” й приховувати сліди розправи з ними на цей раз ніхто не потурбувався, щоб сторонні особи не мали доступу до їхніх тіл й не поширювали пліток на цей рахунок. Відтак вже знайомий нам Нандор Феттіх не лише згадав у своєму щоденнику про страчених “пар-

<sup>246</sup> Див. прим. 597.



*Тіла загиблих "диверсантів" біля трапезної Лаври. 19 грудня 1941 р.*



*Загиблі військовополонені на Брест-Литовському шосе*

тизан" і описав місце їхньої загибелі (на терасі Оглядового майданчика під стіною Трапезної церкви), але й зробив приголомшуючий знімок тіл, покинутих напризволяще просто неба. На знімку можна побачити трьох невідомих, накритих до половини шматками цинкового покриття. Всі вони коротко підстрижені й одягнуті в однакові строї, що нагадують солдатські гімнастерки. Схожу мізансцену можна побачити й на кількох кадрах німецької фотоплівки ранньої осені 1941 р., зроблених, судячи з усього, в Києві в районі Євбази (точніше десь посеред Брест-Литовського шосе)<sup>247</sup>. На цих знімках видно кількох розстріляних людей, один з яких вдягну-

тий в галіфе та гімнастерку, а інший лише в спідню білизну. Обидва загиблі мають коротку стрижку й сильно охлялі. Не викликає сумніву, що перед нами радянські військовополонені, яких конвоювали до одного з київських концтаборів (можливо, на вулиці Керосинній, нині Шолуденка) і стратили лише тому, що вони вже не могли йти через повне виснаження. Подібні випадки невмотивованих страт, за свідченнями очевидців, були характерними для Києва в перші місяці окупації.

<sup>247</sup> Малаков Д. Киев и Бабий Яр на немецкой фото пленке осени 1941 г. // Бабин Яр: Людина, влада, історія. – С. 169, фото 19, 20. Знімки були зроблені німецьким військовим фотографом Іоганнесом Хьоле, який служив в Прорганда Kommando 637, підпорядкованій 6-й німецькій армії, що штурмувала і захопила Київ у вересні 1941 р. Оригінали знімків зберігаються зараз в Гамбурзькому інституті соціальних досліджень (USHMM, Photo Archives, Desig # 431/2721, W|S # 19076, CD # 0074).

Судячи з описаного, можна припустити, що під стінами Трапезної церкви було вбито не міфічних диверсантів, причетних до вибуху Успенського собору, а кількох військовополонених. На це переконливо вказує одяг і зовнішність “злочинців”. Звісно, що справжні зловмисники в жодному разі не вдалися б до такого ідіотського демаскування, аби не бути викритими у перші ж хвилини свого перебування в Лаврі в той час, коли вона була вщерть набита озброєною охороною. Зрозуміло, що лише самогубці могли розраховувати на успіх справи у розпал дня (вибух начебто стався десь по обіді), та ще й вдягнувши червоноармійські строї. Звідки ж могли з'явитися ці безталанні учасники “замаху на Тісо”? Судячи з усього, німці привели їх з найближчого концентраційного табору, приміром того, що знаходився в яру біля Ближніх печер<sup>248</sup>, і тимчасово утримували в підвалах Трапезної церкви. Цілком можливо, що до Успенського собору могли підкинути й просто мертві тіла. Цікаво, що німецька сторона навіть не намагалася зв'язати до купи вигадані свідчення про “партизан”. Крім вибуху вбитим інкримінували спробу підпалу навколишніх будівель<sup>249</sup> (ще один дивний момент, враховуючи інформацію про “дбайливу охорону”), якого насправді не було, оскільки єдина значна пожежа в Лаврі сталася на Великій лаврській дзвіниці ще 20 вересня.

Крім того, Нандор Феттіх повідомляє (зі слів Отто Кляйна, “шефа” музеїв Києва, офіцера Айнзацштабу Розенберга<sup>250</sup>) нові подробиці трагедії, які цілковито розходяться з версією німецького комюніке 1941 р.: підпільників застрелили не одразу, їх нібито допоміг (sic!) вислідити та упіймати (!) музейний співробітник Яшков, який невдовзі безслідно зник<sup>251</sup>. Таким чином, єдиний ймовірний свідок диверсії з боку киян, що міг володіти додатковою інформацією про внутрішнє підгрунтя та справжній перебіг подій, був швидко прибраний невідомою стороною, хоча його участь у затриманні підпільників начебто ніде офіційно не афішувалася. З іншого боку, навіть згадка про Яшкова видається дуже підозрілою. Його особу не вдається ідентифікувати з числа співробітни-

<sup>248</sup> За архівними матеріалами, у Лаврі і на прилеглий до неї території в 1941–1942 рр. було принаймні 3 концтабори: у дворі артскладу, тобто у Старому Арсеналі, у приміщенні робітничого гуртожитку або на Гостинному дворі і в яру біля Ближніх печер (Довідник про табори... – С. 88).

<sup>249</sup> *Fettich H.* Вказ. праця. – С. 39.

<sup>250</sup> Там само. – С. 29, прим. 43.

<sup>251</sup> Там само. – С. 41.

ків Музею довоєнного та окупаційного періоду, тобто він у буквальному розумінні перетворився на примаду, фантом. Звичайно, можна припустити, що Феттіх просто помилився і ненавмисно спотворив прізвище свідка, що було вимовлено чужою для нього мовою. Існує велика вірогідність, що звучання імені було вдруге спотворене вже при перекладі щоденника українською, особливо ж це стосується транскрибування глухих та шиплячих приголосних. У такому разі спробуємо пошукати серед музейних співробітників Лаври людину зі схожим, але не ідентичним написанням прізвища, орієнтуючись головним чином на флексії.

У списках штатного розкладу Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка, складених у першій половині жовтня 1941 р. знаходимо усього 2 подібні прізвища: Глушко О.М. та Чумачков С.І. У першому випадку йдеться про жінку, Глушко Ольгу Микитівну, 1900 року народження, старшого лаборанта Заповідника, а отже ця кандидатура абсолютно суперечить даним Н. Феттіха. В іншому випадку, довідуємося про такого собі Сергія Івановича Чумачкова, росіянина, уродженця Воронезької області, 64 років, який проживав у Лаврі за адресою: Цитадель, 14, кв. 5, тобто мав квартиру в колишньому друкарському коректорському корпусі біля Онуфрієвської вежі<sup>252</sup>. Цей чоловік обіймав у музеї послідовно кілька технічних посад: охоронника<sup>253</sup>, потім двірника<sup>254</sup> і зрештою нічного сторожа<sup>255</sup> (sic!). Як бачимо, рід занять дозволяв йому контролювати пересування по території Верхньої лаври місцевих мешканців та сторонніх візитерів.

Єдине ускладнення полягає в тому, що Феттіх з чужих слів називає “Яшкова” молодою людиною та приписує йому кваліфікацію “історика мистецтв”, тобто мистецтвознавця. З іншого боку, після примусового відселення Музейного містечка за наказом поліцайфюрера Еккельна на цій території не могло залишатися жодних приватних осіб та музейних працівників. Залишається припустити, що “Яшков” належав до консультантів слов’янської національності, які перебували на службі в Оперативному штабі рейхсляйтера Розенберга, і його ім’я слід шукати в службовій переписці цієї організації, а не у штатному

<sup>252</sup> Корп. № 14 (збуд. в 1898 р.) до закриття монастиря займала “типографическая ... мастерская с келиями для монахов и послушников келарского и типографского ведомств”. Раніше ця будівля призначалася під набиральню (*Ситкарьова О.В.* Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII–XX століття. – К., 2001. – С. 179).

<sup>253</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 40.

<sup>254</sup> Там само. – С. 10.

<sup>255</sup> Там само. – С. 14.

розкладі Історичного музею. Проте й в останньому випадку залишається чимало незрозумілого. Якби ця людина й справді існувала, то як вона могла опинитися на території Верхньої лаври після повного відселення мешканців всього прилеглого району і запровадження зранку 3 листопада найсуворіших заходів охорони? Чи не відводилася Яшкову роль горезвісного “стрілочника”, що також був приречений зіграти роль “невідомого зловмисника”? На ці питання поки що немає остаточної відповіді.

Утім, можливо, певний натяк на зловісний механізм підготовки цього злочиння і його завуальований расистський підтекст міститься в одному з повідомлень закордонної преси, в якому відобразилися неофіційні джерела інформації: “Два спричинників, як говорять неперевірені чутки, були зловлені. Вони – жиди”<sup>256</sup>. Вказане свідчення в сукупності з даними про єврейський концтабір навпроти Близніх печер вказує на те, що ксенофобські мотиви розглядалися нацистами як цілком життєздатна альтернатива традиційній “диверсійній” версії й були відкинуті лише через їхній занадто відвертий й провокаційний характер. І останнє у справі “партизанської диверсії”. За свідченням В.М. Тверського, тіла загиблих закопали під південною стіною трапезної палати лише в березні 1942 р.<sup>257</sup> Зараз вони поховані під товстим шаром асфальту і це скорбне місце не позначене жодним пам’ятним знаком, як і велетенська братська могила в яру неподалік Близніх печер, де влаштовано прогулянковий теренкур. Останки цих людей й досі не поховані.

Сюжетна лінія, присутня в “таємному німецьке комюніке”, була продовжена і розвинута в серії вітчизняних матеріалів, написаних від імені начебто безпосередніх учасників руйнації Успенського собору.

## 11. “ПРОМАХ З УСПЕНКОЙ”: “ЗІЗНАННЯ СПАНОВСЬКОГО”

1991 р. київський журналіст Данило Кулиняк розмістив у журналі “Пам’ятки України” сенсаційні матеріали про обставини знищення Успенського собору радянськими підпільниками. Прочитуємо відпо-

<sup>256</sup> Ушкодження Печерської Лаври // Наступ. – 1941. – № 51. – 13 грудня. – С. 2.

<sup>257</sup> *Femtex H.* Вказ. праця. – С. 35, прим. 72; ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 248. – Арк. 8; ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1546. – Арк. 11.

відний фрагмент дослівно, оскільки цей випуск часопису давно вже став бібліографічною рідкістю:

“Докладні схеми мінування Софії і Лаври були розроблені ще на початку 30-х років, коли нищили собори й церкви. Чому ці дві не були знищені – невідомо, але спецкоманда підричників була в київському ГПУ-НКВС напоготові.

Тож з початком війни, припускаючи здачу Києва, в Лавру і в Софію завезли тол з таким розрахунком, щоб у разі потреби повністю зруйнувати об’єкти.

Що було метою цього задуму? По-перше, припускали: якщо Київ займуть фашисти, то не без того, що будуть влаштовані великі церковні урочистості, богослужіння, й дуже можливо, що до котрогось собору “загляне” якась дуже груба фашистська “риба”... Отоді-то й треба було “грохнути”. По-друге, коли б цього не сталося, то довелося б чекати до Різдва 1942 року, коли в котромусь із соборів буде служба Бога за участю київської “сметанки”, тобто влади. Тоді б цей злочин приписали німцям, виставивши їх не лише злочинцями взагалі, а й варварами, що навмисне нищать пам’ятки культури і тому подібне.

Коли мінували Успенку, то було зроблено три види запалів (детонаторів): радіосигналом, електрозапал від “машинки”, а окрім того, вогневий – шнуром. Пункт спостереження діяв постійно так, щоб у полі зору була в’їзна брама...

І от десь на початку листопада (чи не 5-го) німаки спішно зробили суцільне подвійне оцеплення району Лаври. Стало зрозуміло, що отот має приплисти якась дуже груба “риба”, можливо, хтось на літеру “Г”: Гітлер, чи Герінг, чи Гімлер, чи Геббельс...

Підпілля НКВД вдарило на сполох. Було зауважено, як до брами підїхали три лімузини, але не встигли роздивитися крізь бінокль – хто саме пішов до Лаври в собор. Вирішили зробити паузу: мовляв, будуть або молитися або оглядати кілька хвилин. Подали сигнал на радіопідриг, а він не спрацював. Тоді “крутанули”, але також не сталося вибуху.

Тоді “задействували” аварійну групу в Лаврі, яка чи то направила електрозапал чи підпалила шнур... Тоді й “грохнуло”.

Однак доки бігали, метушилися з направою, “гість”, побувавши в соборі, вийшов з нього, і щойно дістався лаврської брами, як пролунав запізнілий вибух. Згодом з’ясувалося, що то був не з числа “Г”, а лише “поп Тісо” – глава Словачії. Стався свого роду конфуз. Після того радянська пропаганда широко розпустила чутки, що фашистські варва-

ри систематично нищать не тільки місто (Хрещатик), а й – особливо – древні пам'ятки "руської культури" – собори тощо. Чому не висадили Софію, невідомо, але вона також була в чорному списку НКВД, як і Успенка.

За таку невдачу з Успенкою всіх учасників "епопеї" судив трибунал військ НКВД у 1944 році<sup>258</sup>.

Кілька слів про джерело інформації. З матеріалів, вміщених Д. Кулиняком, випливає, що він отримав їх через *третіх осіб*. Ланцюжок людей, по якому йшла інформація, мав наступний вигляд. Кулиняк почув цю історію від колишнього політв'язня Пантелеймона Василевського, уродженця Дрогобича (якого він чомусь фамільярно величає "Паньком"), що відбував наприкінці 1940-х рр. покарання в спецрежимному таборі "Мінлагу" на Інті. Василевський товаришував з Адамом Андрійовичем Кашубою, провідником ОУН-івського підпілля, який восени 1941 р. жив у Києві й тримав про людське око фотомайстерню. Нарешті останній як



Карикатура на Йосипа Сталіна  
(з окупаційної преси)

фотограф кілька разів випадково пересікався в окупованому Києві з таким собі Спановським, законспірованим агентом НКВС, якому робив картки для документів. Кашуба мав підозру на Спановського як радянського агента, особливо після вибухів на Хрещатику, коли останній застеріг його: "Ти мене ніколи не бачив, а я – тебе". Це мимовільне спілкування увірвалося незадовго до знищення Успенського собору й знову "продовжилося" вже у 1949 р. в таборі, де Спановський чомусь вирішив "спокутувати" свої гріхи перед колишнім знайомим. Подробиці цієї "сповіді" наведені вище. Стосовно подальшої долі дійових осіб, то Кашуба невдовзі був розстріляний за вироком військового трибуналу, а сліди Спановського загубились.

Ось така неவிбаглива історія. Данило Кулиняк запрявся, що він подає її без жодних редагувань, правок чи скорочень. Показово, що згадана розповідь стала невдовзі мало не хрестоматійною і лягла в ос-

<sup>258</sup> Кулиняк Д. Вказ. праця. – С. 48-49.

нову багатьох реконструкцій, пов'язаних з історією Успенського собору. Проте в ній все ж таки зустрічаються підозрілі місця, що свідчать про препарування первісного матеріалу або його компілювання з різних неназваних джерел.

По-перше, не було наведено достатньо даних, щоб зняти сумніви в правдивості наведеної історії і не вважати її звичайною містифікацією з вигаданими персонажами. Інакше кажучи, розповідь основного свідка – Василевського, – на одкровення якого посилається Кулиняк, занадто знеособлена; в ній замало інформації, яка дозволила б впевнитися в реальності цієї людини, принаймні, публікатори плутають навіть прізвище головного свідка, якого величали то Спановським, а то... Степановським<sup>259</sup>.

По-друге, балакучість Спановського дуже схожа на “базікання п'яного енкаведиста” в спогадах Шугаєвського. Вона явно суперечить елементарному почуттю самозбереження, особливо ж для людини, яка відбулася порівняно невеликим терміном ув'язнення й мала сподівання звільнитися за 5 років (за “політичними статтями” наприкінці 1940-х рр., як правило, давали “четвертака”), тим більше, що її покарання було більше схоже на заслання опального вельможі, а не табірне ув'язнення: Спановський вирізнявся особливими, зарозумілими манерами, не властивими для зеків; зберіг міцну статуру й військову виправку, тобто не був, скоріше за все, виснажений фізичною працею; “був озутий в добрі хромові чоботи”, тобто користувався певними привілеями. Немає сумніву, що інформація, розголошена “чекістом”, вважалася надсекретною державною таємницею і тягла як мінімум на новий строк, аби нею ділитися з першим-ліпшим знайомим, тим більше з такою безхитрісною простотою і безпечністю та ще й наприкінці 1940-х рр.

По-третє, в розповіді Кашуби спостерігаються хронологічні нестыковки. З одного боку, він начебто мав “гешефти” зі Спановським досить тривалий час (“він щотижня приходив то сам, то з якимсь знайомим, і я робив їм фото”), але в цьому епізоді, насправді, описано події, що вмістилися всього... у півтора тижня (від 21–22 вересня, коли Кашуба облаштував “фотографію”<sup>260</sup>, до вибухів і пожежі на

<sup>259</sup> Хто висадив у повітря Успенський собор? [Свідчення про підриг собору] // Пам'ятки України. – 1992. – Ч. 2-3. – С. 76-78.

<sup>260</sup> “...щойно німці зайняли Київ ...прибув з “похідною групою” ОУН-Б ...за пару днів організував явку й “поштову скриньку” для своїх під видом фотографії ...після відомого знищення Хрещатика він мене попередив... Потім був ще три-чотири рази...” (Кулиняк Д. Вказ. праця. – С. 49).



Хрещатику, яка вляглася на початку жовтня). Складається враження, що співбесідник плутає точну послідовність подій, перебільшуючи їх протяжність. Тоді легенда про тісні контакти двох нелегалів, які по волі переросли в якусь подобу приятні й довірчих стосунків, видається не переконливою.

По-четверте, впадає в очі категоричність, з якою прописано технічний бік підготовки диверсії, з перерахунком всіх використаних для неї зразків військового обладнання. Нині, коли навіть в Інтернеті широко оприлюднені матеріали, присвячені колись надсекретним засобам інженерного забезпечення (РККА), зокрема радіомінам і мінам сповільненої дії<sup>261</sup>, стає зрозуміло: “сповідь Спановського” ґрунтується не на справжніх оперативних даних, ретельно приховуваних впродовж півсотні років після закінчення війни, а на вкрай примітивних й спрощених уявленнях, розтиражованих в популярній літературі й доступних навіть для юнацтва<sup>262</sup>. Враховуючи, що в спогадах Кашуби відсутня будь-яка конкретика (дані про тип вибухівки, її кількість, місце закладання, особливості підричників та термін їхньої дії тощо), стає зрозумілим, що розповідь має імпровізований характер.

Звідси сюжет про “багатоступінчасту систему постановки “сюрпризів”, тобто почергове застосування в Успенському соборі кількох різних способів активації вибухових пристроїв (радіосигналом, електричним струмом від “пекельної машинки” або відкритим вогнем за допомогою бікфордого шнура) “для підстраховки” на випадок, якщо ці пристрої вийдуть з ладу або будуть знешкоджені, скоріше за все, не спирається на реальні свідчення (в статті Кулиняка всі технічні подробиці описані одним реченням!). Сюди ж слід віднести байку про принципову неможливість знешкодження вибухівки, встановленої на

<sup>261</sup> <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>;  
<http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>;  
<http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr-2.html>

<sup>262</sup> Шляхом звичайного плагіату й вільної інтерпретації чужих матеріалів пішов ще один “знавець підривної справи”, який, до речі, називає серед своїх джерел навіть публікацію з науково-популярного часопису “Техника-молодежи”. Пор.: *Краснощок Ю.* Вказ. праця. – С. 430, 457. Наскільки високим є рівень поінформованості цього “експерта” можна судити за одним з його висновків: радіоміни в Києві були потрібні для створення ефекту мініземлетрусу, який би знімав запобіжники з пекельних машинок з годинниковим механізмом та хімічним детонатором (там само. – С. 458). Про ламель з каліброваним опором, яка, власне, й визначала термін сповільненої дії (а не міфічна зовнішня вібрація), згаданий автор, звичайно, нічого не чув. Дилетантські коментарі на кшталт: “годинниковий (підривач) після пуску вибухав протягом 12 годин, хімічний – протягом кількох діб” (с. 458), лишаю без коментарів.

“неизвлекаемость” чомусь лише в Лаврі, а не скажімо в решті стратегічних об’єктів, на кшталт Кабміну чи Оперного театру. Так само припущення, що в Успенському соборі були задіяні одночасно всі “бойові ступені” за принципом “кашу маслом не зіпсуєш”, насправді вказує лише на те, що автор вдався до прийому психологічного нагнітання дії, використовуючи стандартний перелік технічних засобів з керівництва саперно-підривними роботами<sup>263</sup>, але не маючи при цьому елементарних підтверджень своєї версії.

В останньому легко пересвідчитись, якщо взяти до уваги, що пристрої з обмеженим часом бойової роботи (радіоміни чи міни сповільненої дії) взагалі було недоцільно використовувати при плануванні відстрочених операцій з суто практичних міркувань, оскільки не існувало гарантії та повної упевненості в тому, що термін придатності цих пристроїв, який визначався *автономним живленням* акумулятора, не спливе раніше, ніж випаде нагода для теракту. А це, ще раз підкреслюю, означало, що не було ніякої диверсійної групи, яка б терпляче очікувала слушного моменту, бо такий момент міг і не випасти взагалі. Певна річ, у високих наркомівських кабінетах прекрасно розуміли, що фактор непередбачуваності знижував ефективність запланованої операції практично до нуля. А вже перша здійснена диверсія, незалежно від її успішності, фактично ставала попередженням ворогу про необхідність прийняття запобіжних заходів. Пора назавжди забути про невловимих і невидимих месників, які мали достатньо часу для акцій відплати. Всі подібні припущення належать до категорії умоглядних й нічим не підтверджених фантазій публікаторів, оскільки справжніх описів мінування Успенського собору досі не пред’явлено. Що то могла бути за вибухівка, залишена в храмі, ми спробуємо з’ясувати пізніше, в розділі 17.

По-п’яте, стиль “сповіді Спановського”, нахабно-розкутий і підкреслено-недбалий, з специфічними сленговими виразами в дусі антирадянського аргю з навмисним нехтуванням фонетичних і граматичних норм (“контра”, “повна котушка”, “фраер”, “проштрафившийся”, “маскіровка”, “грохнути”, “Успенка”), явно прописаний під особливості злодійської говірки і своєрідного кримінального “кодексу честі”, характерних для недоброї пам’яті 1990-х рр. (до цього анахронічного маркеру ми ще повернемося пізніше). Подібна стилізація в розумінні автора, вочевидь, покликана відтворити в розповіді брутальну атмо-

<sup>263</sup> Див., наприклад: Руководство по подрывным работам. – М., 1969.

сферу сталінської епохи, однак їй бракує розуміння, що більшість колишніх політв'язнів були вихідцями з інтелігентського середовища. Привертає увагу й невдале використання трафаретних кліше з пропагандистського арсеналу часів "холодної війни" на кшталт "спецкоманда підричників київського ГПУ-НКВС". Запропонована "ідіома" вказує на те, що автор має вкрай слабкі або дуже спрощені уявлення про предмет обговорення: по-перше, спадкоємцем Об'єднаного державного політичного управління (ОГПУ) був не НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ), а ГУДБ (Головне управління державної безпеки), а по-друге, підготовкою саперів різного профілю, в тому числі й тих, що працювали із спецтехнікою, займалося Головне військово-інженерне управління (ГВІУ). Зокрема, зі свідчень старшого майора Держбезпеки Павла Судоплатова, куратора розвідувально-диверсійної діяльності в ближньому і дальньому тилу німецько-фашистських військ, випливає, що у штатному складі його підрозділу (так званої Особливої групи) таких спеціалістів бракувало, а тому їх набирали примусово: "У наше розпорядження поступили кращі фахівці з мінно-підривної справи в Радянському Союзі, що працювали не тільки в системі Червоної Армії, але й наркоматів вугільної промисловості, геології, гірських розробок"<sup>264</sup>.

По-шосте, дані про масштаб операції і кількість задіяних у ній осіб ("пункт спостереження діяв постійно так, щоб у полі зору була в'їзна брама...", "дивилися через бінокль", "бігали, метушилися з напругою"<sup>265</sup>) не відповідає реаліям осені 1941 р., коли перший ешелон радянського підпілля був майже повністю знищений<sup>266</sup> і головний сенс використання вцілілих підпільників для радянського керівництва полягав у звичайній демонстрації їхнього існування під німецькою окупацією у вигляді організованих осередків опору, а не в здійсненні резонансних акцій та заходів за їхньою участю<sup>267</sup>.

<sup>264</sup> Судоплатов П.А. Указ. соч. – С. 257.

<sup>265</sup> Кулиняк Д. Вказ. праця. – С. 49.

<sup>266</sup> Через зрадництво секретаря Ленінського райкому КП(б)У вже в жовтні 1941 р. були заарештовані майже всі члени міськкому і райкомів міста, залишені для підпільної роботи. Перестали існувати всі комсомольські райкоми (Емченко А.П. Київ. Память города-героя. Фотопутеводитель. – К., 1990. – С. 74). Після зруйнування Хрещатика і втрати нелегальних явок з усім необхідним спорядженням виявилася недієздатною підпільна група Івана Кудрі, яка змогла відновити свою діяльність лише весною 1942 р.

<sup>267</sup> Київ у дні нацистської навали. – С. 58. "Підпільні організації, створені Івкіним (секретар міськкому КП(б)У другого складу. – Є.К.), своєї діяльності не проявляли, за винятком збору коштів і виявлення залишених при відході

По-сьоме, автор демонструє цілковиту необізнаність щодо оперативних даних, які на початку 1990-х рр. залишалися невідомими широкій публіці (наприклад, повідомляючи про мінування київських храмів, нічого не знає про мінування Володимирського собору<sup>268</sup>), а отже його свідчення мають анахронічний характер й ґрунтуються лише на відкритих матеріалах. Іншими словами, в наведеній вище розповіді про спецоперацію київського підпілля відчувається дуже сильний розважально-белетристичний елемент. Ця особливість характерна скоріше для журналістського або письменницького розслідування, розрахованого на сенсаційний, епатажний ефект, аніж з'ясування правди<sup>269</sup>. Можна ще повірити в загальну канву описаного (несподівана зустріч трьох персонажів у табірному відділенні), окремі деталі (дрібні штрихи біографічного стибу), але все інше більше схоже на художню імпровізацію.

Якщо подібне “зізнання” й було насправді зроблено свого часу, то пізніше його занадто “осучаснили” і єдиним достовірним елементом в оновленій версії спогадів можна визнати хіба що вказівку на те, що Спановський, дійсно, був покараний за “промах з Успенкой”. Але цей пасаж вказує лише на відому тюремну традицію доводити до відома решти ув'язнених при табірному знайомстві свою кримінальну статтю, – і його можна трактувати по-різному. Дійсно, потрапивши до лагпункту колишньому енкаведисту було безглуздо приховувати, що він покараний не за “політичний злочин” як більшість інших ув'язнених, а у зв'язку з “неповною службовою відповідністю”. Але ця провина зовсім не обов'язково передбачала його особисту причетність до руйнації Успенського собору, а могла стосуватися, наприклад, втрати контролю над технічними засобами: як відомо, у Києві було підготовано до вибуху чимало стратегічних об'єктів, але німці чомусь встигли розмінувати *більшість* з них. Відтак для решти елементів розповіді (хто,

---

матеріальних цінностей і продуктивних баз... Істотної роботи підпільні організації, створені Івкіним, здійснити не встигли, за винятком видання трьох листівок...” (ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 8. – Арк. 29-48).

<sup>268</sup> Аналогічної помилки припускається Ю. Краснощок, який заперечує мінування Володимирського собору на підставі формальних міркувань, що храм був сильно занедбаний, а отже не міг використовуватися як діюча культова споруда, підходяща для влаштування диверсії (вказ. праця. – С. 477-479).

<sup>269</sup> В українській пресі кінця 1980–1990-х рр. Д. Кулиняк був більше відомий своїми викривальними розслідуваннями “на злобу дня”, такими популярними на піку перебудови. Пор.: *Кулиняк Д.* “Терра інкогніта” під... Києвом // *Людина і світ.* – 1990. – № 8. – С. 6-11. Цьому вподобанню він залишився прихильним й понині.

коли і що робив у Лаврі) притаманні виразні риси “логічної реконструкції”, метою якої було відкоригувати усні свідчення в “дусі часу” й зробити їх зрозумілими для широкого загалу. Одразу відзначу, що такі найбільш колоритні подробиці як “три лімузини супроводу Тісо”, що справляють враження особистої присутності інформатора під час теракту, насправді є чистісінькою вигадкою. Водночас оповідач навіть не пам’ятає точної дати події (“чи не 5-го”), яка фатально вплинула на всю його подальшу долю і повинна була назавжди закарбуватися в його пам’яті. Дивна забудькуватість...

Зрештою, готуючи цей матеріал, я отримав змогу остаточно пересвідчитись у неправдивості журналістської версії Д. Кулиняка. Як говорилося вище, він категорично заперечував можливість свого втручання як літературного редактора в правку отриманого ним матеріалу й підкреслював, що його нарис – це добросовісна фіксація оригінальних спогадів колишнього провідника ОУН Пантелеймона Василевського. Після самостійних розшуків мені таки вдалося переконатись в існуванні останнього й навіть знайти в українській пресі кілька його власноручних дописів<sup>270</sup>. Його справжнє ім’я Пантелеймон Миколайович Блажунь, а нове прізвище він отримав від вітчима, щоб врятуватись від переслідувань через соціальне походження (син розкуркуленого).

Пантелеймон Василевський народився 1922 р., на початку війни був важко поранений, пережив полон на Кубані, залишився там жити та зрештою приєднався до Південної похідної групи ОУН-б. Вступив до УПА під псевдо “Вірний”, брав участь у нелегальній діяльності в Закубанні як політвиховник, розвідник, інструктор мінно-підривної справи<sup>271</sup>, а пізніше на



П.К. Василевський

<sup>270</sup> *Василевський П.* Так загинув він на Колимі [М.П.Драй-Хмара, 1939 р.] // Літературна Україна. – 1989. – 26 жовтня; *його ж.* Колимські ретроспективи: Спогади колишнього політ’язня (1952–55) // Україна. – 1990. – № 14. – С. 21; *його ж.* “Сповідь у камері № 2” // Молода гвардія. – 1990. – 19 вересня.

<sup>271</sup> Ця звістка, власне кажучи, й розкриває джерело інформації про підривні засоби, буцімто використані в Успенському соборі.

Буковині. Був заарештований і засуджений двічі на 25 років сталінських концтаборів. В останні два десятиліття став відомим своїми публіцистичними статтями в засобах масової інформації про Голодомор, жахіття ГУЛАГу, видатних українців<sup>272</sup>.

Та найголовніше, що мною був знайдений матеріал, який, власне, й правив за основу статті Данила Кулиняка. В грудні 1991 р. у львівській газеті “За вільну Україну” з’явилася кореспонденція П. Василевського під назвою “Хто знищив Успенський собор у Києві?”<sup>273</sup> Це й був висхідний текст авторських спогадів, який трохи пізніше оприлюднено в столичних “Пам’ятках України”. Переказуючи вже відомі свідчення, газетна стаття подавала їх в інтерпретації, яка різуче відзнялася від репортерського матеріалу Данила Кулиняка. Варто відзначити цілий ряд розбіжностей у текстах двох авторів, хоча останній й присягається, що не робив жодних виправлень чи скорочень.

Пантелеймон Василевський	Данило Кулиняк
Докладні плани мінування Лаври і Софії розроблені ще в 1934 р.	Докладні схеми мінування Софії і Лаври були розроблені ще на початку 30-х років.
Пункт спостереження діяв постійно з двох місць, щоб у полі зору була в’їзна брама.	Пункт спостереження діяв постійно так, щоб у полі зору була в’їзна брама...
Через недбалство котрогось агента не встигли зауважити, хто саме прибув до брами Лаври трьома лімузинами в супроводі ескорти.	Було зауважено, як до брами підїхали три лімузини, але не встигли роздивитися крізь бінокль – хто саме пішов до Лаври в собор.

Та найголовніше: на відміну від Кулиняка П. Василевський не читав “німецького комюніке” 1941 р. про обставини руйнації Успенського собору, а тому не знав, у який спосіб робилася “направа вибуху”. За його твердженням, підричники здійснили вибух, перебуваючи в підземних комунікаціях під храмом (“вдалися до крайнього заходу, піславши мінерів через підземелля, по суті – смертників, підпалювати шнури”), а тому загинули під уламками, а не були застрелені при втечі. Певна річ, що при цьому їхні тіла були поховані під багатотонним шаром битої цегли, а значить не могли потрапити до рук ворога. Як бачимо, висхідна версія, котра підносилася як вирішальний доказ “ра-

<sup>272</sup> Власюк А. Пантелеймон Василевський – людина-легенда // Поступ. – 2004. – 29 липня. Див.: <http://postup.brama.com/usual.php?what=27943>

<sup>273</sup> Василевський Пантелеймон. Хто знищив Успенський собор у Києві? // За вільну Україну. – 1991. – № 228. – 14 грудня. – С. 2.

дьянського сліду” (і в такому амплуа пропагується й досі), виявилась дуже вразливою, оскільки не лише суперечила німецьким даним, фотознімкам загиблих, але й не давала прямої відповіді, звідки взагалі стало відомо про диверсантів, якщо їх ніхто не бачив до вибуху, а після вибуху вони опинились під уламками підірваного храму. (Цікаво, що Ю. Краснощок, котрий також схильний до “творчої імпровізації” отриманих матеріалів, стверджує, що диверсанти були застрелені німецькою охороною не біля собору, а “в хащах” на прилеглих схилах, одразу обмовляючись, що “це могли бути випадкові люди (!!! – Є.К.), але серед них був і радянський агент, що спостерігав за ходом проведення операції”<sup>274</sup>).

Показову роль у спростуванні цієї версії відіграють й натяки на міфічні підземелля (підвали – запілля – підземні тунелі) Успенського собору, в які буцімто можна було пробратися без особливих зусиль і головне непомітно. Насправді під храмом існують лише інженерні комунікації, що мають обмежену протяжність і утворюють собою локальну колекторну мережу, потрапити до якої ззовні культової споруди *просто неможливо*. Йдеться про канали опалювальної системи собору, які були прокладені в 1880-і рр. у вигляді кількох склепінчастих штолень, розташованих під собором. Центральна галерея мала в розрізі розміри 85×140 см (тобто в ній можна було пересуватись лише зігнувшись) і з’єднувалась з підвальними приміщеннями Трапезної церкви й палати, де стояв водонагрівальний котел. Від центральної галереї, влаштованої приблизно вздовж трансепту собору, відходили бічні південна і північна галереї, які сполучалися між собою поперечною західною галереєю, прокладеною в нартексі. Оце і всі таємничі підземелля Успенського собору. Крім підвалу котельні, в них можна було потрапити лише через вертикальні канали опалення в самій церкві, схожі на шахти настільки вузького перерізу, що в них обов’язково застрягла б небезпечна людина або ...людина з якимось громіздким тягарем. Ці канали розташовувались по периметру центрального підкупольного простору храму й були прикриті зверху металевими решітками<sup>275</sup>.

Немає сумніву, що саме через канали опалення могла закладатися вибухівка, якою зрештою й підірвано Успенський собор. Але дістати-ся до неї було досить складно, тим більше непоміченим, як це змально-

<sup>274</sup> Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 430.

<sup>275</sup> Сіткар'юва О.В. Успенський собор Києво-Печерської лаври. – К., 2000. – С. 112-116.



*Канали опалювальної системи  
Успенського собору. Сучасний вигляд*

вано в наведених вище показах. Для цього треба було проникнути в собор, навколо якого в той час виявилось повно німецької охорони. Певна річ, ті, хто вигадували цю версію, не мали жодного уявлення про систему інженерних комунікацій храму й сприймали їх на кшталт знаменитих лаврських печер, завжди оточених ореолом казкових легенд про підземні ходи, що нібито тягнулися під Дніпром до лівобережної частини міста, а то й навіть дуже віддалених куточків Європейської рівнини – Чернігова, Смоленська, Пскова тощо.

З'явилися й інші документальні свідчення, які дозволяють вважати “зінання Спановського” недостовірним. Йдеться про невеличкий документальний репортаж словацьких операторів про перебування Йозефа Тісо в Україні й зокрема його візит до Лаври. На українському телебаченні він демонструвався лише у вигляді невеличкого кіноролика протяжністю не більше десяти секунд. Насправді, це семихвилинний фільм, в якому матеріали, присвячені Києву, займають трохи менше чотирьох хвилин. Цього часу цілком достатньо, щоб пересвідчитись, що прези-



*“Лімузин” доктора Тісо.  
Кадр із словацької кінохроніки*

дент Словаччини, увесь його почит і почасті німецькі офіцери приймаючої сторони пересувалися по Києву не лімузинами, а на спеціальному штабному автобусі. Між іншим, він тричі з'являється у кадрі і його можна детально роздивитися<sup>276</sup>. Перед нами кількатонна двохвісна

<sup>276</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/52228.html#cutid1>,  
[http://ie.youtube.com/watch?v=dZWGg5C\\_8-U](http://ie.youtube.com/watch?v=dZWGg5C_8-U)



автівка з великим трапецієподібним радіатором, сімома віконними секціями та решіткою для кондиціонування на даху. Можливо, що цим транспортним засобом Тісо й прибув в Україну. Д. Малаков вважає, що цей автобус був виробництва фірми “Греф і Штіф”<sup>277</sup> (OAF Graf & Stift NGE 152 M17, Австрія). Цікаво, що в СРСР у 1930-і рр. проводилися випробування дизельних моторів цієї фірми для тендерних закупок півель.

Як бачимо, навіть ця крихітна деталь засвідчує, що не варто довіряти документальній основі “зізнань Спановського”, крім хіба що згадки про якесь завуальоване відношення останнього до мінування об’єктів у Києві. Про справжню роль у цій містифікації П. Василевського ми судити не беремося – можливо, він і сам став жертвою банального ошуканства. Варто лише відзначити, що фільм, знятий словацьким оператором, залишався абсолютно невідомим для “експертів з теракту в Лаврі” і тому може служити своєрідним лакмусовим папірцем для їхніх “правдивих свідчень” й надалі.

Нещодавно Д. Кулиняк оприлюднив спогади ще одного свідка – колишнього кочегара і двірника Музейного містечка Михайла Кучерука, в яких висвітлюються події, що сталися незадовго до окупації Києва. Останній пригадав, як десь у серпні – на початку вересня 1941 р., коли Лавра вже ретельно охоронялася червоноармійцями, вночі на її територію заїхало кілька критих вантажівок. З машин вийшли молоді люди в цивільному, і один з них, назвавшись працівником НКВС, відібрав у Михайла Павловича ключі від входу до котельні, розташованої, як вже повідомлялося вище, під Трапезною церквою. Непрохані гості всю ніч переносили в підземелля якісь пласкі предмети, схожі на цеглини, а вранці поїхали геть, забувши повернути ключі. Кучерук був впевнений, що вони замурували тими “цеглинами” підземні проходи до Успенського собору і лише після вибуху храму “здогадався”, що то була вибухівка. Крім того очевидець повідомив, що “більшовики замінували тоді й Лаврську дзвіницю, але німці зуміли її розмінувати, оскільки на ній був їхній спостережний пункт, тому вона вціліла до наших днів”<sup>278</sup>.

Згадане “одкровення” – це ще одна примітивна містифікація, розрахована на не дуже вибагливих читачів. Передусім зазначу, що в пуб-

<sup>277</sup> Малаков Д. Київ. 1939–1945. Post skriptum. Фотоальбом. – К., 2009. – С. 126.

<sup>278</sup> <http://www.chasipodii.net/article/1863/?vsid=4f52bf70bc084b2b4d6ae520acdb621a>

лікації згадується рік народження свідка – 1893, тобто на момент оприлюднення цих матеріалів йому мало б виповнитися 115 років. Отож виникає справедливе питання, коли були записані його зізнання і наскільки добре він міг запам'ятати подробиці тих далеких часів. Крім того зауважу, що в списках співробітників Музейного містечка згаданої доби, передусім технічного персоналу, прізвище Кучерука знайти не вдалося<sup>279</sup>. Натомість у Музейному містечку була посада сезонного опалювача, яка у вересні-жовтні 1941 р. лишалася вакантною<sup>280</sup>. Відомі поіменно і всі лаврські двірники – вже відомий нам С.І. Чумачков (1877 р.н.), Г.П. Касяян, С.П. Береговий, К.П. Данилюк (1880 р.н.), при чому троє останніх були з середини жовтня призначені за сумісництвом “паливниками грубок”<sup>281</sup>. Висновки робіть самі.

З іншого боку, впадає у вічі вказівка, що “підземні ходи, які вели до Успенського собору”, починалися не з центральної котельні, а розташовувалися *...під нею!* Ця інформація говорить про те, що загадкові тунелі начебто мали автономний характер і не були пов'язані з каналами опалювальної системи, які йшли в тому ж самому напрямку, під Успенський собор. Тоді незрозуміло, для чого вони взагалі прокладалися, створюючи для храму додаткові зсувонебезпечні умови і не маючи корисного функціонального навантаження. Як вже згадувалося вище, ніяких підвалів під собором *у традиційному розумінні цього слова* і прихованих підземних проходів до нього ззовні немає. Тому закласти в нього вибухівку було можливо лише єдиним способом – через вхідні двері знадвору. Існує свідчення, що саме так (і не інакше!) й відбувалося розміщення військового спорядження в храмі: “Успенський собор з перших днів війни був загороджений парканом, туди під'їжджали вантажні машини й військові щось розвантажували у дерев'яних ящиках”<sup>282</sup>. Таким чином, повідомлення про виняткові заходи безпеки та конспірації при мінуванні храму є просто відволікаючим прийомом, щоб заінтригувати читача і створити особливу атмосферу таємниці там, де нічого загадкового насправді не відбувалося.

Як вказувалося раніше, тутешні мешканці з самого початку попереджали німців про мінування Лаври<sup>283</sup>, вказуючи на всі місця зловісних приготувань. Тому спроба показати, що у цієї оборудки виявився лише

<sup>279</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 1, 40, 41.

<sup>280</sup> Там само. – Арк. 10.

<sup>281</sup> Там само. – Арк. 10, 14.

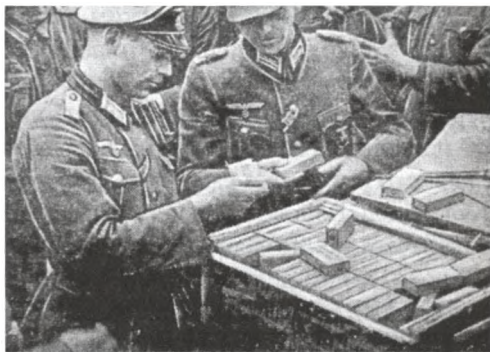
<sup>282</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/82316.html>

<sup>283</sup> Див. прим. 82.

один єдиний цивільний свідок – “Михайло Кучерук”, та й той чомусь схаменувся лише за кілька місяців, – є відверто невдалою і говорить про те, що Данило Кулиняк не встиг ознайомитись з відповідними архівними документами (передусім, щоденником офіцера зі штабу 29 армійського корпусу). Так само розповідь про мінування Великої лаврської дзвіниці після оприлюднення доповідної В.А. Маєвського<sup>284</sup> слід вважати звичайною вигадкою. Крім того “свідчення Кучерука” мають чимало інших підозрілих нестиковок.

Перш за все це видно з опису зовнішнього вигляду вибухових засобів – так званої “цегли”. Радянські сапери використовували толові шашки стандартних розмірів, яка зберігалася в стандартних ящиках. Це чудово видно з німецької хроніки про розмінування музею Леніна. Зрештою, вибухівку могли переносити в речових мішках, але тоді двірник згадав би “мішки”, “ящики”, але аж ніяк не окремі бруски “цегли”. Та найбільше сумнів викликає майже відкритий характер “мінування” і відсутність будь-якої профілактичної бесіди зі свідком про нерозголошення побаченого<sup>285</sup>. З іншого боку, незрозуміло чому оперативники НКВС взагалі не обмежилися спілкуванням з адміністрацією музею і не позбулись випадкових свідків.

Слід відзначити, що легенда про зловмисників, які крадуться підземеллями до собору, щоб висадити його в повітря, останнім часом починає відходити в небуття, однак їй на зміну приходять нові, не менш химерні фантазії.



*Львівські вісті. Щоденник для дістрікту Галичини. – 1941. – № 64. – 20 вересня – С. 1:  
“Німецькі офіцери розліджують знайдені в Києві, в Музеї Леніна, маси вибухового матеріялу, залишеного більшовиками, щоб знищити столицю України”*

<sup>284</sup> Див. прим. 89.

<sup>285</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/82316.html>

## 12. ЗВІДКИ БЕРУТЬСЯ УКРАЇНСЬКІ ХЛЕСТАКОВИ

Ще один допитливий журналіст, Іван Ольховський, зміг розшука-ти свідка, який нахвалявся, що був причетний до мінування Києва і ледь (!) не став призвідцем знищення Успенського собору Печерської лаври. Йдеться про спогади ветерана Вітчизняної війни Юрія Миколайовича Коваленка. Ось що той розповів.

1941 р. йому було всього 15 років, але він вже встиг закінчити київську спеціальну авіаційну школу. Під мобілізацію за віком юнак, звичайно, не потрапляв, тому дописав собі два роки і на початку липня був направлений Печерським райвійськкоматом на місячні курси саперів у школу молодших командирів, що діяла у військовому училищі зв'язку імені Калініна. Закінчивши курси, Коваленко отримав сержантське звання і був призначений командиром взводу мінерів у 40 чоловік. Цей підрозділ на правах роти входив до складу 485-го окремого інженерно-саперного батальйону, яким командував капітан Кудрявцев. Бойове хрещення Коваленко отримав на позиціях у Голосіївському лісі, де взяв у полон німецького капітана, командира танкової роти, за що одержав медаль “За бойові заслуги” і звання лейтенанта, оскільки бранцем буцімто зацікавився сам Михайло Кирпонос.

Невдовзі новоспеченого офіцера очікувало нове серйозне випробування. Йому поставили завдання замінувати споруди на Хрещатику і в Києво-Печерській лаврі, супроводжуючи наказ “вичерпним” поясненням: “як нам пояснили, ворогу нічого не можна залишати”. Вибухівка для цієї відповідальної справи зберігалася в мішках у підземному тунелі, прокладеному під горою біля Байкового кладовища. Її доставили в Лавру двома п'ятитонними автівками. В Музейному містечку в той час господарювала рота мінерів НКВС, очолювана якимсь капітаном. Все навколо було обвішане мотузками з червоними прапорами. Перед тим, як приступити до діла, чекіст чомусь став радитися з лейтенантом. Цитую його монолог дослівно, щоб передати специфічні звороти мови: “Успенский собор минировать надо на неизвлекаемость. Взрывать при помощи радиоуправления. Мы будем в Харькове, а здесь – немцы. Крутнём – и всем им хана”.

Дізнавшись про об'єкт мінування, підлеглі Коваленка збунтувались, мовляв, нищити таку красу є блюзнірством. Лейтенант був змушений зателефонувати комбату й отримав від нього дозвіл поміняти завдання у досить фривольній, нестатутній формі (“Хрен с ним!”). Відтак вибухівка помандрувала у підвали кінотеатру Шанцера і Думи.

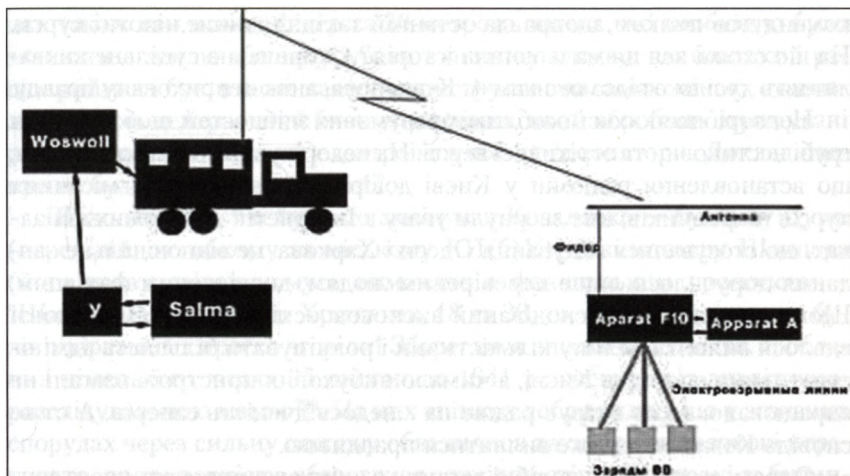


Схема під'єднання об'єктних мін F-10 (радіоміні)

Коваленку лишалось лише, цитую, вставити детонатори і сполучити їх з радіоприймачем, тобто для мінування використовувалися радіокеровані міни. Після чого він зі своєю командою сів на катер і відправився Дніпром до Кременчука. А вже 20 вересня, на другий день після захоплення Києва німцями, пролунали перші вибухи на замінованих об'єктах. Цю фразу, вочевидь, можна розуміти й так, що сигнал на під-рив був надісланий з південних околиць Полтавської області<sup>286</sup>.

Як на мене, то запропонована вище розповідь справляє дивне, якщо не сказати приголомшуюче враження. 15-річний підліток встиг закінчити “спеціальну авіаційну школу” і курси саперів; вдало обдувив призивну комісію й отримав під своє командування взвод дорослих бійців; далі за кілька тижнів “доріс” до офіцерського звання і першої бойової нагороди, отриманої ледве не від самого командуючого фронтом; здобув абсолютну довіру для виконання особливо секретних завдань зі спецтехнікою; з ним абсолютно на рівні спілкуються комбат саперного батальйону і командир роти мінерів НКВС. Це нагадує розповіді про примусову мобілізацію в фолькштурм неповнолітніх німецьких підлітків в останні місяці війни, коли нацистська військова машина відчувала велику нестачу у живій силі, та бувальщини з біографії ...Аркадія Гайдара, який пішов в Червону армію добровольцем в 14 років, а в 16 вже

<sup>286</sup> Ольховський І. Хроніка знищення Успенського собору. Див.: <http://www.museumukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=1522>.

командував полком, щоправда останній закінчив лише піхотні курси. На що схожа вся ця мальовнича історія? Скоріше, на суцільне вихвалання в душі вже відомого нам А. Кузнецова, аніж неприховану правду.

Непотрібно якихось особливих розумових здібностей, щоб помітити грубі нестиковки та огріхи цієї версії. На недорікуватість повідомлення, що встановлення радіомін у Києві довірили випускникові місячних курсів підричників, вже звернули увагу в Інтернеті<sup>287</sup>. У схожих випадках, що стосувалися мінування Одеси і Харкова, це відповідальне завдання доручалося лише перевіреним людям, досвідченим фахівцям. Щоправда далі йде несподіваний висновок: оскільки німцям невдовзі вдалося виявити велику кількість мін і розмінувати більшість адміністративних споруд в Києві, а чимало вибухових пристроїв взагалі не спрацювало, то це вказує радше на ...недосвідченість саперів. А отже сповідь Коваленка може виявитися правдивою.

Одразу зазначу, що подібні вагання в оцінках виникають через звичайну непоінформованість читачів. Успіх німців насправді пояснюється тим, що вони отримали схему мінування Києва від радянського офіцера-перебіжчика. Щодо професійного рівня саперів можна сказати наступне. Фахівців з радіокерованих мін та телеметричного устаткування готували перед війною в єдиному на весь СРСР військово-технічному закладі – Ульяновській школі особливої техніки<sup>288</sup>. Навчання передбачало ґрунтовну технічну підготовку протягом трьох років під керівництвом досвідчених викладачів, більшість з яких були випускниками Електротехнічної академії РККА та Ленінградської військово-інженерної школи. Про які місячні курси для неповнолітнього акселерата можна взагалі тут говорити? Претендентів перевіряли дуже ретельно, оскільки йшлося про надсучасне і суворо засекречене обладнання. Згадка про те, що вибухові матеріали вантажили в мішки наче звичайний цукор і що приготування виявились надзвичайно простими й неспішними (“вставляємо детонатори, з’єднуємо їх з радіоприймачем”), остаточно розставляє все на свої місця. “Головний підозрюваний” Ю. Коваленко немає ані найменшого уявлення про те, як виглядали і як під’єднувалися об’єктні радіокеровані пристрої. Інакше він не казав би, що вибухівка фасувалася у лантухи і її просто “звалили” в підвал як непотріб<sup>289</sup> і не забув би, що до схеми з’єднання вхо-

<sup>287</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/82316.html>

<sup>288</sup> Див. прим. 348.

<sup>289</sup> Відверто кажучи, ця характерна подробиця дуже підозріло нагадує прецедент з серією терактів в Російській Федерації у вересні 1999 р. (Буйнакськ,

див також хвильовод-фідер та 30 метрова антена, які необхідно було закопати в землю або замурувати в цегляну кладку; що безликий радіоприймач і був, власне кажучи, конструктивно самою міною, становлячи собою центральний блок управління, який обробляв отримувані радіосигнали та подавав електроімпульс на детонатори. Докладніше про це буде сказано в розділі 17.

Щодо об'єктів, які буцімто замінував Коваленко, – будинку Думи (перед війною обкому та міському КП(б)У) та кінотеатру Шансера (його назву свідок чомусь вимовляє з французьким прононсом – “Шансера”), за адресою Хрещатик, 18 та 38, то, насправді, вони не були підірвані, а ...просто згоріли! Збереглися знімки середмістя, зроблені з німецького літака 25 листопада 1941 р., очевидно, з аналітично-розслідувальною метою<sup>290</sup>. На цих знімках добре видно, що у згаданих спорудах через сильну пожежу обвалилися дахи й міжповерхові перекриття, проте повністю збереглися зовнішні стіни. Підірвані ж будинки одразу перетворювалися на завали битої цегли, з якої визирали лише окремі простінки. Дума взагалі пережила пожежу на Хрещатику і була підпалена аж за місяць після неї, 1 листопада 1941 р. Д. Малаков із сарказмом повідомляє, що згадану акцію здійснили вночі “невгамовні диверсанти-підпільники”<sup>291</sup>, забувши додати, що це – німецька пропагандистська версія. Натомість існують дані, що патріотичне підпілля було практично повністю розгромлене ще в жовтні й змогло відновити свою роботу лише наприкінці року<sup>292</sup>. З іншого боку відомо, що пожежу в Думі можна було загасити, але німці навмисно перешкодили пожежним частинам виконати свою роботу<sup>293</sup>.

Цей інцидент чудово вписується в загальне русло нацистської політики на окупованих територіях. Під час київських пожеж коман-

---

Москва, Волгодонськ і “навчання” у Рязані), де вибухівку маскували під мішки з цукром. Складається враження, що Ю.М. Коваленко черпав свої пізнання про способи мінування будівель з інформації, розтиражованої ЗМІ.

<sup>290</sup> Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 234-235.

<sup>291</sup> Там само. – С. 236.

<sup>292</sup> Дубина К. В годы тяжелых испытаний. – К., 1962. – С. 108-109, 115; Непокоренная земля Киевская. – К., 1985. – С. 22; *Емченко А.П.* Киев. Память города-героя. Фотопутеводитель. – К., 1990. – С. 74; Подвиг на віки. – С. 63.

<sup>293</sup> “О 8 год. 45 хв. 1 листопада 1941 р. на Хрещатику, 18 (будинок колишньої Думи), виникла пожежа, внаслідок якої згорів увесь будинок незважаючи на те, що пожежні частини міста прибули на місце пожежі вчасно і води було достатньо, – будинок врятувати не вдалося лише тому, що німецьке командування не дозволило гасити пожежу” (ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 2). Те саме говориться про пожежу в будинку Верховної Ради (там само. – Арк. 1).

дуючий 6-ю армією генерал-фельдмаршал В. фон Рейхенау видав спеціальний наказ, в якому зазначалося: “Ради при своєму відступі часто підпалюють будинки. Війська повинні брати участь в їх гасінні лише в тій мірі, наскільки цього вимагає необхідність розквартирування військ. Втім, зникнення символів минулого панування більшовиків – навіть у вигляді будівель – не виходить за межі руйнівних бойових дій”<sup>294</sup>. У наказі від 10 жовтня 1941 р. “Про поведінку військ на Сході” Рейхенау вдається до ще більш відвертих і цинічних заяв: “Війська зацікавлені в ліквідації пожеж лише тих будинків, які мають бути використані для розміщення військових частин. Все інше, що є символом колишнього панування більшовиків, в тому числі й будівлі, повинно бути знищеним. Ніякі історичні або художні цінності на Сході не мають значення”<sup>295</sup>. Німцям було відомо про мінування Думи, але вони демонстративно ігнорували ці повідомлення<sup>296</sup>.

Існують дані про навмисне плюндрування окупантами адміністративних та партійних споруд Києва (Кабінету міністрів, ЦК КП(б)У) як публічних символів радянської влади, що нерідко виступали архітектурними домінантами в міській забудові. В будь-якому разі окупаційна влада демонстративно відмовилася зайняти ці помпезні будинки, віддавши їх на пограбування мародерам<sup>297</sup>. Таким чином можна припустити, що гітлерівці могли бути причетними й до провокаційного підпалу будівель Думи та Верховної Ради. Цікаво, що руйнування будівлі обкому та міському КП(б)У (Думи) виявились не настільки фатальними, але її зовнішній вигляд просто не вписувався в ансамбль реконструйованого Хрещатика після війни, тому нею просто пожертвували (так само як і більшістю споруд по непарній стороні вулиці,

<sup>294</sup> ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 146. – Арк. 206. Цит. за: Коваль М.В. Трагедія Бабього яра: історія і сучасність // Нова і новіша історія. – 1998. – № 4. – С. 18.

<sup>295</sup> Нюрнберзький процес над головними військовими злочинцями. Сборник материалов в 7 т. / Под общей редакцией Р.А. Руденко. – М., 1958. – Т. III: Военные преступления и преступления против человечности. – С. 345.

<sup>296</sup> Самчук Улас. Вказ. праця. – С. 168 (витяг із щоденника між 9 і 17 жовтня 1941 р.: “Софія, Печерська Лавра, міська управа підміновані”), с. 186 (27 жовтня: “казали, що вона (Дума) також підмінована, а тому її обминали”).

<sup>297</sup> “Німці руйнували кращі споруди. Вони обдерли стіни прекрасного будинку Верховної Ради Української РСР, обдерли панелі, шкіряні й матерчаті оббивки, повиймали дороге рубінове скло із стель. Самі тільки стіни залишились від будинку, де містився Центральний Комітет КП(б)У: окупанти повиламували мармурові плити, двері, рами, зняли дубовий паркет і навіть покрівлю і все це відвезли до Німеччини” (Дубина К. 778 трагічних днів Києва. – К., 1945. – С. 53). Пор.: Дубина К. В годы тяжелых испытаний. – К., 1962. – С. 163.



яку хотіли значно розширити для офіційних заходів та парадів). До речі, спалені будинки всередині прилеглих кварталів на непарному боці Хрещатику були врятовані від повного знесення й реконструйовані, оскільки призначалися під елітне житло для партійних та радянських функціонерів.

Тепер щодо кінотеатру Шанцера. Версія про те, що він був висаджений у повітря, ґрунтується на звичайному непорозумінні. Річ у тому, що перед війною головна вулиця Києва була буквально нашпигована синематографічними закладами, що давало поживний ґрунт для плутанини. Тим більше, що в 1930-і рр. всі кінотеатри міста мали в своїй назві приставку “комсомольський”, а розрізнялися між собою лише за посвятою на честь якого-небудь революційного діяча. Кінотеатр Шанцера вважався найкращим та найбільшим у Києві (мав велику і малу залу на 1000–1100 місць, розкішне фойє з колонами і оксамитовими порт'єрами, буфет, естраду з оркестром, великий екран тощо)<sup>298</sup>. Завдяки цьому він отримав найвищий рейтинг серед закладів подібного профілю й називався спочатку “1-е Держкіно”, а потім “Перше комсомольське кіно”, або скорочено “Комсомолец України”. До слова список цих “державних”, а пізніше комсомольських “ілюзіонів” йшов на десятки.

Згаданий нами кінотеатр Шанцера на Хрещатику, 38, стояв приблизно там, де зараз гранітні сходи перед сучасним міськвиконкомом<sup>299</sup>. А в будинку № 30/1 на розі Свердлова-Прорізної знаходився кінотеатр “Спартак” (колишній “Корсо”, Держкіно № 5), при чому горішні поверхи будівлі займав однойменний готель<sup>300</sup>. Слід відзначити, що саме тут у перші дні окупації розмістилася міська комендатура, як про це згадують безпосередні очевидці подій Ірина Хорошунова<sup>301</sup> та Борис Жук<sup>302</sup>. У будинку ж колишнього Першого Російського страхового товариства на протилежному боці Прорізної (№ 28/2), де перед-

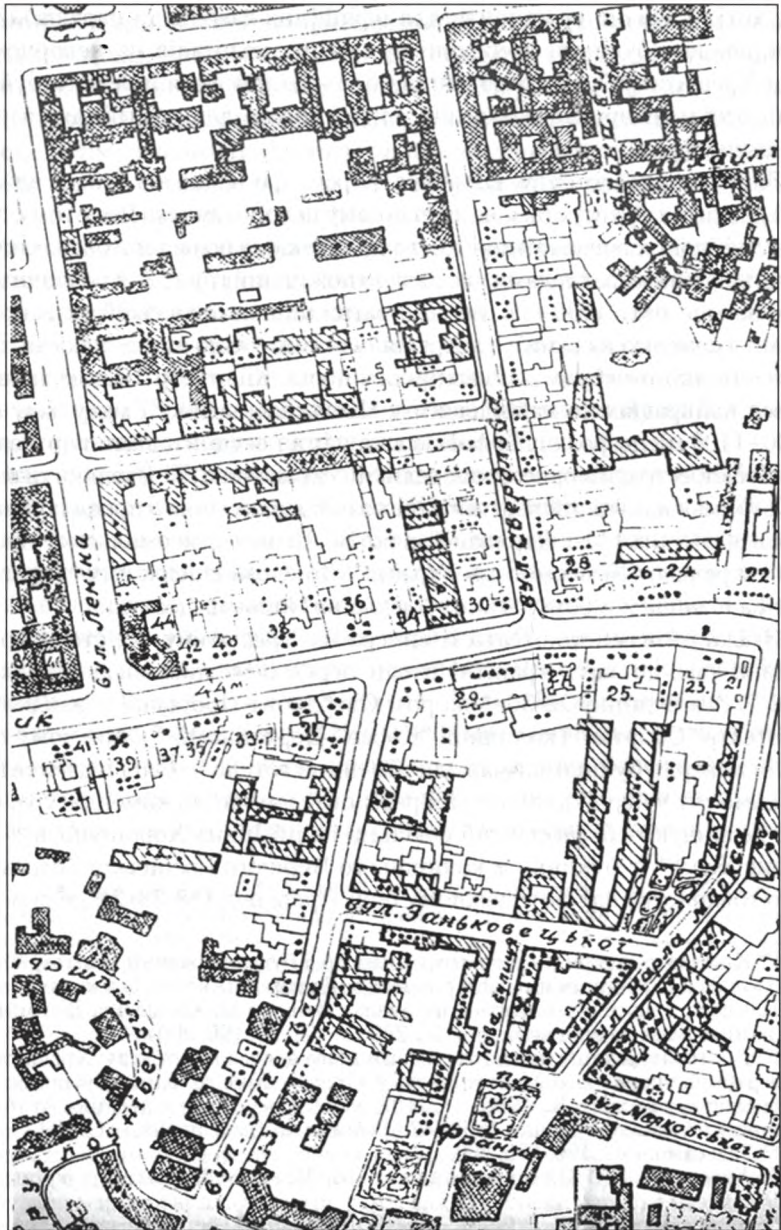
<sup>298</sup> Кінотеатр відкрився ще в грудні 1912 р. і був збудований коштом відомого київського підприємця, австрійського підданого, Антона Олександровича Шанцера, звідки й походить його назва (*Рубаков М.* Хрещатик. Відомий і невідомий. Києвознавчі нариси. – К., 2003. – С. 172, 196, 200).

<sup>299</sup> В літературі іноді наводиться помилкова адреса кінотеатру: Хрещатик, 34, в районі так званого Малого пасажу (*Третяк Кирило.* Київ. Путівник по зруйнованому місту. – К., 1998. – С. 107; ). Насправді, домовласнику Антону Шанцеру належали будинки № 38-42 (*Рубаков М.* Вказ. праця. – С. 173).

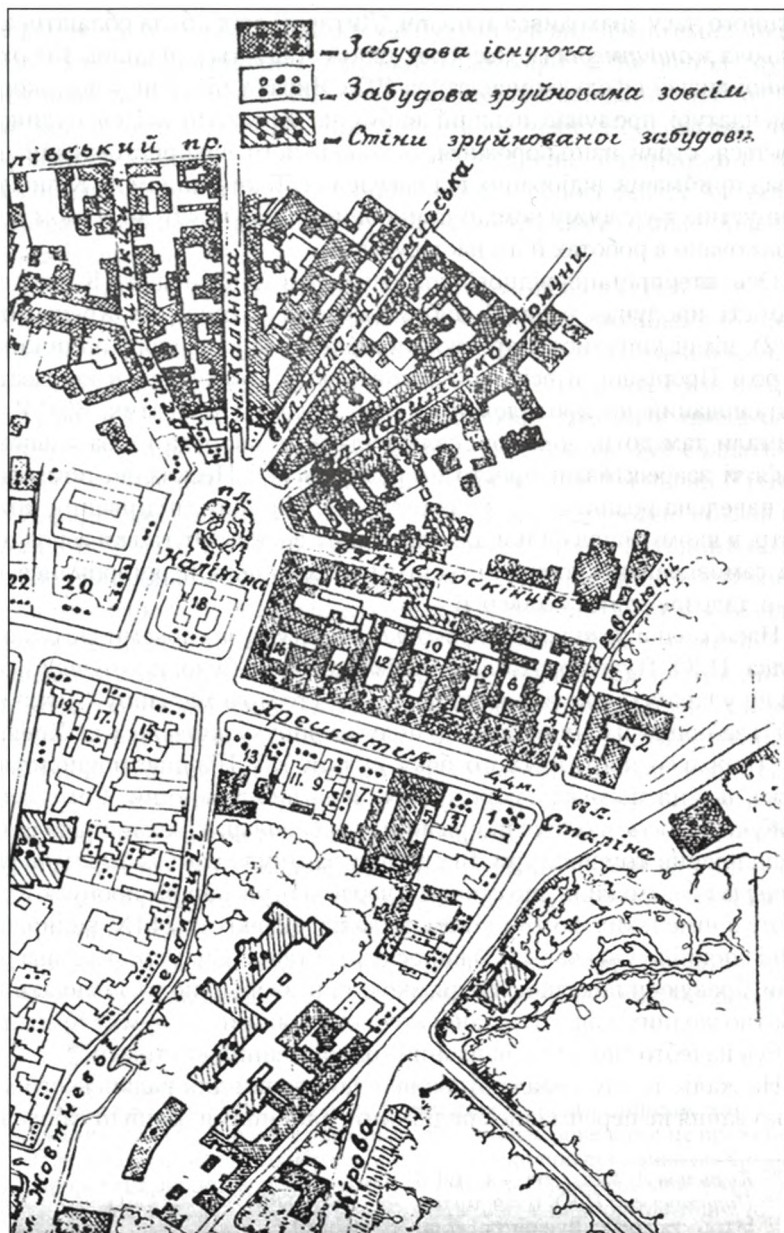
<sup>300</sup> Там само. – С. 190, 196, 200.

<sup>301</sup> *Хорошунова И.* Киевские записки. – Л. 74; *ее же.* Первый год войны. – С. 49.

<sup>302</sup> <http://army.lv/ru/Подполе-na-okkupatsionnoy-teritorii-mifi-i-realii/1617/3561>



План довоєнного Хрещатика. Стан руйнувань центральних



кварталів на момент звільнення Києва 5 листопада 1943 р.

воєнного часу знаходився магазин “Дитячий світ”, була облаштована польова *жандармерія* (в джерелах також згадується відділок 454 охоронної дивізії і фельдкомендатура 195). Якраз у ній, а не у військовій комендатурі пролунав перший вибух на Хрещатику. Цей будинок, здається, стояв напівпорожнім, оскільки його використовували під склад приймачів, відібраних від населення. Таким чином А. Кузнецов припустився у своєму романі прикрої помилки, яку було згодом розтиражовано в роботах його наслідувачів.

Ось інтерпретація відповідного епізоду в А. Кузнецова. Коли в середмісті пролунав перший вибух (в “комендатурі” на Хрещатику, 28/2), німці кинулися затримувати людей, які випадково опинилися на розі Прорізної, й всіх заарештованих заштовхували в кінотеатр, розташований на протилежному боці вулиці (Хрещатик, 30/1)! Їх тримали там доти, доки не спалахнула й ця споруда і в загальному сум’ятті заарештовані просто не розбіглися<sup>303</sup>. Нескладно помітити, що наведена розповідь дуже нагадує історію про ...підірваний кінотеатр, в якому йшов фільм для німецьких вояків. От тільки зарозумілі і самовпевнені гітлерівці одним помахом пера перетворилися на киян, підозрюваних у диверсії.

Насправді в резиденції міської комендатури за словами ще одного свідка, Н.Ю. Пушкарського, вибухів взагалі не було, проте через потужну ударну хвилю з будівлі навпроти (тобто з магазину “Дитячий світ”) зайнявся її бічний фасад (“полум’я вибуху вирвалось на Хрещатик і досягло протилежного боку вулиці”)<sup>304</sup>. Пізніше поширилася чутка, що ця пожежа також спричинена вибухом міни. Саме тому Б. Жук свідчить, що “був підірваний *кут будинку*, в якому знаходилося відділення комендатури. Від вибуху загинуло *щось із 20 німецьких офіцерів* і багато киян, що стояли в черзі за отриманням пропусків”<sup>305</sup>. Проте з німецьких фото- і кіноматеріалів, відзнятих 24.IX, видно, що німці спокійно і неквапно (!) виносять з готелю “Спартак” валізи з речами, бравуючи показною витримкою та незворушністю, і навпаки не помітно жодних ознак безладної втечі киян, якими, на думку Кузнецова, був начебто “по вінця напханий” однойменний кінотеатр<sup>306</sup>.

На жаль, ті, хто складали пізніше донесення для радянського командування не переймалися подібними дрібницями. Вони писали свої

<sup>303</sup> Кузнецов А. Указ. соч. – С. 60-61.

<sup>304</sup> Пушкарський Н.Ю. Вказ. праця. – С. 166-168.

<sup>305</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/56786.html>

<sup>306</sup> Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 178, 179.

зведення явно з чужої підказки, не будучи очевидцями самих подій і дуже слабо орієнтуючись у міській топографії. А. Кузнецов змушений визнати, що подібні свідчення є продуктом звичайних пліток: “Існує багато чуток і легенд: про невідомого чекіста-смертника, який увірвався у вестибюль “Континенталю”, включив підривніки й загинув при цьому сам. Про те, що інший смертник висадив під час сеансу кінотеатр Шанцера, коли той був набитий німцями, й таке інше. Все це важко перевірити”<sup>307</sup>.

Проте можна прослідкувати, як формувалися ці чулки. В зведенні Центрального штабу партизанського руху про становище в окупованому Києві, складеному не раніше 1 серпня 1942 р., говорилося, що “через кілька днів після здачі нашими військами Києва, було підірвано будівлю 1-го комсомольського кіно, де розміщувалася німецька комендатура: [при цьому] загинув комендант і більше 100 солдатів”<sup>308</sup>. Однак у доповідній записці нелегала “Гайового” в 4-й відділ УНКВС по Харківській області від 5 травня 1943 р. ця інформація подана вже по-іншому: “вересня 22-го (sic! – Є.К.) дня, близько 15 години несподівано будівля комендатури злітає в повітря, і потужні простінки готелю утворюють намогильні камені для коменданта (цим комендантом нижче названий “фон Рош”. – Є.К.) і близько 500 гітлерівців”<sup>309</sup>. В наведеному повідомленні кінотеатр перетворюється на готель<sup>310</sup>, а число загиблих зростає в п’ятеро! Безумовно, жертви як з боку німців, так і цивільного населення *під час вибухів* на Хрещатику були, але їхні масштаби, вочевидь, сильно перебільшені в пропагандистських цілях. Доречно зауважити, що В. Ревуцький навпаки применшує масштаби трагедії до рівня тривіального нещасного випадку: “на розі Хрещатика та вулиці Свердлова (тепер Прорізної) німці зорганізували свій штаб. Хтось із залишених партизанів підклав бомбу, вона вибухнула і вбила кількох (! – Є.К.) німців”<sup>311</sup>.

Зрештою у радянській пресі про цю подію з самого початку згадувалося лише розпливчастими натяками: “у Києві висаджено кінотеатр,

<sup>307</sup> Кузнецов А. Указ. соч. – С. 65.

<sup>308</sup> Цит. за: Київ у дні нацистської навали. – С. 264.

<sup>309</sup> Там само. – С. 312. Автор звіту намагався писати пишномовним белеtrizованим стилем, але його старання справляють лише комічне враження.

<sup>310</sup> У цій згадці могли відобразитися відголоски про руйнацію на Хрещатику і прилеглих вулицях різних готелів, зокрема “Гранд-готелю” (Хрещатик, 22) та “Континенталю” (К. Маркса, 5), проте свідчення про загиблих німецьких солдатів документально не підтвержені. Пор. прим. 406.

<sup>311</sup> Ревуцький В. Вказ. праця. – С. 197.

під руїнами якого загинули сотні німецьких офіцерів і солдатів”<sup>312</sup>. У довідці КДБ УРСР про диверсійно-розвідувальну діяльність групи Івана Кудрі, складену в середині 1960-х рр., про це говориться вже більш стримано: “В місті тим часом не припинялись пожежі й вибухи, що набули особливого розмаху в період з 24 по 28 вересня 1941 р., поміж інших був підірваний склад з прийнятими від населення радіоприймачами, німецька військова комендатура, кінотеатр для німців та ін.”<sup>313</sup> Тобто формально виходить, що кінотеатр міг вибухнути й по-рожнім.

Тут залишається лише процитувати джерело, яке, ймовірно за все, й було висхідним пунктом для формування легенди про диверсію, влаштовану в кінотеатрі Шанцера. Йдеться про спецповідомлення заступника наркому ВС УРСР С.Р. Савченка секретарю ЦК КП(б)У М.С. Хрущову від 4 грудня 1941 р.: “З перших днів окупації міста, в кінотеатрах “Комсомолец України” (Шанцера! – Є.К.) і “Зміна” на Хрещатику, німцями було організовано перегляд кінофільмів тільки для солдатів. Населенню було оголошено, що найближчим часом відбудеться тиждень перегляду німецьких культурних (sic! – Є.К.) фільмів для українців. Сеанси для українців не відбулися через пожежі, що почалися в місті”<sup>314</sup>. Про успішну ліквідацію *сотень* гітлерівців під час одного з таких кіносеансів не згадується жодним словом. Пізніше, коли хтось із радянського керівництва пригадав, що “підірвана” комендатура також займала приміщення довоєнного кінотеатру, її з легкістю ототожили із закладом Шанцера, а всіх постраждалих від першого вибуху на Хрещатику записали до відвідувачів кінотеатру. От тільки “*кількох німців*” (В. Ревуцький) або “*щось із 20 німецьких офіцерів*” (Б. Жук) незабаром перетворили на “*500 гітлерівців*”! Проміжні версії у свідченнях очевидців та інтерполяторів (К. Радзевич, Герхард Кегель, письменницький тандем І. Головченка та О. Мусієнка, В. Король, М.О. Рибаків та ін.) залишаємо тут без уваги.

Відзначимо лише, що одному з найпереконливіших свідків, Н.Ю. Пушкарському, взагалі нічого невідомо про смертельні випадки під час терактів на Хрещатику; навпаки він згадує лише поранення,

<sup>312</sup> До українського народу [Редакційна стаття] // Література і мистецтво. – 1942. – № 8. – 15 квітня. – С. 1.

<sup>313</sup> Киевщина в годы Великой Отечественной войны. – С. 218.

<sup>314</sup> Специальное сообщение о положении в гор. Киеве после оккупации его противником. 4 декабря 1941 г. Див.: АПРФ. – Ф. 3. – Оп. 50. – Д. 464. – Л. 6-21. Цит. за: <http://antisys.narod.ru/kyev.html>

завдані людям падаючим склом та уламками цегли. Так само в німецьких списках воєнних втрат за вересень 1941 р. не має жодної згадки про вищих офіцерів у званні оберстів (полковників) та генералів. Загиблий комендант “фон Рош” вже за кіль-



*Вибух на Хрещатику, 27  
(у колишній кондитерській Абрикосова) через лічені  
хвилини після перших вибухів на протилежному боці  
вулиці в будинку 28/1*

ка днів ...воскрес як основний організатор екекуцій в Бабиному Яру (ким був насправді Отто Еміль Раш згадувалося в примітці 42). Справжній військовий комендант Києва генерал-майор Курт Ебергард (між іншим призначений саме 24 вересня!)<sup>315</sup> під час вибухів не постраждав, хоча в “пригодницькій літературі” свого часу розповідалася просто приголомшуюча історія про його “феноменальне везіння”: “Сам комендант міста Києва, що підписав наказ про здачу радіоприймачів, вилетів у вікно. Дивом він залишився живий: протез, який був у нього замість однієї руки, амортизував його падіння”<sup>316</sup>. На жаль, химерне поєднання “чуток і легенд” продовжує підживлювати сучасних авторів.

Підсумовуючи вище сказане, можна припустити, що Ю. Коваленко обмовився про кінотеатр Шанцера лише через гучну, легко розпізнавану назву і те, що той ...*просто згадувався* в книзі Кузнецова. Останній користувався лише сумнівними плітками, про які й сам казав, що їх “важко перевірити”! Тобто *ніякого підірваного кінотеатру з гітлерівцями на Хрещатику не було*: це все радянська пропаганда, запозичена з неперевіраних чуток і вибудована на бажанні виправдатись за власні прорахунки.

Нам знадобився такий розлогий коментар, щоб оцінити, наскільки серйозно можна сприймати одкровення Ю.М. Коваленка. Схоже на

<sup>315</sup> *Круглов А.* Скільки євреїв було истреблено в Києве осенью 1941 г.? // Колюкост і сучасність. – 2002. – № 2. – С. 7.

<sup>316</sup> *Дроздов В., Евсеев А.* Указ. соч. – С. 15-16.

те, що його спогади – це якийсь особливий спосіб задоволення власного марнославства, подібний до походеньок класичного персонажу Миколи Гоголя. Принаймні в статті І. Ольховського можна знайти підтвердження цій підозрі. Зокрема вибухи в Києві останньої декади вересня 1941 р. не можливо було здійснити дистанційно з Кременчука, оскільки це місто було захоплено гітлерівцями ще 9.IX.

Ще одна промовиста деталь – згадка про 485-й окремих інженерно-саперний батальйон. На сайті “Бойові дії Червоної армії у Великій Вітчизняній війні” (<http://bdsa.ru/>) вміщено дані про бойовий склад армійських з’єднань з щомісячною викладкою за родами військ. На 1 серпня 1941 р. згаданий вище 485-й особ дислокувався в Приволзькому військовому округу<sup>317</sup>. 1 вересня цей батальйон зникає з переліку військових формувань РККА<sup>318</sup>, а на 1 жовтня у згаданому округу були розформовані й усі інші особ<sup>319</sup>. Судячи з усього, цей підрозділ так ніколи і не потрапив на фронт (див. табл.).

Наведені свідчення доповнює інший сайт, на якому вміщено “Перелік входження з’єднань і частин РККА до складу Діючої армії в 1939–45 рр.” Знаходимо на ньому, зокрема, “Перелік об’єднань, з’єднань, окремих частин і підрозділів Південно-Західного фронту, що брали участь в обороні Києва в липні–вересні 1941 р.”<sup>320</sup> Найбільший порядковий номер саперної частини – це 309 особ 49 ск (стрілецького корпусу) і 409 особ 1-го (Київського) укріпленого району. Решта мають номери в межах перших трьох сотень. В іншому документі, “Переліку № 27 інженерних частин (окремих батальйонів, рот, загонів) з термінами входження їх до складу діючої армії в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”<sup>321</sup> ситуація повторюється. Тут взагалі відсутні окремі саперні батальйони за номерами 485-488, а найближчі до них за нумерацією з’єднання потрапили на фронт лише на початку грудня 1941 р. Залишається лише констатувати, що в нарисі або вказано неправильно номер підрозділу, або ...робіть висновки самі.

<sup>317</sup> [http://bdsa.ru/index.php?option=com\\_content&task=view&id=3743&Itemid=28](http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3743&Itemid=28)

<sup>318</sup> [http://bdsa.ru/index.php?option=com\\_content&task=view&id=3744&Itemid=28](http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3744&Itemid=28)

<sup>319</sup> [http://bdsa.ru/index.php?option=com\\_content&task=view&id=3745&Itemid=28](http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3745&Itemid=28)

<sup>320</sup> <http://soldat.ru/files/f/000008cc.rar> (директива ГШ ЗС СРСР № 6795с від 04.11.61) (с. 27-28).

<sup>321</sup> <http://soldat.ru/files/f/00000886.part1.rar> (додаток до директиви ГШ ЗС СРСР від 28.04.61) (с. 193-194).



Бойовий склад Південно-західного фронту на 1 вересня 1941 р. <sup>322</sup>					
Об'єднання	Стрілецькі, повітряно-десантні війська і кавалерія	Корпусна і армійська артилерія, артилерія РГК і військ ППО	Бронетанкові і механізовані війська	Авіація	Інженерні війська
5 армія	15 ск (45, 62 сд), 31 ск (193, 195, 200 сд), 131 сд, 5 УР, 1 пдк (1 і 204 пдбр)	1 арт. бригада ПТО, 231, 368, 458, 460, 543 кап, 212, 331, 589 гап РВГК, 23, 243, 263 озад	9 мк (20, 35 тд), 22 мк (19, 41 тд), 215 мд, 152 отб, 15 окр. д-н бронепоездів	-	117 міб, 11 пмб, 147 осіб
26 армія	Управління 6 ск, 41, 159, 199, 227, 264, 289, 301 сд, 15 мсп, 8 УР	209, 229 ап РВГК, 186 ап ПТО, 669 лап (228 сд), 17 озад	7 мд, 37 мцп, 57, 60, 91 отб	-	65, 119 міб, 37 пмб, 195 осіб
37 армія	Управління 27, 64 ск, 28 гсд, 87, 124, 146, 147, 165, 171, 175, 206, 228, 284, 285 сд, 1 УР	272, 377 кап, 538 гап, 135 грап РВГК, 45 оад ПТО	63 отб, 3 мцб	-	48 оіб, 120 міб, 13 мпмб, 8 осіб
38 армія	97, 116, 196, 212, 297, 300, 304 сд, зведений осп Полтавського тракторного училища, 5 кк (3, 14, 34 кд), 37 кд	441, 445 кап, 555 грап РВГК, 558 ап ПТО, 6 озад	89, 94 отб, 21 мцп	-	56 оіб, 45 міб, 28 пмб, 277 осіб
40 армія	135, 293 сд, 2 пдк (2, 3, 4 пдбр), 1042 сп (295 сд)	5 арт. бригада ПТО, 21 кап, 595, 738, 760 ап ПТО, 205 озад	10 тд, 53, 55, 65 отб	-	286 осіб
З'єднання і частини фронтового підпорядкування	81, 99 сд, 3 пдк (5, 6, 212 пдбр), 3, 4, 6, 13, 15, 17 УР, два окр. вогнеметних батальйони (літер "А" і "Б")	233 кап, 376, 506 гап РВГК, 197, 754, 756 ап ПТО, 85 оад ПТО; 3, 4 дивізії ППО, Остерський, Канівський і Київський бригадні райони ППО, 20, 25, 29, 75, 307, 386 озад	129 тбр	36 вад ППО, 19, 62 бад, 15, 16, 17, 63 звад, 316 рап	12, 14 оіб, 1, 2, 66, 86 міб, 5, 10, 12, 13, 15, 25, 30, 31, 32 пмб, 187 осіб
Всього у фронті: армій – 5	ск – 5, сд – 36, осп – 2, кк – 1, кд – 4, пдк – 3, пдбр – 8, УР – 9, вогн. б – 2	абр – 2, ап – 29, оад – 2, див. ППО – 2, бр. р-нів – 3, озад – 12	мк – 2, тд – 5, мд – 2, тбр – 1, мцп – 2, омцб – 1, отб – 10, д-нів брп – 1	іад ППО – 1, звад – 4, бад – 2, рап – 1	оіб – 26, осіб – 6

<sup>322</sup> Розшифровку абрєвіатур і скорочень можна знайти, зокрема, у виданні: Толковий словарь военных терминов. – М., 1966. – Приложение. – С. 520-528.

Ще один промовистий епізод – небажання Коваленка брати на себе відповідальність за окремі дії, які розцінюються нині як злочин. Іншими словами, підрив будинків на Хрещатику – це доблесть, а Успенського собору – “камінь на душі”. Проте така позиція не викликає ані поваги, ні довіри. Позірна відмова свідка від мінування Успенського собору й дуже поблажливе ставлення до порушення наказу з боку його командира видаються неприродними для військового часу. В тих умовах будь-яка непокора військовослужбовців каралася дуже швидко і суворо, аж до розстрілу на місці. Крім того, ця розповідь дуже нагадує курйозний випадок з О. Повстенком, якому також вдалося переконати “патріота” у військовій шинелі повернути назад машину з вибуховими речовинами”. Привертає увагу, що протести підлеглих Коваленка були викликані не релігійними почуттями (наруга над храмом), а абсолютно абстрактними мотивами: “шкода краси”. Зрозуміло, що подібні пояснення не виглядають переконливими.

Крім того впадає в вічі, що трактування подій є відверто упередженим та ксенофобським. У розповіді використовується білінгва, при чому свідок розмовляє українською, а на граматично спотвореному суржику російської мови змушує балакати енкаведистів та радянських офіцерів, яких запропоновано вважати основними винуватцями загибелі Успенського собору. Запропонована інтерпретація стала своєрідним “брендом” останніх десятиліть. Зрештою, такий підхід – це особиста справа журналіста І. Ольховського, якому припав до душі подібний свідок з його сумнівними зізнаннями. Він щиро зізнається, що з’ясування подробиць справи його не цікавить, бо вже й так все давно зрозуміло: “Як на мене, нинішня шістнадцятирічна катавасія з двома версіями підриву Успенського собору – це ніщо інше, як спроба продовжити життя комуністичним ідеологемам. Бо для того, хто хоч трішечки вивчав це питання, давно усе зрозуміло: знищили святиню вірні слуги комуністичного режиму – енкаведисти і комуністичні підпільники. Шлях до пізнання завершено. Пройдено вже всі етапи: від повного заперечення справи рук червоних підривників, через допущення такої версії і, нарешті, визнання її, як найбільш аргументованої і доказової”. Ну що тут можна додати? *Sancta simplicitas*<sup>323</sup>.

<sup>323</sup> Насправді, ця історія має продовження. І. Ольховський помістив у тому самому інтернет-виданні більш докладну розповідь про свого героя, яка хоч і не має жодного стосунку до трагедії Успенського собору, але дозволяє по достоїнству оцінити цей персонаж ([http://www.aratta-ukraine.com/text\\_ua.php?id=562](http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=562)). Ю. Коваленко вартий окремого життєпису в серії “ЖЗЛ”

Як бачимо зміст “зізнань” “свідків”: Спановського, Кучерука, Коваленка, – кидає тінь підозри на їхніх авторів чи літературних співавторів. Проте кількість охочих до сумнівної слави не зменшується. Нещодавно були оприлюднені “свідчення” ще одного очевидця, який також виявився причетним до “промаху з Успенкой”.

### 13. “ПРОМАХ З УСПЕНКОЙ” 2: “СВІДЧЕННЯ ЛУТІНА”

Кампанія “громадського розслідування”, широко розрекламована наприкінці 1980-х рр. часописом “Пам’ятки України” під гаслами розкриття “найприхованішого злочину століття”, швидко зазнала фіаско. На ці благородні заклики ніхто, крім професійних журналістів та кількох випадкових дописувачів, не відгукнувся; історики та науков-

і навіть екранізації своєї біографії в стилі подвигів відомого Індіани Джонса. Як виявляється, у неповні 17 років він встиг ще побувати командиром роти військової розвідки та офіцером з особливих доручень при штабі Миколи Вагута, брав у полон фельдмаршала Паулюса, зустрічався наодинці зі Сталіним, а що вже сперечався з маршалом Жуковим і повчав штабну братію – це вже дрібниці. От тільки у бесіді з генералісімусом чомусь сторопів і балакав “москальською мовою”. Пізніше перекваліфікувався на ...льотчика, брав участь у повітряній війні з Японією, переганяв літаки з Аляски до Далекого Сходу по ленд-лізу і навіть став командиром ескадрилі у Забайкаллі, але втратив пильність і був розжалуваний з капітана у сержанти. Після війни захистив кандидатську дисертацію і став дійсним членом Академії наук (тобто повним академіком) ...Казахської РСР. Як-то кажуть, по comment.

Дозволю собі тут лише кілька невеличких ремарок з приводу цієї епічної драми. Ю. Коваленко згадує, що його батько (Машинський) обіймав у 1937 р. посаду начальника обласного НКВС у Сумах. На диво, в цей час Сумська область ще навіть не існувало; вона була утворена лише 10 січня 1939 р., а обласне УНКВС – відповідно 15.01. Як ви вже, напевно, здогадалися, в списках керівників територіальних органів держбезпеки за 1934–1941 рр. людини з таким прізвищем також *чомусь* не знайшлося ([http://www.memo.ru/HISTORY/NKVD/kto/reg2.htm#\\_VPID\\_113](http://www.memo.ru/HISTORY/NKVD/kto/reg2.htm#_VPID_113)).

Інший епізод. “У Лохвиці командувач Південно-Західним фронтом Тимошенко призначив юного лейтенанта комендантом міста”. Йдеться про оборонні бої в так званому “Київському котлі”. Проте фронтовим з’єднанням в цей час командував генерал-полковник М.П. Кирпонос, а маршал Радянського Союзу С.К. Тимошенко став главноком Південно-Західного напрямку з 13 вересня (призначений замість С.М. Будьонного). Навіть якщо тут трапилася звичайна обмовка, все одно Лохвиця 12–13 вересня вже була зайнята німцями, а штаб Тимошенка знаходився аж під Полтавою. Та й не випадає якось маршалам перейматись такими мікроскопічними справами.

Що стосується полону фельдмаршала Паулюса в Сталінграді, то учасників цього дійства зараз налічується не менше, ніж дітей легендарного лейтенанта Шмідта. Решту примітних контроверз у спогадах Ю. Коваленка пропону пошукати ерудитам.

ці вирішили від гріха подалі триматися. Це можна легко пояснити тим, що справжніх учасників тих далеких подій залишилося обмаль і вони зовсім не прагнули публічної реклами як співучасники, бодай і підневільні, такої ганебної справи<sup>324</sup>.



О.Б. Немчинський

Тому несподіваною стала поява в 1990-х рр. ще одної “альтернативної” версії вибуху Успенського собору, оприлюдненої одночасно кількома публікаторами від імені людини під вигаданим псевдонімом “Олег Лутін”. 1995 р. це зробив згаданий вище О.Б. Немчинський, полковник-сапер у відставці, який в 1943 р. розмінував Лавру<sup>325</sup>. Щоправда зробив він це не в серйозному академічному виданні чи спеціалізованому часопису, присвяченому військовій тематиці, а ...у відверто жовтому виданні з не найкращою на той час репутацією – тижневику “Совершенно секретно”, де згаданий матеріал примістився поруч із кримінальною хронікою та комерційни-

ми об'явами пікантного характеру. Вибір видання, як-то кажуть, багато про що говорить.

У 2000 р. подібний матеріал за досить інтригуючих, мало не детективних обставин був надрукований вже в Києві Д. Малаковим<sup>326</sup>. Публікація вийшла не окремим накладом, а як непримітний додаток до збірника киевознавчих нарисів Сергія Петрова “Київ: погляд крізь століття” (Вип. I). У своєму дописі Малаков повідомив, що машинописний текст спогадів був отриманий ним від знайомого О.Б. Немчинського ще ...1991 р., але його публікація затрималася через ...прикри

<sup>324</sup> Досить згадати прикрий випадок із народним артистом Анатолієм Мокренком, який наприкінці 1970-х рр. випадково довідався, що в мінуванні Успенського собору брав участь знайомий його односельця (sic!). Проте співак, посилавчись на власну забудькуватість, не лише не зміг пригадати прізвища того чоловіка, але й *чомусь* забув назвати ім'я свого земляка. Див.: Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 4. – С. 53.

<sup>325</sup> Немчинский А. Жертвы минной войны // Совершенно секретно. – 1995. – № 2. – С. 27-28.

<sup>326</sup> Немчинський О. То хто ж висадив у повітря Успенський собор? / Публ. Д. Малакова // Петров С.С. Київ: погляд крізь століття. Нариси з історії Києва. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 81-90.

непорозуміння, що дуже нагадували цензурні утиски. Статтю буцімто кілька разів передавали до газети "Літературна Україна", але там її сліди благополучно "губилися в редакційних кабінетах"<sup>327</sup>. Відтак "третій (останній) примірник машинопису" нарешті потрапив до друку лише через 10 років, після смерті О.Б. Немчинського. Таким чином київська публікація з'явилася на світ пізніше московської, хоча відображає більш ранню авторську версію. Саме тому ми вирішили скористатися нею як оригінальним первісним текстом.

У стислому викладі в ній розповідається наступне.

Наприкінці серпня 1941 р. до штабу оборони Києва викликали командирів саперно-інженерних підрозділів особливого призначення (згадується принаймні про три з них, 11-й, 13-й і 15-й взводи, якими командували лейтенанти Красиков, Левченко, Лутін і Татарський) для узгодження плану мінування й руйнації окремих споруд та комунікацій в місті. Сповідь свідчить, що це завдання було поставлене перед ними буцімто "виключно в усній формі" уповноваженим від штабу Південно-Західного фронту полковником Кашниковим в присутності начінжа 37-ї армії полковника О.І. Голдовича та спеціаліста-мінера капітана Хиліякіна (повноважень не зазначено). Лейтенанту Олегу Лутіну випало "займатися" Києво-Печерською лаврою. В супровідній ремарці Д. Малаков підкреслює, що справжнє ім'я цієї людини навмисно змінено, щоб втаємничити її біографію, але О. Немчинський прекрасно знав, про кого йдеться насправді. Крім Успенського собору сапери замінували також Оглядовий майданчик біля корп. № 30, розмістивши тут на глибині до трьох метрів 1200 кг амоніту, детонатори й радіоприлади. Група підричників на чолі з Лутіним, яка мала слідкувати за пересуваннями німців, переховувалася в печерах. 21 вересня о 15 годині вони здійснили успішну диверсію, знищивши спостережний пункт і зенітну батарею, влаштовані німцями на майданчику, а разом і велику групу військових, які необережно з'явилися там, щоб помилуватися краєвидом. Радіовибух був скерований чи то з мобільної польової "РУС-3" у Бориспільському лісі, чи то з Москви – з радіостанції імені Комінтерну, а сапери лише подали сигнал на вибух.

Лутін продовжував вести безперервне спостереження за територією Лаври зі своєї схованки й вранці 3 листопада помітив у бінокль, що

<sup>327</sup> Немчинський О. То хто ж висадив у повітря Успенський собор? / Публ. Д. Малакова // Петров С.С. Київ: погляд крізь століття. Нариси з історії Києва. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 82.

німці готуються до візиту якоїсь високопоставленої особи. До Лаври прибула велика група фельджандармерії та військ СС, яка ретельно обшукала всі закутки й виставила охорону та почесну варту. “З вікон надбрамної церкви, що раптом розчинилися, висунулися стволи ручних кулеметів: вартові були й там”. Рівно об 11.00 Лутін вийшов на черговий сеанс радіозв’язку з центром й подав умовний сигнал попередження. Тим часом о-пів на дванадцяту до Троїцької брами прибув великий кортеж з представницьких авто – “опель-адмірал”, “хорьхи”, “мерседеси”, “сітроєни”. Варта взяла зброю на-караул. Заметушилися фотокореспонденти, кінооператори. Об 11.45 через браму пройшла велика група військових у досить високих званнях. Серед них був й рейхскомісар України гауляйтер Еріх Кох. О 12.05, коли ескорт зник за дверима Успенського собору, лейтенант наказав своєму помічникові передати по радіо умовний сигнал “666”.

“Згідно з умовами військової таємниці і правилами секретності, він не міг навіть знати, де й скільки розміщено вибухівки, нічого подібного, тільки – момент і код подачі радіосигналу, згідно з місцевими умовами, які, на його розсуд, стануть найсприятливішими для виконання акції”, – зазначається далі в статті. Підкреслимо ще раз: на думку автора, Лутін *не знав, де й скільки розміщено вибухівки (sic!)*, тільки умовний радіокод зв’язку, а *сам момент диверсії йому пропонувалося вибрати залежно від конкретної ситуації*. Проте навіть після відправки сигналу вибух стався із кількогодинним запізненням, коли відвідувачі вже встигли вийти за браму. Таким чином, затримка вибуху, відповідно до оприлюдненої версії, мала суто технічне або оперативне підґрунтя.

Останнім досягненням групи Лутіна стало начебто повторне руйнування щойно відремонтованого окупантами Ланцюгового мосту через Дніпро в грудні 1941 р., знову ж таки за допомогою радіокерованої міни. Як склалася доля саперів після виконання завдання, замовчується; надалі О.Б. Немчинський переходить до опису подій, свідком яких став вже під час визволення Києва. Восени 1943 р. він брав участь у розмінуванні Печерського району міста, в тому числі й території Лаври. В руїнах Економічного корпусу мінери знайшли моток провідника, облишеного, як вважалося, їхніми колегами ще на початку війни. Неповдалі могили Іскри та Кочубея біля Трапезної було знайдено потрошений прилад радіокеруючого пристрою для дистанційного підриву фугасів. Від нього тягнулися проводи в бік Оглядового

майданчика. Оце нібито було й усе, що свідчило про діяльність взводу спеціального мінування в 1941 р.

Наведена розповідь справляє дивне враження. Перш за все, впадає в очі дуже невдала, сумбурна композиція викладу, що складається з кількох абсолютно самостійних сюжетів, не пов'язаних між собою (військові навчання перед війною; оперативна ситуація напередодні окупації міста; свідчення Лутіна; спогади Немчинського). Проте навіть ці самостійні скетчі час від часу перериваються загальними відступами-ремарками, стосовно яких важко сказати кому вони належать – Лутіну, Немчинському чи публікатору Д. Малакову. Немчинський взагалі ні єдиним словом не прохоплюється, в яких стосунках він був зі своїм інформатором Лутіним і чи існувала ця людина взагалі, а не була вигадана, щоб опублікувати згадані матеріали від імені третьої особи.

Слід також відзначити, що фактографічна основа нариса, яка стосується інфраструктури інженерних військ та їхнього командного складу, не становила на момент публікації в 2000 р. особливої таємниці. По суті вона повторює сюжетну лінію вже згаданих раніше спогадів маршала інженерних військ В.К. Харченка, опублікованих понад 30 років тому<sup>328</sup>. В цих мемуарах можна знайти ті ж самі свідчення про підрозділи спецпризначення під керівництвом полковника О.І. Голдовича. Показово, що й сам О.Б. Немчинський у 1973 р. встиг опублікувати книгу, в якій обмовився про “клопоти” начінжа 37-ї армії Голдовича з радіофугасами в Києві 1941 р. Зауважимо, що Олександр Немчинський повоєнного часу служив під керівництвом останнього на Далекому Сході і, як-то кажуть, мав інформацію з перших уст<sup>329</sup>. Але навіщо цей ореол таємничості був потрібний у середині 1990-х?

У розповіді навмисно нагнітається атмосфера цілковитої секретності, яка підкреслюється постійними рефренами (“поодинці”, “винятково в усній формі”, “віч-на-віч”). Це створює відчуття *цілковитої закритості теми* й мимоволі підводить до думки, що не варто шукати пояснення подіям через тотальну конспірацію учасників змови чи хоча б намагатися перевірити запропоновану інформацію. Подібна мотивація одразу робить опис подій абсолютно недоступним для критики чи найпростішого аналізу, але не через його непогрішність, а повну відсутність самого предмета обговорення. Важко знайти чорну кішку

<sup>328</sup> Харченко В.К. Вказ. праця. – С. 19, 25.

<sup>329</sup> Немчинский А.Б. Осторожно, мины! – С. 109, прим.

в темній кімнаті, особливо, якщо її там взагалі немає. А далі з'ясовується, що таємниця виявилася справжнім “секретом полішинеля”.

Змальована Немчинським картина подій відзначається винятковою непослідовністю, суперечливістю та нелогічністю; в її правдивість здатні повірити хіба що абсолютно наївні й невибагливі читачі. Невмотивована довгострокова консервація групи Лутіна в окупованому місті, хоча йдеться про звичайний саперний підрозділ ГВІУ РККА, а не армійський спецназ з диверсійним вишколом; екзотична та екстремальна форма існування цієї групи (жили і переховувалися в печерах!)<sup>330</sup> при повному замовчуванні, де було сховано її стаціонарну радіостанцію, що мусила займати кілька вантажних автовок; цілодобова (!) розробка диверсійним підрозділом відверто безперспективного об'єкта (півтора місяця марних спостережень) й повне ігнорування ним решти замінованих споруд у центрі міста (навіщо тоді було взагалі їх згадувати?); непрофесійний характер діяльності (дилетантські форми спостереження за об'єктом оперативної розробки ззовні окресленого району, відсутність анінайменшого уявлення (sic!) про розміщення вибухівки, її потужність тощо); використання сигнального коду, взятого з арсеналу сатаністської секти; і при тому всьому повна безкарність і невидимість впродовж кількох місяців, хоча в той час німцями було майже повністю знищено київське підпілля – всі ці подобиці нагадують сюжет поганого пригодницького фільму.

Складається враження, що запропонована історія є суцільною вигадкою, неохайно зліпленою нашвидкуруч, без жодного узгодження фактографічного матеріалу. Зрозуміло, що диверсійна група, яка планує й організовує замах на супротивника, не може діяти практично наосліп на території в кільканадцять (26 !) гектарів. Іншими словами військову кваліфікацію цієї групи доведеться оцінювати в кращому випадку як недостатню, а розумові здібності її керівників, що задля збереження “військової таємниці і правил секретності” запропонували своїм підлеглим діяти *навпомацки*, вважати, м'яко кажучи, дуже обмеженими. Цілком очевидно, що в реальності нічого подібного не сталося б, за жодних обставин, а вся драматична історія лейтенанта Лутіна є цілковитим фарсом. Просто людина, яка складала цю розповідь, намагалася заочно реабілітувати діяльність радянських спец-

<sup>330</sup> Згадка про переховування групи “Лутіна” в печерах суперечить повідомленню, що німці заради розваги відвідували лаврські підземелля (“милувались мощами”!). Див. спогади Едвіна Грюцнера (прим. 609).



служб, але зробила це настільки незграбно, що мимоволі висвітила *імпровізований характер* всієї вигаданої нею “сповіді”.

У запропонованій “легенді” можна знайти безліч вузьких місць. Взвод спеціального мінування, який за своєю військовою кваліфікацією і мусив здійснювати керований вибух, чомусь залишають у глибокому тилу і перетворюють на звичайних зв’язківців, що були зобов’язані лише стежити за ворогом й своєчасно подати попереджувальний сигнал (але не радіоімпульс на підрив!). Ані автор спогадів, ні публікатор не зважають на те, що подібне трактування подій цілковито суперечить даним про технічне оснащення та підготовку згаданих підрозділів, викладеним у тому ж нарисі трохи раніше. Виходить, що сапери займалися лише мінуванням об’єктів, але не брали безпосередньої участі в диверсійних операціях й використовувались лише як спостерігачі? Навіщо тоді на їхньому озброєнні знаходились спеціальні великогабаритні радіостанції дальньої дії? З якою метою цих людей тренували на спеціальних військових зборах військового округу весною 1941 р.? Невже лише для того, щоб навчити їх користуватися азбукою Морзе? І чому превентивний сигнал обов’язково мусив мати блюзнірський характер?

Псевдорелігійна символіка, згадувана в спогадах Немчинського, насправді була притаманна для перехідних етапів радянської історії – ери антирелігійних гонінь в СРСР початку 1920-х рр., доби антирелігійних експериментів Микити Хрущова та часів окультної пошесті 1990-х рр. Вона виявилась абсолютно неактуальною й недоречною в 1930-і рр., а тим більше під час Вітчизняної війни<sup>331</sup>. Курйозні форми “радянського богобудівництва”, що впроваджувались переважно так званими “інтелігентськими попутниками” партії з виразно декадентським світоглядом, не отримали схвалення вищого керівництва СРСР й досить швидко були відкинуті. Поширювана ВКП(б) ідеологія залишалася перш за все політичною, й містичні елементи їй були просто не потрібні і не притаманні. Звідки з’явилася ця екзотична вигадка незрозуміло<sup>332</sup>, але достеменно відомо, що як ефірний сигнал для радіомін під час війни використовували довоєнні паузові музичні мелодії Харківської та Мінської радіомовних станцій (мелодії, якими заповнюють ефір між двома радіопередачами)<sup>333</sup>. І жодної містики чи

<sup>331</sup> Шкаровский М.В. Указ. соч. – С. 29-30.

<sup>332</sup> На думку спадає хіба що відоме гасло одіозного міністра пропаганди Й. Геббельса: “чим неймовірніша брехня, тим охочіше в неї вірять”.

<sup>333</sup> <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>

релігійного блюзнірства! Залишається лише дивуватися, з якою наполегливістю та послідовністю засоби масової інформації продовжують частувати цією побрехенькою пересічних громадян!<sup>334</sup>

Я вже не кажу про інші суперечності, силу силенну яких можна знайти в оповіді Немчинського-Малакова. Чому у трьох взводів спецпризначення виявилось чотири командири? Чому в одного з них було змінено ім'я (Борис Левченко став Володимиром)? Якщо Лутін навіть не знав, де в Лаврі розміщено вибухівку, то хто ж тоді її встановлював? Якщо сапери не мали плану мінування, то як же вони могли здійснити успішний замах на Оглядовому майданчику? Чому дата першої диверсії в Лаврі – 21 вересня, – відрізняється від справжньої на цілу добу? Чому неправильно вказано час диверсії – “15-а година”, хоча насправді вибух в цитаделі стався вранці<sup>335</sup>? Як група, що переходувалася в печерах, могла вести спостереження за Троїцькою брамою, розташованою на протилежному боці монастирської території? Чому весь час згадується лише про одного спостерігача (лейтенанта Лутіна), який нібито вів *безперервне* спостереження за Лаврою, вочевидь, на межі своїх фізіологічних можливостей (Спановський згадував про два пункти спостереження, натомість у Кулиняка й Малакова фігурує лише один)? Як Лутін міг одночасно стежити за тим, що відбувається за лаврськими мурами і перед ними? (Подібне спостереження неможливо вести навіть з лаврської дзвіниці). Чому говориться про повторний підрив Ланцюгового мосту в грудні 1941 р., якщо німці навіть не збиралися його відновлювати?<sup>336</sup> Чому в “свідченнях Лутіна” не

<sup>334</sup> Востаннє згаданий мотив був використаний у документально-публіцистичному фільмі “Місто, що його зрадили”, показаному на каналі “Інтер” 6 листопада 2008 р. (<http://www.podrobnosti.com.ua/projects/2008/11/06/564885.html>) та в книзі: Малаков Д. Ніби й не було війни... (Київ 1943 року на світлинах угорського вояка). – К., 2009. – С. 94-95.

<sup>335</sup> “Ранок прекрасний, блакитне небо, трохи прохолодно, але зовсім ясно. Ми поїхали в цитадель, щоб у ній насолодитися красою старовинної Лаври. Після короткої наради у генерала фон Арніма, ми поїхали вниз до Дніпра, де сапери будували парми для переправи через річку. ...Вибухи [в Лаврі та Арсеналі] сталися не пізніше, аніж за півгодини після наших відвідин цитаделі” (Київ у дні нацистської навали. – С. 205-206).

<sup>336</sup> Під час окупації в Києві було здійснено диверсії на кількох інших мостах. У квітні 1943 р. було пошкоджено дві ферми Наводницького мосту (*Дубина К.* В годы тяжелых испытаний. – С. 222) і двічі підірвано залізничний міст у Дарниці (22 квітня і 14 травня) (*Гусев О.П.* Дуэль за колючим дротом (інтерв'ю з Василем Олександровичем Коньковим – головою комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1940–1945 років при Верховній Раді України) // “Через вогонь воєн і “Чорнобиль”. Документально-публіцистична повість. – К., 2004. – С. 126). В усіх випадках до цього були причетні міські підпільники, а не міфічні спецназівці.

можна знайти принципово нових даних (за винятком, звісно, явних нісенітниць й пересмикувань), які відрізнялися б від інформації, оприлюдненої ще на початку 1970-х рр.? Чи не мають ці свідчення попри декларовану "ексклюзивність" відверто компілятивний характер?

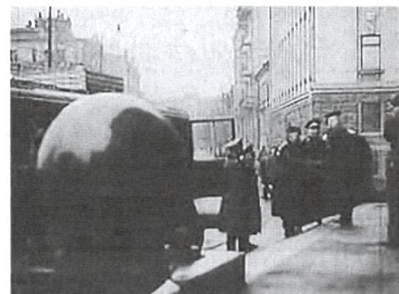
Я вже не кажу про такі очевидні недоречності, що проступають після перегляду справжньої кінохроніки візиту до Лаври Йозефа Тісо. Отже:

1. На кадрах цього фільму НЕ ВИДНО ані потужної охорони, ні почесної варти, яка брала б на караул. НЕ СПОСТЕРІГАЄТЬСЯ також й посиленої метушні кореспондентів та кінооператорів, за винятком хіба що кількох осіб.

2. Тісо прибув у Печерський монастир на вже згаданому вище ШТАБНОМУ АВТОБУСІ, який з'являється у фільмі буквально за півхвилини до цієї миті. Цей здогад підтверджується й тим, що оператор не знайшов кращої можливості, як знімати візит гостей з даху машини, з висоти у кілька людських зростів.

3. Громіздкий автобус ПЕРЕГО-РОДЖУВАВ майданчик перед брамою, що був фланкований з обох сторін фортечними мурами (на цих стінах намальовано собори лаврських преподобних Близніх і Дальніх печер). Як Лутін міг у цьому випадку розгледіти високі звання прибулих?

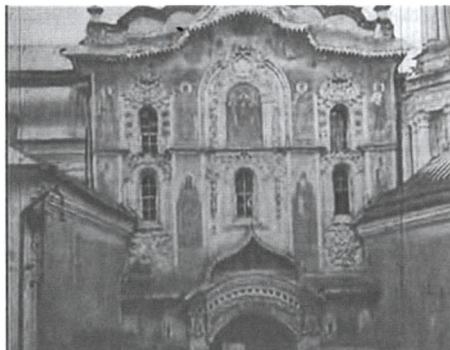
4. Супроводжуючих Тісо осіб нараховується зо два десятки, а отже всі вони цілком могли розміститися в одному автобусі. У Лутіна чомусь згадується з десяток представницьких авто, навіть французького виробництва.



*Кадри зі словацької кінохроніки*



*Кадр зі словацької кінохроніки*



*Кадр зі словацької кінохроніки*



*Альфред Розенберг та Еріх Кох на  
Оглядовому майданчику Печерської лаври,  
22 червня 1942 р.*

5. Віконниці у Троїцькій церкві ЗАЧИНЕНІ і жодних кулеметів з них не стирчить. Тим більше, що це було зробити досить складно – зсередини підвіконня знаходяться на висоті 2,4 м й крім того мають похилу поверхню, отже встановити на них великогабаритну військову зброю (ручні кулемети!) досить проблематично; її довелося б постійно підважувати на руках.

6. Серед відвідувачів Лаври НЕ БУЛО і НЕ МОГЛО бути Еріха Коха. Цей нацистський емісар мав одну фізичну рису, яка помітно виділяла його серед будь-якого оточення – він був низького зросту і тому його просто неможливо сплутати з рештою нацистських діячів. Такої людини в натовпі відвідувачів Лаври не видно. Крім того безліч свідків підтверджують, що Кох восени

1941 р. в Києві взагалі не з'являвся. Д. Кислиця запевняє, що принаймні до кінця жовтня в Києві функціонувала тимчасова військова адміністрація і “про Еріха Коха тоді ще й мови не було”, а коли він нарешті приїхав в Україну, то приступив до адміністрування не в Києві, а в Рівному<sup>337</sup>. Інший очевидець, письменник Улас Самчук стверджує, що Кох прибув до “Рейхскомісаріату Україна” лише наприкінці листопада 1941 р., а до цього перебував у Німеччині<sup>338</sup>.

Крім того, слід наголосити, що відвідування православної обителі взагалі суперечило політичним інструкціям міністерства східних територій для рейхскомісара: “Перешкоджати будь-якому впливу ро-

<sup>337</sup> Кислиця Д. Вказ. праця. – С. 184.

<sup>338</sup> Самчук Улас. Вказ. праця. – С. 247-248. Волинь. Часопис для Волині. – 1941. – № 19. – 27 листопада. – С. 1.

сійського православ'я і його священників..."<sup>339</sup> Згідно з директивами А. Розенберга установам цивільної адміністрації рекомендувалося підтримувати автокефальну церкву як потенційного союзника в боротьбі проти підривного впливу adeptів "московського православ'я". Взагалі поява Коха в Печерському монастирі видається малоймовірною з огляду на його відверто ксенофобські й расистські погляди стосовно моральних якостей місцевого населення<sup>340</sup>. Чого варті хоча б такі його дуже різкі та безцеремонні за змістом заяви: "Українського кона слід загнудзати за жорстокими законами війни, думка, що його можна приручити добротою, помилкова"<sup>341</sup>.

Як бачимо, опис візиту Тісо до Лаври виявився сфальшованим. У мене існує власне пояснення, навіщо це було зроблено. Скрупульозно відтворений сюжет з метушнею навколо приїзду словацького президента міг стати одним із найсильніших психологічно вмотивованих доказів на користь фізичної присутності таємних спостерігачів під час цього візиту, але ...не склалося. Відомо, що нацисти відселили всі прилегли квартали й запровадили настільки прискіпливу охорону, що стороннім особам було зась не лише наблизитися до надбрамної церкви, але й просто роздивлятися її здалеку. (Тим більше, що єдиною досить високою будівлею навпроти центральної брами Лаври був лише Старий Арсенал, який нацисти використовували як концтабір, інстанцію судового трибуналу та складу для зберігання конфіскованого єврейського майна<sup>342</sup>. Решта забудови була непридатна для влаштування спостережного пункту, оскільки належала до приватного малоповерхового сектору, як-от будиночок, в якому проживав завгосп Музейного містечка С. Григор'єв<sup>343</sup>. Сучасні багатоповерхівки на цій ву-

<sup>339</sup> IfZ. – МА 546. – ВІ. 745. Пор.: Шкаровский М.В. Указ. соч. – С. 429.

<sup>340</sup> Під час візиту в Україну рейхсміністра А. Розенберга в червні 1942 р. Еріх Кох намагався всіляко перешкодити спілкуванню останнього з місцевим населенням. У Києві він спротивився запрошенню на обід кількох українських професорів, зауваживши, що він змирився б з присутністю гостей, якщо вони були досить важливими персонами, щоб їсти з ним за одним столом. У Миколаєві Кох демонстративно відійшов, коли місцевий генерал-комісар під час розмови з Розенбергом дозволив народні танці. Цит. за: Єржабова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна" 1941–1944. У світлі німецьких документів. – К., 2008. – С. 60, прим. 89. То ж про яку толерантність Е. Коха до духовних запитів та національної культури українців і готовність його брати участь в їхніх церковних відправах можна взагалі говорити?!

<sup>341</sup> Цит. за: Шкаровский М.В. Указ. соч. – С. 159.

<sup>342</sup> Довідник про табори... – С. 88; Бабин Яр: Людина, влада, історія. – Документи. – С. 282, 394.

<sup>343</sup> "Маленький будиночок повністю засипало уламками (з підірваного Арсеналу. – Е.К.), що падали на землю" (Феттіх Н. Вказ. праця. – С. 111).

лиці (І. Мазепи, 26, 28) з'явилися вже повоєнного часу). Зрештою те, що буцімто “побачив” лейтенант Лутін, чомусь не змогла відстежити кінокамера словацького оператора. Хіба що візит Тісо знімали кількама дублями, а охоронців ввічливо попросили заховатись?

Я не бажаю більше коментувати подібні матеріали, оскільки їхній зміст викликає щонайменше розчарування й відчуття гіркоти. Гонитва за дешевими сенсаціями, на жаль, цілковито дискредитувала тему лаврської трагедії. На завершення хочу запропонувати лише одне єдине порівняння. В музичній сфері існує термін лібрето, котрий означає словесний текст музично-драматичного твору – опери, оперети, кантати, ораторії тощо. Ця назва пов'язана з тим, що з кінця XVII ст. для відвідувачів театрів часто випускалися короткі роз'яснення змісту музичних вистав у вигляді маленьких книжечок (італ. libretto, букв. книжечка). Підручним матеріалом для лібрето іноді ставала й професійна художня література, якщо дійство було покладене на її сюжетну основу. Однак при переробці в лібрето літературні твори дуже часто зазнавали значних переробок, аж до повного переосмислення їхнього задуму та змісту. Лише в поодиноких випадках драматичні твори використовуються в лібрето майже повністю.

Якщо відволіктися від специфічних особливостей цього жанру як літературного сценарію музичних вистав і скористатися лише універсальним тлумаченням самого терміну, то він найкраще підійде для характеристики всіх “документальних коментарів”, що супроводжували й супроводжують драматичну історію знищення Успенського собору. Оповідачі накладають своє суб'єктивне бачення минулого на справжню історичну основу, химерно перекручуючи при цьому реальні події та “реконструюючи”, на власний розсуд, біографії їхніх учасників. Якщо ж врахувати, що цей термін похідний в італійській мові від слова *liber*, яке означає одночасно і “книгу”, і “свободу”, “сваволю”, “нестриманість”, то подібні асоціації видаються цілком символічними. Абсолютно неприпустимо “підправляти” історичну правду у відповідності до власних ідеологічних переконань або вподобань, а особливо тепер, коли ця тенденція набула нечуваного розмаху й “свідчення Лутіна” почали охоче цитувати не лише в українських, але й різних російських виданнях<sup>344</sup>. Особливо це стосується робіт О.І. Колпакіді, в

<sup>344</sup> *Колпакиди А.И., Прохоров Д.П.* КГБ: спец. операции советской разведки. – М., 2000. – С. 315; *его же.* Ликвидаторы КГБ. Спецоперации советских спецслужб. 1941–2004. – М., 2004. – С. 14; *Шкаровский М.В.* Указ. соч. – С. 435; *Ю-гун А.* Указ. соч. – С. 185.

яких невдалих замахів у Лаврі зображується як видатне досягнення радянських спецслужб. Як-то кажуть, якщо Бог хоче когось покарати, то він позбавляє його розуму.

Щоб остаточно підвести ризику під цією темою, розкриємо справжнє підґрунтя появи згаданої публікації. Інтригу цієї карколомної історії ми приберегли наостанок.

## 14. “ЗАВДАННЯ ВИКОНАЛИ УСПІШНО”: МИХАЙЛО ТАТАРСЬКИЙ

Якщо “спогоди” Немчинського таки потрапили на початку 1990-х до “редакційних кабінетів”<sup>345</sup>, то вони загубилися там аж ніяк не з цензурних міркувань, а через досить банальну причину – вони не були “ексклюзивними”, тобто не відзначилися оригінальністю і новизною, а на додаток ще й виявились написаними дуже незграбно. За словами Д. Малакова, машинопис цих свідчень був підготований наприкінці вересня 1991 р., у річницю трагедії в Бабиному Яру, що вказує на схильність публікатора до зовнішніх ефектів. Однак за три тижні до цього, 5 вересня, в тижневику “Літературна Україна” з’явилася кореспонденція військового журналіста Миколи Костенка, в якій майже слово в слово переказувались ті самі матеріали з одною суттєвою різницею – вони були підписані не вигаданим псевдонімом, а ім’ям реальної людини. Йшлося про інтерв’ю з колишнім командиром взводу спеціальної техніки Михайлом Татарським, яке було записане ще ...в 1971 р., але раніше не друкувалося в повному обсязі. Інакше кажучи, нарис Немчинського після публікації спогадів Татарського виглядав як звичайнісінький плагіат, або в кращому випадку безхитрісна компіляція. До того ж він був надмірно перенасичений туманними натяками, недомовками й замовчуваннями, що викликали серйозні сумніви в щирості свідка та достовірності його зізнань. Отож, не дивно, що

<sup>345</sup> У передмові Д. Малакова до спогадів Немчинського висловлена низка особистих міркувань та оцінок (зокрема про прискіпливість столичної цензури та протистояння їй “носіїв живої пам’яті”, “причаєну втіху” киян з приводу оприлюднення в мемуарах киянських пасажів і неправомірне огудження (sic!) за підризу Успенського собору німецької сторони тощо), які змушують запідозрити автора в маніпулюванні громадською думкою. Це враження підсилюється посиланнями на вигадані публікації (“київський” розділ спогадів Немчинського в українському перекладі буцімто був надрукований в часописі “Київ”, ч. II, 1986). Див.: *Немчинський О.* То хто ж висадив у повітря Успенський собор? – С. 81-82.



*М.С. Татарський*

згаданий текст могли одразу забракувати. На жаль, ця обставина залишилась невідомою пізнішим коментаторам “зізнань Лутіна”, інакше вони поставилися б до цього “свідка” більш прохолодно!

Як вказувалося раніше, і Спановський-Степановський, і Лутін схожі на вигаданих персонажів. У них не можна знайти жодної переконливої риси характеру, яка дозволила б уявити перед собою живу людину й збагнути рушійні сили її вчинків. Перед нами представлені класичні “антигерої”, порпатися в душі яких просто безглуздо, оскільки їх образи й описувалися навмисно спрощено, як механічний набір функцій та безумовних рефлексів запрограмованої

лише до дії потвори, без жодної моралі та докорів сумління, навіть попри окремі невдалі спроби виправдати її вчинки військовою доцільністю та вимогою часу. “Сьогодні можна засуджувати вчинок Олега Лутіна... Але ж він виконував наказ”<sup>346</sup>. Зрештою, обидва згадані вище типажі змальовуються як майже безтілесні, схематизовані постаті, наділені карикатурними рисами, до яких нас майже силують проявити співчуття й розуміння<sup>347</sup>. На відміну від них М.С. Татарський – реальна людина з плоті і крові, з дуже складною і драматичною біографією, гідною цілої новели.

Прочитуємо тут найбільш значущі епізоди відправного інтерв’ю з ним 1971 р. і спробуємо прокоментувати їх.

Після закінчення в 1939 р. Ульяновської школи особливої техніки (УШОТ)<sup>348</sup> й участі у Фінській війні Михайло Семенович Татарський

<sup>346</sup> Немчинський О. То хто ж висадив у повітря Успенський собор? – С. 89.

<sup>347</sup> Розвиваючи тему військового обов’язку, Немчинський вказує, що й полковник Голдович начебто вважав мінування історичних пам’яток “аморальним з громадських позицій”, але слухняно підкорився наказу, хоча “страшну муку пережив, коли був змушений вирішувати долю Києва і киян”. “Наказ – закон для військового” (Там само. – С. 85, 86). Ці опереткові пристрасті можуть розчулити хіба що дуже сентиментальних осіб. Якби полковника й справді мучили докори сумління, він ніколи б не став генерал-лейтенантом.

<sup>348</sup> Згаданий навчальний центр за свідченням І. Старінова залишався перед війною єдиним місцем, де готували висококваліфікованих командирів



потрапив до Київського військового округу. Коли розпочалася радянсько-німецька війна він служив на Південно-Західному фронті, де командував одним з трьох взводів спецпризначення, що мали на озброєнні новітні засоби військової техніки, передусім об'єктні міни Ф-10, відомі як радіофугаси. Координував дії цих підрозділів представник Генерального штабу Червоної Армії капітан Хилякін, а безпосереднім начальником лейтенанта був командир інженерних військ 37-ї армії полковник Олександр Голдович. Саме він і ставив персональні завдання кожному з керівників оперативних груп. Взвод Татарського мав номер 11-й й використовувався для спецзавдань безпосередньо в Києві. Він був причетний до мінування блок-посту і залізничної станції Пост-Волинський, узвозу до мосту імені Євгенії Бош, набережної біля Поштової площі, залізничного мосту на Дарницю, будинку ЦК КП(б)У, філіалу музею Леніна, управління НКВС у Жовтневому палаці, історичного музею *на вулиці Кірова, 4* (курсив автора – *Є.К.*), узвозу до Дніпра в районі нинішнього обеліска Слави. Були й інші об'єкти, про які автор вважав за краще промовчати. Паралельно на тому ж самому напрямку фронту діяли ще два взводи спецпризначення,

---

для підрозділів, оснащених радіокерованими мінами (*Старинов І.* Записки диверсанта. – М., 1997. – Кн. 1. – С. 150). Проте Ю.Г. Веремєєв сумнівається в існуванні подібного навчального закладу, оскільки чомусь не зміг знайти його поміж радянських військових училищ передвоєнної доби. "...такого училища не знаходимо ні в переліку військових училищ інженерних військ (їх взагалі з усіх спеціальностей інженерних військ було всього чотири), ні в переліку військово-навчальних закладів системи НКВС або НКДБ. ...Не могло існувати такої значної потреби в офіцерських кадрах спецмінування, щоб для цього створювати ціле військове училище" (<http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>). Насправді в армії існував величезний попит на подібних спеціалістів. Це якраз той рідкісний випадок, коли за деревами не видно лісу. За відсутністю в списках подібної аббревіатури криється звичайна реорганізація навчального закладу і пов'язане з цим його перейменування. Школа особливої техніки (УШОТ), створена в 1936 р. за директивою Генерального штабу РККА № 412/120446 от 26.12.1935 р., з березня 1937 р. називалася військово-технічним училищем імені Г.К. Орджонікідзе (УВТУ), а з липня 1938 р. – військовим училищем зв'язку. Нині – це Вище військове інженерне училище зв'язку (УВВІУС), що є філіалом Санкт-Петербурзького військового університету зв'язку. Розташоване за адресою: Ульяновськ, вул. Тухачевського, 19, колишні казарми Ленкоранського полку. Училище готувало спеціалістів радіозв'язку: командирів підрозділів (лейтенантів) і технічний склад (воентехніків). Термін навчання мав складати три роки. Перед війною було підготовлено всього три випуски фахівців: перший у 1938 р. і два наступні в травні і жовтні 1939 р. У роки Великої Вітчизняної війни було випущено більше 4 тисяч фахівців зв'язку. Див.: <http://www.uvvius.ru/viewtopic.php?p=5&sid=970436c121b5c566f91dbf53a2c4d93b>; <http://forum.noerror.ws/forum191/thread4406.html>.

якими командували Михайло Красиков і Борис Левченко, але район їхньої відповідальності не зазначений.

Татарський пригадує: “Діяти нам доводилося переважно вночі. Бійці були одягнені у звичайні роби сантехніків, розміщалися в наметах. У взводі спецпризначення (це й була група) – дві автомашини з радіостанціями, кілька вантажівок, мотоцикл з коляскою... Викопану землю зсипали в мішки або на плащ-намет дуже акуратно, віниками підмітали найдрібніші грудочки. Радіокеровані міни й фугаси ми встановлювали протягом серпня–вересня 1941-го на всіх ділянках фронту. Зокрема, на Житомирському шосе, біля Мишоловки, Совок, біля хутора Красний Трактир, у районі Сирця. Всі заряди спрацювали нормально, по радіосигналу. А в Києві працювати було значно важче, ми знали, що там посилюлися дії ворожої розвідки. Та все ж своє завдання виконали успішно.

...Виконавши всі поставлені командуванням завдання, ми разом з іншими частинами, які захищали Київ, відступали в напрямі Полтава-Харків. У боях втратили більшість своїх людей. Потрапили в оточення, пробивалися з важкими боями. Переконавшись, що на машинах не пробитись, я вирішив знищити спецтехніку і радіостанції. Разом з сержантом Антоновим замінував і підірвав усю апаратуру, щоб не дісталася ворогові. Форсували якесь болото, з боями нарешті прорвали вороже кільце”<sup>349</sup>.

Ось власне і все, що розповів про себе і свій бойовий шлях цей свідок. Цікава мотивація, що змусила його оприлюднити інформацію, яка все ще вважалася суворо конфіденційною. В 1960-і – на початку 1970-х рр. почалося поступове розсекречення матеріалів про секретні операції Червоної армії, в тому числі діяльність саперних підрозділів, на озброєнні яких знаходилися найновіші радіотехнічні засоби. Зокрема посилена увага була прикута до перипетій “мінної війни” на окупованій території. В 1971 р. з нагоди 30-річчя початку війни на українському телебаченні було показано документальний телефільм “Пастка”, який розповідав про успішний захват у жовтні 1941 р. на командуючого німецьким гарнізоном Харкова генерала Георга фон Брауна, здійснений за допомогою радіоміни. Тоді в республіканській і союзній пресі з’явилася низка публікацій на цю тему. Проте в мас-медіа нічого не сповіщалося про застосування подібної зброї в Києві, хоча вже було розсекречено матеріали про діяльність підпільної групи

<sup>349</sup> “Хто висадив у повітря Успенський собор?": Відлуння теми. Два листи з приводу статті Ігоря Гуркова (“ЛУ”, № 31 від 1 серпня ц.р.) // Літературна Україна. – 1991. – № 36. – 5 вересня. – С. 4.

Івана Кудрі, якій приписувалося здійснення цих диверсій. Про роль армійських підрозділів у героїчній обороні Києва цілковито замовчувалось. М. Татарський, вочевидь, відчував образу за подібне ставлення до своїх бойових заслуг.

Як вдалося встановити з додаткових джерел, після закінчення війни його військова кар'єра не склалася. Він був звільнений з лав Радянської Армії у розквіті сил й почав працювати ... в Київському держцирку завідувачем постановочної частини, а пізніше заступником директора. З 1960 р. перейшов на творчу роботу: писав інтермедії для київського цирку, в тому числі репризи для уславлених клоунів – Румянцева ("Карандаша"), Леоніда Енгібарова, Олега Попова, Юрія Никуліна, Михайла Шуйдіна, а також сценарії для мультфільмів ("Парасолька") і політичні карикатури. За кількістю поставлених реприз і клоунад був навіть занесений до Книги рекордів Гіннеса. Отримав звання заслуженого діяча мистецтв УРСР. Проте для наших сучасників, його ім'я, мабуть, промовлятиме більше, якщо представити його як батька відомого анімаційного режисера Олександра Татарського ("Пластилінова ворона", "Падав торішній сніг"). У Києві Михайло Татарський мешкав за адресою: вулиця Льва Толстого, 25, навпроти Ботанічного саду імені акад. О.В. Фоміна. В 1990-х він емігрував в Канаду, де й помер 14 квітня 1998 р. на 78 році життя<sup>350</sup>.

Після 1971 р. М.С. Татарський більше не намагався зв'язатися з пресою й не відгукнувся в 1991 р. на заклик М. Костенка дати розлогіше роз'яснення про свою участь у мінуванні Києва<sup>351</sup>. Можна лише уявити собі, чого коштувала колишньому саперу "жага слави" ще на початку 1970-х. Слід зазначити, що горезвісне інтерв'ю було зроблене за майже шпигунських обставин. За зізнанням Миколи Костенка, літній чоловік, що назвався Михайлом Татарським, спинив його просто на вулиці ледь не за кілька кроків від редакційного під'їзду й напросився на розмову. Свого візаві він спеціально підстерігав біля редакції й вирахував за газеткою в руці ("звернув увагу на військову газету у мене в руках"): йому ж був потрібен саме журналіст, а не випадковий перехожий. Ця зустріч навряд чи мала імпровізований характер. Редакція відомчої газети прикордонних військ "Советский пограничник" розташовувалась за адресою Володимирська, 26, якраз навпроти

<sup>350</sup> *Энциклопедия отечественной мультипликации.* – М., 2006. – С. 634.

<sup>351</sup> М. Костенко нарікав, що не здогадався (чи побоявся!) розпитати свого інформатора докладніше, а пізніше, мовляв, у того змінився номер телефону (*Літературна Україна.* – 1991. – № 36. – 5 вересня. – С. 4).

будинку КДБ (а нині СБУ). Звертаючись до цього видання, колишній військовий ніби хотів підстрахувати себе від можливих неприємностей за власне марнославство й розголошення секретної інформації. Зрештою, так і сталося: “цензор-редактор тоді чимало повикидав”, а те, що було пізніше надруковано, вже не мало початкової гостроти<sup>352</sup>.

Повністю спогади Татарського оприлюднені лише через 20 років в тижневику “Літературна Україна”, але тоді вони залишилися маловідомими для широкої публіки й не отримали жодних відгуків чи коментарів. Більше того, вже невдовзі їх почали дезавувувати за допомогою “свідчень Лутіна”, в яких Михайлові Татарському відведена роль звичайного статиста, що не мав безпосереднього відношення до київських подій. Подібний підхід до тлумачення історичних подій справляє дивне враження, особливо ж якщо врахувати, що реальній людині протиставлено безтілесний фантом, персонаж під вигаданим псевдонімом. Останнім часом спогади Татарського були використані Д. Малаковим у фотоальбомі, присвяченому воєнному Києву<sup>353</sup>, але й тут вони вміщені з істотними купюрами та недомовками і головне чомусь датовані 1991 р., хоча в останньому випадку йдеться лише про републікацію.

Тепер докладно звернемося до змісту інтерв’ю.

У ньому чомусь акцентовано увагу на точній адресі лише однієї установи, а саме музею, розташованого на вулиці Кірова (нині М. Грушевського), 4. У 1971 р. Микола Костенко не звернув увагу на цю деталь. Натомість він зауважив, що Татарський не захотів назвати всіх мінованих об’єктів, хоча сильно гордився тим, що особисто брав участь в підриві мосту імені Євгенії Бош. На жаль, репортер не зміг або не захотів довідатись про ставлення свого інформатора до мінування решти знакових київських споруд, особливо ж таких “стратегічних об’єктів”, як низка закладів культури. Звичайно, вони не постраждали, але зовсім не через недбалість або запізніле сумління саперів. Прояснилися й деякі технічні подробиці та обставини мінування. Наказ готувати важливі об’єкти до підриву надійшов на початку другої декади серпня, після того, як було зупинено пер-

<sup>352</sup> Інтерв’ю з М. Татарським було надруковано на шпальтах “Советского пограничника” 15 жовтня 1971 р. На жаль, нам не вдалося розшукати жодного примірника цього видання у відділі газетних публікацій НБУВ, оскільки воно було відомчим і не розсилалося до академічних бібліотек. Вдалося встановити лише, що на початку 1970-х рр. газета виходила двічі на тиждень.

<sup>353</sup> Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 94, 106.

ший наступ фашистів на Київ, але стало зрозуміло, що місто втримати не вдасться<sup>354</sup>.

Як бачимо, спогади Татарського почасти перекривають собою "свідчення Лутіна", а хронологічно (за часом оприлюднення) виступають їхньою першоосною. Ті додаткові дані, які наводить Немчинський, стосуються не перипетій "мінної війни" в Києві восени 1941 р., а подробиць загального характеру (дислокація саперно-інженерних підрозділів ТОС, їхні передвоєнні навчальні збори) або морально-психологічних оцінок військової ситуації, дій головних діючих персонажів тощо. Як з'ясується, ці додаткові свідчення Немчинський міг отримати не від законспірованого "Лутіна", а з цілком конкретного джерела: післявоєнного часу він служив на Далекому Сході під керівництвом безпосереднього учасника київських подій О.І. Голдовича<sup>355</sup>. Різниця між двома джерелами стає помітною, коли йдеться, в який спосіб здійснювався радіокерований вибух, і хто був відповідальний за ці дії. Основна відмінність між двома оповідачами полягає в тому, що Немчинський посилається на безвісного офіцера, чю особу він старанно приховує, а Татарський бере всю відповідальність на себе, хоча і замовчує деякі подробиці. Складається враження, що таємничий "лейтенант Лутін" (в окремих публікаціях-передруках підвищений до звання капітана) – це і є О.І. Голдович (напередодні війни, під час радянсько-японського конфлікту на озері Хасан він був майо-



Командування 37-ї армії (фото 1944 р.);  
в центрі стоїть О.І. Голдович

<sup>354</sup> Безперешкодному мінуванню Києва сприяло те, що в останній декаді серпня на фронті Київського укріпрайону наступило повне затишшя. Важкі бої велися лише на флангових фасах на південь і північ від Києва – Черкащині та Окунінівському плацдармі (Исаев А. "Котлы" 1941-го. История ВОВ, которую мы не знали. – М., 2005. – С. 114).

<sup>355</sup> Від Голдовича Немчинський, зокрема, довідався "як в 1941 році наші сапери встановлювали і підривали радіокеровані міни на підступах до Києва; як за сигналом радіостанції були підірвані берегові опори Ланцюгового і залізничного мостів через Дніпро; якою ефективною виявилася електризація річки в Святошино; як військовим інженерам вдалося вміло поєднувати одночасну дію вибухових загороджень і горючої суміші" (Немчинский А.Б. Осторожно, мины! – С. 109, прим.).

ром<sup>356</sup>), однак тоді виникає питання, хто відповідальний за незграбні фрагменти розповіді, що мають імпровізований характер (помилка в датуванні першої диверсії в Лаврі, код 666, повторний підрив “відремонтованого” Ланцюгового мосту тощо).

А поки що повернемося до обставин здійснення керованих вибухів у Києві. Татарський підкреслює, що це робилося за допомогою польової радіостанції РУС-3 з найближчих околиць міста (зокрема, Бориспільського лісу), іноді з відстані прямої видимості, як-от у випадку з Ланцюговим та залізничними мостами<sup>357</sup>. Ця подробиця має дуже важливе значення. На озброєнні Червоної Армії знаходилися різні типи радіостанцій, які дозволяли надсилати сигнал з віддалі від 30 до 600 км. Але у випадку з стратегічними об'єктами у Києві була задіяна станція низької потужності, що мала дальність зв'язку ...всього 150 км<sup>358</sup>. Якщо провести умовне коло з центром поблизу Печерська і Хрещатика, то воно охопить територію, куди потраплять такі населені пункти, як Черкаси, Золотоноша, Гребінка, Пирятин, Прилуки, Ічня, Ніжин, Чернігів, Любеч. Весь цей терен був окупований німцями ще до падіння або одночасно з Києвом.

Це дозволяє дійти висновку, що управління вибухами радіофугасів у Києві передбачалося військовим командуванням вже в найближчі дні після відходу радянських військ, а не через невизначений термін у цілі тижні й навіть місяці! Інакше військове спорядження перетворювалося на звичайний, нічого не вартісний брухт. Підкреслимо, ці тактико-технічні характеристики отримано з сучасних джерел, а не від М. Татарського, який обмежився лише назвою станції. Лаконічність свідка додає його словам особливої віри, оскільки він не мав наміру маніпулювати спеціальними підрахунками, а пригадував лише те, що

<sup>356</sup> Цирлин А.Д., Бирюков П.И., Истомин В.П., Федосеев Е.Н. Инженерные войска в боях за Советскую Родину. – М., 1970. – С. 66.

<sup>357</sup> 19 вересня 1941 р. на цих мостах були підірвані звичайні заряди, які заваляли самі прольоти, а вже наступного дня, коли німці спробували розпочати ремонт, було висаджено потужні радіофугаси у півтори тони амоніту під правими береговими підпорами (Літературна Україна. – 1991. – № 36. – 5 вересня. – С. 4).

<sup>358</sup> За німецькими даними, на озброєнні РККА були наступні радіостанції: Waggon (дальності зв'язку до 500 км), RAF (до 300 км), RUS (до 150 км), Z-A (до 120 км). За радянськими даними на 22 червня 1941 р. Червона Армія користувалася радіостанціями оперативної ланки РАТ вихідною потужністю 1 кВт і дальністю зв'язку до 600 км, РАО-КВ вихідною потужністю 400-500 Вт і дальністю зв'язку до 300 км, РСБ-Ф вихідною потужністю 40-50 Вт і дальністю зв'язку до 30 км. Див.: <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>

запам'ятав. Більше того, він повідомляє, що був змушений знищити свою апаратуру невдовзі після залишення Києва, щоб вона не потрапила до рук ворога, а отже, не міг брати безпосередньої участі в підриві Успенського собору. Ця обставина змушує абсолютно по-новому поглянути на проблему призвідців "мінної війни" в Києві. Створюється враження ніби місто було підірвано зсередини.

Саме так все виглядає у висвітленні Немчинського. За його свідченнями, таємничий "лейтенант Лутін" з самого початку був залишений в Києві для довготривалої конспіративної діяльності і майже півтора місяці вичікував слушного моменту, хоча його взводу відводилися функції лише радіопідтримки, а не самостійного прийняття рішень. Якась радіостанція цим підрозділом використовувалась, але тільки для передачі умовного радіокоду на більш потужну станцію за лінією фронту. Звідси виникає кілька тривіальних питань.

Навіщо було залишати для виконання цього завдання в окупованому Києві спеціальний підрозділ, якщо з ним міг упоратись звичайний оперативник?<sup>359</sup> Яке відношення група "Лутіна" могла мати до спецзасобів, якщо її діяльність фактично не передбачала використання станції РУС, а чомусь зводилась до рутинної оперативної розробки цілі? Якщо ж взвод спецпризначення дійсно використовував спецтехніку, то де він міг заховати в місті обладнання й живлення громіздкої апаратури станції, що, зі слів Татарського, займали дві автомашини? І знову таки чому він не скористався своїм радіопередавачем напряму? Навіщо була потрібна така складна багатоступінчаста система підготовчих заходів для проведення операції й знищення цілі, коли відлік часу йшов на хвилини? Нарешті звідки мав надійти сигнал? Відстань з Воронежу, а тим більше з Москви до Києва перевищувала дальність дії всіх існуючих на той час передаючих радіостанцій дивізійної, корпусної чи армійської ланки, придатних для активації радіодетонатора<sup>360</sup>.

Існує помітна розбіжність між свідченнями й у переліку замінованих об'єктів. Михайло Татарський не наважився назвати всіх споруд.

<sup>359</sup> За свідченням П. Судоплатова, в Москві роль "координатора використання встановлених вибухових пристроїв" відводилася одній єдиній людині – співробітнику першого (розвідвального) управління НКВС молодшому лейтенанту Г. Камаєвій-Філоненку, яка діяла під виглядом активістки баптистської громади. Їй *одній* було доручено привести в дію за особливим сигналом потужну вибухівку в задалегідь підготованих місцях. Пор.: *Судоплатов П.А.* Указ. соч. – С. 337.

<sup>360</sup> <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>

Немчинський доповнює список будинками на Хрещатику, Прорізній та інших прилеглих вулицях, називаючи додатково Думу (міськвиконком), Будинок оборони, пасаж, готелі, цирк, Держбанк, а крім того Оперний театр, *Музей українського мистецтва* (курсив автора – Є.К.), Будинок офіцерів, Верховну Раду, Раднарком і окремо Києво-Печерську лавру. Проте оприлюднення цього переліку не додає нічого нового для підтвердження правдивості слів свідка та його безпосередньої участі в мінуванні столиці – більшість згаданих в реєстрі споруд була висаджена в повітря на очах киян, тобто такий підрахунок міг зробити навіть ...звичайний школяр. Більше того ілюзія виняткової обізнаності “Лутіна” розсіюється, якщо поставити питання, як його групі вдалося одночасно і безперервно стежити за всіма цими будівлями, розкиданими на значній території.

Тож у згаданому переліку нашу увагу привертає передусім один єдиний об’єкт. Як вказувалося вище, М. Татарський згадав про мінування Історичного музею, розташованого за адресою вулиця Кірова, 4. На перший погляд, тут йдеться про Національний художній музей України. Насправді, ця інформація є двічі анахронічною. В 1941 р. будівля музею мала іншу адресу: Кірова (до 1934 р. – Револуції), 29, просто більшість будинків в нижній частині вулиці була спалена під час війни. Крім того, це приміщення у другій половині 1930-х рр. займав вже зовсім інший культурно-просвітницький заклад – Київський державний музей українського мистецтва, сформований на базі художнього відділу свого попередника. В той же час колекції і фонди Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г. Шевченка склали основу експозиції реорганізованого Центрального Історичного музею, який за постановою Раднаркому України з вересня 1935 р. розмістився в шести корпусах історико-культурного заповідника “Всеукраїнське музейне містечко”<sup>361</sup>.

Таким чином згадка про мінування будівлі за адресою Кірова, частина 4 (чи то пак 29) є відволікаючою, оскільки вона говорить про обставини, що не відповідають дійсному стану речей й крім того суперечать німецьким даним. Йдеться про підготоване в липні 1942 р. доктором Дігером Роскампом, співробітником штабу Розенберга, “Донесення”, в якому наводиться повний перелік всіх збитків, завданих культурно-мистецьким закладам Києва в ході радянсько-німецького

<sup>361</sup> *Ковтанюк Н., Шовкопляс Г.* Скарбниця історичної пам’яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 75.



військового протистояння. Згідно з цим документом у Музеї українського мистецтва не було виявлено жодних слідів злочинних приготувань: "у ніч з 18 на 19 вересня 1941 року музей постраждав від артилерійського обстрілу. Пошкоджено дах. Частина вікон до цих пір (літо 1942 р. – Є.К.) не засклена. Тому всі фонди музею знаходяться зараз в запасниках. [...] В майбутньому буде достатньо *зовсім небагато засобів* (курсив автора – Є.К.), щоб засклити вікна і відновити будівлю"<sup>362</sup>. Навпаки в розділі, що стосується колекцій Історичного музею, повідомляється, що "у підвалах музею більшовики заклали кілька центнерів динаміту і будинок мав злетіти в повітря. Але музей був врятований завдяки одному робітникові, який своєчасно сповістив про це німецьких військових"<sup>363</sup>.

Все це дозволяє припустити, що в свідченнях Татарського присутній завуальований натяк про розміщення вибухівки в експозиційних приміщеннях ...Музейного містечка на відміну від "зізнань Лутіна", де говориться лише про ...мінування Лаври, але не наведено ніяких конкретних даних. Підсумовуючи всі наведені вище свідчення ("Спановський", "Лутін", Татарський), можна висловити тверде переконання, що *тим спеціальним підрозділом Головного військово-інженерного управління Наркомату оборони СРСР та діючої армії*, на долю якого випали основні мінно-підривні роботи у фронтівому Києві, і був взвод спецпризначення Михайла Татарського. За наявними даними цей підрозділ не лише готував об'єкти для знищення, але й мав завдання здійснювати прямі диверсійні операції, опираючись на дані розвідки. Разом з тим його діяльність мала винятково форс-мажорний характер, оскільки будь-який замах служив серйозним попередженням ворожій стороні й ускладнював подальшу розвідувальну та агентурну роботу.

Спогади Татарського становлять виняткову цінність як свідчення *безпосереднього учасника* подій, який не намагався вдаватися до свідомих перебільшень, награних поз та містифікацій. У його розповіді не виявлено суперечливих або відверто сумнівних даних, як-от у показах "Спановського та "Лутіна". "Зізнання" останніх, що стосується безпосередньо інциденту в Лаврі, виявилися відверто сфальшованими. *Вони несуть на собі відбиток епохи й середовища, в якому з'явилися.*

<sup>362</sup> ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 38, 39. Так само немає жодних відомостей про мінування Музеїв західного і російського мистецтв.

<sup>363</sup> Там само. – Арк. 41-42.

Наприкінці 1980-х рр. уявлення про осіб, причетних до мінування Успенського собору, та використані ними технічні засоби мали туманний характер, тому в “свідченнях” Пантелеймона Василевського та літературного редактора його спогадів Д. Кулиняка просто перелічені всі можливі способи активації вибухових пристроїв без жодної деталізації цих засобів, а як відповідальну сторону представлено не справжніх учасників подій, а лише потенційних підозрюваних, що уособлювали собою ненависний стереотип ворога – співробітників НКВС, хоча жодних *документальних свідчень* про їхню причетність до руйнації Успенської церкви пред’явлено так і не було.

Наприкінці 1990-х рр. стало відомо про масштабне мінування Києва саперними підрозділами 37-ї армії, тому в публікації Д. Малакова фігурують вже кадрові військові РККА та деякі *реальні* подробиці підготовки операції. Однак в той час ще не були розсекречені технічні характеристики спеціального військового обладнання та порядок здійснення оперативних заходів з їхньої установки та подальшого використання, що призвело до появи низки абсурдних припущень (функціонування взводу ТОС як розвідгрупи в тилу ворога, а не штатного саперного підрозділу; його пасивна роль, що зводилась лише до стеження за німцями і підтримання зв’язку з Центром; не застосування ним власної спецтехніки; непоінформованість про мету свого завдання; “код 666” тощо). Цілком очевидно, що подібний набір “одкровенень” є “творчою імпровізацією”, яка навряд чи могла належати професійному саперу О. Немчинському, а тому залишається на совісті його співавтора. Відтак наведені вище версії слід визнати абсолютно умоглядними реконструкціями подій, заснованими на звичайних домислах.

Єдиним достовірним джерелом про події осені 1941 р. залишаються спогади М. Татарського. Разом з тим його свідчення зберігають приватний, неофіційний характер, оскільки не підкріплені жодними документальними матеріалами, хоча ніколи й не спростовувались. Залишається поставити питання, чи відображені обставини мінування Києва та його історичних пам’яток саперними підрозділами РККА в документах органів державної влади, партійного керівництва та силових структур?

## 15. SUI PRODEST: РАДЯНСЬКИЙ СЛІД

У розсекречених документах радянських спецслужб та мемуарах радянського керівництва обставини “мінної війни” в Києві висвітлені дуже скупо.

Ось зміст таємної довідки № 0078/42 про диверсійну діяльність в Києві в період 1941–1943 рр., представлену в Комітет Державної Безпеки УРСР 24 травня 1961 р.: “У столиці Української РСР, в місті Києві, в початковий період Великої Вітчизняної війни не припинялися пожежі й вибухи, що набули особливого розмаху в період з 24 по 28 вересня 1941 року. Ствердно ніхто не може сказати, хто конкретно здійснював подібні вибухи, що забирали в могилу сотні завойовників. Заст. начальника відділу (підпис) Кобулов В.В.”<sup>364</sup> Схожі заяви оприлюднені і в секретних донесеннях відповідальних співробітників УНКВС, підготованих по свіжих слідах наприкінці 1941 р.: “ініціатори цих вибухів і пожеж нам не відомі”<sup>365</sup>. Секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов також згадував у

мемуарах про своє розслідування резонансних диверсій у Києві одразу після визволення міста в 1943 р.: “Я так і не зміг розібратися, хто там підривав і підпалював. Німці заявляли, що це робили партизани, які залишилися у місті. Таких завдань партизанам ніхто не давав...”<sup>366</sup>

Як перший секретар української парторгані-



*М.С. Хрущов на зруйнованому Хрещатику, 1 травня 1946 р. Ліворуч М. Гречуха, голова президії Верховної Ради УРСР, праворуч Д. Коротченко, секретар ЦК КП(б)У. Позаду – генерал А. Гречко, командував Київським військовим округом*

<sup>364</sup> Ця довідка була частково опублікована в збірнику: Киевщина в годы Великой Отечественной войны. – С. 215-227. Анонсований фрагмент вміщено на с. 218. Фотокопія документа була показана в телефільмі “Секретний тунель” з циклу передач “Искатели”, продемонстрованому російським каналом “Цивілізація” на замовлення ВАТ “Перший канал” у 2005 р.

<sup>365</sup> Київ у дні нацистської навали. – С. 239.

<sup>366</sup> Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М., 1997. – С. 373. Цікаво, що цей пасаж чомусь був вміщений в заключних розділах мемуарів Хрущова, а не в опису оборони Києва.

зації та член всесоюзного Політбюро Хрущов мав доступ до надсекретних партійних та розвідувальних матеріалів в архівах ЦК, МДБ та інших силових відомств, а, ставши в 1954 р. на чолі держави й розставивши на ключові посади у вищому керівництві відданих собі людей, взагалі зосередив у своїх руках всі важелі інформаційно-аналітичного контролю над життям країни<sup>367</sup>. Завдяки цьому, власне кажучи, він і зміг організувати підготовку знаменитої доповіді про злочини сталінського режиму, яка була виголошена на XX з'їзді КПРС. Не викликає сумніву, що Хрущов був найбільш поінформованою людиною у всьому Радянському Союзі щодо обставин знищення середмістя Києва. Але чи можна визнати його спогади абсолютно відвертими й правдивими? Враховуючи, що він був відповідальний за “масові порушення соціалістичної законності” в 1930-і рр. та “перегини” на початковому етапі війни, то міг говорити лише напівправду, приховуючи її за недомовками.

Проте навіть натяки й двозначні виправдовування можуть бути багатослівними. Якщо відволіктись від загальних фраз, зі слів Хрущова випливає, що персонального (тобто директивного) наказу на руйнацію центру Києва та його архітектурних пам'яток в тих екстремальних умовах офіційно не давалося або ж військове та політичне керівництво країни просто не встигло чи не мало можливості зробити відповідне розпорядження. Дійсно, згідно з оприлюдненими документами зв'язок Центру з підпільними київськими резидентурами та нелегальними партійними осередками перервався вже в перші дні окупації й відновився лише весною 1942 рр.<sup>368</sup>, а отже контроль за діяльністю конспіративних груп був втрачений впродовж кількох ключових місяців, коли в Києві були здійснені найбільш резонансні диверсії. Водночас в усіх цитованих вище свідченнях між рядками проступає завуальоване зізнання, що українська столиця була буквально нашіпована вибухівкою радянського походження (бо німці просто не встиг-

<sup>367</sup> Судоплатов П.А. Указ. соч. – С. 179.

<sup>368</sup> Втрата підпільними групами радіозв'язку з “Великою землею” восени 1941 р. перетворилась на справжню пошесть. Іван Кудря переправляв звіти про діяльність своєї групи виключно через кур'єрів, посилаючись на відмову акумуляторів для радіостанції. Посланці Центру змогли зв'язатися з ним особисто лише в травні 1942 р., буквально напередодні провалу резидентури. Підпільний міський ком. партії також відновив зв'язок з ЦК КП(б)У через зв'язкових лише в березні-квітні 1942 р. незадовго до розгрому своєї організації. Див.: Дубина К. В годы тяжелых испытаний. – К., 1962. – С. 140; Киевщина в годы Великой Отечественной войны. – С. 217, 222-223; Непокоренная земля Киевская. – С. 28, 165-166.

ли б здійснити таку грандіозну операцію за лічені дні; до того ж під час Київської битви вони постійно відчували нестачу військового спорядження), але залишені в місті підпільники просто не змогли чи не встигли скористатися цією вибухівкою в “належний спосіб”. Нагадаємо, що окупантам вдалося своєчасно розмінувати всю Володимирську вулицю та низку важливих громадських споруд на Печерську, зокрема будинок штабу Київського особливого військового округу (КОВО) на Банковій.

Поєднання всіх цих фактів породжує фантастичне, на перший погляд, припущення про якусь грандіозну за своєю безвідповідальністю недбалість підпільників, що обернулася пізніше справжньою катастрофою і до якої *формально ніхто не був причетний*. (Одразу спадає на думку нещодавня трагедія в Новобогданівці і зовсім свіжа у Лозовій під Харковом). На користь цієї версії начебто свідчить та обставина, що в секретних документах з партійних та відомчих архівів, які не підлягали розголошенню, не висувалося прямих звинувачень на адресу ...німців і навпаки сором'язливо підкреслювалося, що справжніх винуватців трагедії встановити ...не вдалося. Уявляєте, наскільки фальшиво, а головне смертельно небезпечно звучали подібні виправдання в роки сталінського правління? В той же час офіційна пропаганда, розрахована на простих людей, була сповнена гучних прокльонів і погромницьких закликів на адресу ...тих же німців. Подібну неймовірну комбінацію брехні і напівправди можна пояснити лише *одним єдиним способом*.

У наведених вище документах *de factum* мовчазно визнавалося, що мінування історико-архітектурних шедеврів Києва було здійснено радянськими спецслужбами (якби обстоювалася протилежна версія, тобто причетність німців, довелось б відповідати за недбалість). Водночас натякалося, що керівництво спецслужб не несе жодної відповідальності за негативні наслідки цієї операції (варварську руйнацію центру міста та історичних пам'яток), оскільки не володіє *вичерпними даними* про причетність до неї своїх підлеглих. Іншими словами, таким цинічним вивертом воно, з одного боку, зрікалося безпосередніх виконавців диверсій й виводило себе з-під удару, а з іншого, залишало питання про пошуки винних відкритим до тих пір, поки не відкриються нові обставини. Ці обставини, судячи з розтиражованих заяв “експертів”, й досі лишаються прихованими.

Вже у наш час науковці, які вивчали документи Галузевого архіву Служби безпеки України, а також Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України, Центрального державного архіву громад-

ських об'єднань України й Архіву Міністерства оборони Російської Федерації та підготували до публікації збірник документів радянських спецслужб “Київ у дні нацистської навали”, відмовились дати чітку відповідь, хто здійснював підпали і вибухи громадських будівель та історико-культурних пам'яток у середмісті Києва, пояснюючи це тим, що *у них немає подібних відомостей*<sup>369</sup>. Цю парадоксальну ситуацію можна пояснити хіба що послідовним відстоюванням корпоративних інтересів свого відомства та небажанням запропонувати вичерпні пояснення у справі хоча б найбільш відомих диверсійних груп, зокрема того ж таки Івана Кудрі та інших фігурантів, імена яких пролунали в гучних заявах (Карташов, Спановський тощо).

Але не все так погано. Деякі подробиці й факти все-таки впливли в призабутих публікаціях або знайшлися у давно припалих пилюкою архівних теках. Зрештою, було оприлюднено й низку раніше засекречених матеріалів, які дозволяють пролити світло на механізм використаної в 1941 р. згубної стратегії.

Ще 27 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком прийняли постанову “Про порядок вивозу і розміщення людських контингентів і цінного майна”, згідно з якою на Військові ради фронтів покладалася відповідальність за “приведення в повну непридатність шляхом руйнування і спалювання” народного надбання, що неможливо евакуювати, особливо при залишенні радянськими військами великих міст та адміністратив-

них центрів. Це розпорядження отримало кодову назву “Спеціальні заходи” й було деталізоване в директиві наркома державної безпеки СРСР В.М. Меркулова № 168 від 1 липня 1941 р. “Про завдання органів держбезпеки в умовах військового часу”, якою передбачалося фізичне знищення об'єктів промислового, господарчого, громадсько-політичного та культурного призначення. Реалізацію конкретних заходів доручалося спецслужбам. З цією метою 5 липня 1941 р. наказом НКВС СРСР за № 00882 була створена Особлива група при наркомі ВС СРСР на чолі з майором держбезпеки П.А. Судоплатовим. На пла-



П.А. Судоплатов

<sup>369</sup> Київ у дні нацистської навали. – С. 33.

ні спеціальних заходів ставився гриф “Д”, що означав їхній диверсійний характер.

Нині розсекречено технічні та організаційно-оперативні особливості “плану Д” стосовно найбільших міст РРФСР на випадок, якщо вони будуть захоплені ворогом. У Ленінграді до початку жовтня 1941 р. планувалося вивести з ладу 380 підприємств, а також “важливих споруд” і мостів шляхом “підготовки вибуху” або без використання вибухових засобів. Реалізацію цього плану відповідно до мандату Державного комітету оборони № 670 мали особисто контролювати заступник наркома Внутрішніх справ і член Військової ради фронту. Загальне керівництво спецзаходами покладалося на секретаря міському ВКП(б) О. Кузнецова і начальника УНКВС Ленінградської області П. Кубаткіна. Наказ про початок спецзаходів мав надійти у відповідний момент від Військової ради фронту.

Для забезпечення успішного проведення операції була розроблена стандартна процедура дій. Підготовка переліку підприємств у кожному районі міста доручалася трійці у складі першого секретаря райкому партії, начальника районного відділу НКВС і представника інженерних частин РККА. Безпосередня технічна підготовка на кожному великому підприємстві забезпечувалась своїми трійками у складі директора, секретаря партійного комітету і начальника секретного відділу. Контроль за своєчасним виконанням цих заходів покладался на райвідділи НКВС. Як бачимо, для успішної реалізації згаданих заходів запроваджувався чіткий принцип колективного керівництва і колективної відповідальності зверху до низу. Запам’ятаємо цей порядок надалі; він допоможе нам згодом реконструювати аналогічний розвиток подій в Україні.

Схожі заходи були заплановані і в Червонопрапорному Балтійському флоті, де передбачалося затопити або підірвати всі кораблі військового флоту, торгові, промислові й технічні судна на випадок втрати військових баз в акваторії Фінської затоки. Відповідне розпорядження було підготоване наркомом ВМФ М. Кузнецовим і начальником Генерального штабу маршалом Б. Шапошниковим й завізоване особисто Сталінім. Мінування мостів у Ленінграді забезпечувалося саперними та інженерними військовими частинами за вказівкою Військової ради фронту.

У Москві аналогічний план спеціальних заходів передбачав знищення аж 1119 підприємств, 412 з яких збиралися зруйнувати шляхом підризу, а решту шляхом механічного псування і підпалів.

Вирішення всіх організаційних питань покладалося на спеціальну комісію у складі заступника наркома внутрішніх справ І. Серова, секретаря Московського міського ВКП(б) Г. Попова, секретаря МК Б. Черноусова, начальника УНКВС М. Журавльова, начальника Головного військово-інженерного управління наркомату оборони Л. Котляра. Загальний контроль над здійсненням цих планів доручався наркому ВС СРСР Л. Берії та секретарю ЦК ВКП (б) О. Щербакову. Всю роботу “вибухової групи” забезпечував і організовував заступник начальника 2-го відділу НКВС СРСР А. Пономарьов<sup>370</sup>.

Крім суто військових об'єктів та мостів у Москві були заміновані Будинок уряду (пізніше Держплан), Большой театр, особняк Народного комісаріату іноземних справ на Спірідонівці, Колонний зал Будинку спілок (колишнє Дворянське зібрання), Будинок Ради міністрів, Гоззнак, готелі “Метрополь” та “Національ”, німецька кірха в Старосадському провулку, храм Василя Блаженного, Слоховський собор. Лунають щоправда заяви, що планувалося знищення не цілих будівель, а тільки окремих кімнат (приміщень!) в них, але ці виправдання можна назвати сміховинними. В фундаментах готелю “Москва” влітку 2005 р. було знайдено “порційний” заряд вибухівки воєнних часів, що дорівнював 1160 кг у тротиловому еквіваленті. Цієї вибухівки було достатньо, щоб підірвати цілу вулицю, а не лише окремих будинок. Завдані при цьому колосальні матеріальні та морально-психологічні збитки виявилися б не співставними з досягнутими результатами, а в тих випадках, коли йшлося про безцінні архітектурні шедеври, взагалі не виправдовувались жодною військово-політичною доцільністю.

В обласних центрах республіканського підпорядкування заплановані операції відрізнялися суттєво меншими масштабами, але порядок прийняття рішень і здійснення підготовчих робіт мали приблизно такий самий характер.

В *Запоріжжі* головним стратегічним об'єктом була гребля гідроелектростанції – знаменитого Дніпрогесу, яку підірвали 18 серпня 1941 р. Рішення про її руйнацію в разі прориву німців було прийнято постановою ГКО СРСР ще наприкінці липня; технічні приготування доручено представнику генштабу Б. Епову, який отримав особливі повноваження особисто від начальника інженерних військ РККА генерала Л. Котляра. Штаб Головного управління тилу Червоної Армії

<sup>370</sup> <http://chekist.ru/article/2219>; <http://www.fsb.ru/fsb/history/author/single.htmlid%3D10318158@fsbPublication.html>



забезпечив доставку в місто необхідного воєнного спорядження і саперів ще 2–4 серпня. Для мінування станції було виділено саперний батальйон. Оперативний контроль за виконанням завдання та координацію зусиль всіх її учасників здійснювали на місці начальник інженерних військ Південного фронту полковник А. Шифрін, член Військової ради фронту Т. Коломієць і начальник штабу фронту генерал Ф. Харитонов. Працівники Наркомату електростанцій і Дніпроенерго також залучалися до обговорення технічних питань на предмет виведення станції з ладу. Остаточне розпорядження, що уточнювало час вибуху, було надіслано 18 серпня головнокомандуючим військами Південно-західного напрямку маршалом С. Будьонним, після чого командир 157-го полку НКВС, який охороняв Дніпрогес, здійснив підрих. Всі розповіді про те, що знищення Запорізької електростанції було вчинено перевдягненими німецькими диверсантами або панічно налаштованими співробітниками НКВС без погодження з Військовою радою та штабом фронту є вигадкою<sup>371</sup>.

В Одесі план “спецзаходів” на випадок залишення міста розроблявся ще з середини липня 1941 р. начальником інженерних військ Південного фронту А. Хреновим при погодженні з секретарем Одеського обкому КП(б)У А. Колибановим, секретарем Одеського міськкому партії Н. Гуревичем, головою Одеського облвиконкому Н. Кальченком, головою міськвиконкому Б. Давиденком. Цей план передбачав знищення в основному військово-промислових і суто воєнних об’єктів, в тому числі 29 промислових підприємств, двох аеродромів та восьми портових об’єктів, а також виведення з ладу електростанцій, водогону, засобів зв’язку, рухомого складу залізниці, пекарень тощо і був затверджений командуючим Одеським оборонним районом (ООР) контр-адміралом Г. Жуковим, Військовою радою ООР у складі дивізійного комісара Ф. Вороніна, бригадного комісара І. Азарова з Головного політуправління НК ВМФ і першим секретарем Одеського обкому партії А. Колибановим. Всі підготовчі роботи з руйнування стратегічних міських об’єктів були проведені інженерними підрозділами Окремої Приморської армії.

Окреме спецзавдання доручено одеській резидентурі НКВС СРСР, очолюваної співробітником центрального апарату НКВС Во-

<sup>371</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/11730.html>,  
<http://zalizyaka.livejournal.com/11786.html>,  
<http://zalizyaka.livejournal.com/12087.html>

лодимиром Молодцовим. Вона мала здійснити масштабні теракти проти окупаційної адміністрації, здійснивши підриг радіофугасів у підвалах заздалегідь приготованих будинків, зокрема обласного Управління НКВС на вулиці Маразлієвській, 40. Проте на розвідувально-диверсійну групу Молодцова ("Форт") покладалося лише оперативне забезпечення операції (тобто своєчасно повідомити про розміщення в цих будівлях військових установ), в той час, як самі об'єкти були заміновані інженерним відділом Приморської армії, а технічний контроль ліг на плечі окремого радіотехнічного взводу 82-го інженерного батальйону. (Це був ще один "підрозділ спецпризначення", подібний до тих, що діяли вздовж лінії фронту на ділянках інших армій та напрямків). У результаті особняк на Маразлієвській, зайнятий під військову комендатуру, вибухнув після прибуття до нього високопоставлених румунських та німецьких офіцерів 22 жовтня 1941 р., але сигнал на підриг будівлі був надісланий з військово-інженерних з'єднань Південного фронту<sup>372</sup>.

Найбільш докладно в спеціалізованій літературі та мемуарах висвітлена історія мінування *Харкова*. Тут у період з 1 по 24 жовтня 1941 р. був облаштований вузол загородження (ВЗ), в створенні якого брала участь оперативна інженерна група (ОІГ) Південно-Західного фронту на чолі з полковником І. Старіновим під особистим керівництвом

начальника інженерного управління РККА генерал-майора Л. Котляра (запам'ятаємо це знакове ім'я, яке зустрілося нам вже тричі) і начальника інженерних військ Південно-Західного фронту генерал-майора Г. Невського. У підпорядкування Старінову направлено 15 офіцерів інженерних військ, 5 фахівців з оперативного навчального центру і спецрота під командуванням воєнінженера 2-го рангу В. Ястребова. ОІГ підпорядковувались все наявні фронтові інженерні частини (5 батальйонів), а також додатково саперні роти з трьох залізничних бригад НКО.



*Ілля Старінов*

<sup>372</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/10047.html>,  
<http://zalizyaka.livejournal.com/10252.html>,  
<http://zalizyaka.livejournal.com/10611.html>

З 1 по 4 жовтня 1941 р. ОІГ займалася рекогносцировкою місцевості, складанням плану мінування й отриманням вибухівки та підричних засобів. План вузла загородження був затверджений начальником інженерних військ Південно-західного фронту генерал-майором Г. Невським та командувачем південно-західним напрямом (і одночасно Південно-Західним фронтом) маршалом С. Тимошенком.

Фронт зміг виділити групі лише близько 100 тонн вибухівки, тоді як було необхідно втричі більше. Рота спецмінування одержала в Москві лише 30 радіокерованих об'єктних мін Ф-10, близько 1000 інерційних замикачів, 2000 електрохімічних замикачів ЕХЗ і електрохімічних підричників ЕХВ, а також 1200 різних підричників і замикачів сповільненої дії. Додатково на підприємствах Харкова було налагоджено виробництво корпусів об'єктних і протитранспортних мін (виготовлено 6 тис. штук), мін-сюрпризів МС-2 (2000 шт.). У масштабах цілого харківського ВЗ така кількість була замалою.

Граничний термін мінування спливав 25 жовтня. Всього за період 15–24 жовтня 1941 р. ОІГ Південно-Західного фронту у районі Харкова було встановлено близько 2000 мін сповільненої дії (в самому місті безпосередньо 162, включаючи Ф-10), зокрема близько 500 протитранспортних і 1500 об'єктних, близько 1000 мін-пасток, 30 тис. звичайних протитанкових і протипіхотних мін і понад 5 000 фальшивих мін. Основними ділянками мінування стали автомобільні дороги й залізничні колії, а також низка військових і цивільних аеродромів в Харкові та його околицях. В середині міста було заплановано мінування ряду віадуків, залізничного мосту, будинку штабу Харківського військового округу, нафтобази, кількох цехів Харківського електромеханічного заводу, і *єдиної* (sic!) цивільної споруди – будинку № 17 на вулиці Дзержинського (колишньої резиденції першого секретаря обкому партії, відомої як будинок Косіора).

Було використано 30 пристроїв Ф-10. Достовірно відомо, що 4 пристрої виявилися несправними вже на стадії їхньої перевірки. Якщо згідно з технічними рекомендаціями з одним зарядом вибухівки пропонувалося встановлювати 2 або 3 пристрої, то виявляється, що в Харкові було встановлено всього *від 8 до 13 радіомін* (sic!). Подібна практика (установка з одним зарядом двох-трьох Ф-10) підтверджується німецькими й фінськими документами. Також відомо, що радіоміни були встановлені на наступних об'єктах: Холодногорському віадуку (об'єкт № 1); Усовському віадуку (об'єкт № 2); залізничному мосту (об'єкт № 9); в будинку секретаря обкому партії (об'єкт № 5); в

будівлі штабу Харківського військового округу (об'єкт № 12); в диспетчерській з вузлом зв'язку аеродрому Цивільного Флоту (об'єкт № 7). Житлові квартали пристроями Ф-10, тобто радіомінами, не мінувалися, оскільки їх не вистачало навіть на військові об'єкти! Ця обставина видається дуже важливою при порівнянні з ситуацією, що склалася за два місяці до того в Києві.

Наслідки грандіозної операції з мінування Харкова та його околиць виявились невітшними. Ефект від затрачених зусиль був набагато менший, аніж очікувалось. Німцям вдалося нейтралізувати не менше 20 вибухових пристроїв Ф-10 (з 30!). Плюс 4 виявились несправними. Залишається 6 пристроїв. Якщо припустити, що в кожен заряд було вставлено по два-три пристрої, то виходить, що радянським військам вдалося дистанційно висадити лише три міни з восьми-тринадцяти встановлених в місті. У фінському Виборгу наприкінці літа 1941 р. з 25 радіомін вибухнули 17, а в Харкові з 30 пристроїв спрацювало лише 6. Це вказує на те, що німцям вдалося розгадати секрет радянської зброї спецпризначення і знайти ефективні засоби протидії їй. Слід додати, що німецькі сапери змогли також знешкодити велику частину звичайних протитанкових мін та інших вибухових засобів, які були зняті, складовані і згодом знову використані для мінування оборонних рубежів під Харковом в 1942 і 1943 роках. Ці дані залишалися засекреченими аж до останнього часу, оскільки демонстрували прорахунки оперативного планування та технічної підтримки операції<sup>373</sup>. Варто додати, що саме з цієї причини полковник Старінов так ніколи й не отримав генеральського звання і відзнаки Героя Радянського Союзу.

Наведені вище матеріали дозволяють скласти чітке уявлення про механізм і характер планування "спеціальних заходів", принципи відповідальності за їхнє успішне здійснення та персональний рівень задіяних виконавців, а також способи й терміни реалізації завдань (завчасно, перед відступом діючої армії та дистанційно в результаті диверсійної діяльності підпільних груп вже на окупованій території). Будь-які припущення про стихійний, безконтрольний та невідзвітний характер підготовки подібних заходів є повною нісенітницею, оскільки суперечать жорсткому принципу виконавчої дисципліни та єдиноначальності, притаманному для військової організації. Підсумувавши викладене, можемо перейти до реконструкції подій, що відбувались у Києві.

<sup>373</sup> <http://army.armor.kiev.ua/engeneer/xarkov.shtml>

## 16. РАДЯНСЬКІ ДИВЕРСАНТИ ТА НІМЕЦЬКІ МІНЗУХАБТЯЙЛЮНГИ

У популярній літературі на “воєнну тематику” неодноразово підкреслювалося, що цілковиту відповідальність за мінування Києва й невинуваті руйнації міста несуть виключно підрозділи НКВС, які робили свою підступну справу в умовах підвищеної секретності. Ці ідеї були вперше озвучені на Заході ще в 1950-х рр., зокрема колишнім службовцем однієї з районних управ окупованого Києва Н.Ю. Пушкарським: “Міни були закладені не лише в громадських будівлях, але і в деяких мешканевих домах. Робилось це так: якийнебудь відповідальний робітник НКВС, тікаючи на лівий беріг Дніпра, віддавав свою кімнату в розпорядження “спеціалістів”, які вносили туди кілька сулій з нафтою або бензиною і закладали міну”<sup>374</sup>.

Пізніше до цієї теми “творчо” долучився Анатолій Кузнецов: “До війни в Києві починали будувати метро, і тепер поповзли чутки, що то було не метро, а закладка жажливих мін під усім Києвом. Проте правдоподібнішими були запізнілі спогади про те, як ночами в двори заїжджали вантажівки, і люди у формі НКВС щось вивантажували в підвали. *Але куди в ті часи не приїжджали машини НКВС і чим тільки вони не займалися!* Хто й бачив щось з-за фіранки – волів не бачити й забути”. І трохи далі: “Безперечно одне: міни закладалися ґрунтовно, зважено, задовго до взяття німцями Києва і щонайменше в основній своїй частині мали систему підриву, яка дозволяла їх висаджувати вибірково і в намічений час. *Живі свідки, що бачили доставку вибухівки на вантажівках НКВС за місяць-півтора до вибухів.* Їм тоді і в голову не приходило, що це закладаються міни, тому що німці були далеко від Києва, а газети і радіо захлиналися, запевняючи, що Київ ні за що не віддадуть ворогу. Але, мабуть, органи безпеки краще розумілися в ситуації”<sup>375</sup> (курсив автора – Є.К.).

Як видно з наведеного уривку, А. Кузнецов послуговувався лише чутками й плітками, і, переказуючи їх, сам собі суперечив – “вціліли свідки”, але що то за свідки? Ті, що й носа боялися виткнути на двір і споглядали все з-за *фіранки*. Бачили якісь вантажівки? Але чому ті машини доконче мали належати НКВС? Будували дивне метро? Але нині відомо, що це була не підземка, а секретні тунелі під Дніпром (так зване “Будівництво № 1”), спроектовані за кілька десятків кіло-

<sup>374</sup> Пушкарський Н.Ю. Вказ. праця. – С. 171.

<sup>375</sup> Кузнецов А. Указ. соч. – С. 62, 65.

метрів від центру міста (в районі Оболоні та Жукова острова) у складі оборонних фортифікацій Київського укріпрайону, що належали до підлеглих НКО, а не НКВС<sup>376</sup>.

Як-то кажуть, страшний чорт в уяві. А далі, то ще більше. “За спогадами старожилів, в підвали відомого київського “хмарочоса” – будинку Гінзбурга на вулиці Інститутській, 16-18 (нині на цьому місці стоїть готель “Україна” – Є.К.) вибухівку в дерев’яних ящиках носили енкаведисти з своєї будівлі навпроти (колишнього Жовтневого палацу, зараз тут розташований Кінопалац – Є.К.), пояснюючи, що це вони неначе переховують архіви”<sup>377</sup>. Цю химерну “ретроспекцію” навіть коментувати складно, оскільки вона, власне, не підтверджена жодним доказом. Комуś із “доброзичливців” щось примарилося або “пригадалося” в останні роки, а легковіри починають сприймати це за чисту монету. Залишається лише дивуватися безапеляційним заявам окремих дослідників: “сьогодні вже документально встановлено: радіофугаси заклали співробітники НКВС”<sup>378</sup>. Де ці документи? Ким вони підписані? Про що в них йдеться? Якщо тут маються на увазі свідчення Кузнецова, то вони є анонімними і голосливими, а отже не мають доказової сили. (Про “свідків” штабу Спановського, Лутіна, Коваленка, Кучерука взагалі говорити зайве).

<sup>376</sup> *Дзивалтовский В., Павлик В., Нелина А., Нелин Е.* “Туннели под Днепром: без грифа “Секретно””. Див.: <http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/1/>;  
<http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/2/>;  
<http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/3/>;  
<http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/4/>;  
<http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/5/>;  
<http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/6/>.

Ця тема була порушена російською знімальною групою в телефільмі “Секретний тунель” в 2005 р. (див. прим. 364). На жаль, автори передачі висвітлили її в абсолютно спотвореному вигляді, без дотримання елементарних засад достовірності. Згідно з їхньою концепцією, в Києві перед війною було збудовано підземний урядовий центр з розгалуженою системою комунікацій, входи до яких знаходилися в адміністративних будівлях центральних кварталів міста. Саме це будівлі й стало основною причиною вересневих диверсій 1941 р., хоча насправді тоді постраждала переважно цивільна забудова. Залишається лише пошкодувати, що творці сумнівної сенсації змогли скористатися довірою членів київського історико-патріотичного клубу “Пошук”, які консультували передачу.

<sup>377</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/74728.html>

<sup>378</sup> Інтерв’ю з Д. Малаковим у телефільмі “Секретний тунель” з циклу передач “Искатели”, показаному російським каналом “Цивілізація” на замовлення ВАТ “Перший канал” в 2005 р.

Насправді, згідно з розсекреченими даними органи республіканської НКВС опинилися у вересні 1941 р. на межі повного винищення. Нарком внутрішніх справ УРСР В.Т. Сергієнко при наближенні німців до Києва не забезпечив своєчасну евакуацію апарату свого комісаріату, внаслідок чого близько 800 співробітників опинилися в оточенні, багато хто потрапив в полон, загинув або пропав без вісті. Сам Сергієнко проявив при цьому “розгубленість і боягузливість”, заявивши своїм підлеглим: “Я вам тепер не нарком, і робіть, що хочете”. Сергієнко переховувався на окупованій території кілька місяців, але, вочевидь, не для організації підпільної діяльності в радянському тилу. Деякий час він навіть перебував у полоні, але німці занадто пізно збагнули, хто потрапив до їхніх рук. Після виходу з оточення колишнього наркома врятувало від службової перевірки і неминучих репресій лише те, що він мав добрі стосунки з Берією й користувався його протекцією<sup>379</sup>. Сергієнко був позбавлений генеральського звання лише після смерті Сталіна, через неприязні стосунки з М. Хрущовим<sup>380</sup>. За родом своєї професійної діяльності він, звичайно, був чудово поінформований про обставини і характер мінування Києва, але жодним чином не міг бути причетним до здійснення відплатних акцій проти німців, оскільки через власні прорахунки і некомпетентність втратив контроль над спецзасобами і нелегальною агентурою.

Повідомлення про організацію партизанських і диверсійних загонів в прифронтовому Києві взагалі справляють враження повної плутанини, сум’яття і безладу<sup>381</sup>. Тому не доводиться говорити про чіткий і продуманий характер таємних заходів, спрямованих проти окупантів.

Що ж насправді відбувалося на території Київського укріпрайону в перші місяці війни?

6 липня 1941 р. ЦК КП(б)У та Військова рада Київського окремого військового округу сформувала штаб оборони міста<sup>382</sup>, куди увійшли представники військового командування Південно-Західного фронту

<sup>379</sup> *Петров Н.В., Скоржин К.В.* Кто руководил НКВД. 1934–1941. – М., 1999. – С. 378–380. Див.: <http://www.memo.ru/HISTORY/nkvd/kto/biogr/gb444.htm>

<sup>380</sup> *Хрущев Н.С.* Воспоминания. – М., 1999. – Кн. 1. – С. 325.

<sup>381</sup> “...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...”. Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт. сост.: *Югун А., Кентий А.* – К., 2006. – С. 17–19. Пор.: <http://www.army.lv/?s=1617&id=3561&c=0&p=2> (організація винищувальних батальйонів і рот спеціального призначення).

<sup>382</sup> Не плутати зі штабами Київського укріпрайону, Південно-Західного фронту, винищувальних батальйонів тощо.

полковник В.Д. Чернишов і начальник інженерної служби майор М.Д. Чукареєв, а також секретарі обкому та міськкому КП(б)У М.П. Мішин, Т.В. Шамрило, К.Ф. Москалець, голова облвиконкому Т.Я. Костюк, голова міськвиконкому І.С. Шевцов. Штаб розташовувався за адресою: вулиця Володимирська, 24 (наріжний будинок поруч з Південною брамою Національного заповідника “Софія Київська”), де нині встановлено меморіальну дошку. Саме цей штаб координував масштабну роботу з мінування промислових підприємств, залізниці, мостів і доріг, урядових та громадських споруд. При чому робилося це у повній погодженості з командуванням та політуправлінням Південного-Західного фронту та керівництвом ГВІУ РККА. Останнє, власне кажучи, й забезпечувало технічну підготовку операції та її виконання за допомогою своїх людських та оперативних ресурсів. Тут йдеться передусім про згаданий вище взвод спецпризначення № 11 на чолі з лейтенантом М.С. Татарським. Раніше вже вказувалося, що у цього підрозділу була власна вантажна техніка, а його бійці діяли переважно вночі, перевдягаючись у спецівки працівників комунгоспу. Але встеретися від допитливих очей й приховати військову виправку та незвичну поведінку, звичайно, було важко. Чи не звідси, часом, й тягнеться коріння всіх тих непевних чуток та домислів, що так натхненно переказав Кузнецов, а слідом за ним ціла когорта його прихильників та послідовників? Ну що ж, у страху очі великі.

За роз’ясненням сучасних фахівців з мінної справи підготовка “спецзаходів” здійснювалася на підставі суворо регламентованої процедури, що зводилася до *обов’язкової* (sic!) фіксації ходу виконаних робіт у вигляді письмового рапорту. Йдеться про складання службових документів або так званих формулярів встановлення об’єктних мін, що були потрібні для підтвердження правочинності та головне професійності дій виконавців на випадок виникнення непередбачених обставин. Принаймні так робилося в Харкові й відповідні формуляри, датовані жовтнем 1941 р., збереглися<sup>383</sup>. Схожа процедура повинна була застосовуватись і в Києві. Рішення про установку міни міг приймати лише офіцер інженерних військ, тобто людина з відповідною базовою підготовкою та професійними навичками, але аж ніяк не уповноважений слідчих органів НКВС, що такої підготовки не мав. До роботи з бойовими засобами допускався лише спеціально навче-

<sup>383</sup> <http://army.armor.kiev.ua/engeneer/xarkov.shtml>



ний особовий склад. У всіх випадках застосовувався стандартний порядок проведення саперних робіт: обов'язково фіксувалося місце встановлення міни, потім на неї складався формуляр, і насамкінець відповідальний офіцер мав довести його по службовій інстанції до *начальника інженерної служби армії або фронту включно*. До відходу військ місця розташування мін повинні були залишатись під охороною або спостереженням сапера, щоб уникнути нещасних випадків. Існували щоправда окремі розбіжності в обслуговуванні та підготовці до бойової дії цих пристроїв, але вони стосувались переважно їхніх технічних різновидностей (транспортні, сповільненої дії тощо). Слід відзначити, що радіофугаси в той час були настільки засекреченими, що позначалися в документах як “об’єктні міни сповільненої дії”, що ускладнює процес їхньої ідентифікації.

На жаль, жодних формулярів про мінування київських об’єктів не виявлено. Вони просто не збереглися, а точніше були знищені разом із оперативними документами штабу Південно-Західного фронту напередодні останнього бою цього з’єднання в урочищі Шумейкове<sup>384</sup>. Натомість оприлюднено свідчення колишнього начальника інженерної служби штабу оборони м. Києва майора М. Чукарева, що підтверджують причетність до мінування Києва саперних підрозділів Червоної армії. Йдеться про довідку під назвою “Інженерне забезпечення оборони Києва в 1941 р.”, яка була складена в липні–серпні 1942 р. в Москві: “На інженерний відділ штабу оборони міста Києва інженерним відділом 37-ї армії було покладено завдання замінювати найважливіші об’єкти міста, які супротивник може використати у своїх цілях. Цю роботу було виконано в масштабах, дозволених становищем того часу. Сотні мін вибухали з приходом частин німецької армії в місто Київ. Стіни й цілі будівлі па-



*Начальник інженерної служби штабу оборони Києва майор М.Д. Чукарев*

<sup>384</sup> Згадку про це знаходимо наприклад в: *Головченко І., Мусяченко О.* Золоті ворота. Чорне сонце. – С. 218-220. Жодних оперативних документів штабу Південно-Західного фронту після його перебазування з Прилук в Пирятин (17 вересня) розшукати не вдалося. Останній письмовий наказ по 5-й армії, котра дислокувалася поруч зі штабом фронту, був відданий ще 14 вересня (*Бьков К.* Величайшая военная катастрофа. Киевский “котел”. – М., 2008. – С. 315).

дали на голови німецько-фашистських загарбників. 18 вересня (sic! – Є.К.) було підірвано мости через р. Дніпро. О 14.40 того ж числа було підірвано останній, Ланцюговий, міст “Євгенії Бош”. Цим було відрізано можливість просування військ противника на схід через Київ. Протягом тривалого часу німці змушені були шукати шляхи відходу через р. Дніпро, що розтягувало його комунікацію”<sup>385</sup>. Чукарев також повідомляв, що “...всі інженерні заходи здійснювалися в тісному контакті з міським комітетом партії... Мінні поля створювалися всередині міста, на кладовищах, заводських дворах, площах, у парках і садах...”<sup>386</sup> Підкреслимо, що тут йдеться про звичайні засоби озброєння, тобто замасковані протипіхотні міни тощо.

Як бачимо, довідка має занадто формалізований характер, не містить жодної конкретики й схожа більше на відписку, в якій навмисно перебільшуються масштаби виконаної роботи. Це нагадує спробу ...виправдатись за низьку ефективність здійснених заходів та їхні непрогнозовані наслідки. Скоріше за все, вказана записка була підготована в ході службового розслідування, яке мало встановити справжні масштаби й причини жаклих руйнувань у Києві восени 1941 р. та знайти осіб, відповідальних за цей промах. Тут доречно згадати слова М.С. Хрущова, що ніяких офіційних розпоряджень та дозволів на проведення диверсій знайти не вдалося, а отже повну відповідальність за “промах” довелося нести майору М. Чукареву як безпосередньому координатору мінувальних робіт<sup>387</sup>. Саме тому, вочевидь, він перебував влітку 1942 р. в Москві, а не на фронті.

Подальша доля цієї людини нам не відома. Цілком можливо, що саме він або хтось із його підлеглих потрапили на очі Пантелеймону

<sup>385</sup> ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 372. – Арк. 22. Цит. за: *Гогун Олександр, Кентій Анатолій*. 1941: зруйнований Київ як частина тактики спаленої землі: нові документи // *Визвольний шлях*. – 2006. – Кн. 3. – С. 90. Див. також: “...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...” – К., 2006. – С. 83-84.

<sup>386</sup> *Полошко Г.* Мінні поля Києва: як свідчать архівні документи, німецько-фашистські окупанти не були причетні до руйнування Хрещатика, знищення Успенського собору... // *Хрещатик*. – 2005. – № 145. – 4 жовтня. – С. 10.

<sup>387</sup> Решта керівників штабу оборони Києва, які намагалися залишити місто з діючими частинами Червоної армії, загинули в “Баришівському котлі”: Т.В. Шамрило та І.С. Шевцов пропали безвісти в березанських болотах (за іншою, невідтвердженою версією, Шамрило був заарештований під час поліційної облави в Києві у березні 1942 р. і страчений; див.: Київ у дні нацистської навали. – С. 403), Т.Я. Костюк був розстріляний гітлерівцями під селом Черевками, а М.П. Мішин вбитий біля Борщева (Подвиг на віки. – С. 40-41). Доля полковника В.Д. Чернишова та К.Ф. Москальця лишається для нас невідомою.

Василевському під псевдо “Спановський” в спецрежимному таборі “Мінлагу” на Інті. (Згадаємо, що в аналогічному випадку наркома Військово-морського флоту М. Кузнецова врятувала від репресій за планування затоплення Балтійського флоту лише збережена ним телеграма за підписом Сталіна). Долю ще двох безпосередніх учасників мінування Києва вдалося з’ясувати буквально останнім часом. О.Б. Немчинський стверджував, що завдання на встановлення мін було поставлено уповноваженим від штабу Південно-Західного фронту полковником Кашниковим у присутності спеціаліста-мінера капітана Хиліякіна. М.С. Татарський називає останнього представником Генерального штабу Червоної армії від інженерних військ, уточнюючи, що він, “здається, загинув десь під Києвом”. Інші дані про цих людей, ба навіть їхні повні імена залишалися невідомими. Зараз цю прогалину можна заповнити.

Підполковник Кашников Віктор Мефодійович, заступник начальника інженерного управління Південно-Західного фронту, та капітан Юхим Степанович Хиліякін, помічник начальника 2-го відділу того самого управління, пропали безвісти в районі Пирятин-Лохвиці при виході з оточення між 13 та 17 вересня 1941 р.<sup>388</sup> Хиліякін, 1909 року народження, одружений, був уродженцем міста Актюбінська, в лавах Червоної армії перебував з 1929 р.<sup>389</sup> Загалом у зведенні про безповоротні втрати особового складу відділів та управлінь ПЗФ перераховується 16 чоловік, від заступника начальника управління та полкового комісара до військових інженерів та технічних інтендантів різного рангу. Ці матеріали, вочевидь, не повні, оскільки документ супроводжується поясненням: “повні дані не представлено через відсутність облікових даних з причини знищення їх при виході з оточення”. Варто нагадати про одночасне знищення технічної документації та обладнання інженерного управління. Разом з людьми пішли в небуття, скоріше за все, й оперативні матеріали, які з такою затятою відчайдушністю намагаються дістати у відомчих архівах окремі дослідники, але “...архіви для них виявляться або неприступними, або порожніми”. Та

<sup>388</sup> ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 818884. – Д. 47. – Л. 5. Пошукові дані отримані на російському сайті ОБД Меморіал obd-memorial@elar.ru (“Обобщенный банк данных, содержащих информацию о защитниках Отечества, погибших или пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период”).

<sup>389</sup> Там же. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Д. 23. – Л. 19 (наказ ГУК НКО № 0421).

чи варто повсюди вбачати лише підступи спецслужб чи змови мовчання?

Під час боїв у “Київському котлі” могла загинути більшість людей, так чи інакше причетних до мінування Києва. М.С. Татарський вцілів лише завдяки тому, що разом з полковником Голдовичем був залишений в ар’єргарді відступаючих радянських з’єднань для здійснення перших відплатних акцій і забезпечення відходу військ 37-ї армії, що обороняла Київ. Зокрема йому було поставлено завдання не допустити негайного форсування німцями Дніпра й максимально затримати налагодження ними переправ через річку. Ці завдання Татарський успішно виконав: гітлерівці не змогли скористатись навіть понівеченими опорами підірваних мостів. Та невдовзі лейтенант втратив доручену йому бойову техніку. “Мінна війна” в Києві закінчилася на незавершеному акорді. А пізніше почалося взагалі щось незрозуміле: вибухи лунали без чітко обумовленої системи і лише завдавали шкоди міському підпіллю. Хтось мав відповісти за цей промах.

Керівництву саперно-інженерних підрозділів РККА середньої та вищої ланки, причетних до мінування Києва, починаючи з націнжа 37-ї армії О.І. Голдовича і до націнжа військ Південно-Західного фронту генерал-майора Г. Невського та начальника ГВІУ наркомату оборони Л. Котляра, вдалося уникнути відповідальності, радше, пославшись на відсутність офіційних резолюцій з власними підписами. (Згадаємо знову слова Хрущова, що “подібних завдань київському підпіллю ніхто не давав...”). Проте шила в мішку не втаїш. Подейкують, що Голдович, який закінчив війну у генеральському званні, до кінця життя сильно нервував, коли йшлося про оборону Києва<sup>390</sup>. Цікаво відзначити, що в перші дні після визволення міста прискіпливі журналісти з’ясували, що над розмінуванням “на Хрещатику працює підрозділ Гольдіна”<sup>391</sup>. Вони не назвали звання й, очевидно, помили-

<sup>390</sup> *Полушко Г.* Мінні поля Києва... – С. 11. Уникаючи публічних заяв, О.І. Голдович все-таки вів відверті розмови на цю тему в колі своєї сім’ї. Відомо, що його син Олександр, потрапивши в середині 1980-х рр. в пермські табори за політичною статтею (спроба нелегального переходу кордону, зрада Батьківщині), охоче розповідав про причетність свого батька до мінування Хрещатику і Успенського собору своїм табірним товаришам. Один з них пізніше згадав про це в своїх мемуарах (*Куценко Г.* Дякую тюрмі. Спогади і документи. – К., 1998. – С. 122, 134). Цікаво, що там йдеться лише про закладку вибухівки, а не про підриг вказаних об’єктів.

<sup>391</sup> *Єрмілов В., Шаров А.* У визволеному Києві // Київська правда. – 1943. – № 4. – 10 листопада. – С. 4.

лись у написанні прізвища, але донесли до нас головне. 1943 р. пошук і знешкодження вибухівки в центрі Києва, скоріше за все, були доручені тим самим людям, що її встановлювали в 1941 р. Таку міру відповідальності могли обрати у вигляді особливо витонченої форми відплати за провал бойової операції. І йшлося не лише про докори сумління при спогляданні румовищ, в які перетворилися цілі міські квартали.

Безпосередніх виконавців, судячи з всього, чекало пізніше покарання за втрату контролю над бойовими засобами, прорахунки оперативного характеру тощо, тобто проявлену злочинну недбалість. Проте все ще відкритим залишається питання, на яке не зміг або не захотів відповісти і М. Хрущов: хто і з якою метою задіяв вибухівку в Києві, якщо це були не “партизани” і не ...німці. В популярній літературі та мас-медіа останнім часом активно розробляється тема, що за згадані диверсії відповідальна розвідувально-диверсійна резидентура НКВС, нібито спеціально залишена з цією метою в місті. На підставі відкритих джерел відомо, що подібних резидентур в Києві діяло принаймні дві – республіканська на чолі з лейтенантом держбезпеки І.Д. Кудрею (псевдонім “Максим”) та союзного підпорядкування, очолювана колишнім співробітником одного з відділів Воронежського УНКВС лейтенантом держбезпеки В.М. Карташовим (псевдоніми “Міхайлов”, “Коваленко”).



І.Д. Кудря

Проте жодна із згаданих груп насправді не мала серйозної мотивації й достатніх повноважень для здійснення відповідних операцій. На Кудря покладалася довготривала контррозвідувальна місія з агентурної розробки діячів українського націоналістичного підпілля. Більше того він влаштував свою нелегальну явку майже на самому Хрещатику, в горезвісному “будинку Гінзбурга”, який одним з перших злетів у повітря разом з усіма робочими матеріалами групи: документами, грошима, зброєю, раціями, шифрами. Зрозуміло, що версія про причетність Кудрі до терактів у середмісті звучить принаймні нелогічно.

Карташов перестав виходити на зв'язок з Центром ще напередодні вступу німців до Києва, 18 вересня. Керівництво НКВС марно нама-

галося зв'язатися з ним в грудні 1941 р.<sup>392</sup> Тим часом цей резидент легалізувався ...як заможний ресторатор і антиквар, влаштував на розі вулиць Фундуклівської (Леніна) та Івана Франка (будівля 32) великий універсальний магазин, в якому гендлював елітними товарами: золотими речами, діамантами, галантереєю, хутрами, килимами, картинами, справив собі розкішно обставлене 6-кімнатне житло на вулиці Рейтарській, де приймав у гості високопоставлених гестапівців та службовців жандармерії. Його діяльність в цей період більше нагадує обладнання тінювого дільця. В березні 1942 р. Карташов був заарештований за спекуляцію, але за якихось 10 днів за допомогою своїх впливових друзів звільнився<sup>393</sup>. В цей період його переслідування більше нагадували звичайний рекет. Розвіднику вдалося натуралізуватися як спадковому німецькому аристократу барону Мантейфелю (von Manteuffel) й отримати величезну спадщину в Берліні. Щоправда люди, яким доводилося стикатися з новоспеченим бароном, одразу починали підозрювати в ньому звичайного самозванця й афериста<sup>394</sup>. Важко сказати, що стояло за цією комбінацією: відверта авантюра чи невдала розробка розвідки. Зрештою 19 листопада 1942 р. "Коваленко-Мантейфель" був заарештований СД; в його справі додатково було затримано 214 чоловік (!). У матеріалах радянської розвідки Карташов фігурує як перевербований агент, оскільки аж до кінця війни перебував у порівняно м'яких умовах, утримувався в світлій камері, користувався книжками, друкарською машинкою, мав добре харчування.

Матеріали слідчої справи цієї людини залишаються засекреченими, хоча в пресі лунали міркування, що він постраждав внаслідок амбіційної боротьби всередині післявоєнного керівництва органів держбезпе-

<sup>392</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/50578.html>. Розвідувальні донесення до Центру почали надходити від Карташова-“Коваленка” весною 1942 р. (Київ у дні нацистської навали. – С. 265, прим. 7).

<sup>393</sup> *Войцеховский С.Л.* Киевский антиквар // Трест. Воспоминания и документы. – Канада, 1974. – С. 179-182.

<sup>394</sup> Його видавала “непородиста” зовнішність. Як пригадає один з очевидців: “Обличчя – не слов'янське, але й не витончене, яєсь, промайнула думка – “не баронське”... Так, не баронське, але все ж таки балтійське, чи то естонське, чи то латиське... Міцне, вольове селянське обличчя... Ні, не схожий цей барон на родовитого нащадка тевтонських лицарів...” (*Войцеховский С.Л.* Разговор с Опперпуготом // Трест. Воспоминания и документы. – Канада, 1974. – С. 174). Цікаво, що на Східному фронті в цей час воював тезка “київського барона”: барон Хассо-Еккарт фон Мантейфель (Manteuffel) (1897–1978), генерал танкових військ, після війни депутат бундестагу (1953–1957). Таким чином “легендування” резидента НКВС мало відверто нахабний характер.

ки<sup>395</sup>. Справа Карташова, скоріше за все, підпадала під визначення секретного наказу НКДБ УРСР від 16 жовтня 1943 р., де йшлося про провадження слідства щодо відступників та зрадників з числа агентури 4-го управління НКДБ УРСР<sup>396</sup>. За справжнє чи позірне співробітництво з ворогом В. Карташов був заарештований 30 листопада 1945 р. й після слідства у своїй справі засуджений на 25 років. З ув'язнення він кілька разів надсилав розпачливі листи на ім'я свого куратора П. Судоплатова, намагаючись полегшити своє становище. Показово, що як пом'якшувальну обставину він наводив приклади самовідданої боротьби з окупантами, до яких відносив ...диверсійні акти на Хрещатику: "саме моя група здійснила ті диверсійні акти в Києві, які приписували собі деякі працівники наших органів". Колишній резидент вважав, що всі обвинувачення на його адресу були інспіровані працівниками МДБ УРСР, які були зацікавлені затерти справу про ...катастрофічний провал діяльності спецслужб в окупованому Києві.

Варто зазначити, що під час війни куратором розвідувальної й диверсійної роботи в Україні від республіканського НКВС був майор ДБ С.Р. Савченко, який фактично очолював цей наркомат з другої половини вересня 1941 і аж до початку січня 1942 р. У нього могла бути вичерпна інформація про обставини "мінної війни" в середмісті Києва (пригадаємо хоча б звіт Савченка Хрущову від 4 грудня 1941 р.!) і потужні важелі, щоб контролювати витік небажаної інформації. Цій людині судилося здійснити блискучу кар'єру в спецслужбах СРСР і так само стрімко впасти із владного Олімпу. До квітня 1943 р. Савченко був заступником наркому ВС УРСР, з 1943 по 1949 обіймав посаду наркому – міністра Держбезпеки УРСР, з 1949 по 1953 був начальником зовнішньої розвідки. Дослужився до звання генерал-лейтенанта, був нагороджений багатьма високими орденами і відзнака-



*С.Р. Савченко  
(1904–1966)*

<sup>395</sup> <http://chekist.ru/article/2219>. Думка про невинність В. Карташова напевно підтверджується тим, що німцям так і не вдалося з'ясувати його справжнє ім'я та біографію. В середовищі київської агентури гестапо була поширена думка, що під цією машкарою приховувався секретний співробітник НКВС, латиш Едуард Оттович Опперпут (1894–1927), причетний до розгрому "Народного Союзу" Савінкова ("операція "Трест").

<sup>396</sup> *Югун А. Сталинские командос. – С. 47.*



*Антикварний магазин О. Коваленка  
(В. Карташова) в Києві*

Києві, місцеві чекісти намагалися використати результати розслідування на свою користь і навіть виставити себе як основних організаторів київських терактів. Проте розгляд справи кидав занадто похмуру тінь на їхнє відомство: наслідки вибухів були неспівмірні з досягнутими результатами. Тому, коли колишній резидент київського підпілля спробував приписати собі “епізод з Хрещатиком” як найбільше досягнення своєї нелегальної діяльності, він припустився величезної помилки. Післявоєнного часу знищення центральних кварталів міста почало сприйматися як ганебний промах спецслужб, що завдав величезних економічних та морально-політичних збитків і приніс лише одні прокляття з боку пересічних киян. Така оборудка не віщувала нагород, подяк чи бодай звичайного прощення за відступництво. Офіційна пропаганда навіть за застійних часів не наважувалась підносити Хрещатик як досягнення радянської військової стратегії й успіх комуністичного підпілля. До того ж Карташову просто не довіряли: він був скомпрометований підозрілими гешефтами з окупаційною владою.

“Промах з Хрещатиком” навряд чи залишився безкарним. Можна припустити, що слова М.С. Хрущова, що він не зміг знайти винних чи хоча б звичайних стрілочників, були лицемірними, оскільки він чудово усвідомлював і власну долю провини та відповідальності. Тому зов-

ми<sup>397</sup>. Саме Савченко міг отримати доручення першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова, “розібратися, хто там (у Києві) підривав і підпалював”, тим більше, що він був добре знайомий з останнім ще під час війни<sup>398</sup>.

Судячи з заяви Карташова, написаної влітку 1946 р. у внутрішній в'язниці МДБ УРСР в

<sup>397</sup> Петров Н.В., Скоркин К.В. Указ. соч. – С. 371-372. Пор.:

<http://www.memo.ru/HISTORY/nkvd/kto/biogr/gb433.htm>

<sup>398</sup> Див. службове листування С.Р. Савченка з М.С. Хрущовим в книзі: “...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...”. – К., 2006.



сім не дивно, що С.Р. Савченко невдовзі після смерті Сталіна потрапив у немилість, втратив свій пост і був переведений у резерв, а за кілька років взагалі звільнений у запас “за службовою невідповідністю”, хоча йому ледь виповнилося 50 років. У радянські часи це був звичний спосіб усунення людей, які забагато знали. Доля Карташова виявилася ще трагічнішою: він помер у Володимирській в’язниці в 1950 р. Чи були щирими його зізнання? Існували серйозні підстави сумніватись в їхній правдивості.

Радянське керівництво на той час вже володіло інформацією, що німці змогли переграсти їх у “мінній війні” восени 1941 р. Перші зразки надсекретної радянської зброї – об’єктні міни Ф-10 або радіоміни – через злочинну недбалість потрапили до рук ворога вже наприкінці серпня після захоплення фінськими військами Выборгу. Фінам вдалося знешкодити 8 мін, а одну вони підібрали ...просто загубленою. Знайдені прилади були ретельно вивчені фахівцями, що дозволило вже до 2 вересня 1941 р. підготувати вичерпні інструкції з їхнього безпечного знешкодження. Не пізніше середини вересня фіни передали своїм союзникам екземпляр інструкції разом з переліком робочих частот й потужностей сигналів, використовуваних для активації мін. Це дозволило німцям оперативно організувати службу радіопротидії. Для боротьби з радіомінами в навчальному саперному батальйоні особливого призначення (спецмінування) (Pi.-Lehrbatl.z.b.V. (f. Mineure)), дислокованому в Хьокстері на Везері, у вересні 1941 р. була сформована саперна рота прослуховування (Pionier-Horchkompanie (Pi.No.Ko.)), яка складалась з 4 взводів у складі 1 офіцера, 4 унтер-офіцерів та 40 рядових у кожному. До групи армій “Південь” був приписаний 2-й взвод під командуванням обер-лейтенанта Остера. Зрозуміло, що київський напрямок і Київ стали пріоритетними завданнями цього взводу<sup>399</sup>.

Увійшовши до Києва, нацисти вже знали про підготовані для них сюрпризи. Перші втрати від радіофугасів, зокрема загибель полков-

<sup>399</sup> Унікальні матеріали про перипетії мінної війни влітку-восени 1941 р. й тактико-технічні характеристики окремих видів озброєння, що супроводжуються прекрасним ілюстративним матеріалом и вичерпними посиланнями на спеціальні джерела, зібрані на сайті Ю.Г. Веремєєва і Ю.І. Мартиненка “Інженерне забезпечення Червоної Армії” (<http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>; <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>; <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr-2.html>). Там само підкреслено, що ця інформація отримана значною мірою на підставі німецьких джерел, оскільки радянські матеріали й досі залишаються засекреченими.

ника Зейдліца та саперів на Ланцюговому мосту, мали радше випадковий характер, пов'язаний з службовою недбалістю та особистою необережністю. Слід відзначити, що вже 22 вересня, тобто за кілька днів до початку перших вибухів на Хрещатику, командування 6-ї німецької армії, яка брала штурмом Київ, надіслало до 29 корпусу (окр. Іц/Кв.), розквартированого в Києві, наказ про “очищення міста від вибухових пристроїв і мін” (курсив автора – Є.К.)<sup>400</sup>. Це розпорядження пов'язують з секретною директивою ОКВ про таємну зброю Червоної армії, яка передбачала розшук і затримання радянських саперів-радістів спеціальної підготовки. Їх наказувалося негайно доставляти в Берлін літаком з персональним попередженням про це Гітлера. Невдовзі пошуки учасників мінування міста серед радянських військовополонених увінчалися успіхом. Був затриманий капітан Криворученко, інженер при штабі 147-ї стрілецької дивізії, який повідомив імена решти офіцерів, відповідальних за мінування, що перебували разом з ним у полоні<sup>401</sup>. Внаслідок цього нацистам вдалося виявити план розміщення вибухівки в громадських будівлях і розпочати їхню систематичне обстеження та розмінування<sup>402</sup>.

Таку ж інформацію з конфіденційного джерела отримав у грудні 1941 р. Нандор Феттіх: “Розповідали, що один російський офіцер прийшов і зізнався, що він керував закладенням мін, а потім розмінуванням”; “під будинок музею Леніна (вул. Короленка) також було закладено міну, але той будинок значився в числі тих споруд, розмінувати які зголосився добровільно офіцер, що керував встановленням вибухових пристроїв”<sup>403</sup>. У німецьких джерелах повідомляється, що цим загадковим офіцером виявився ...командир одного з взводів спецпризначення, вже відомий нам Борис Левченко (у Д. Малакова помилково названий Володимиром<sup>404</sup>). Завдяки його добровільній співпраці більшість (!) вибухових пристроїв була успішно знешкоджена, більше того за його наполяганням німецькі сапери працювали навіть вночі. Саме так були врятовані “будинок Червоної армії і флоту” (нині Київський Окружний Будинок офіцерів, вулиця Грушевського,

<sup>400</sup> Staatsarchiv Nürnberg, Bestand KV-Anklage usw., Nurnbg. Dok. NOKW 1323. Цит. за: *Круглов А.* Скільки євреїв було истреблено в Києві осенью 1941 р.? // *Голокост і сучасність.* – 2002. – № 2. – С. 8.

<sup>401</sup> *Полюшко Г.* Мінні поля Києва... – С. 11.

<sup>402</sup> Донесення про події в СРСР № 97 від 28.09.41 (ВАН. – R58/217. – Вл. 436-437).

<sup>403</sup> *Феттіх Н.* Вказ. праця. – С. 27-28, 40.

<sup>404</sup> *Немчинський О.* То хто ж висадив у повітря Успенський собор? – С. 85.

30/1), “територія монастиря” (тобто, забудова Верхньої лаври) і частина Zitadelle, тобто будівлі Старого Арсеналу<sup>405</sup>. Це повідомлення остаточно знімає питання, чи знали гітлерівці про радянські міни в Успенському соборі і як збиралися з ними обійтися. Погодьтеся, свідчення про нейтралізацію вибухівки повсюдно в місті разюче контрастує з нічим не підтвердженими припущеннями про “неизвлекаемость” такої вибухівки в Лаврі або “незнання” про неї окупантів.

Слід відзначити, що німцям вдалося досить легко знайти інформаторів серед місцевого населення, що повідомляли про підозрілі дії військового керівництва РККА напередодні здачі Києва<sup>406</sup>. Для цього виявилось достатнім призначити грошову винагороду, й охочі до неї почали буквально шикуватися в черги. Дійшло навіть до курйозів, що окупанти фізично не встигали фіксувати всіх повідомлень і тому були змушені запровадити спеціальні реєстраційні пункти<sup>407</sup>. Тому наївні твердження сучасних авторів, що німці не змогли врятувати Хрещатик через те, що не були заздалегідь попереджені про його мінування<sup>408</sup>, навряд чи заслуговують на довіру. Володимирську ву-

<sup>405</sup> Arnold K.J. Op. cit. – S. 52.

<sup>406</sup> Один з характерних випадків: коли німецькі квартир'єри пригледіли для штабу 29-го армійського корпусу приміщення готелю “Континенталь”, то мешканці сусідніх будинків повідомили їх, що він замінований більшовиками перед відступом, й ця споруда була призначена до ретельного огляду (Київ у дні нацистської навали. – С. 203). Очевидно, німцям вдалося успішно знешкودити вибухівку, оскільки 25 вересня (в розпал вибухів на Хрещатику!) в цьому готелі відбувалася нарада “всіх відповідальних за безпеку міста офіцерів”, на якій було прийнято рішення про відселення тієї ж ночі всіх жителів центру і організацію підризу “найбільшого обхвату по всій зоні пожарища” (XXIX.А.К./Іа, журнал бойових дій (20.9 – 19.11.1941): ВА-МА. – РН 24-29/9. Пор.: Arnold K.J. Op. cit. – С. 52.). Звідки з'явилися неймовірні дані про загибель в “Континенталі” аж 632-х вояків дивізії фон Гаммера (Головченко І., Мусієнко О. Золоті ворота. Чорне сонце. – С. 267), невідомо. За матеріалами київської преси, готель не був підірваний, а просто згорів через сильну пожежу (Сучасний стан місцевих підприємств Києва (За матеріалами доповіді голови відділу міських підприємств п. Ціпріановича) // Українське слово. – 1941. – № 74. – 4 грудня. – С. 3). Після війни будівля була реконструйована і нині в ній розміщується Національна музична академія України імені П.І. Чайковського (консерваторія).

<sup>407</sup> Arnold K.J. Op. cit. – С. 52, прим. 180.

<sup>408</sup> “Всі урядові споруди, культурні споруди, такі як музей Леніна, теперішній Будинок вчителя, Оперний театр, будинки НКВД, Кабміну, Верховної Ради – всі вони були заміновані. Німці їх розмінували, тому що знайшовся офіцер у полоні, який повідомив, що він знає про мінування таких споруд, а про Хрещатик не сказав. І тому ніхто не здогадався”, – авторитетно повідомляє Дмитро Малаков у телефільмі “Місто, яке зрадили”. Див.: <http://www.podrobnosti.com.ua/projects/2008/11/06/564885.html>

лицю чи аристократичні Липки вони ж встигли забезпечити від руйнувань!

Із зізнання начальника розвідувального відділу 29-го армійського корпусу Герхарда Шірмера, “ми як офіцери розвідки були *своєчасно* інформовані про те, що в Києві слід зважати на ці вибухи”<sup>409</sup> (курсив автора – Є.К.), тобто “мінна війна” в Києві не застала їх зненацька. Відповідна інформація в ході спеціальної наради була доведена до відома всіх дислокованих у Києві корпусних і дивізійних відділів розвідки, а також представників саперних військ, СД, поліції, ГФП, рейхсміністра окупованих східних областей і рейхскомісара України. Це різуче контрастує із заявами сучасних дослідників, що німці не здогадувалися про мінування Хрещатика! Досить уважно переглянути військову хроніку чи фотознімки, зроблені в епіцентрі диверсій в середмісті, щоб помітити дивовижну узгодженість дій та завбачливу підготовленість до “сюрпризів” “нічого невідаючих” окупантів. Шірмером вибухи розглядалися як “*планомірно здійснювані військово-політичні акції*”. Свідок уникає прямо говорити про призвідців цих акцій та їхню політичну мету, але з його пояснень випливає, що йшлося про створення “сприятливих умов” для “евакуації” євреїв. За цим евфемізмом, власне кажучи, проступав диявольський розрахунок скористатися “саботажем” як зручним приводом для масових екекуцій.

Можливо, більше про механізм цієї грандіозної провокації міг би розповісти Борис Левченко, який, за свідченням Н. Фетгіха, видав німцям план мінування Києва і брав участь у знешкодженні вибухівки. Він міг бути в курсі того, що насправді відбувається на Хрещатику, але його доля залишається для нас невідомою. Втім, оскільки існував наказ Гітлера про доставку всіх саперів-радистів спеціальної підготовки в Берлін, то, скоріше за все, сліди цієї людини губляться в надрах нацистських відомств столиці Рейху. Єдине, про що можна говорити з впевненістю, – це те, що Левченко погодився піти на співпрацю з німцями й надав їм вичерпні свідчення про технічні параметри найсекретнішої радянської зброї. Зрештою, у німців в цей час вже було кілька подібних джерел інформації: рекомендації про правила використання й знешкодження радянських радіомін, повідомлені в листі з фінсько-

<sup>409</sup> Boll B., Safrian H. Auf dem Weg nach Stalingrad. Die 6. Armee 1941/42, in: Heer H., Naumann K. (Hg.). Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. – Hamburg, 1995. – С. 278. Цит. за: *Круглов А.* Скільки євреїв було истреблено в Києве осенью 1941 г.? // Голокост і Україна. – 2002. – № 4. – С. 7.

го Генштабу від 3.09.1941 р., екземпляр радянської інструкції з використання міни Ф-10 з переліком її робочих частот і потужності сигналів, отриманий не пізніше середини вересня<sup>410</sup>. Завдяки цьому вже 30 вересня 1941 р. у частини Вермахту була розіслана німецька пам'ятка Wa.Pruef 7 щодо



*Німецькі сапери біля винесених з будинку музею Леніна ящиків з радянською вибухівкою та радіокерованими пристроями*

нейтралізації радіомін. Виникає цілком закономірне питання: чи могли радянські сапери ефективно використовувати цю зброю після вказаної дати?

Крім служби радіопротидії були організовані спеціальні підрозділи пошуку мін або так звані мінзухабт'яйлонги (О. Немчинський називає їх «сапери-піонірен»<sup>411</sup>, проте за свідченнями сучасників подій німецьких «шукачів мін» величали саме «мінензухерами»<sup>412</sup>; «pionier» з німецької перекладається просто як «військовий інженер»), які розшукували та знешкоджували залишені вибухові пристрої. Саме вони брали участь у розмінуванні музею Леніна й інших київських споруд, а також ... в організації горезвісних відсічних вибухів, закладаючи в стіни приречених будинків шашки трофейного толу<sup>413</sup>. Їхня справжня роль в епопеї «порятунку міста від ворожої вибухівки» залишається ще не розкритою.

Події, що розгорнулися в Києві 24–28 вересня 1941 р., досі не отримали об'єктивного, неспотвореного емоціями висвітлення. Ця тема потребує окремого ґрунтовного дослідження, але вже зараз можна запропонувати кілька промовистих висновків та спостережень.

<sup>410</sup> Див. матеріали Ю.Г. Веремєєва про об'єктну міну Ф-10 (прим. 360).

<sup>411</sup> Немчинський О. То хто ж висадив у повітря Успенський собор? – С. 85, 87.

<sup>412</sup> Гартимів М. Вказ. праця. – С. 120.

<sup>413</sup> Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 225-226.

1. Німецька сторона змогла убезпечити від руйнації елітні квартали міста, розташовані на Печерську і в Липках, вздовж бульвару Шевченка та Володимирської вулиці тощо, які були пристосовані нею для компактного поселення особового складу і як приміщення для адміністративних органів. (Німці повністю заселили вулиці Катериненську, Левашівську, Банкову, Виноградну, частково – Енгельса, Круглоуніверситетську, Жовтневої революції, Кірова, Урбановича, а також Тимофіївську і Безаківську).

2. Більша частина зруйнованої забудови Хрещатика була знищена не мінами чи підірваними пристроями, а катастрофічною пожежею, при чому німці самі скористались для зупинки вогню так званими відсічними вибухами. Нандор Феттіх прямо заявляє: “Німці, як ми дізналися, наказали зруйнувати будинки на центральних вулицях. Вони хотіли зупинити [в такий спосіб] вогонь, що знищував цілі квартали”<sup>414</sup>. Киянка Ірина Хорошунова пригадує, як “один за одним називали номери будинків, котрі німці збираються підірвати, щоб зупинити пожежу: 12-й номер на Прорізній, 7-й номер на Пушкінській... Німці в зону пожежі нікого не пускали. Й ніхто не знає, що вони там робили, *гасили вогонь або палили*” (курсив автора – Є.К.)<sup>415</sup>. Крім того, свідки запам’ятали, що вогонь поширювався з горищ, де радянським командуванням були нерозважливо складовані пляшки з легкозаймистою речовиною (“коктейлем Молотова”) для ведення вуличних боїв<sup>416</sup>.

<sup>414</sup> Феттіх Н. Вказ. праця. – С. 27.

<sup>415</sup> Хорошунова І. Киевские записки. – Л. 78; *ее же*. Первый год войны. – С. 51.

<sup>416</sup> “На верхніх поверхах й горищах було приготовано чимало ящиків боеприпасів і протитанкових пляшок із запалювальною сумішшю... Тепер, коли до них підбивався вогонь, ці ящики бухкали з важким характерним вибухом-зітханням, обливаючи будівлі зливами вогню. Це й доконало Хрещатик” (Кузнецов А. Указ. соч. – С. 61).

Один із очевидців пригадав своє дитяче враження: “Вогонь переходив з будинку до будинку, підійде до стіни – вибух, горить. Тобто міни були між стінами. І отак горіло” (Малаков Д. Київ. 1939–1945. Post skriptum. Фотоальбом. – К., 2009. – С. 69). Цілком зрозуміло, що тут спостерігалися не вибухи, а самодетонація вогнєнебезпечних легкозаймистих речовин через поступове поширення пожеж і високу температуру.

Ірина Хорошунова звернула увагу, що у напізруйнованому будинку консерваторії в Музичному завулку (нині це сквер, розташований на парному незабудованому боці вулиці Прорізної нижче вулиці Б. Грінченка, за півтора метра метрів вище епіцентру вибухів) частково вцілило приміщення ...на першому поверсі – нижній вестибюль, в якому залишилися неушкодженими вішалки з гардеробу, ряди крісел й навіть ...настінні дзеркала. А на горішньому поверсі “одна з гардин обгоріла зверху, а потім, мабуть, згасла й залишилася висіти напів-

Забувають також про те, що з боку німецького командування існували спеціальні застереження щодо гасіння пожеж<sup>417</sup>, хоча водопостачання в місті згідно з даними міськуправи було відновлено вже 26 вересня<sup>418</sup>.

3. Масштаби і розвиток руйнувань охарактеризовані неточно: зокрема, готель “Континенталь” залишався неушкодженим ще ввечері 25 вересня і в ньому відбувалася нарада “всіх відповідальних за безпеку міста офіцерів”, на якій було вирішено для боротьби з вогнем здійснювати противибухи. Тотальні відселення мешканців і нищення забудови центральних вулиць розпочато у ніч проти 26 вересня<sup>419</sup>. Проте навіть після катастрофічної пожежі середмістя не перетворилося на цілковиту пустку. В жовтні 1941 р. на Хрещатику і прилеглих вулицях відновила свою діяльність низка громадських установ (міський банк, відділення “Просвіти”, центральний ринок, ломбард, готелі, навіть книгарні і антикварні крамнички!), а нового нищівного плондрування історичний центр міста зазнав в жовтні 1943 р. Крім того ігнорується факт, що чимало колишніх адміністративних споруд (Верховна

---

спаленою” (*Хорошунова И.* Киевские записки. – Л. 94; *ее же.* Первый год войны. – С. 60).

За свідченням Д. Малакова, один із знайомих його сім’ї залишився в пожежному будинку на Інститутській вже після його відселення, заснув й “прокинувся лише тоді, коли завалився палаючий дах, і ось-ось мала впасти стеля” (*Малаков Д.* Кияни. Війна. Німці. – К., 2008. – С. 225).

Ще одне абсолютно шокуюче свідчення – у вцілому (sic!) будинку міського ломбарду, розташованому за тією ж знайомою адресою Музичний завулок, 3 “виявлено різних речей, залишених під заставу, на 497 тис. крб.”, тобто вогонь, власне, не зачепив нутроців споруди. Як з’ясувала невдовзі міськуправа, будівля потребувала відносно недорогого ремонту, що полягав у “збудові [нового] даху, вставленні вікон” (ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 108).

<sup>417</sup> Попри прохання генерал-квартимейстера Вагнера начальник Генштабу сухопутних військ Вермахту Ф. Гальдер заборонив використовувати для рятувальних робіт у Києві спецпоїзд, пославшись на потребу присутності його в іншому місці. Див.: *Гальдер Франц, ген.-полк.* Военные дневники. Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск. 1939–1942 гг. – М., 1971. – Т. 3. – Кн. 1 (22.6.1941–30.9.1941). – С. 377, 379, прим. 7. У директиві ОКВ від 7 жовтня 1941 р. висувалася категорична вимога не ризикувати життям німецьких солдат заради порятунку радянських міст від пожеж (Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М., 1985. – С. 300-301).

<sup>418</sup> Сучасний стан місцевих підприємств Києва (за матеріалами доповіді голови відділу міських підприємств п. Ціпріановича) // Українське слово. – 1941. – № 74. – 4 грудня. – С. 3.

<sup>419</sup> *Arnold K.J.* Op. cit. – С. 52.

Рада, Кабмін, будинок ЦК) розбиралися самими німцями під різними пропагандистськими приводами<sup>420</sup>.

4. Кількість жертв “мінної війни” в центрі Києва як з боку цивільного населення, так і німців *чому* не підраховані навіть приблизно (розходження цифр окремих версій в десятки разів!), хоча окупанти вели ретельні підрахунки всіх своїх бойових та побіжних втрат. З іншого боку, існують дані, що відомчі будинки на Хрещатику були повністю відселені ще влітку 1941 р. У німецьких зведеннях про втрати командного складу Вермахту та військ СС відсутні дані про загибель під час вибухів 24–28 вересня 1941 р. в Києві армійських та поліцейських чинів вищого та середнього рангу<sup>421</sup>. Інформація про загибель під час теракту першого коменданта Києва генерал-лейтенанта Йеско фон Путткамера, командира 454-ї охоронної дивізії (Sich.Div. 454) генерал-лейтенанта Рудольфа Крантца, начальника фельдкомендатури 195 генерал-майора Курта Ебергарда, командуючого 6-ї армії Вермахту, що штурмувала Київ, генерал-фельдмаршала Вальтера фон Рейхенау та інших офіцерів виявилася звичайною містифікацією<sup>422</sup>.

У випадку з центральними районами міста дослідники свідомо збиваються на якусь ірраціональну логіку – буцімто колосальні зусилля диверсійних груп були спрямовані не на вирішення завдань виключно воєнного характеру, а на абсолютно другорядні цілі психологічного впливу – передусім на залякування мирного населення, яке постраждало від вибухів найбільше, та пробудження в нього ненависті до німецьких загарбників. Певна річ, що мотивація подібних дій досі не отримала задовільного пояснення, окрім брутальних висловлювань на адресу психічної адекватності та розумових здібностей виконавців. Зрозуміло, що подібні оцінки й висновки навряд чи можуть вважатися переконливими без серйозних доказів.

<sup>420</sup> За свідченням Докії Гуменної, вже 22 вересня 1941 р. німці виймали міни з університету, Софії, Андріївської церкви, музеїв, 23 – штабу Київського військового округу, а палац Верховної Ради і будинок ЦК КП(б)У цілковито ігнорували (*Гуменна Докія*. Вказ. праця. – С. 140-141). “Один з співробітників штабу Розенберга в досить одвертій формі виправдовував цю руйнацію. – Ця будова, – казав він, дає небажане для нашої пропаганди уявлення про радянську архітектуру” (*Гіляров С. Архітектурні втрати Києва // Київська правда*. – 1944. – № 46. – 5 березня. – С. 2).

<sup>421</sup> <http://www.proza.ru/2008/12/21/487>

<sup>422</sup> Про загибель Путткамера і Рейхенау під час вибуху комендатури на Хрещатику згадується в книзі: *Головченко І., Мусієнко О. Золоті ворота. Чорне сонце*. – К., 1981. – С. 402.



5. На безлічі свідчень спостерігається прямий взаємозв'язок нищення Хрещатика з так званими відплатними заходами (*Vergeltung*) стосовно єврейського населення. Найяскравіший приклад цілеспрямованого застосування цієї тактики – раптове (!!!) припинення вибухів 28 вересня 1941 р. напередодні масової страти євреїв у Бабиному Яру й заяви в окупаційній пресі 29 вересня, що всі винні *вже встановлені й покарані*<sup>423</sup>. Показовий коментар про призвідців і винуватців руйнації Хрещатика, відмічений духом нацистської пропаганди, був розміщений в часописі “Український вісник”, що виходив в Берліні<sup>424</sup>.

Виходячи зі сказаного, можна стверджувати, що ні тактичних, ні стратегічних переваг мінування Києва радянському командуванню не принесло. Зі свідчень М. Татарського взагалі випливає, що після оточення та розгрому 37-ї армії її інженерно-саперні підрозділи повністю втратили контроль над радіокерованими вибуховими пристроями й просто не мали змоги ними скористатись<sup>425</sup>. Більше того дані про застосування радіомін виявилися перебільшеними. Їхня надійність була настільки недостатньою, що, як вже повідомлялося вище, до заряду вибухівки на кожному об'єкті рекомендувалось приєднувати одразу 2-3 апарати Ф-10. В той же час цих приладів на озброєнні Червоної Армії хронічно не вистачало: за свідченням І. Старінова, на мінування

<sup>423</sup> “Палії і терористи викриті і понесли заслужену кару” (*Воля М. Сталінська “любов” до людей // Українське слово. – 1941. – № 18. – 29 вересня. – С. 1).*

<sup>424</sup> “Хрещатик була краща частина міста, її населяли жиди. В мирний час тут вони спекулювали, а вночі проводили в веселих оргіях. І коли настав кінець такому життю, вони в передсмертній агонії вирішили помститися над народом” (*На Батьківщині... // Український вісник. – 1942. – № 12. – 13 червня. – С. 3).*

<sup>425</sup> Альтернативну версію подій запропонував свого часу І.Н. Колесник, який також вважав, що до диверсії на Хрещатику були причетні сапери 37-ї армії, але самі вибухи були влаштовані спонтанно, без жодних узгоджувальних команд і даних візуального спостереження. Піти на такий крок бійці були змушені, потрапивши в оточення до так званого “Баришевського котла” під Переяславом-Хмельницьким й опинившись перед загрозою втрати бойової техніки (пригадаймо згадку “якогось болота” в спогадах М. Татарського). Подібне рішення, мовляв, і стало справжньою причиною невинуватених руйнувань центру міста, від яких в першу чергу постраждала підпільна група І. Кудрі. Ця версія ґрунтувалася виключно на мемуарах О.Б. Немчинського та В.К. Харченка й вибіркових даних про вибухові пристрої сповільненої дії. Її помилковість була зумовлена відсутністю точної інформації про технічні принципи роботи інженерних боеприпасів РККА (міни сповільненої дії активізуються за допомогою електрохімічних підричників або замикачів, а не радіосигналу). На жаль, трагічна загибель перешкодила С.М. Колеснику викласти свою точку зору в окремій роботі.

всього Харкова “радіомін видали тільки *тридцять штук*”<sup>426</sup> (курсив автора – *Є.К.*), з яких 4 виявились несправними, тобто реально за допомогою цих засобів вдалось замінувати лише від 8 до 13 об’єктів. Для порівняння, у фінському Виборгу було встановлено 25 приладів Ф-10, що означало мінування приблизно такої ж кількості споруд. Ситуація в Києві навряд чи могла суттєво відрізнитися від попередніх.

Це означає, що у ГВІУ просто не було “зайвих” спецзасобів, щоб “начинювати” ними в Києві не стратегічні військові або суспільно-політичні об’єкти, а звичайні житлові будинки. Їх заледве могло вистачити на той перелік, що згадується в спогадах Татарського та Немчинського (блокпост і залізнична станція Пост-Волинський, набережна біля Поштової площі, Дарницький залізничний міст, узвіз до мосту і міст імені Євгенії Бош, будинок ЦК КП(б)У, філіал музею Леніна, управління НКВС в Жовтневому палаці, узвіз до Дніпра в районі нинішнього обеліска Слави, Дума (міськвиконком), Будинок оборони, цирк, Держбанк, Оперний театр, Будинок офіцерів, Верховна Рада, Раднарком, Києво-Печерська лавра). Тут доречно навести слова з німецької інструкції про радянські трофейні міни й підричники, складеної наприкінці 1941 р.: “Впадає в очі, що всі зняті до цих пір пристрої дальнього займання, за винятком одного, не знімалися в громадських будівлях і (житлових) будинках”<sup>427</sup>. Цим винятком у Харкові виявився так званий “будинок Косіора” за адресою вул. Дзержинського № 17, особняк, збудований для колишнього секретаря обкому й переданий перед війною дитячому садку. Більшість споруд невійськового призначення на окупованій території була замінована звичайними підричними засобами (протипіхотні міни, фугаси тощо) або так званими об’єктними мінами сповільненої дії (МСД), в яких застосовувались механічні детонатори.

Це дозволяє абсолютно по-новому поглянути на трагічну долю пам’ятників історичного центру Києва та Успенського собору зокрема.

<sup>426</sup> *Старинов И.* Записки диверсанта. – С. 207.

<sup>427</sup> Merkblatt über russische Spreng- und Zündmittel, Minen und Zunder. Oberkommando des Heeres. – S. 180. Az.34 d16/4f АНА Рі.Аbt. (Zn 5) Ia2 Nr.1/42. Berlin, 1.1.1942. Цит. за: <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>. Переклад Ю.Г. Веремєєва трохи неточний.

## 17. РАДІОМІНА: PRO ET CONTRA

За висновком Ю.Г. Веремєєва, колишнього офіцера інженерних військ, радіокеровані міни Ф-10 призначалися для мінування лише таких стратегічно важливих об'єктів, збереження яких з військової точки зору залишалось *доцільним* аж до останньої миті, проте залишати які для ворога неушкодженими було *категорично неприпустимим*. Йдеться, зокрема, про інженерно-комунікаційні споруди (мости, віадукі, проїзди, тунелі, дамби, залізничні вузли) та господарчі і допоміжні об'єкти (гідротехнічні споруди, насосні станції, нафтобази, пункти управління польотами на аеродромах, ангари, ремонтні майстерні, ємності для пального, електричні силові агрегати великих електростанцій (водяних і парових турбін, генераторів), промислові підприємства, шахтні споруди, вузли радіо- і телеграфного зв'язку), а також громадські будинки, придатні для використання під штаби та установи ворожої армії або як казарми<sup>428</sup>. При чому нанесення противнику втрат у живій силі внаслідок подібної операції розглядалось лише як *побічний* результат спланованих диверсій.

У випадку з Успенським собором головною метою радянського командування, на думку більшості дослідників, чомусь визнається заповідання нацистам максимальної шкоди саме у фізичному вимірі. Як відзначав все той же Ю.Г. Веремєєв, політичні та ідеологічні пристрасті затьмарюють тут розум та почуття міри. *Якщо храм планувалося підірвати саме з означеною метою, то це потрібно було робити вже в перші дні окупації, доки німці не розгадали цього задуму й не вжили відповід-*



Оглядний майданчик після вибуху  
20 вересня 1941 р.

<sup>428</sup> <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>

них заходів безпеки. В Лаврі й справді були заміновані окремі споруди, з яких відкривалися мальовничі краєвиди на Дніпро або в яких містилися безцінні історичні та художні колекції, що могли привабити численних роззяв та ...мародерів. Однак при цьому якимось забувається, що на Оглядовому майданчику було підірвано не випадкових відвідувачів чи трофейну команду, а спостережний пункт і артилерійську позицію з зенітною гарматою, що контролювала дніпровське лівобережжя й вела прицільний вогонь по відступаючих частинах Червоної армії. Під час мінування цього місця розрахунок робився на вдале і стратегічно вигідне з військової точки зору розташування майданчика, а зовсім не на віддалену перспективу появи тут високопоставлених нацистів. Слід додати, що підготовка до диверсії була здійснена настільки досконало, що будинок, який стояв впритул до епіцентру вибуху (корп. № 30), практично не постраждав; цілими лишилися й мурування його підвалів<sup>429</sup>. Збереглося також кілька унікальних знімків, з яких видно, що вибух мав направлений характер і завдав руйнувань лише підпірній стіні та її парапету.

Інформація про те, де була схована вибухівка, лишається вкрай суперечливою. З одного боку, існують свідчення, що німці були завчасно попереджені про неї (щоденник німецького офіцера зі штабу 29-го армійського корпусу, доповідна В. Маєвського, рапорт Дітріха Роскампа)<sup>430</sup>. Дійсно, "сюрприз" вагою від кількох центнерів до кількох тон вибухових речовин – це не голка в стозі сіна. З іншого боку, лунали завіряння, що "сапери обшукали весь (прилеглий – Є.К.) р[айо]н, але вибухових речовин не знайшли"<sup>431</sup>. Остання заява, очевидно, повторює слова зацікавлених служб, які намагалися уникнути відповідальності за виявлену недбалість. В. Маєвський стверджує, що огляд приміщень мав поверховий характер й здійснювався особами без від-

<sup>429</sup> Йдеться про двоповерховий будинок колишньої ключні та іконописної школи. Будівля збудована в 1880–1883 рр. за проектом архітектора В.І. Сичугова (*Сіткарьова О.В.* Архітектура Києво-Печерської лаври... – С. 142). Нині тут розташовані творчі майстерні Київської спілки художників. Про унікальні триярусні підвали цієї споруди див.: *Головатенко Ю.Г.* Підземна частина ключні та іконописної школи. Деякі факти з історії спорудження // *Могилянські читання.* 2005. – К., 2006. – С. 94-104.

<sup>430</sup> Київ у дні нацистської навали. – С. 206; ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 27; ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 41-42.

<sup>431</sup> Київ у дні нацистської навали. – С. 206.

повідної підготовки<sup>432</sup>. Однак згідно з рапортом Д. Роскампа, вибухівку було знайдено саме в тих місцях, про які попереджали місцеві жителі – у підвалах музею, зокрема 8-го корпусу<sup>433</sup>.

Скидається на те, що німцям, дійсно, вдалося знайти небезпечні схованки в кількох корпусах, але вони виявилися лише відволікаючими, на зразок “міни-блесни”, встановленої в особняку секретаря ЦК КП(б)У в Харкові<sup>434</sup> і тому не сприймалися всерйоз. Характер завданих руйнувань на Оглядовому майданчику вказує на те, що вибухівка була закладена з боку підірної стіни, шляхом розбирання цегляної кладки чи підкопу через якісь дренажні або каналізаційні канали, повністю знищені вибухом. (Показово, що В. Маєвський робить німцям символічну підказку: “міни закладають в мури”). На жаль, жодних планів інженерних комунікацій Музейного містечка передвоєнного часу не збереглося. Слідів же проникнення під терасу Оглядового майданчика з боку підвалів корп. № 30 не виявлено; їхні мурування зберігають недоторканий вигляд, що цілком могло ввести в оману німецьких саперів. За їхню необачність згодом довелося розплачуватися інженеру Шеверницькому: “його труп, прикритий сміттям і цеглою, був знайдений ...на місці вибуху підірної стіни на дорозі від Успенського собору до спуску в печери”<sup>435</sup>. Це вбивство мало всі ознаки відплатної помсти за вчинену диверсію, оскільки німці відмовились видавати тіло загиблого його родичам.

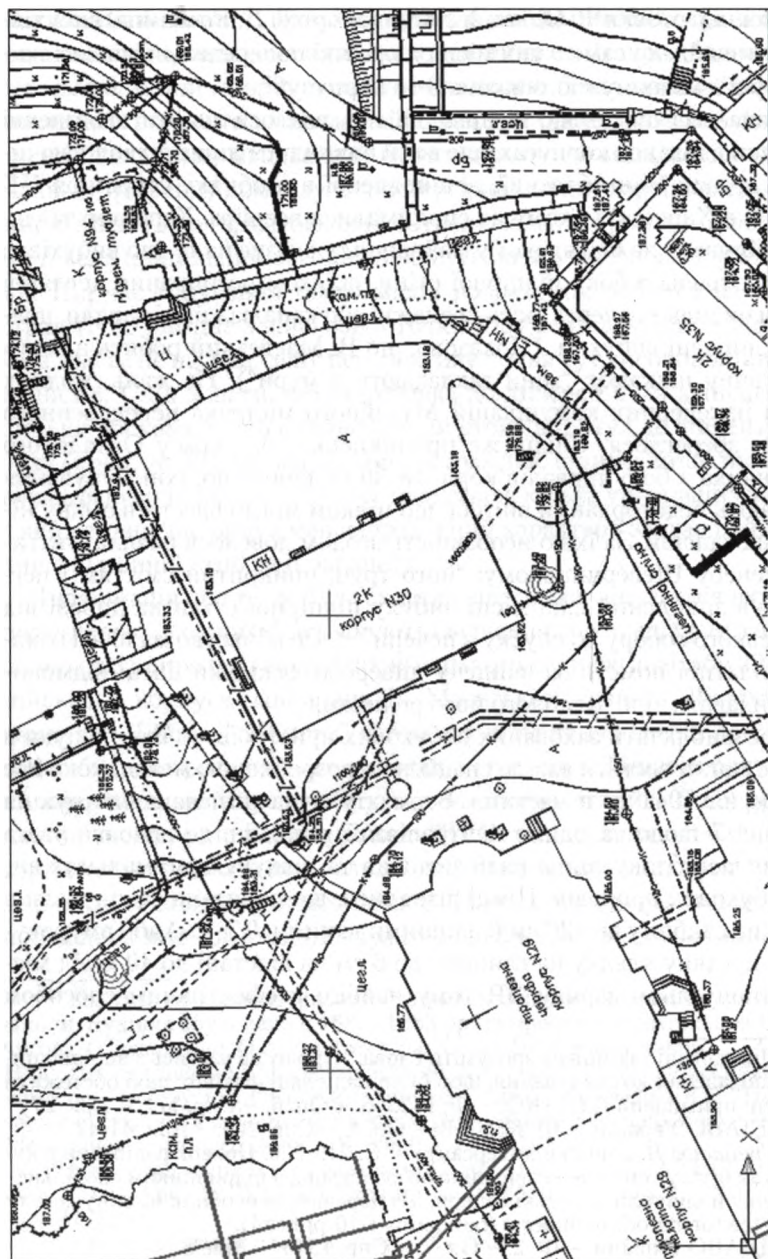
Стосовно решти захованих вибухових пристроїв, то їхні пошуки в цей час могли вестися вже за спеціально розробленою методикою. Ще 30 вересня 1941 р. в частини Вермахту була розіслана інструкція Wa.Pguf 7 щодо заходів з нейтралізації радіомін, де основна увага приділялася блокуванню радіосигналів та пошуку приймальних антен вибухових приладів. Німці дізналися, що ці антени закопували в землю на глибину до 120 см (за іншими даними, 0,7-1 м) або вмуровували в цегляну кладку на глибину до 6 см на відстані до 40 м від місця розташування заряду ВР, тому найбільш ефективним способом

<sup>432</sup> Принаймні так можна зрозуміти слова: “Прошу зв’язатись з відповідними організаціями командування, щоб були надіслані фахівці, щоб обстежити зазначені приміщення” (ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 27).

<sup>433</sup> ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 41-42.

<sup>434</sup> *Старинов І.* Записки диверсанта. – С. 219-220. Поверх радіоміни в купі вугілля була встановлена звичайна об’єктна міна з підризником сповільненої дії, яку й виявили німецькі сапери, які перевіряли особняк на мінування (<http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>).

<sup>435</sup> ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1546. – Арк. 8.



Ситуативний план Оглядного майданчика Верхньої лаври

виявлення радіоміні виявилось відкопування каналу відповідної глибини навколо підозрілого об'єкту. Справу полегшувала та обставина, що антени сягали 30 м завдовжки й зазвичай були спрямовані в орієнтальному напрямку, тобто в сторону розташування потенційних радіопередавачів за умовною лінією фронту<sup>436</sup>. Подібним чином німцям вдалося нейтралізувати міну, закладену в штабі військового округу в Харкові. При обкопуванні цієї будівлі каналом було спочатку знайдено антену приладу F-10, а потім за з'єднувальним фідером (хвилеводом) відшукали і місце його закладки<sup>437</sup>.

Під час обстеження Лаври радянськими саперами в листопаді 1943 р. недалеко від могил Іскри та Кочубея були виявлені обривки саперного провідника. О. Немчинський припускав, що він вів до підпірної стіни й використовувався для підриву фугасів на Оглядовому майданчику<sup>438</sup>. Проте цілком можливо, що це й були рештки фідера радіоміни, закладеної в Успенському соборі<sup>439</sup>. Іншою демаскуючою прикметою міг стати шум працюючого годинникового механізму, який було чути за 6-8 метрів<sup>440</sup>. Звичайно, цей пристрій не мав нічого спільного з настінними дзигарями, описаними в спогадах Шугаєвського (див. розділ 6), й таймерами, які пересічний обиватель міг побачити в американських бойовиках. Годинниковий механізм був введений у схему радіоміни з метою економії ресурсу джерел енергоживлення, щоб періодично вимикати їх, оскільки приєднання додаткових джерел живлення через технічні особливості конструкції пристрою було неможливим.

У режимі постійного накалювання радіоламп термін роботи пристрою міг скласти ...лише 4 доби. При встановленні режиму "2,5" (дві з половиною хвилини лампи увімкнені, наступні дві з половиною хвилини їх вимкнено) цей строк зріс би до 20 днів, а при використанні режиму "5" – до 40 днів. Останній термін вважається верхньою граничною межею бойової роботи радіоміни<sup>441</sup>. Крім того, у пристрої Ф-10 існували суттєві технічні обмеження щодо прийому сигналу для акти-

<sup>436</sup> <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>

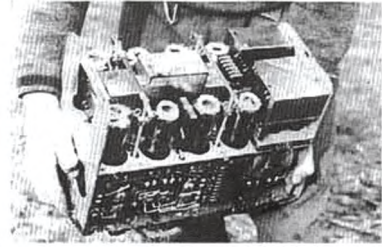
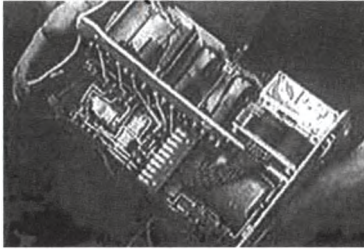
<sup>437</sup> <http://army.armor.kiev.ua/engenear/xarkov.shtml>

<sup>438</sup> Немчинський А.Б. Осторожно, мины! – С. 118. Це припущення повторено й у пізнішій публікації: Немчинський О. То хто ж висадив у повітря Успенський собор? – С. 89-90.

<sup>439</sup> Твердження, що антену радіоміни буцімто провели на Велику лаврську дзвіницю (Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 465), є нісенітницею і відображає рівень професіоналізму автора.

<sup>440</sup> <http://army.armor.kiev.ua/engenear/xarkov.shtml>

<sup>441</sup> <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>



*Apparat F-10*

вації підричника. З метою економії живлення приймач також працював не постійно, а вмикався через кожні 5–6 хвилин лише на 12–15 секунд. Як тут не пригадати наївні одкровлення Д. Малакова, що в радіофір було надіслано лише одне коротке повідомлення “666”. Насправді, якщо лампи міни працюють у режимі постійного накаливання, то радіосигнал необхідно подавати впродовж одної хвилини, в режимі “2,5” – 6 хвилин, а в режимі “5” – 10 хвилин. Цим режимом керував другий годинниковий механізм, який живився від тієї ж самої батареї кожні 3–4 хвилини.

Крім того в комплект радіоміни входили спеціальні пристрої “Woswol” і “Salma”, що виконували функцію своєрідного декодера. Вони використовувались для налаштування передавача керуючої вибухом радіостанції точно на частоту приймального пристрою й підсилення передавальних сигналів, при чому їх виставляли на хвилю конкретного зразка приладу Ф-10. Таким чином застосована схема управління радіоміною не була гнучкою і в неї неможливо було втрутитись дистанційно. На практиці це означало, що ніхто не зміг би одним сигналом підірвати одразу кілька мін, або перенастроїти свій передавальний пристрій на іншу радіоміну.

При підготовці до мінування могли виникнути також проблеми матеріального та організаційного характеру. За підрахунками Ю. Веремеєва, щоб замінувати храм потрібно було залучити зусилля щонайменше саперного взводу впродовж 5–7 днів і близько тонни ВР<sup>442</sup>. Цей вантаж слід було вчасно доставити і надійно замаскувати. Суттєве значення відігравав і вибір ВР. М. Татарський і О. Немчинський стверджують, що для мінування київських будівель був використаний амоніт<sup>443</sup>. Дирек-

<sup>442</sup> <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>

<sup>443</sup> “Хто висадив у повітря Успенський собор?” // Літературна Україна. – 1991. – № 36. – 5 вересня. – С. 4 [лист до редакції Миколи Костенка]; Немчинський О. То хто ж висадив у повітря Успенський собор? – С. 86.



тор Києво-Печерського заповідника А.Г. Шостя (1973–1979) також свідчить про “п’ятитонний вибух амоналу”<sup>444</sup>, в той час, як в популярній літературі більш поширеними лишалися чутки про динаміт чи тротиліві шашки. (Між іншим, в розсекреченій німецькій кінохроніці про розмінування музею Леніна на брикетах ВР можна легко прочитати “гол пресований (вага 200 грамів)”).



*Кадр з німецької кінохроніки*

Амоніт – це суміш аміачної селітри і тротилу, що належить до класу ВР з пониженою потужністю. Це робить її на 20–30% слабшою тротилу. Власне кажучи, процентний вміст останнього в суміші й обумовлює детонаційні властивості селітри та величину ударної хвилі. Амоніт володіє підвищеною фугасністю (тобто здатністю викинути з області вибуху навколишні матеріали (грунт, бетон, цеглу і т.п.)) у порівнянні з тротилом, але меншою бризантністю (здатністю руйнувати дотичні предмети та швидкістю детонації). Амоніт більше підходить для влаштування котловану в землі, аніж спорядження снарядів. У нього менший поріг чутливості: він майже нечутливий до удару, прострілу кулею, вогню, іскри, тертя, але при зволоженості, більший як 3%, та у злежаному чи затверділому стані втрачає свої вибухові властивості<sup>445</sup>. Запам’ятаємо цю характеристики надалі. Будь-які зволікання з вибухом в неопалюваному приміщенні в холодний сезон року могли призвести до нейтралізації ВР; самодетонація вибухівки була неможлива (згадаємо брехливі завіряння німців, що храм може вибухнути в будь-який момент!), і в той же час їхні нарочито-демонстративні, показово-безстрашні маніпуляції з вибухівкою на вулиці Володимирській).

Якщо врахувати, що дальність зв’язку радіостанції РУС з приймальним пристроєм не перевищувала 150 км<sup>446</sup> і ця відстань була подолана наступаючими німецькими військами протягом лічених днів вже на початку останньої декади вересня, то стане зрозумілим, що радянське командування просто не встигло скористатися своєю секрет-

<sup>444</sup> Шостя А.Г. Спогади про фронтове і трудове життя. – К., 2009.

<sup>445</sup> <http://army.armor.kiev.ua/engenear/bach.shtml>;

<http://diverclub.fatal.ru/text/1102.html>

<sup>446</sup> Див прим. 358.

ною зброєю; до того ж Михайло Татарський зізнається, що знищив станцію ще до настання жовтня 1941 р. Навіть якщо припустити, що сигнал для активації радіопідричника могли надіслати пізніше з більш потужної станції, розташованої за лінією фронту (наприклад, RAF – до 300 км, або Waggon – до 500 км), що в принципі суперечить сказаному кількома абзацами вище, то все одно виявиться, що підірвати фугас в Успенському соборі на початку листопада було неможливо з суто технічних причин. Термін дії акумуляторів приймального пристрою в найбільш економному режимі був розрахований лише на 40 діб і мав вичерпатися ще в жовтні. Підрахунки слід вести від початку останньої фази оборони Києва: за словами Михайла Татарського мінування міських об'єктів почалося невдовзі після 11 серпня і повинно було закінчитися у найкоротший термін, оскільки ситуація була критичною. Навіть якщо припустити, що ця операція тривала до останньої миті, себто 18 вересня 1941 р., то все одно 40-й день збігав ...27 жовтня!

З приводу запропонованих вище підрахунків в Інтернеті виникла досить жвава, але абсолютно схоластична дискусія. Найбільш прискіпливі читачі закидають Веремєєву стосовно строку експлуатації радіофугасу: мовляв, в якійсь своїй роботі він збільшує цей термін до двох місяців, чим руйнує всю запропоновану раніше концепцію<sup>447</sup>. Насправді, цей момент відображений у мемуарах В.К. Харченка, де повідомляється, що “прилад Ф-10 зберігав свою працездатність до 40–60 діб”<sup>448</sup>. На цій підставі робиться триумфальна заява, що радіоміна могла виявитися цілком справною ще й на початку листопада. Однак тут допущено одразу 2 суттєві натяжки. Перш за все, аргіогі припускається, що мінування храму було здійснено після 3 вересня, буквально в останні дні оборони міста<sup>449</sup>. З іншого боку, робиться наголос на максимальний термін дії приймального пристрою. Однак досвід застосування радіофугасів у Харкові засвідчує, що припустимий строк ви-

<sup>447</sup> <http://novoross-73.livejournal.com/41795.html>

Єдина знайдена мною згадка терміну “60 діб” у Веремєєва стосується не “режиму роботи пристрою ємкості акумуляторів”, а “пристрою самоліквідації радіоміни за допомогою годинникового підричника ЧМВ-60” (<http://teвтоп.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>), а це принципово різні речі.

<sup>448</sup> Харченко В.К. Вказ. праця. – С. 18.

<sup>449</sup> На цій позиції стоїть Ю. Красношук, котрий пише, що “радянські мінери радіоміну під Успенський собор заклали десь 5–10 вересня 1941 року” (Вказ. праця. – С. 463). Схожу точку зору оприлюднює Д. Кулиняк. Див. прим. 80, 278 (спогади М.П. Кучерука).

користання батарей у цих приладах не сягав ...навіть нормативного терміну у 40 днів, а не те що двох місяців поспіль. Останні фугаси були підірвані усього ...через 20 днів після того як радянські війська покинули місто<sup>450</sup>. Очевидно, що спеціалісти прекрасно розуміли великий ризик зволікання із активацією підричників. Установка радіомін у Харкові розпочалася 13 жовтня, перші вибухи пролунали одразу після залишення міста 25 жовтня, а останні – 14 листопада. Таким чином, максимальний термін використання цього устаткування в бойових умовах не перевищував ...*одного місяця!*

Суперечки про те, що батареї приймального пристрою радіофугасу нібито могли прослужити аж два місяці відображають радше слабку технічну підготовку відвідувачів інтернетфорумів, оскільки йдеться лише про теоретично розрахований строк роботи інженерного обладнання *на повний знос*. Зазначені два місяці, як виявляється, це “граничний строк придатності батарей радіомін з *півтораразовим* запасом”<sup>451</sup>. Іншими словами, це роз’яснення вказує на те, що *теоретично* міг існувати якийсь крихітний відсоток пристроїв, які були здатні зберігати свою працездатність без підзарядки довше за узвичаєну норму; однак у кількісному відношенні цей відсоток наближався до величини статистичної похибки. Вказані нормативи є або звичайним оковамилюванням, поширюваним з пропагандистською метою, або своєрідним рекордом, що не має жодного відношення до реальних можливостей військового обладнання<sup>452</sup>. Звичайно, радянські сапери не могли покладатися на подібний щасливий збіг обставин й зволікати до останньої миті.

Варто нагадати, що радіокеровані міни залишалися на той час великою рідкістю у військах; їх виготовляли поспіхом, вони часто виходили з ладу, а іноді в умовах тотального безладу та поспіху їх навіть просто губили, як це сталося у Виборгу<sup>453</sup>. Радянським саперам взагалі бракувало навіть звичайної вибухівки, щоб мінувати об’єкти військового та стратегічного значення. Ілля Старінов, зокрема, пригадує, що “на 1 січня 1941 р. Червона армія ...мін сповільненої дії ...не отримала взагалі”; заявка на них у ГВІУ була скорочена у ...1000 разів!

<sup>450</sup> <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>

<sup>451</sup> <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>

<sup>452</sup> До речі, у Ю.Г. Веремєєва вказано, що два місяці – це не тривалість бойової роботи радіоміни, а термін радіоперехоплення, встановлений фінами у Виборгу... про всякий випадок для перестраховки!

<sup>453</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/23348.html>

Промисловий випуск цих мін не був налагоджений навіть восени 1941 р. і їх доводилось виготовляти кустарним способом “з консервних банок, чайних жерстянок, дір'явих бензинових бачків та іншого непотребу, викинутого на звалище”! І тільки “на весну 1942 року проблема масового випуску мін сповільненої дії й виробництва інших складних мін вирішується повністю”<sup>454</sup>.

Про катастрофічну ситуацію з озброєнням і постачанням військ під Києвом промовисто розповідає в своїх спогадах М.С. Хрущов: “Коли відійшли ми до Києва, то німці зжерли залишки наших військ. Ми втратили артилерію і танки, у нас не було кулеметів. ...Зараз коли нам так був би потрібний цей укріплений район (КІУР – Є.К.), він [виявився] роззброєний. Залізобетонні споруди збереглися, але зброї в них не було: ні артилерії, ні кулеметів і не було військ. Тому ми почали збирати буквально все, що тільки могли: гвинтівки, гармати й інше з тим, щоб якось побудувати оборону. ...І раптом ми опинилися через кілька днів з початку війни під Києвом (7 липня, на 16-й день війни – Є.К.). Опинилися в такому становищі, що Київ й тримати нічим, немає сил: ні озброєння, ні солдат. ...От і виявилось: гвинтівок немає, кулеметів немає, авіації зовсім не залишилося. Ми опинилися і без артилерії. Маленков говорить: “Дається вказівка самим кувати зброю, робити списи, робити ножі. Верстатами боротися, пляшками, бензиновими пляшками, кидати їх і палити танки”. І така обстановка склалася буквально через кілька тижнів! Ми опинилися без зброї. ...Червона Армія залишилася без належного кулеметного й артилерійського прикриття, навіть без гвинтівок. Під Києвом ми тимчасово німців затримали. Упевненості, що витримаємо, утім, не було, тому що у нас не було зброї, та й не було ще й військ. Ми зібрали, як мовиться, з миру по нитці, нашкребли людей, гвинтівок і організували дуже слабеньку оборону. Але й німці, коли вони підійшли до Києва, теж були слабкі, і це нас виручило. Німці ніби залишили нам часу, ми використовували його і з кожним днем нарощували оборону міста”<sup>455</sup>.

І з іншого джерела: “Явна недостача запасу інженерних засобів і втрата значної кількості їх внаслідок раптового нападу супротивника поставили радянські війська й інженерні частини на початку Великої Вітчизняної війни у скрутне становище. Щоб ліквідувати недостачу інженерного спорядження, знадобився чималий строк – до одного

<sup>454</sup> *Старинов І.* Записки диверсанта. – С. 155, 161, 177, 249.

<sup>455</sup> *Хрущев Н.С.* Воспоминания. – М., 1999. – Кн. 1. – С. 310-311, 320-321.

року”<sup>456</sup>. Як тут не згадати Михайла Татарського, який просто втопив дороге обладнання в якомусь болоті.

Таким чином, існують великі сумніви в тому, що 3 листопада 1941 р. в Печерській лаврі була використана найновіша радянська технологія – ТОС. Слідом за Веремєєвим слід визнати, що Успенський собор, скоріше за все, був підірваний звичайними вибуховими засобами, *без використання дистанційних приладів*, які на той момент просто мусили вийти з ладу. Тут можна, звичайно, запропонувати альтернативну версію про застосування МСД, але, як говорилося раніше (див. розділ 11), в їхній принцип роботи був закладений так званий “*фактор неперобачуваності*”, що унеможливлювало планування відтермінованих, “прогностичних” операцій. Момент вибуху встановлювався раз і назавжди вже на стадії бойового спорядження міни, при встановленні спеціальної ламелі, яка, власне, й визначала термін сповільнення (від 12 годин до 120 діб). Скоригувати чи змінити цей строк дистанційно було неможливо, а отже абсолютно безглуздо говорити про спонтанні “акції відплати” (“дочекався слушного моменту – натиснув на гачок”). Крім того, МСД неможливо було знешкодити, якщо збігало більше половини часу її сповільнення, тобто вона ставала за воєнною термінологією “неизвлекаемой”, що прирікало будь-який об’єкт на безповоротне знищення, навіть за найбільш сприятливого сценарію, коли за певної обставини необхідність у вибуху відпадала<sup>457</sup>. Зрозуміло, що це геть-чисто виключало можливість використання даного пристрою, якби йшлося про крайню потребу.

“Успішність проведення операції” в Успенському соборі залежала, скоріше за все, не від характеру розміщеного в ньому військового спорядження, а від можливості своєчасно скористатися ним. Згідно з твердженням найвідомішого радянського спеціаліста в області мінно-підривної справи І. Старінова, результативність подібних дій визначалася двома умовами – вразливістю і доступністю об’єкта. Іншими словами, це міг здійснити лише той, хто повністю контролював замінований об’єкт або міг виконувати з ним певні маніпуляції дистанційно. Як відомо, з середини жовтня 1941 р. охорона Лаври цілковито перейшла до поліційної служби СС, яка організувала цілодобове вартування території колишнього Музейного містечка. На цей час прилади живлення вибухових пристроїв вже безповоротно вийшли з ладу. Враховую-

<sup>456</sup> Цирлин А.Д., Бирюков П.И., Истомин В.П., Федосеев Е.Н. Указ. соч. – С. 377.

<sup>457</sup> <http://tewton.narod.ru/mines-4/mzd-1.html>

чи, що задіяна вибухівка (амоніт) без підричника становить не більше загрози, аніж мішок з цукром або цементом, не важко збагнути, чому німецьке командування впродовж півтора місяця демонструвало цілковиту пасивність або байдужість стосовно цієї небезпечної “начинки”. Так чи інакше доведеться визнати, що зволікання з розмінуванням собору (те, що німці прекрасно знали про вибухівку, не викликає нині жодного сумніву!) може вказувати на наявність у них особливих планів використання цієї ВР. Тут ми впритул наближаємося до розгляду одної єдиної більш-менш прийнятної і обгрунтованої на сьогоднішній день версії про справжні мотиви знищення собору як замаху на життя високопоставленого німецького союзника Йозефа Тісо.

## 18. ПАСТКА ДЛЯ МОНСЕНЬЙОРА ТІСО

Версія про замах на Тісо з боку радянських підпільників набула нині завдяки зусиллям літературних поденників великої популярності. Про неї не чув хіба що той, хто ніколи не чув про Печерську лавру. Та чи настільки вона є правдоподібною й переконливою? Спробуємо розібратися в цьому питанні.

Перш за все, в жодній з опублікованих досі робіт, не пояснюється до пуття, навіщо Тісо взагалі приїздив в Україну<sup>458</sup> і чому його приїзд припав саме на початок листопада 1941 р., хто супроводжував цього гітлерівського паладина в поїзді і який резонанс мав невдалий замах на нього в профашистських колах. Між тим з'ясовується, що згаданий візит чомусь повністю замовчувався нацистською пресою. Зокрема кияни так ніколи й не дізналися про перебування Тісо в Україні й прикрий інцидент з ним у Печерській лаврі. Ця інформація виявилася цілковито засекреченою й доступною лише небагатьом високопоставленим чинам в окупаційній адміністрації<sup>459</sup>. Єдина згадка про замах на

<sup>458</sup> На думку Ю. Краснощока, “Тісо був у Києві проїздом і Лавру відвідав випадково, бо їхав на похорон словацьких солдат під Житомиром” (вказ. робота. – С. 463). Дивний маршрут: з Братислави до Житомира транзитом через Київ! Це все одно що їхати з Києва до Одеси через Мінськ.

<sup>459</sup> У спотвореному вигляді відголоски інформації відобразилися у свідченні офіцера Айнзаштату Розенберга Отто Кляйна, що працював на території Музейного містечка. В довірливій бесіді з Нандором Феттіхом він проговорився, що вибух мав якесь відношення до відкладеної екскурсії в собор “німців разом з керівництвом міста” і стався другого дня (*Феттіх Н.* Вказ. праця. – С. 29). Проте жодних політичних мотивів скоєного, так само як і імен, Кляйн не назвав.

Тісо, окрім горезвісного “Донесення про події в СРСР”, промайнула в матеріалах Київського процесу над нацистськими злочинцями 1946 р. Засуджений на цьому процесі Пауль Шеєр, генерал-лейтенант охоронної поліції, підтвердив, що був поінформований про причини диверсії в Лаврі з конфіденційного джерела: “Мені говорили, що начебто мотивом вибуху [Успенського собору] послужило те, що до Києва приїздив Тісо, що вибух здійснили через деякий час після його від’їзду партизани і що нібито цей вибух був спланований ними”<sup>460</sup>. Неважко здогадатись, що про все це Шеєр довідався саме з донесення айнзацгрупи С.

Інших офіційних або приватних повідомлень про згаданий випадок досі не оприлюднено. В спогадах сучасників немає жодної згадки про Тісо у зв’язку з подіями на території Печерської лаври. Більше того, навіть тоді, коли засекречені протоколи Київського процесу були частково оприлюднені й потрапили на очі дослідників, їх не сприймали на віру. Анатолій Кузнецов цитує свідчення Шеєра, але в його романі “Бабий Яр” не знайшлося місця для докладнішого аналізу їхнього змісту. Письменнику навіть не спало на думку обіграти цю виграшну з літературної та психологічної точки зору тему. Подібне замовчування можна пояснити тим, що жоден очевидець, з яким Кузнецов спілкувався під час написання книги, нічого не знав про перебування в Києві словацького президента й ніколи не чув, що вибух в соборі був якимось пов’язаний з його невдалою “екскурсією” до Лаври. (Нагадаємо, що “письменницькому тандему” І. Головченка та О. Мусієнка в 1960-і рр., який мав доступ до архівів КДБ УРСР, також залишився невідомим цей епізод). Крім того, з позиції Кузнецова версія про заздалегідь сплановану операцію підпільників явно суперечила зневажливим оцінкам їхніх розумових здібностей.

Відтак світова громадськість вперше довідалась про “замах” на Тісо лише 1977 р. після того, як англійська дослідниця Кейт Армс оприлюднила зміст “комюніке” (editio princeps!) в збірнику відверто пропагандистського спрямування “Religion in Communist Lands” (“Релігія в комуністичних країнах”), приуроченому до 60-річчя Жовтневого перевороту<sup>461</sup>. Цілком очевидно, що якби в наведеному документі не йшлося про Лавру і Успенський собор, він навряд чи зацікавив би упорядників книги. Переклад “донесення” українською мовою був вміщений невдовзі в дослідженні Тита Геврика “Втрачені архітектурні

<sup>460</sup> Київський процес. Документи та матеріали. – К., 1995. – С. 46.

<sup>461</sup> German Intelligence reports. Translated by Keith Armes // Religion in Communist Landes. – Kent, 1977. – Vol. 5. – № 2. – P. 102.

- 20 -

22

Einsatzgruppe C.

Standort K i e w : 64 No. 11.141

Staatspräsident T i s e besuchte am 3.11.41 die Stadt K i e w und stattete hierbei den Janca-Kloster einen Besuch ab. Er betrat mit seinem Gefolge etwa 11,40 Uhr das Kloster und verliess den Klosterhof gegen 12,30 Uhr. Wenige Minuten vor 14,30 Uhr ereignete sich innerhalb des Klostergebäudes eine kleine Explosion. Eine der herbeieilenden Polizeiwachen sah noch drei flüchtende Gestalten; sie wurden erschossen. Wenige Minuten später erfolgte eine ungeheure Detonation, die das gesamte Klostergebäude zertrümmerte. Die Sprengmassen müssen wahrscheinlich schon früher gelegt worden sein. Nur der sorgfältigen Absperrung und scharfen Bewachung des gesamten Gebäudes ist es zu verdanken, dass die Sprengung nicht schon früher erfolgte. Offensichtlich handelt es sich um einen Anschlag auf die Person des Staatspräsidenten Tise. Die drei vermutlichen Täter konnten nicht identifiziert werden, weil sie keinerlei Ausweispapiere bei sich trugen.

Meldungen der Einsatzgruppe D liegen nicht vor.

*Raport айнзацгрупи С про вибух у Лаврі  
і замах на Тісо*

мандування окупаційних військ на Україні<sup>462</sup>. Проте насправді “донецення” з’явилося в надрах одного з найбільш похмурих нацистських відомств, що завжди відзначалося особливою увагою до пропагандистського прикриття своєї діяльності й не гребувало відвертою дезінформацією – РСХА. Не має серйозних підстав перебільшувати документальну цінність цього свідчення, особливо якщо уважно проаналізувати його зміст, сповнений нестижовок й недоречностей, описаних вище (див. розділ 10). Слід також додати, що “комюніке” входило до корпусу щоденних рапортів айнзацгруп (під порядковим номером аж 130), а їхнє складання на той момент перетворилося для служби безпеки на майже рутинну справу з усіма відповідними наслідками. Іншими словами, інформація, викладена в згаданому рапорті, була насправді звичайною відпискою.

Не важко збагнути, чому Пауль Шеєр скептично поставився до пояснень щодо візиту Тісо і сприйняв їх за звичайнісіньку дезінформацію: “Цій версії я не повірив і вважав, що вибух Лаври було [лише] приуро-

пам’ятки Києва” під назвою “повідомлення німецької розвідки”, хоча остання не мала жодного відношення до його підготовки. Можливо, автор хотів у такий спосіб підкреслити конфіденційність, винятковість та значущість матеріалів, що потрапили до його рук. Ю. Краснощок вже відверто називає наведене джерело “шифрованим донесенням керівника групи Абверу ...при штабі ко-

<sup>462</sup> Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 464.



чено до відвідин Лаври Тісо, щоб звинуватити в цьому партизанів”<sup>463</sup>. Підстави для сумнівів були цілком обґрунтованими. Як вказувалося вище, згідно з згаданим донесенням, Тісо “прибув зі своїм почтом близько 11 год. 40 хв. і відбув з монастирської площі близько 12 год. 30 хв.” Проте у словацькій хроніці, яку ми вже неодноразово згадували, сцена руйнувань Успенського собору супроводжується наступним коментарем диктора: “Lavra Pečerska 20 minut po odchode pana prezidenta a jeho sprievoda”, тобто “Печерська Лавра через 20 хвилин після відбуття пана президента та його супроводу”. Аналогічну точку зору на хронологію подій подає офіцер штабу Розенберга Отто Кляйн: “О половині першої години 3-го числа собор злетів у повітря”<sup>464</sup>. Звідси випливає, що твердження про двогодинну паузу між візитом Тісо і самим вибухом є нічим іншим, як *спробою дезавувувати інцидент й приховати справжнє підґрунтя та мотиви замаху*. Мовляв, нічого страшного насправді не сталося, а отже не варто й особливо турбуватись. (Хоча, наприклад, сам міністр пропаганди Йозеф Геббельс, дізнавшись про те, що сталося в Києві, був страшенно розлючений, очевидно, через можливі дипломатичні ускладнення, про що в завуальованій формі повідомив А. Шпеєр<sup>465</sup>).

Прикро, що цю примітивну нацистську дезінформацію продовжують використовувати з пропагандистською метою, для паплюження і дискредитації сил антинацистського опору. Мовляв, вони були спроможні лише на безглуздий фанатизм і підірвали собор пустим лише для того, аби відзвітувати перед своїм керівництвом (“наказ є наказ – закон для військового”). Слід відзначити, що всі найбільш аргументовані версії про “злочин советів” (Василевського-Кулиняка, Немчинського-Малакова) ґрунтуються лише на горезвісному епізоді з безглуздою затримкою вибуху й тим самим відверто демонструють повну залежність від інформації “донесення про події в СРСР № 130”. Проте з іншого боку пасаж про “двогодинне зволікання із вибухом” з абсолютною точністю вказує на час, коли були сфабриковані всі ці “зізнання” – не раніше кінця 1980-х рр. Ще раз підкреслимо, що до публікацій Кейт Армс англійською та Тита Геврика українською поява жодних імпровізацій на тему вибуху Успенського собору і спогадів доморощених “Спановських” та “Лутіних” на Заході була практично неможливою навіть попри перебування там великої кількості переміщених осіб з ко-

<sup>463</sup> Київський процес. – С. 46.

<sup>464</sup> *Fettix H.* Вказ праця. – С. 38.

<sup>465</sup> Див. прим. 593.

лишнього Радянського Союзу. Пояснення просте: будь-які неточності й суперечності в опису лаврського інциденту одразу демаскували б підробку. На жаль, сучасним “експертам” подібні застереження вже не видаються небезпечними для своєї репутації.

Від себе додаю, що точна хронологія вибуху Успенського собору завжди була слабкою стороною будь-яких досліджень. Пересічний читач, можливо, буде здивований, але в друкованих виданнях наводиться з десятків різних датувань події з різницею у півдобу (!): “вранці”, “за 30 хвилин після того як Тісо залишив Києво-Печерську Лавру (= 12<sup>30</sup> + 30 хвилин)”, “близько 13–15 години”, “між 13 і 15 годинами”, “в дві години дня”, “за кілька хвилин перед 14 год. 30 хв.”, “в три години пополудні”, “близько трьох годин”, “15<sup>15</sup>–15<sup>30</sup>”, “близько 17<sup>00</sup> за місцевим часом”, “одного вечора”, навіть “о 22 чи 23 години”<sup>466</sup>. Одразу зазначу, що жоден з цих хронологічних маркерів не є достовірним. Нині з абсолютною точністю можна стверджувати, що вибух стався приблизно о пів на першу, з єдиним уточненням, що йдеться про німецький відлік часу. За свідченням І. Хорошунової від 11 жовтня 1941 р., “живемо тепер за німецьким часом, на годину пізніше, аніж в Радянському Союзі”<sup>467</sup>.

<sup>466</sup> *Король В.* Втрачене, але не забуте. З історії пам’яток церковної архітектури Київщини. – К., 2006. – С. 87; *Краснощок Ю.* Вказ. праця. – С. 265, 430, 460; *Тверской В., уполномоченный Кировского райисполкома по Лавре, архим. Валерий, наместник Лавры.* Отчет Председателю Правительственной Комиссии по расследованию злодеяний немецких оккупантов // Пам’ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 40; *Тетерук В.* Злочин у Лаврі (про що розповів архівний документ) // Молодь України. – 1989. – № 127. – 2 липня. – С. 2; *Гришин А.Д., Кибальник Ю.Д., Коваль О.П.* Заповедник в годы Великой Отечественной войны. Начало возрождения // Очерки по истории Киево-Печерской лавры и Заповедника. – К., 1992. – С. 133; *German Intelligence reports.* Translated by Keith Armes // Religion in Communist Landes. Kent, 1977. – Vol. 5. – № 2. – P. 102; *Мельниченко И.* “...и тебе самой оружие пройдет душу”. Тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 1995. – № 82. – 5 мая. – С. 21; *его же.* Почему гестапо взорвало Успенский собор // Киевские ведомости. – 1997. – № 48. – 4 марта. – С. 18; *Полошко Г.* Так кто же взорвал Успенский собор – оккупанты или партизаны? // Факты. – 1997. – № 39. – 1 ноября. – С. 7; *Самчук Улас.* Вказ. праця. – С. 221; *Гуржій А.* Вказ. праця. – С. 32.

<sup>467</sup> *Хорошунова И.* Киевские записки. – Л. 95; *ее же.* Первый год войны. – С. 61. З 2 листопада 1942 р. різниця збільшилася на 2 години: “Від сьогодні годинники у всій Європі переведені ще на одну годину назад. Тепер у нас різниця з радянським часом складає дві години” (*Хорошунова И.* Киевские записки. – Л. 213; *ее же.* Второй год войны // Егупець (Київ). – К., 2002. – 10. – С. 29). У зв’язку з цим варто навести документальне підтвердження: “Згідно з розпорядженням Ради міністрів оборони Рейху з 29 березня в Німеччині запроваджується літній час. У зв’язку з цим 29 березня о 2 годині ночі годинники будуть пересунуті на одну годину вперед, тобто з другої на третю” (Літній час // Нове українське слово. – 1943. – № 70. – 24 березня. – С. 4).

Це означає, що диверсія в Успенському соборі сталася обідньої пори, о 13<sup>30</sup> за радянським часом, який відрізнявся від німецького якраз на годину. Решта припущень – наслідок своєрідної аберації пам'яті чи сприйняття подій крізь призму сучасної дійсності, що суттєво знецінює достеменність свідчень навіть очевидців.

Повертаючись до персони Тісо, спробуємо зрозуміти, чому роль “живої мішені” була відведена саме йому. Для цього прослідкуємо всі його пересування за попередню декаду. Візиту Тісо в Україну передував його вояж у столицю німецького Рейху. 22 жовтня 1941 р. президент Словацької республіки на чолі представницької делегації урядового кабінету у складі прем'єр-міністра доктора Туки, міністра внутрішніх справ Шаньо Маха, міністра оборони генерала Чатлоша, а також словацького посла в Берліні Чернака і німецького посла в Братиславі Лудіна, відвідав ставку Адольфа Гітлера в Берліні<sup>468</sup>. Метою візиту були політичні й військові переговори, зміст яких не розголошувався; між тим у них брали участь міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп і генерал-фельдмаршал Кейтель. Словацька делегація відвідала також генерал-фельдмаршала Браухіча і маршала авіації Герінга. Результатом переговорів стала відозва Тісо до словацької армії, в якій він закликав вояків бути вірними своєму союзницькому обов'язку<sup>469</sup>. Таким чином воєнна складова перетрактацій в Берліні в умовах, коли німецька армія борсалася в позиційних боях під Москвою, в загальних рисах зрозуміла. Потопаючий хапається за соломинку.

Іншою метою цієї поїздки, як з'ясовується, було врегулювання в Словаччині “єврейського питання”. Німці вимагали від свого союзника запровадження так званих “расових законів”<sup>470</sup>. З 1 листопада словацька міністерська рада ухвалила розпочати депортацію євреїв до Німеччини та конфіскацію їхнього майна<sup>471</sup>. Це питання, очевидно, й

<sup>468</sup> Словацький президент д-р Тісо і президент міністр д-р Тука в Головній Кватирі Фірера // Краківські вісті. – 1941. – № 235. – 23 жовтня. – С. 1; Словацький президент у Фірера // Наступ. – 1941. – № 45. – 1 листопада. – С. 6; [Візит президента Словаччини Тісо до Берліну] // Волинь. – 1941. – № 12. – 2 листопада. – С. 4.

<sup>469</sup> Наказ о. д-ра Тісо до словацької армії // Краківські вісті. – 1941. – № 239. – 28 жовтня. – С. 1.

<sup>470</sup> Курдидик Анатоль. Словаччина розв'язує жидівське питання // Українські щоденні вісті. – 1941. – № 33. – 13 серпня. – С. 2.

<sup>471</sup> Короткі вісті // Наступ. – 1941. – № 45. – 1 листопада. – С. 6; Удержавлення жидівських маєтків у Словаччині [1.X] // Там само. – № 46. – 15 листопада. – С. 6; Короткі вісті // Наступ. – 1941. – № 48. – 22 листопада. – С. 1. Всього в Польщу було депортовано 70 тисяч євреїв (близько 75 відсотків від загальної кількості проживаючих в країні), більшість з яких загинула в концтаборах.

було головною темою переговорів у Берліні і причиною присутності там міністра внутрішніх справ Маха. Отож, відбуття президента Тісо у найвідповідальніший момент проскрипційних заходів в Україну слід розцінювати як спробу залишитись осторонь, на кшталт біблійного Понтія Пілата. Цей сценарій, вірогідно, й обговорювався з німецькою стороною 22–23 жовтня 1941 р. як своєрідна компенсація за моральний дискомфорт. Тісо поїхав з країни, щоб не бути звинуваченим у здійсненні злочинів проти людяності.

Варто відзначити, що європейська преса приділяла особливе значення появі словацького президента в Берліні. Інформація про нього друкувалася на перших сторінках газет; навіть повернення Тісо в Братиславу описувалося як своєрідний тріумф<sup>472</sup>, хоча масштаб подій був аж ніяк не відповідний. Проте зовсім інша тональність спостерігається на сторінках окупаційної преси, що виходила на українських теренах. У “Львівських вістях” Тісо фактично відсунутий на другий план; газета друкує світлини членів кабінету без жодної згадки очільника держави<sup>473</sup>, а, оприлюднюючи інформацію про нього, пропускає його ім’я всупереч протокольній формулі подібних публікацій<sup>474</sup>. При чому всі ці повідомлення вміщуються аж наприкінці випуску як малозначущі новини. Більше того, коли за кілька днів розпочався вояж Тісо в Україну і він власною персоною з’являється у Львові, а далі мандрує аж до Києва *жодне видання* не висвітлює цей візит, хоча він відбувався на офіційному рівні за участі місцевої німецької адміністрації!

Після “берлінської офензиви” інтерес до словацького президента в пресі чомусь одразу змалів. Його раптова поява в прифронтових областях України описана *заднім числом* в лічених виданнях, при чому зроблено це буквально кількома рядками з посиланням на ...джерело в Берліні і без жодних географічних уточнень: “Президент республіки і верховнокомандуючий словацьких збройних сил, д-р Йосип Тісо, використав Задушні дні для цього, щоб особисто відвідати ті райони Со-

<sup>472</sup> Поворот президента Словаччини з Головної Кватири Фірера до Братислави // Краківські вісті. – 1941. – № 236. – 24 жовтня. – С. 1. Заголовок замітки виділено більшим шрифтом, аніж у решті повідомлень, вміщених під нею.

<sup>473</sup> “На запросини д-ра Ляя прибув до Берліна міністр внутр.[ішніх] справ Словаччини Олександр Мах. На світліні: Д-р Ляй і ексц. Мах під час національних гимнів на залізничному дворці” (Мах у Берліні // Львівські вісті. – 1941. – № 66. – 24 жовтня. – С. 5).

<sup>474</sup> Короткі вісті // Львівські вісті. – 1941. – № 69. – 28 жовтня. – С. 4; Наказ до армії // Львівські вісті. – 1941. – № 70. – 29 жовтня. – С. 2.

ветського Союзу, де поховані герої словацької армії, які впали в боях проти більшовизму”<sup>475</sup>; “Президент Словаччини др. Тісо відвідав під час Задушних днів гроби поляглих на східному фронті словаків”<sup>476</sup>. Про Україну тут немає ані слова. Як вже підкреслювалося раніше, для мешканців Києва цей візит залишився абсолютно втаємниченим. Проте, чим займався в цей час монсенйор Тісо, відомо з словацької кінохроніки.

У рамках протоколу він відвідував могили вояків своєї армії й місця її нещодавніх боїв, при чому його супроводжували кілька високопоставлених урядовців, зокрема генерал Чатлош і “шеф уряду пропаганди” Віталій Гашпар (останній, мабуть, і був ініціатором кінозйомки, завдяки чому ми маємо тепер безцінні кадри хроніки останніх хвилин існування Успенського собору). На колишньому радянському кордоні Тісо побував біля меморіалу полеглим словакам на річці Сян, оглядав зруйновані доти укріпайону під Львовом, а в самому місті – тюрму НКВС “на Лонцького” та солдатські могили на Личаківському кладовищі.

Цілком зрозуміла і його поява в Києві: в штурмі окремих передмість брали участь словацькі частини. Рука оператора безпристрасно фіксує всі пересування Тісо по Києву. Ось Софійський майдан з пам’ятником Богдану Хмельницькому, зруйнований Хрещатик від Думської площі до ЦУМу, Маріїнський палац на схилах Дніпра, гранітні сходи Генералкомісаріату на Банковій (нині – Адміністрація Президента України), знову схили Дніпра понад мостом імені Євгенії Бош. А ось штабний автобус вже мчить крутим узвозом на набережну, щоб дати закордонному гостю можливість помилуватися мальовничими краєвидами міста з лівого бережжя. Ще мить і він виїжджає на єдиний на той час автомобільний міст через Дніпро – “Scharnhorst brucke”, якому судилося зіграти символічну роль у подальшій трагедії.

Пасажири незворушно оглядають з вікон підірвані річкові переправи, навіть виходять з автобусу, щоб трохи пройтися. Але тепер їхня головна увага прикута не до навколишніх ландшафтів, а архітектурної домінанти прилеглого узгір’я – славнозвісного Києво-Печерського монастиря. Чутно коментар диктора: “klenotnica umenia a najstarci

<sup>475</sup> Д-р Тісо на фронті. На могилах словацьких героїв. Берлін, 9 листопада // Львівські вісті. – 1941. – № 80. – 9/10 листопада. – С. 2.

<sup>476</sup> Короткі вісті // Рідна земля. – 1941. – № 6. – 16 листопада. – С. 8 (Газета виходила у Львові).

z pamiatok davnej Ukrajiny, Mekka... čestnejšego Ľudu – Lavra Pečerska” (“скарбниця мистецтва і найстарший з пам’ятників давньої України, Мекка... найчеснішого народу – Лавра Печерська”). Складається враження, що відвідини Лаври розглядалися як кульмінаційний епізод всієї поїздки. Але навіть католицького священика намовили відвідати недіючий православний монастир, представивши його як найдавнішу пам’ятку України (на противагу Софійському собору, куди Тісо не запросили) і місце масового паломництва (хоча доступ для вірян в обитель був повністю закритий), і саме тоді, коли існувала неабияка загроза нових вибухів, про яку німці говорили на кожному розі? Хіба Тісо не бачив наслідків подібних руйнувань в місті? Виявляється словакам розповіли, що це були наслідки сильних артобстрілів та бомбувань: “miesto prezradzam stopy vel’keho bombardovania” (“місце, що видає сліди великого бомбардування”). Тобто німці навмисно спекулювали на необізнаності своїх гостей, запрошуючи їх у Лавру.

У цій історії стільки підозрілих нестиковок й суперечностей, що вона скидається на відверту провокацію. Якби вибух, й справді, стався з двогодинним запізненням, можна було б списати його на безліч нейтральних обставин, взагалі не пов’язаних з персоною Тісо – нещасний випадок, халатність, випадковий збіг, запобіжний захід тощо. Проте поліційна охорона, приставлена для підтримання порядку в Лаврі, чомусь з маніакальною впертістю воліла роздмухати цю справу до масштабів дипломатичного скандалу, заявляючи, що це все-таки був замах! Та й реальний хронометраж подій приховати від гостей не вдалося. Словацький оператор спеціально відзначив у хроніці, що Лавра вибухнула через двадцять хвилин після від’їзду урядової делегації. Якби у німців була чиста совість, вони не вдалися б до складання плутаних звітів, а пізніше *повного табування* цієї теми в засобах масової інформації, про що буде сказано нижче.

Режим секретності щодо інциденту в Лаврі виявився настільки суворим, що про приїзд сюди Йозефа Тісо не дізналися навіть співробітники Айнзацштабу Розенберга, яким довелося працювати в Музейному містечку вже за кілька тижнів після описаних подій. Всупереч побутуючій нині “антирадянській версії” в середовищі німців та їхніх союзників було поширено щонайменше ще чотири пояснення того, що сталося. Більшість з цих версій озвучені Отто Кляйном у приватних бесідах з угорським археологом Нандором Феттіхом. Спробуємо з’ясувати, наскільки вони можуть вважатися правдоподібними.

1. Некерований спонтанний вибух міни з годинниковим пристроєм, який лише за щасливого випадку нікому не зашкодив. У той день буцімто мала статися екскурсія німців та керівників міста до собору, але вона була відкладена на добу через те, що російський гід не зміг знайти ключів<sup>477</sup>.

Версія відверто наївна, оскільки після вересневих терактів у Києві окупаційна влада мусила особливо старанно дбати про свою безпеку. Крім того, ключі від усіх приміщень ще в середині жовтня були передані німецькій варті. Проте згадка про представницьку екскурсію, й справді, може відображати туманні чутки про реальний візит у Музейне містечко високопоставлених німецьких чинів 3 листопада 1941 р.

2. Знищення храму самими німцями задля попередження випадкової детонації після того, як німецька комісія, що вилучала одну старовинну ікону, почула цокання годинникового пристрою<sup>478</sup>.

Ця версія суперечить попередній, оскільки повідомляє, що міна мала демаскуючі ознаки і її присутність була виявлена завчасно. Згадка про контрзаходи зі знешкодження вибухівки цілковито співпадає з показами багатьох очевидців, які бачили відповідні німецькі об'яви на лаврських мурах або прочитали про це у листівках. Свідчення про діяльність “німецької комісії” приховує натяк на “інспектування” Лаври оперативною групою Айнзацштабу Розенберга, яка, звичайно, діяла в більших масштабах. У повідомленні про вилучення особливо цінної ікони могли відобразитися чутки про спробу музейного хранителя М. Чорногубова евакуювати з Успенського собору зібрання ризниці. Коли йому перешкодили зробити це, він, справді, обмежився передачею в Музей західного мистецтва окремих найбільш ушлявлених образів<sup>479</sup>.

3. Нещасний випадок внаслідок випадкової активації електродетонатора після увімкнення світла<sup>480</sup>.

Цю версію Н. Феттіху повідомив 19 грудня 1941 р. В. Шугаєвський, однак ще за два тижні до цього вона була озвучена закордонною пресою ...в Кракові: “Цілі тони підложеного під Лавру динаміту виїняті й була спроба пустити електричну струю”<sup>481</sup>. Версія виглядає непереконливо, оскільки від увімкнення світла начебто мали по-

<sup>477</sup> *Феттіх Нандор*. Вказ. праця. – С. 29.

<sup>478</sup> Там само. – С. 38.

<sup>479</sup> ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 7. – Спр. 226. – Арк. 225, 234.

<sup>480</sup> *Феттіх Нандор*. Вказ. праця. – С. 50.

<sup>481</sup> *Одуд*. Поза китайським муром [VI] // Краківські вісті. – 1941. – № 271. – 4 грудня. – С. 2.

страждати електрики, що лагодили освітлення в соборі, однак жодних жертв насправді не було. Ймовірно, тут відобразилися відголоски інформації про узвичаєну практику виявлення сторонніх підключень якогось військового обладнання до мережі, зокрема електрофугасів. Для цього з мережі знімали навантаження і перевіряли її мегомметрами, а потім робили пробну подачу електроенергії в локалізовані лінії, звичайно, виселивши з будівель, що перевірялись, всіх осіб<sup>482</sup>. Подібну перевірку німці повинні були зробити невдовзі після зайняття Києва, а не чекати для цього зручного приводу. Згадка про те, що “перед вибухом собор часто надавався для огляду” демонструє, що жодних підозр про наявність в ньому електродетонаторів у німців не було<sup>483</sup>, тобто, скоріше за все, вони завершили всі випробування мережі ще раніше.

4. Диверсія партизан-паліїв, яка не отримала належного підтвердження, оскільки виконавців було одразу знищено<sup>484</sup>.

Раніше вже згадувалося про розстріляних зловмисників, які носили солдатські строї, були коротко підстрижені й носили в халявах чобіт ложки, чого ніколи не стали б робити справжні диверсанти. Світло на провокаційний характер формування цієї версії проливає інформація, оприлюднена в празькій газеті: “Два спричинників, як говорять неперевірені чутки, були зловлені. Вони – жида”<sup>485</sup>. Підбурницький зміст повідомлення тим не менше перегукується з реальними фактами: в яру біля Ближніх печер в цей час знаходився концтабір, де утримувалися військовополонені семітського походження. Подібне співпадіння навряд чи могло мати випадковий характер і радше вказує на те, що нацисти всерйоз розглядали можливість перекласти провину за плюндрування Успенського собору на представників іудейської спільноти. Ця розробка не була використана, оскільки мала занадто помітне расистське забарвлення.

Наявність великої кількості версій, що нерідко суперечили одна одній, говорить про те, що вони мали неофіційний характер й становили собою скоріше попередні припущення, аніж остаточне підсумування обставин скоєного. На стадії публічної апробації перебували

<sup>482</sup> Пор. аналогічну практику в Радянській армії. Немчинский А.Б. Осторожно, мины! – С. 164.

<sup>483</sup> ВАР. – R6/179. – Вл. 81.

<sup>484</sup> *Феттих Нандор*. Вказ. праця. – С. 38-39, 41.

<sup>485</sup> Наступ. Український тижневик. Орган української націоналістичної думки. – 1941. – № 51. – 13 грудня. – С. 2.



версії про випадковий (стороннє підключення до електромережі) та навмисний (“єврейський слід”) характер трагедії. Проте через свої нестиковки вони були занадто вразливі для критики. Від версії про власну причетність до знищення собору (знешкодження мін контр-вибухом) нацистське керівництво відразу відмовилось як занадто компрометуючої їхню політику в очах місцевих жителів. Однак жодна з наведених версій не прижилася, оскільки не пропонувала переконливих й вичерпних пояснень трагедії. Німецька сторона пішла найбільш простим шляхом: вона взагалі відмовилась давати будь-які офіційні пояснення, залишивши широке поле для чуток і домыслів.

Показово, що “радянський слід” німецькою стороною також не обговорювався, оскільки не знайшлося ...*формальних ознак складу злочину*. Не було публічно звинувачених злочинців, не було постраждалих, а інцидент був улагоджений позасудовими методами. Окупаційна адміністрація воліла робити вигляд, що нічого взагалі не сталося, а всі побічні наслідки інциденту – то є її особиста справа, куди ніхто з тубільців не повинен втручатися. Саме тому в київській пресі не було вміщено жодних, ще раз підкреслю, *жодних* пояснень чи коментарів! Чи варто казати, що вже саме відношення нацистів до загибелі Успенського собору (не просто стримане, а цілковито індіферентне) прозоро натякає на їхню справжню роль в цих подіях?

Виникає питання, що спонукало німецьке керівництво так зневажливо поставитися до свого сателіта? Пояснення досить просте. Оточення Гітлера знало, що він з великим презирством та відразою ставиться до християнського культу та його служителів, маніакально підозрюючи католицьке духовенство у прихованій опозиції до своєї влади<sup>486</sup>. На Нюрнберзькому процесі було навіть пред’явлено документ, згідно з яким за наказом фюрера вимагалось обшукувати церковні заклади з метою пошуку доказів “їхніх політичних маневрів”

<sup>486</sup> Низку відвертих висловлювань Гітлера про релігію та її служителів було зібрано стенографістом, що був спеціально запрошений у Ставку для запису одкровенень фюрера. Див.: *Піккер Генри*. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993. – С. 45, 50-52, 78, 80, 91. Коли деякі з цих приголомшуючих заяв стали відомі західній пресі, зокрема про необхідність скасування всіх існуючих релігій після того, як Німеччина виграє війну, німецька сторона була вимушена виступити зі спростуваннями (Заява Німецького уряду в зв’язку з останньою промовою Рузвельта // Краківські вісті. – 1941. – № 245. – 4 листопада. – С. 1).

проти нацистів<sup>487</sup>. Гітлер сприймав християнську церкву радше як за-конспіроване політичне угруповання, що постійно конфліктувало з ним й чинило різні підступи. Внаслідок цього він міг розглядати мон-сеньйора Йозефа Тісо перш за все як католицького клірика, а вже потім главу держави, що ставило останнього в дуже не вигідне становище. Спількування на дипломатичному рівні з політичним діячем, що одночасно був служителем християнської Церкви, йшло в розріз з усією антицерковною політикою Гітлера.

Крім того, союзницькі відносини з Словацькою республікою, укладені в 1939 р. ще до здобуття Німеччиною вирішальних успіхів на фронтах світової війни, мали тактичний характер й навряд чи могли повністю задовольняти фюрера. Диктатор, який вважав слов'ян “ун-терменшами”, заледве з прихильністю ставився до дивної ситуації, коли невеличка слов'янська спільнота раптом була прирівняна до арійської нації. До того ж політичний режим в Словаччині виявився більш-менш ліберальним порівняно з країнами, окупованими Рейхом. Аж до Словацького національного повстання в 1944 р. на території країни перебувала лише незначна кількість німецьких військ. Дійшло до того, що так звані “напівкровкам” навіть дозволяли перебувати на військовій службі, а також був заснований інститут президентських відстрочок від депортації (щоправда ним змогли скористатися лише кількасот людей). Всі ці “ліберальні” послаблення навряд чи розглядалися нацистами інакше, ніж ознаки морального розкладу і неприпустимої слабкості своїх союзників.

Дезінформаційна завіса навколо перебування Тісо в Україні та गरेзвісного замаху на нього в Лаврі говорить про те, що він не мав спонтанного характеру й був задуманий ще до появи словацького президента на теренах рейхскомісаріату “Україна”, щоправда інформаційне прикриття провокації виявилось дилетантським. Щоб краще збагнути прихований механізм інциденту в Лаврі, варто простежити, як він був висвітлений в українській та закордонній пресі того часу.

---

<sup>487</sup> Нюрнбергский процесс. – М., 1958. – Т. III. – С. 570 (стенограма засідань Міжнародного військового трибуналу від 6 лютого 1946 р.). Наказ датований 5 липня 1940 р. і стосується західної зони окупації – Нідерландів, Бельгії, Люксембургу й зайнятої німцями частини Франції, проте зрозуміло, що його дія мусила поширюватися й на решту територій, окупованих гітлерівцями в майбутньому.

## 19. ПРИХОВУВАННЯ ПРАВДИ

Слід підкреслити, що німецька сторона навіть не збиралася розслідувати київський інцидент, обмежившись простою констатацією, що у вбитих зловмисників не виявлено жодних документів. Донесення з приводу “замаху” було відправлено в Берлін не одразу, по свіжих слідах, а лише за кілька днів – 7 листопада 1941 р. Окупаційна адміністрація зайняла відверто вичікувальну позицію й попросту намагалася зам’яти справу, не вдаючись навіть до традиційних методів реагування – масових арештів і страт заручників. Така поведінка виглядає занадто стриманою, особливо на тлі жорстоких езекуцій за акти звичайного вандалізму (пошкодження телеграфного кабелю тощо), надзвичайно поширених у той період. Та найголовніше, що в окупаційну пресу так *ніколи* (sic!) й не просочилося жодної згадки про основного фігуранта справи – Йозефа Тісо.

Огляд україномовних видань, що виходили в Рейху (“Український вісник”, Берлін) та на анексованих ним територіях – в Протектораті Богемії і Моравії (“Наступ”, Прага), Генерал-губернаторстві (“Краківські вісті”, Краків; “Львівські вісті”, “Рідна земля”, “Українські щоденні вісті”, Львів), рейхскомісаріаті “Україна” (“Волинь”, Рівне; “Українське слово”, “Нове українське слово”, “Последние новости”, Київ), – демонструє повне приховування обставин перебування словацького президента в Україні. Схоже на те, що в німців не виявилось ані задовільного пояснення того, що сталося, ні бажання шукати цих пояснень і тому вони вдалися до повного замовчування.

Спочатку робилися спроби втаїти або применшити масштаби скоєного. Найбільш оперативно відреагували на це ...берлінські газети: “У Києво-печерській Лаврі сталося нещастя тільки з дзвіницею Лаври, яка з невідомих причин загорілася, але вогонь швидко був погашений. ...Пошкодженою була теж одна з фасад головної церкви Києво-печерської Лаври...”<sup>488</sup> (16.XI). Цьому допису втворює ще одне закордонне видання: “в одній церкві знайшли аж 10.000 кг. вибушин”<sup>489</sup> (22.XI), “...ця азіятська нетерпимість підклала десятки тон динаміту під Успенську церкву Лаври”<sup>490</sup> (2.XII). Тим не менш про ви-

<sup>488</sup> Архітектурні пам’ятки в Києві // Український вісник. – 1941. – № 36. – 16 листопада. – С. 5.

<sup>489</sup> Як живе Київ [враження редактора “Моравської Орлиці” А.І. Кожишека про відвідини Києва] // Краківські вісті. – 1941. – № 262. – 23 листопада. – С. 4.

<sup>490</sup> *Одуд.* Поза китайським муром [IV] // Там само. – 1941. – № 269. – 2 грудня. – С. 2.

бух зберігається повна мовчанка. Аж ось проривається тривожна нотка: “Цілі тони підложеного під Лавру динаміту вийняті й була спроба пустити електричну струю. В румовищах залишилася тільки головна Успенська Лаврська церква. Решта частинно потерпіла від вибуху, але ще стоїть”<sup>491</sup> (4.XII). “...стався у Києві новий вибух і цим разом в руїну обернувся головний вівтар найбільшої святині й пам’ятки українського народу – Києво-Печерської Лаври...”<sup>492</sup> (10.XII). Знову ж таки втрачено буцімто лише головний вівтар, але в соборі їх було ще 9!

Але далі чомусь лунає заспокійливе: “Ушкодження Печерської Лаври. Вістка про знищення Печерської Лаври мінами, не відповідає вповні правді. Міни великої шкоди не спричинили цій старинній, дорогоцінній кожному українцеві, пам’ятці – Печерській Лаврі. Від вибуху однієї міни ушкоджена трохи внутрі Успенська церква...”<sup>493</sup> (13.XII). В той же час у Києві згадана тема ніким не обговорюється взагалі. Масштаби дезінформації сягнули таких розмірів, що кореспондент “Українського слова”, розмірковуючи на шпальтах газети про необхідність охорони архітектурного ансамблю Печерського монастиря (“заповідною мусить стати вся Лавра”) і описуючи втрати архітектурних шедеврів за радянської влади, жодного слова не говорить про долю Успенського собору! (10.XII)<sup>494</sup>. Цей парадокс можна пояснити лише тотальною цензурою, запровадженою німецькою адміністрацією. Перша згадка про диверсію з’явилася в київській пресі завдяки директору Музею західного мистецтва С. Гілярову, але в такому дивному контексті, ніби йшлося про нещасний випадок: “од большевицької міни нещодавно загинула 800-річна велика Лаврська церква”<sup>495</sup> (25.XII), і малася на увазі самодетонація, наприклад, внаслідок ввімкнення електроструму.

Репортери вимушені констатувати свою повну необізнаність про причини вибуху, його наслідки та навіть момент, коли він стався. “До-

<sup>491</sup> Одуд. Поза китайським муром [VI] // Там само. – № 271. – 4 грудня. – С. 2.

<sup>492</sup> Приходько В. З мого щоденника [III] // Там само. – 1941. – № 276. – 10 грудня. – С. 2.

<sup>493</sup> Ушкодження Печерської Лаври // Наступ. – 1941. – № 51. – 13 грудня. – С. 2.

<sup>494</sup> М. Золотий фонд архітектури міста // Українське слово. – 1941. – № 78. – 10 грудня. – С. 3.

<sup>495</sup> Гіляров С. Йоган Готфрід Шедель // Нове українське слово. – 1941. – № 10. – 25 грудня. – С. 3.

кладно оглянути Лавру нам не пощастило. Вона закрита для глядачів”<sup>496</sup> (4.ХІІ). “Головна печерська церква пресв. Богородиці знищена вибухом 7 листопада 1941”<sup>497</sup> (1.ІІ). “Свято-Успенська церква Печерської Лаври знищена”<sup>498</sup> (8.ІІ), але ким, коли і в який спосіб невідомо. “...В Лаврі від вибуху загинула в жовтні 1941 р. Велика Успенська церква. В якому стані її рештки не відомо, бо вхід до Лаври тим часом забронований”<sup>499</sup> (1.ІІІ). “Декілька місяців тому ...московські варвари спричинили вибух у Печерській Лаврі... На жаль, зараз ще не можемо – з технічних причин – з’ясувати ступінь знищення, заподіяного цим злочинством новітніх гунів”<sup>500</sup> (15.ІІІ). Як бачимо, дата руйнації Успенського собору була визначена в дуже широкому діапазоні – від жовтня 1941 до початку 1942 р.

Підкреслю, до весни 1942 р. німецька сторона ще не наважувалася робити категоричних заяв стосовно вибухів у Лаврі і не заохочувала подібних інсинуацій на сторінках преси. Дещо забігаючи наперед відзначу, що нацисти насправді “були задоволені з того, що монастир Києво-Печерської лаври був знищений”<sup>501</sup> і намагалися зберегти лише подобу безсторонності. В цій ситуації лише окремим журналістам, які змогли особисто побувати в Києві під час згаданих подій, або контактували з людьми, яким пощастило згодом виїхати з міста, вистачило духу й сміливості робити висновки на кшталт: “...сатанинська рука вірного сина Москви, знищила св. Успенський собор Києво-Печерської Лаври... Знищена будівля – взірць українського барокко”<sup>502</sup>, або “злетіла в повітря Лаврська церква, будована перед восьми століттями і зірвана большевицьким руйнним духом Року Божого 1941”<sup>503</sup>. Утім,

<sup>496</sup> Оуд. Поза китайським муром [VI] // Краківські вісті. – 1941. – № 271. – 4 грудня. – С. 2.

<sup>497</sup> Релігійне життя в Києві // Наступ. – 1942. – № 5. – 1 лютого. – С. 2. Дата диверсії, вказана в цьому повідомленні з абсолютною точністю співпадає з датуванням “Донесення про події в СРСР № 130”, а отже могла бути запозичена з нього.

<sup>498</sup> З життя православної церкви в Україні // Рідна земля. – 1942. – № 6. – 8 лютого. – С. 6.

<sup>499</sup> Андрієнко Ю. Велика руїна // Наступ. – 1942. – № 9. – 1 березня. – С. 4.

<sup>500</sup> Прицак О. Чергове вандальство Москви [Руйнування Успенського собору в Києві] // Наступ. – 1942. – № 11. – 15 березня. – С. 5.

<sup>501</sup> ВАР. – R 6/85, f. 20-27. Цит. за: Косик В. Україна і Німеччина... – С. 262.

<sup>502</sup> У.К. Москва – руїник українських святинь // Волинь. – 1941. – № 23. – 11 грудня. – С. 3.

<sup>503</sup> П.Б. [Улас Самчук]. Кризь бурю і сніг [VII]. Чорні ночі. Прощання // Волинь. – 1941. – № 27. – 25 грудня. – С. 3.

глибоко символічно, що вони друкували свої повідомлення далеко від Києва й намагалися приховати власні імена під псевдонімами.

Зрозуміло, всі ці просторікування не були підкріплені жодними доказами й ґрунтувалися лише на інтуїтивних здогадах. Натомість окупаційна влада “чомусь” уперто ігнорувала подібні відгуки, хоча на той час їй вже було достеменно відомо про випадки, аналогічні до лаврського теракту. В січні 1942 р. німці заявляють про мінування радянськими військами музею Тургенева в Орлі та Льва Толстого у Ясній Полянї, однак про Печерську лавру чомусь не зронено ані слова<sup>504</sup>, немовби ворогуючі сторони досягли в цьому питанні якогось таємного компромісу між собою. Незрозуміле вичікування продовжувалося доти, доки на початку березня 1942 р. по радянському радіо не було ретрансльовано звернення місцєблюститєля патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) про зневаження Православної церкви на окупованих східних теренах.

Одразу після цього німецька сторона зініціювала пряме звинувачення радянської влади в знищенні кафедрального храму Печерського монастиря, вклавши його у вуста представників місцевої релігійної громади. Фактично це й була перша офіційна інвектива з приводу руйнації Успенського храму. 15 березня редакція “Нового українського слова” підготувала спецвипуск, який майже повністю був присвячений темі руйнувань Києва “Совєтами” восени 1941 р. Цікаво, що в цей період у газеті відчувався явний брак паперу і вона виходила у сполвиненому форматі (один аркуш замість двох), але все ще на 4-х сторінках (тобто газетний аркуш стандартного розміру просто згортався навпіл). Виняток було зроблено лише для одного єдиного випуску газети, котрий було надруковано у звичайному форматі, що, власне кажучи, й демонструє, якого небувалого значення надавали німці цій пропагандистській акції. Саме у згаданому номері вперше в окупаційній пресі було вміщено світлину зруйнованого храму під заголовком: “Руїни Успенського собору Києво-Печерської Лаври, висадженого в повітря більшовиками”<sup>505</sup>. Тут, на відміну від попередніх туманних формулювань, організаторами вибуху вже в одвертій формі оголошувались комуністичні функціонери, що знаменувало перехід до прямих пропагандистських звинувачень.

Третя сторінка газети була повністю присвячена матеріалам, пов’язаним зі становищем Церкви на окупованих територіях, зокрема,

<sup>504</sup> Вандализм международных разрушителей // Последние новости. – 1942. – № 6. – 26 января. – С. 2.

<sup>505</sup> Нове українське слово. – 1942. – № 59. – 15 березня. – С. 3.

розвінчанню обвинувачень місцєблєститєля московського патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) в утисках православної віри німцями. Серед дописів на цю тему представників різних конфесій виділялося звернення київського єпископа Пантелеймона (Рудика) “Більшовицька релігійна “свобода”, в якому руйнація Успенського собору прирівнювалася до плундрації і



*Найраніша світлина зруйнованого храму в окупаційній пресі*

збезчещення релігійних святинь за часів УРСР<sup>506</sup>. Вочевидь, перехід від досить стриманих заяв (“собор зірваний радянськими мінами”, але невідомо ким саме) до відвертих філіппік на адресу “безбожних комуністів” мав контрпропагандистський характер і був пов’язаний з протидією радянській агітації.

У редакційній статті, опублікованій в “Новому українському слові” 29 березня 1942 р. формально від імені головного редактора К. Штепи, але написаній, радше його німецьким куратором доктором Вагнером<sup>507</sup>, обвинувачувальні інтенції вперше набувають чітких формулювань: “І після того, як ці люди, відступаючи, повернули знову свою люту зненависть проти Божих храмів, руйнували їх і підпалювали, після того, як вони висадили в повітря і знищили таку велику святиню, як Лаврський собор, вони насмілюються тепер галасувати про “утиски” релігії в звільнених від них областях!”<sup>508</sup> За кілька днів подібні заяви стають безапеляційними: “Велика Успенська церква 3 листопада 1941 р. о 2 год. 30 хв. дня була зруйнована підкладеними біль-

<sup>506</sup> “Більшовицька релігійна “свобода” виявилась у тім, що більшість храмів Божих на Україні зруйнована дощенту, а решта святинь збезчещена і осквернена; найбільша святиня українського народу – Києво-Печерська Лавра – висаджена в повітря” (*Пантелеймон (Рудик), єп.* Більшовицька релігійна “свобода” // Нове українське слово. – 1942. – № 59. – 15 березня. – С. 3).

<sup>507</sup> *Дубина К.* Злодеяння немцев в Києве. – М., 1945. – С. 35; *о. Тимофій Мінєнко.* Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 (Волинський період). – Вінніпег; Львів, 2000. – Т. 1. – С. 248, прим. 123; *Армстронг Джон.* Вказ. праця. – С. 126.

<sup>508</sup> [*Штена К.Ф.*] Справжня воля релігії // Нове українське слово. – 1942. – № 71. – 29 березня. – С. 1.

шовіками мінами”<sup>509</sup>. Цікаво відзначити, з якою нечуваною швидкістю та синхронністю ці декларації були розтиражовані на великій території від Києва до Праги (15.III)<sup>510</sup> і Кракова (18.III)<sup>511</sup>. (Відстань від Києва до Кракова по прямій – 754 км, до Праги – 1145; сучасними автострадами – відповідно 845 і 1325 км).

Після появи офіційного звіту Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників у Києві (газета “Правда”, 1 квітня 1944 р.) німецька сторона вдалася до категоричних спростувань, прикриваючись фігурою об’єктивності: “Заява більшовицької Надзвичайної комісії, призначеної для викриття німецьких “звірств”, містить як брехню, так і правду. Загалом більшовики звинувачують німців в усіх руйнаціях у місті, не виключаючи навіть тих об’єктів, які вони зруйнували самі, як це відомо цілому світові. Так, усі будівлі на головній вулиці Києва, Хрещатику, а також інші численні будинки в центрі міста були висаджені в повітря вибухівкою з годинниковим механізмом невдовзі після окупації Києва німецькими військами. *Це стосується також Успенського собору Лаври...* Так, наприклад, будівля Київського університету була знищена в результаті обстрілу радянською артилерією...”<sup>512</sup> Проте вже у наш час знайшлися свідки, які бачили, як насправді було підірвано будівлю університету<sup>513</sup>, а отже дезінформаційний характер німецьких заперечень не викликає сумніву.

Якщо перейти до аналогічної вибірки з радянського боку, то з’ясується, що партійні пропагандисти і співробітники спецслужб з самого

<sup>509</sup> П.К. [Кульженко П.А.] Церкви, знищені більшовиками в Києві // Нове українське слово. – 1942. – № 77. – 5 квітня. – С. 3.

<sup>510</sup> Прицак О. Чергове вандальство Москви [Руйнування Успенського собору в Києві] // Наступ. – 1942. – № 11. – 15 березня – С. 5 (“московські варвари спричинили вибух у Печерській Лаврі...”).

<sup>511</sup> Так більшовики нищили Київ [анонс статті Ю. Андриєнка, вміщеної у празькому “Наступі”] // Краківські вісті. – 1942. – № 56. – 18 березня. – С. 5 (“...у звалища лягла велика Успенська церква Лаври”).

<sup>512</sup> Документ під назвою “Bolschewistische Gräuelpropaganda über Zerstörungen und Grausamkeiten der deutsch-faschistischen Eroberer in der Stadt Kiew” за підписом Райхарда додавався до секретного меморандуму, датованого 13.VI.1944. Зберігається в Бундесархіві (ВАВ. – R6/170, fols. 41 ff); фотокопія – в Національному архіві США (ЕАР 99/1085). Цит. за: *Кеннеді Патриція Грімстед* (за участю Геннадія Боряка). Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Львів, 1992. – С. 11-12.

<sup>513</sup> Свідчення Анатолія Праневича (Пранявічуса). Див.: *Малаков Д.* Київ. 1939–1945. Post skriptum. Фотоальбом. – К., 2009. – С. 171.



початку відчували розгубленість і сум'яття з приводу подій навколо Успенського собору не менші, за німецьку сторону. Як це не дивно, але в них також не було точної інформації про те, що сталося в Лаврі. Зокрема заступник наркому внутрішніх справ УРСР С.Р. Савченко, який очолював цей наркомат з початку окупації Києва до січня 1942 р., писав у спецдонесенні від 4 грудня 1941 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова наступне: “Натовп антирадянськи настроєних громадян, числом до 300 чоловік, на площі Калініна (Думській, нині майдані Незалежності – Є.К.) зустрівач вступаючі німецькі частини з квітами і калатанням дзвонів Печерської лаври. “Урочиста” зустріч німецьких військ була порушена вибухом дзвіниці Печерської лаври, від якого загинуло близько 40 німців”<sup>514</sup>.

Зрозуміло, що тут переплутано хронологію подій та розташування топографічних об'єктів і спотворено контекст того, що сталося. Били у лаврські дзвони німці, після того як вивісили на дзвіниці свій прапор<sup>515</sup>. Пізніше його спалили патріоти<sup>516</sup>, а під “вибухом дзвіниці” слід розуміти диверсію на Оглядовому майданчику 20 вересня 1941 р. Таким чином жодних відомостей про долю Успенського собору ця довідка, складена на початку грудня (!), не містила. Схожа до підозрілості інформація наводилась у доповідній співробітників УНКВС по Львівській області від 30 грудня 1941 р.: “В останніх числах жовтня підірвана дзвіниця Печерської Лаври”<sup>517</sup>. Навіть влітку 1942 р. очевидці, яким вдалося вибратися з окупованого Києва, чомусь повідомляють

<sup>514</sup> Специальное сообщение о положении в гор. Киеве после оккупации его противником. 4 декабря 1941 г. Див.: АПРФ. – Ф. 3. – Оп. 50. – Д. 464. – Л. 6-21.

<sup>515</sup> Як здобули Київ (За воєнним звітодавцем Вернером Міллером) // Львівські вісті. – 1941. – № 40. – 24 вересня – С. 1-2 (“около 11 години осягнуто цитаделю і на вершку помітної високої вежі (дзвіниці! – Є.К.) завішено німецький воєнний прапор”); В роковини протибольшевицького походу (22. червня 1941–22. червня 1942) // Краківські вісті. – 1942. – Окр. вид. – 22 червня. – С. 1 (Фото: “На дзвіниці київської Лаври німецький вояк вдаряє у дзвін на знак переможного вступлення у столицю України”); Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 130, 132.

<sup>516</sup> Київ зберіг своє українське обличчя (вражіння німецького кореспондента) [За воєнним кореспондентом Віллі Елерсом] // Українське слово. – 1941. – № 17. – 28 вересня. – С. 2 (“В околиці цитаделі розташована Лавра. Перед приходом німців був цей терен підмінований саботажниками. 90 метрів висока дзвіниця була запалена. Знову німецькі сапери вчасно засягли й зберегли таким способом неоцінні фрески й малюнки для майбутности”); Архітектурні пам'ятки в Києві // Український вісник. – 1941. – № 36. – 16 листопада. – С. 5 (“У Києво-печерській Лаврі сталося нещастя тільки з дзвіницею Лаври, яка з невідомих причин загорілася, але вогонь швидко був погашений”).

<sup>517</sup> Цит. за: Київ у дні нацистської навали. – С. 239.

лише про “підпал Лаври”<sup>518</sup>. Згадка про загибель храму з’являється, як зазначалося раніше, лише у розвідувальному донесенні Центрального штабу партизанського руху, складеному не раніше серпня 1942 р.: “Історична пам’ятка мистецтва – головний собор Києво-Печерської лаври німцями підірваний під приводом порятунку населення від неминучого вибуху, оскільки “більшовики сильно мінували лавру”<sup>519</sup>.

Явний анахронізм повідомлень київських підпільників можна пояснити тим, що вони змогли вийти на прямий зв’язок з центром лише в березні 1942 р.<sup>520</sup>, а до того навіть просте сполучення з лівим берегом Дніпра було вкрай ускладнене жорсткою системою перепусток. Зрештою, байдужість до стану архітектурних пам’яток Лаври, які можна було прекрасно роздивитися з багатьох віддалених точок, не наближаючись до забороненої зони, напевно, пояснювалася тим, що вони не мали стратегічного значення в планах підпілля. В підготованих впродовж осені 1941–1943 рр. нотах Наркома іноземних справ В.М. Молотова про зlodіяння німецько-фашистських загарбників на окупованих територіях СРСР (25.XI.1941, 6.I.1942, 27.IV.1942, 11.V.1943) Києво-Печерська лавра взагалі не згадується жодного разу. Поодинокі повідомлення про випадки вандалізму щодо пам’яток культури, музейних комплексів, культових споруд, які зустрічаються в цих нотах, стосуються переважно Росії<sup>521</sup>. Стосовно України було згадано лише пам’ятник Т.Г. Шевченку (навіть не музей!) в Каневі (нота від 6 січня 1942 р.) і бібліотека імені В.Г. Короленка в Харкові (нота від 27 квітня 1942 р.). А. Кузнецов утім стверджує, що невдовзі після вибуху Успенського собору “Молотов апелював до всього світу, звинувачуючи німців у знищенні історичних та культурних святинь”<sup>522</sup>, однак жодних заяв щодо кафедрального храму Лаври нарком насправді не робив<sup>523</sup>.

<sup>518</sup> Донесення про становище в окупованому Києві М. Заровної. Див.: ГД СБ України. – Ф. 60. – Спр. 83547. – Т. 2.

<sup>519</sup> Розвідувальна інформація Центрального штабу партизанського руху про становище в окупованому Києві, не раніше 1 серпня 1942 р. Див.: ЦАМО РФ. – Ф. 32. – Оп. 11309. – Д. 159.

<sup>520</sup> Дубина К. В годы тяжелых испытаний. – К., 1962. – С. 140.

<sup>521</sup> Зверства, грабежи и насилия немецко-фашистских захватчиков. – Л., 1942. – С. 19-20, 47-51, 83-84, 94-102; Нота народного комиссара иностранных дел тов. В.М. Молотова [6.I.1942]. – ОГИЗ, Свердловгиз, 1942. – С. 13-14; Ноты народного комиссара иностранных дел тов. В.М. Молотова [25.XI.1941, 27.IV.1942]. – ОГИЗ, Гос. изд-во политической литературы, М., 1942. – С. 58-61; Нота народного комиссара закордонних справ тов. В.М. Молотова [11.V.1943]. – Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943.

<sup>522</sup> Кузнецов А. Указ. соч. – С. 146.

<sup>523</sup> Окремі дослідники приписують В. Молотову наступну заяву: “За наказом німецького командування військові частини пограбували, висадили і

Ще в квітні 1942 р. виступаючи на II Всеслов'янському мітингу, присвяченому засудженню фашистської агресії, письменник О.Є. Корнійчук виголосив заклик помститися за “зневажені пам'ятники нашої національної культури”<sup>524</sup>, але чомусь не назвав цих пам'яток. Найраніше розшукане нами повідомлення про знищення Успенського собору в радянській пресі, датовано 6 травня 1942 р.<sup>525</sup> Щоправда в періодиці промайнула звістка, що “в журналі Всеслов'янського комітету “Слов'яни” (№ 2, 1942) було вміщено фотографії зруйнованого Успенського собору, які супроводжувалися підписом, що однозначно визначав німецьку сторону винною в цій акції”<sup>526</sup>. Проте автор статті, вочевидь, цей журнал у руках не тримав, інакше пересвідчився б на власні очі, що йдеться про липневий випуск часопису<sup>527</sup>; до того ж в ньому вміщено довоєнну світліну храму з боку віктарних апсид, без жодних зовнішніх ушкоджень, а підпис під знімком зазначає: “Киево-Печерская лавра, взорванная немецко-фашистскими мерзавцами”, не уточнюючи, де ж саме сталися вибухи<sup>528</sup>. Знімок був розміщений всередині статті письменника Олексія Толстого “Откуда пошла Русская земля” й не мав жодного відношення до її тексту, як і будь-якого матеріалу в цьому журналі в цілому.

Якщо публікації про знищення Успенського собору і починають з'являтися з цього часу в радянській пресі, то все одно це робиться якось двозначно, з недомовками. У зведенні Совінформбюро від 17 листопада 1942 р., зокрема, повідомлено про викрадення німцями архів-

---

зруйнували найдревніший пам'ятник культури – Києво-Печерську лавру” (<http://zalizuaka.livejournal.com/80763.html>). Проте насправді ця цитата запозичена з тексту Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників, представленого на Нюрнберзькому процесі як звинувачувальний “Документ СРСР-9” (Нюрнбергский процесс. – М., 1959. – Т. IV. Военные преступления и преступления против человечности. – С. 45). Крім того згадане Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії з'явилося лише 29 лютого 1944 р. (с. 50), а не “невдовзі після вибухів у Лаврі”.

<sup>524</sup> Промова заступника голови Всеслов'янського комітету О.Є. Корнійчука // Література і мистецтво. – 1942. – № 8. – 15 квітня. – С. 3.

<sup>525</sup> *Малишко А.* Блюзнірська провокація гітлерівців // За Радянську Україну. – 1942. – № 37. – 6 травня. – С. 2.

<sup>526</sup> *Кот С.* Загибель Успенського собору: Версії... // Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 17-18. – С. 350.

<sup>527</sup> Славяне. Ежемесячный журнал Всеславянского комитета. – 1942. – № 2, июль. – С. 37, фото.

<sup>528</sup> Бібліографічне посилання про “зруйнований Успенський собор”, скоріше за все, некритично запозичено з книги: Очерки по истории Киево-Печерской лавры и Заповедника. – К., 1992. – С. 136, прим. 26.

них документів та стародруків з Києво-Печерської лаври, але доля її споруд не обговорюється<sup>529</sup>. У зверненні загальних зборів Академії наук УРСР від 29 червня 1943 р., оголошеному на 2-у антифашистському мітингу вчених, сказано, що в Києво-Печерській лаврі “зруйновано безліч цінних в історичному і архітектурному відношенні будинків”<sup>530</sup>, але знову таки без жодних подальших уточнень. У кореспонденції від 20 листопада 1943 р. про діяльність в монастирі так званої розборочної контори основну увагу зосереджено на ...розтягуванні німцями облицювальних матеріалів і музейних речей<sup>531</sup>. Обходить увагою нищення архітектурного ансамблю Лаври і С. Гіляров у матеріалі про пограбування київських музеїв, надрукованому 14 грудня 1943 р.<sup>532</sup> (В своїй більш пізній статті він зупиняється на цій обставині лише побіжно, звертаючись головним чином до теми втрат цивільної та адміністративної архітектури Києва<sup>533</sup>). Такого ж гатунку й кілька аналогічних публікацій<sup>534</sup>. Прямі оцінки німецького господарювання в Печерському монастирі було зроблено лише в статті, надрукованій на початку березня 1944 р.<sup>535</sup> Найраніший знімок з рештками Успенського собору, віднайдений нами в радянській пресі, датується 24 грудня 1943 р., тобто його зроблено вже після визволення Києва<sup>536</sup>.

Схоже на те, що усвідомлення факту руйнації головного храму Печерської лаври як непоправної втрати закріпилося в громадській свідомості не одразу, оскільки в атеїстичному суспільстві було просто не прийнято перейматися долею культових споруд. Більш розгалужені

<sup>529</sup> Зверства, грабежи и насилия... – С. 131-137. На цій інформації ґрунтується допис: *Тростанецький А.* Грізний рахунок росте // Література і мистецтво. – 1942. – № 25. – 5 грудня. – С. 1.

<sup>530</sup> До вчених всього світу // Література і мистецтво. – 1943. – № 13. – 15 липня. – С. 1.

<sup>531</sup> *Дерев'яно О.* Як німці Лавру грабували // Київська правда. – 1943. – № 9. – 20 листопада. – С. 3.

<sup>532</sup> *Гіляров С.* Німецькі грабіжництва в музеях Києва // Київська правда. – 1943. – № 26. – 14 грудня. – С. 4.

<sup>533</sup> *Гіляров С.* Архітектурні втрати Києва // Київська правда. – 1944. – № 46. – 5 березня. – С. 2.

<sup>534</sup> *Сертілін Л.* Як були розграбовані київські музеї // Література і мистецтво. – 1943. – № 18. – 18 листопада. – С. 3; [Про пограбування Історичного музею в Києво-Печерській лаврі] // Література і мистецтво. – 1943. – № 21. – 31 грудня. – С. 4.

<sup>535</sup> *Галабутський М.* Вказ. праця. – С. 2.

<sup>536</sup> Київська правда. – 1943. – № 33. – 24 грудня. – С. 2.

матеріали на цю тему були зібрані спеціально для Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників та їх спільників в 1944 р.<sup>537</sup>

Іноді згадують, що про плундрування Успенського собору говорилося на Нюрнберзькому процесі, але ніяких заяв і коментарів на цю тему фактично не робилося, окрім оприлюднення фрагментів звинувачувального “Документу СРСР-9” (Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії), зробленого М.Ю. Рагінським 21 лютого 1946 р. Хіба що помічник головного обвинувача від СРСР Л.М. Смірнов на одному з засідань між 14 та 19 лютого 1946 р. дозволив собі досить коструbate пояснення, чому в матеріалах трибуналу взагалі акцентується увага на цій культовій споруді: “Я дозволю собі спеціально звернути увагу Суду на те, що Києво-Печерська Лавра – це один з найдревніших архітектурних пам’яток Радянського Союзу, це культурна цінність, що особливо охороняється, близька серцю радянських людей, бо це матеріальна пам’ять старовини”<sup>538</sup>. Решта згадок Лаври стосується не долі історико-культурних та художніх цінностей на її території, а існуванню тут фашистського концтабору<sup>539</sup>. Отже, ця небезпечна тема в Нюрнбергу просто не розглядалася.

Підсумовуючи наведені вище матеріали, не складно помітити, що ідеологічні акценти у справі знищення Успенського собору були розставлені не раніше весни 1942 р., а до того обидві сторони немовби вагалися у необхідності подібних заходів та корисності і виправданості їх для себе. Іншими словами, ворогуючі сторони ніби намагалися з’ясувати, наскільки сильною й переконливою виявиться їхня позиція у випадку виголошення публічних звинувачень. Якщо припусти-

<sup>537</sup> Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. – К.-Х., 1944. – С. 12-15; Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве. – М., 1944. – С. 7-9.

<sup>538</sup> Нюрнбергский процесс. – М., 1958. – Т. III. – С. 258. Ця заява помилково приписується головному обвинувачу на Нюрнберзькому процесі від СРСР Р.А. Руденку, але насправді зроблена його помічником Л.М. Смірновим.

<sup>539</sup> Там же. – С. 258, 285.

ти, що в храмі, дійсно, була застосована радянська вибухівка, то сенс цих заплутаних маніпуляцій і невинуватих зволікань може зводитися до наступного. Німцям було бажано приховати свої обладунки в Печерській лаврі й відволікти увагу від підозрілого недбальства щодо Успенського собору, а московському керівництву – визначитись стосовно справжніх організаторів вибуху та його наслідків. Цікаво, що нацистська й радянська пропаганди спочатку обрали рупором своїх інтересів нейтральних спостерігачів: німці – українську громадськість національного спрямування, комуністична влада – абсолютно залежних від неї представників Церкви в підпорядкуванні Московського патріархату. З'ясування всіх обставин події розтягнулося на довгі місяці й виявилось лакмусовим папірцем справжніх інтересів обох призвідців трагедії.

Утім, газетні нотатки це так би мовити лише верхівка айсбергу. Щоб довести наявність злочинного умислу, слід шукати прямі документальні підтвердження його планування та здійснення. Чи збереглися подібні свідчення?

## 20. ЗНІМКИ АЙХВЕДЕ: ТІНЬ МИНУЛОГО

Весною 1995 р. доктор Вольфганг Айхведе (Eichwede), директор Forschungsstelle Osteuropa Бременського університету, який вивчав “культуртрегерську політику” фашистів на окупованих територіях СРСР і займався проблемами реституції, натрапив у приватному зібранні в м. Обергаузені на колекцію світлин, пов'язаних з першими місяцями окупації Києва. На цих знімках, зроблених невідомим німецьким військовим восени 1941 р., крім загальних краєвидів української столиці і жахливих сцен руйнування центру міста, можна побачити також низку визначних історико-культурних пам'яток. Окрему серію становлять фотографії, зроблені на території і в найближчих околицях Музейного містечка, поміж яких виділяється знімок, на якому зафіксований потужний вибух у центральній частині Верхньої лаври. Свідком знахідки випадково виявилася Людмила Міляєва, відомий український мистецтвознавець, яка супроводжувала професора Айхведе і одразу збагнула неперевершене значення цих матеріалів для дослідників окупаційного періоду. На її прохання частина світлин була того ж року скопійована і надіслана до Києво-Печерського заповідника. Пізніше Л. Міляєва люб'язно погодилася написати спогади

про цю знахідку, які були вміщені в одному з випусків “Лаврського альманаху”<sup>540</sup>.

До фондосховища НКПІКЗ надійшла 21 світлина (з них 2 дублетні), проте існує інформація, що до Києва, насправді, могло потрапити набагато більше знімків<sup>541</sup>. Зрештою, достеменно невідомо, скільки з них стосуються саме Печерської лаври або київських старожитностей. Всі фотографії мають суцільну арабську нумерацію у правому нижньому кутку.

Відкриття нових матеріалів, пов'язаних з руйнацією Успенського собору, досить швидко викликало лавину громадського інтересу. В українській періодиці стали з'являтися статті й невеличкі дописи, в яких не лише оприлюднювалися окремі знімки сенсаційної “серії”, але й пропонувалися коментарі до них<sup>542</sup>. Та дуже скоро перша хвиля зацікавленості зійшла нанівець й скінчилася ...повним збайдужінням до згаданої теми, більше того навіть її абсолютним ігноруванням та замовчуванням<sup>543</sup>. За минулі 10 років не було зроблено жодних спроб запропонувати нову оригінальну трактовку “лаврської серії”, яка виходила б за межі простих описів фотографій в суто компілятивних роботах. Справа в тому, що з часів горбачовської “відлиги” громадську свідомість постійно підводили до думки, що вся вітчизняна історія до 1991 р. мала винятково контрверсійний характер, а отже нині її варто осмислювати та оцінювати з точністю до *навпаки*, як просту біполярну схему, де чорні й білі кольори слід просто поміняти місцями.

<sup>540</sup> Міляева Л. Спогади про мандрівку до Німеччини // Лаврський альманах. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 170-172.

<sup>541</sup> Л. Міляева пригадує, що бачила знімки з офіцерським зібранням в інтер'єрі якоїсь модернової споруди, маніфестацією фольксдойчів на стадіоні “Динамо” (там само. – С. 171).

<sup>542</sup> Мельниченко І. “...и тебе самой оружие пройдет душу”. Тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 1995. – № 82. – 5 травня. – С. 20-21; Полюшко Г. Післяслово [Про розслідування підриву Успенського собору] // Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 17-18. – С. 365-366; Кабанець Є.П., Колесник І.Н. Трагедія Успенського собору // Людина і світ. – 1997. – № 9. – С. 30-37; 1997. – № 10. – С. 12-16.

<sup>543</sup> Абсолютно незрозумілою є відсутність згаданих знімків в усіх виданнях унікального фотоальбому про життя в окупованому Києві (К., 2000, 2005, 2009), підготованого Д. Малаковим, та його ж публікації “Київ на світлинах періоду окупації (1941–1943 рр.)”, яка анонсує нововиявлені знімки (Пам'ятки України: Історія та культура. – 2007. – Ч. 1. – С. 118-121). Подібне ігнорування можна пояснити хіба що “особливою позицією” автора щодо вибухів у Лаврі (Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 304).

Руйнація Успенського собору *ідеально* вписувалася в цю модель. Аж раптом з'являється свідчення, яке цілковито руйнує вже узвичаєний стереотип. Небажаний артефакт було вирішено відправити туди, звідки він узявся – в небуття, тобто просто дезавувувати його існування.

Таких спроб за останнє десятиліття робилося чимало – від явно недорікуватих, чия упередженість стає очевидною мало не одразу, до досить переконливих і, як на перший погляд, непогано обґрунтованих. Проте серйозної критики жодна з цих інтерпретацій не витримує. Найбанальніше тлумачення знімків: їх сфабрикували радянські спецслужби, які намагалися в такий спосіб підкинути дезінформацію<sup>544</sup>, щоправда не пояснюється, яку саме. Автор цієї концепції дійшов у своїй зятятості до крайньої межі: він стверджує, що знімки робилися ...з пустого місця біля мосту Патона, де під час війни і за нинішніх часів ніколи не було жодних ознак людської присутності (“ніяких будівель”), а росли лише дикі чагарі (“хаші лози”)<sup>545</sup>. Звідси неவிбагливому читачеві накидається нескладний висновок, або міст веде в нікуди, а отже перед нами майстерний фотомонтаж, або ...знімки зроблені потаємно з великої відстані, а отже виконані радянськими спецслужбами для компрометації німців. На жаль, автор не має анінайменшого уявлення про те, що німецький міст був збудований за 1,3 км північніше сучасного мосту Патона, що протилежний берег Дніпра в цьому місці займала Передмостова слобідка і що існують суто оптичні обмеження для високоякісної зйомки з віддаленої позиції (неможливо досягти високого розподілу і чіткості дрібних деталей на знімках; дальній план перекриватимуть об'єкти, розташовані ближче до фотографа, зокрема все ті ж самі хаші тощо).

Іншим досить поширеним аргументом є посилання на “випадковий характер” зйомки: “оператор знімав Лавру, а вибух випадково потрапив до кадру”; “в принципі в німецькій армії було достатньо фотоапаратів, щоб хтось з німців знімав собор якраз у момент підриву”; “хмара пилу могла стояти декілька хвилин. Це достатньо для того, щоб німець дістав фотоапарат, яких у них була незліченна кількість

<sup>544</sup> Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 461. Цікаво, що в Інтернеті ці знімки продовжують називати “фото з архіву СБУ”, чомусь вважаючи їх послідовними кадрами кінозйомки (див.: <http://community.livejournal.com/warhistory/1455011.html>). Про “кадри спеціальної кінозйомки” говорить й в одній з найсвіжіших публікацій: *Гуцула Владимир*. Самосожжение Крешатика // Фокус. – 2008. – № 37. – 24 септемб. – С. 76.

<sup>545</sup> Краснощок Ю. Вказ. праця. – С. 9.



(sic! – Є.К.), і кляцнув історичну фотку”; “але чому відкидається версія про випадковий збіг, хіба не могло бути такого, що біля місця вибуху людина, яка захоплюється архітектурними пам’ятками і мала з собою любительський фотоапарат (а те, що це не професійна камера чудово видно за характером знімків), опинилася зовсім з іншого приводу. Невже б він упустив можливість зняти на плівку таку подію?”<sup>546</sup>

Слабка обізнаність про походження фотоматеріалів призвела навіть до химерних уявлень, що це була нарізка з кінохроніки, яка знімалася з рухомої позиції, наприклад з автомобіля, що пересувався по мосту тощо<sup>547</sup>.

Коментарі щодо “безлічі фотокамер” в німецькій армії” як-то кажуть зайві. Для знавців побуту пересічних німецьких вояків у зоні відповідальності військового командування (а Київ 3 листопада ще не перейшов до цивільної адміністрації) пропоную вирахувати теоретичну можливість такого збігу обставин (місце і час події, практичні умови ведення зйомки (стратегічний військовий об’єкт, що пильно охоронявся, навряд чи можна було фотографувати просто так, без відповідного дозволу), синоптичні обставини і решта інших маленьких дрібничок, що й складають сенс поняття “випадковість”) і заодно пошукати безліч схожих знімків з інших ракурсів з тим самим сюжетом, зроблених випадково *рештою* любителів історичних краєвидів, які у хвилини дозвілля від служби блукали містом з “незліченною кількістю” любительських апаратів. Якщо подібні знімки знайдуться, це і буде речовим доказом банального збігу обставин.

Особливе місце посідають критичні зауваження, що стосуються самої інтерпретації подій, відображених на 4 ключових світлинах – № 78-81. Доводилося неодноразово чути, що: а) згадані фотографії є підробкою (монтажем тощо); б) на них показано не Печерську лавру, а якийсь інший монастир; в) зміст фотографій не піддається однозначному тлумаченню. В найбільш завершеному вигляді всі ці зауваження були сформульовані в невеличкому дописі Г. Полюшка, де розглядається альтернативна версія інтерпретації представлених знімків<sup>548</sup>. Автор, визнаючи безсумнівну автентичність та неперевершену документальну цінність світлин, *поставив під сумнів*, що на них зафіксовано вибух в Успенському соборі.

<sup>546</sup> Поп.: <http://community.livejournal.com/warhistory/1372668.html>;  
<http://zalizyaka.livejournal.com/81822.html>

<sup>547</sup> <http://community.livejournal.com/warhistory/1372668.html>

<sup>548</sup> *Полюшко Г.* Післяслово [Про розслідування підриву Успенського собору]. – С. 365-367.

Передусім він висловив свою незгоду, що знімки пронумеровані в хронологічній послідовності<sup>549</sup>. Приводом для цього стала відмінність (неоднаковість) цифрових позначень на знімках: нумерація світлин № 78-80 має білий колір, а № 81 – темний. На підставі цієї малозначущої деталі автор допису висловлює далекоглядне припущення, що ...останнє фото насправді мало кимсь навмисно заретушований номер 77 (тим більше, що “фото під № 77 німецькою стороною не передане”) і розпочинало, а не завершувало “репортаж” про диверсію у Лаврі (“чи не зафіксовано на цьому фото момент до вибуху?”). Ні, боронь боже, він не заперечує, що зйомку виконував німецький офіцер. Навпаки Г. Полюшко згодний, що німець був прекрасно поінформований про заплановану акцію і тому заздалегідь підготувався для фотографування, знайшовши найкращу диспозицію на мосту через Дніпро. Але “стверджувати, що на них (знімках – Є.К.) зафіксовано саме підрив Успенського собору, було б *надто ризиковано*” (курсив автора – Є.К.).

Натомість автор вказує, що епіцентр вибуху на фотографіях виявився зміщеним не праворуч, а ліворуч дзвіниці, а отже не співпадав із реальним розташуванням північно-західного компартименту Успенського собору, де й була закладена вибухівка. Такої ж думки, за вказівкою автора, виявились й “анонімні фахівці підривної справи” однієї із військових частин, розташованих в Києві. Відтак знімки слід датувати не 3 листопада 1941 р., а зовсім іншим днем, а отже вони не фіксують вибух в славетному давньоруському храмі. В останньому випадку, на думку Г. Полюш-



Знімок з колекції Айхведе

ка, стає зрозумілою й дивна поведінка охорони на знімку № “81” (77!): вартові не здогадуються про події, які стануться наступної миті, а тому не звертають жодної уваги на фотографа. Щоправда незрозуміло, чому на гіпотетичному знімку № 77 зовсім не видно абри-

<sup>549</sup> Полюшко Г. Післяслово [Про розслідування підриву Успенського собору]. – С. 367.

сів ще не підірваного храму, але це прикре непорозуміння автор полишає на розсуд читачів.

Ось така нескладна комбінація з номерами знімків, що нібито дозволяє повністю відмовитись від їхнього узвичаєного датування. Слід відзначити, що це не випадкова обмовка. Автор незмінно пропагує ті ж самі погляди і в інших публікаціях, наголошуючи, що не варто поки що говорити про кількість вибухів у Лаврі, їхню точну хронологію та послідовність. До руйнації Успенського собору, мовляв, відбулася принаймні ще одна диверсія проти німецької зенітної батареї та її спостережного пункту, розташованого в районі Оглядного майданчика. А оскільки ця батарея, на думку Г. Полюшка, насправді знаходилась “під стінами монастиря”, нижче “підпірної стіни видової площі”, то диверсій могло бути принаймні 3 (якщо не рахувати згаданого аргіогі “вибуху” на Великій лаврській дзвіниці) і всі вони начебто відбулися в різні дні. Однак описи цих подій свід-



*Знімки з колекції Аїхведе*

ці) і всі вони начебто відбулися в різні дні. Однак описи цих подій свід-

ками виявилися настільки заплутаними, що зарано пропонувати остаточні висновки: “не визначена поки що й дата вибуху оглядового майданчика Лаври. За свідченнями деяких киян, це сталося в перші дні захоплення міста супротивником, але існують й інші покази. Зіставити дані про вибух майданчика з вибухом спостережного пункту без додаткових документів виявляється неможливим”<sup>550</sup>. Враховуючи ж, що Г. Полюшко датує вибух в Успенському соборі “*близько 17<sup>00</sup> за місцевим часом*”<sup>551</sup>, а захід сонця 3 листопада 1941 р. стався ...о 16<sup>32</sup>, то виходить, що на знімках Айхведе в жодному разі не могла бути відзнята ця подія, бо інакше фотограф мусив вести зйомку в цілковитій темряві.

Навряд чи можна погодитись з цією точкою зору, оскільки у ній запропоновано занадто багато штучних натяжок й відволікаючих моментів. Почнемо з найпростішого.

Насправді, номери на трьох згаданих знімках № 78-80 не прописані, а *продряпані* на картках, тому вони мають світле забарвлення (якби вони були вирізані по емульсії фотоплівки (тобто негативу), то виявилися б навпаки темного кольору). А знімок № 81 був чомусь підписаний чорнилом, проте цій обставині можна знайти прозаїчне пояснення: правий нижній кут знімку, де проставлений його номер, має занадто бліде тло, тому фотограф був змушений скористатися для маркування світлини чорнильною самопискою. Немає жодних серйозних підстав сумніватися в тому, що під час нумерації кадрів цього своєрідного “фоторепортажу” не дотримувалась хронологічна послідовність.

Звідси всі сумніви стосовно хронології подій в Лаврі, їхньої послідовності та просторової локалізації є абсолютно надуманими й зумовлені занадто легковірним й некритичним ставленням до белетризованих спогадів, записаних в 1960–1980-і рр., тобто через 30-50 років після того, що сталося. Автентичні джерела засвідчують, що на території Печерської лаври протягом осені 1941 р. мали місце *лише два* серйозні інциденти: 20 вересня – вибух на Оглядовому майданчику і в Старому Арсеналі, а 3 листопада – детонація вибухівки в Успенському соборі. Перша подія згадується у “Донесенні про події в СРСР № 97” від 28 вересня 1941 р.<sup>552</sup>, а також досить докладно описана у вже

<sup>550</sup> Полюшко Г. Так хто же взорвал Успенский собор... – С. 7; *його ж.* Успенський собор: суперечки між правдою та істиною // Україна молода. – 1996. – № 130. – 6 листопада. – С. 5.

<sup>551</sup> Полюшко Г. Так хто же взорвал Успенский собор... – С. 7.

<sup>552</sup> “20 вересня злетіла в повітря цитадель, при цьому загинули командир артилерії і його штаб” (Донесення про події в СРСР № 97 від 28.09.41 р. (В.В. – R58/217. – Вл. 436-437).

цитованому раніше щоденнику німецького офіцера зі штабу 29-го армійського корпусу. Він дає абсолютно вичерпне роз'яснення, що обидва військові об'єкти, які злетіли в повітря внаслідок першого теракту – німецька зенітна батарея та її спостережний пункт, – були розташовані в одному й тому ж місці<sup>553</sup>. Збереглося й кілька німецьких знімків, на яких сфотографовано німецький розрахунок із станковим кулеметом “MG-34”, що ховається в укритті за парашетом на цій диспозиції<sup>554</sup>.

Те, що тут йдеться саме про Оглядний майданчик, підтверджується й іншими незалежними свідченнями. Один з відвідувачів інтерфору “Народна правда” помістив в Інтернеті родинні спогади: “Моя мати народилася на території Лаври у 1925 році і по 1942-й рік жила там на другому поверсі двоповерхового будинку під оглядовим майданчиком. Мати казала що німці зайшли у Лавру раптово. Пам'ятає кілька з них на мотоциклі з коляскою під'їхали прямо до їхнього будинку і перевірили приміщення. Зразу ж поставили зенітку на той майданчик і почали обстрілювати наші відступаючі частини. Мости були підірвані і тисячі наших військових перебиралися через Дніпро на плотах, човнах, а хто і просто вплав. Та недовго німці їх обстрілювали. Майданчик вибухнув. Якийсь підпільник його підірвав. Мати розповідала, як нутрощі німецьких військових полетіли вгору, а вже потім впали на дах їхнього будинку. Потім їх (нутрощі і все інше) німці зібрали у мішки”<sup>555</sup>. Очевидно, тут йдеться про один з корпусів, розташованих попід фортечною стіною Верхньої лаври поруч з Південною брамою – № 34<sup>556</sup> або № 35<sup>557</sup>. Погіршність полягає лише в тому, що всіх місцевих жителів відселили звідси не в 1942, а ще в жовтні 1941 р.

<sup>553</sup> “Спочатку злетів у повітря майданчик перед цитаделлю, на якому знаходився спостережний пункт артилерії і зенітна гармата... Вибух відняв у нас багато офіцерів, унтер-офіцерів і солдатів. Серед них також мій знайомий полковник фон Зейдліц, 62-х років, чудовий хоробрий офіцер” (Київ у дні нацистської навали. – С. 205-206).

<sup>554</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/50106.html>; Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 129.

<sup>555</sup> <http://www.narodnapravda.com.ua/rus/politics/463e2a7633cfb/> (зараз цей ресурс не працює).

<sup>556</sup> Корпус братської лазні, споруджений за проектом лаврського архітектора Місюровича, за одними даними, в 1869 р. (Сіткарьова О.В. Архітектура Києво-Печерської лаври... – С. 138-139), за іншими, в 1888 р. Нині у цьому приміщенні розташовано Синадальний відділ УПЦ МП взаємодії зі збройними силами та іншими військовими формуванням України.

<sup>557</sup> Крамниця для продажу ікон збудована в 1902–1903 рр. за проектом Є.Ф. Єрмакова. Зараз це приміщення займають книжкові фонди Національної історичної бібліотеки України.



*Андрій Гуржій*

й досі видно на відновленій цегляній кладці наріжної підпірної стіни.

Звідки ж могли взятися уявлення про те, що вибух на Оглядовому майданчику стався пізніше, або диверсія сталася в зовсім іншому місці, чи було кілька різних вибухів в різних місцях? Пояснення дуже просте: подібну інформацію абсолютно легковажно запозичено з книги А. Кузнецова, який зібрав докупи відомості про всі інциденти на території Лаври й описав їх під одним єдиним днем – 3 листопада: “Минуло півтора місяця. Вже вибухнув і згорів Хрещатик й дострілювали останніх євреїв в Бабиному Яру. І раптом в Лаврі пролунав сильний вибух. Завалилася частина кріпосної стіни – прямо на гармати, але з обслуговуючого персоналу, здається, ніхто не постраждав. Це був явно диверсійний акт. Не встигли німці схаменутися, як пролунав другий вибух – у величезній, казематного типу будівлі біля головних лаврських воріт”. Далі пролунало ще два вибухи, які занастали Успенський собор<sup>558</sup>. Цілком очевидно, що Кузнецов став тут жертвою власної недалекоглядності й поспішності.

<sup>558</sup> Гуржій А. Вказ. праця. – С. 30.

<sup>559</sup> Кузнецов А. Указ. соч. – С.147-148.

Наскільки поверховими виявилися його пізнання про реальну обстановку в Лаврі видно з того, що він нічого не знав про німецькі жертви після диверсії на Оглядовому майданчику (“з обслуговуючого персоналу, здається, ніхто не постраждав”) й не мав анінайменшого уявлення, де стояла німецька батарея. Пасаж “завалилася частина кріпосної стіни – прямо на гармати” виглядає абсолютно безглуздо для тих, хто хоч раз відвідував Лавру і трохи розуміється на її топографії. Підмурки Оглядового майданчика впали на обхідну дорогу, прокладену від друкарні до Південних (Печерних) воріт всередині своєрідного коридору, утвореного зовнішньою фортечною стіною заввишки у кілька повних зростів людини. Жодної батареї тут, звичайно, ніхто не став би розміщувати. А от після потужного вибуху уламки якоїсь німецької техніки, звісно, могли впасти сюди з верхньої тераси й опинитись під завалом із битої цегли. Тим більше, що вже після війни тут, справді, знайшли рештки німецького легковика з останками гітлерівців, скинутого згори вибуховою хвилею<sup>560</sup>.

Проте довіра до Кузнецова виявилася сильнішою за елементарну логіку і в низці подальших публікацій вже стали звичними завіряння, що вибух на Оглядовому майданчику пролунав значно пізніше, наприклад ...в середині жовтня. На таку думку пристав, зокрема А. Гуржій<sup>561</sup>. Г. Полюшко також сумнівається, що диверсія в Лаврі сталася вже другого дня окупації, хоча дослідник мав у своєму розпорядженні цілком прозорі хронологічні вказівки із згаданого вище щоденника німецького офіцера й навіть цитував їх в одній зі своїх статей<sup>562</sup>. Ми не будемо зважати на ці інтуїтивні припущення, оскільки вони не отримали переконливої аргументації й спираються радше на самі умоглядні здогади. Якщо ж відмовитись від поверхових інтерпретацій, то матимемо абсолютно точну хронологію і максимальну чітку диспозицію першого теракту в Музейному містечку: час – 20 вересня 1941 р., місце – Оглядовий майданчик за східним і південним фасадами корп. № 30. Це уточнення дозволяє виконати вичерпну експертизу зніmkів Айхведе і зняти всі упередження щодо них. Не вдаючись до непотрібної дискусії стосовно того, де реально знаходився на цих світлинах епіцентр

<sup>560</sup> Немчинский А.Б. Осторожно, мины! – С. 118.

<sup>561</sup> Гуржій А. Вказ. праця. – С. 30.

<sup>562</sup> Полюшко Г. Так кто же взорвал Успенский собор... – С. 7. Взагалі автор дуже часто використовує в своїх роботах нерозкриті посилання на кшталт: “е дані”, “існують й інші свідчення”, які так і не отримали надійних джерельних посилань.

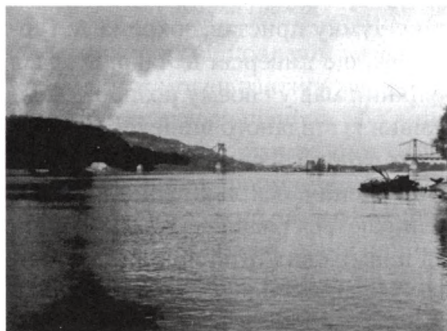
вибуху – ліворуч чи праворуч від Великої лаврської дзвіниці<sup>563</sup>, можна абсолютно точно встановити, коли саме зроблені ці знімки, а отже яка саме подія відображена на них. Відповідь на це питання підказала одна вагома, але чомусь проігнорована всіма дослідниками деталь – присутність на згаданих фотографіях німецького військового мосту.

## 21. “SCHARNHORST BRUCKE”

За матеріалами окупаційної преси, фотознімками та архівними документами відомо, що після висадження відступаючими радянськими військами всіх переправ через Дніпро в районі Києва німці змогли відновити регулярне сполучення з лівим берегом лише наприкінці вересня 1941 р. Спочатку вони були змушені користуватися поромами, відремонтованими річковими катерами та надувними гумовими човнами<sup>564</sup>. В замітці з газети “Українське слово” за 8 жовтня 1941 р. повідомляється, що впродовж двох тижнів після зайняття німцями Києва працівникам водного господарства вдалося відремонтувати лише шість річкових трамваїв, а “стан вантажних пароплавів та пасажирських настільки жахливий, що

ледве набереться 20% додаткових”<sup>565</sup>. Про відновлення міських комунальними органами київських мостів не йшлося взагалі.

Зберігся знімок Дніпрового плеса, зроблений навпроти зруйнованого мосту імені Є. Бош з південного краю Венеційського острова. З нього видно, що жодних переправ через річку в цьому районі ще не



*Дніпровська рінь навпроти мосту Є. Бош.  
Не раніше 24 вересня 1941 р.*

<sup>563</sup> З цього приводу відсилаю до ресурсу: <http://community.livejournal.com/warhistory/1372668.html>, де також “дуже серйозно” обговорюється співвідношення “ліворуч-праворуч” на знімках Айхведе й робиться “неспростовний” висновок, що на них зображено ...зовсім не київську Лавру, а невідомий монастир.

<sup>564</sup> Київ у дні нацистської навали. – С. 219, 220; Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 216–220.

<sup>565</sup> Яременко. На Дніпрі // Українське слово. – 1941. – № 25. – 8 жовтня. – С. 3.



існувало<sup>566</sup>. Судячи із стовпів диму, що перекрили майже всю правобережну частину міста, цю панораму було знято вже після перших вибухів і пожеж на Хрещатику, тобто не раніше 24 вересня 1941 р. Запам'ятаємо цю деталь. Д. Малаков припускає, що перший міст через Дніпро, – наплавна понтонна переправа на човнах навпроти Лаври, – був налагоджений близько 25–27 вересня, при чому він вказує, що на одному знімку була спеціально виведена дата німецькою мовою – 26 вересня<sup>567</sup>. Цей тимчасовий міст був прокладений біля виїзду з Микільського (нині Дніпровського) узвозу на набережну у найвужчому місці Дніпра і лежав навпроти середньої частини Венеціанського острова приблизно за 600 м (!) нижче зруйнованого мосту ім. Є. Бош.

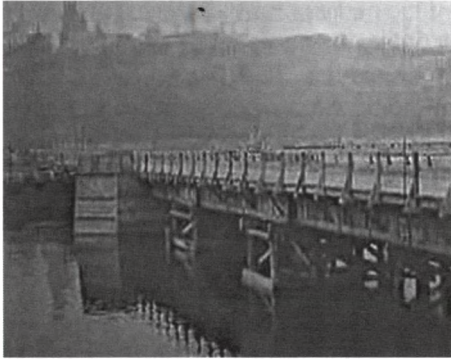
Судячи з усього, він проіснував зовсім мало і був невдовзі розібраний, оскільки на початку жовтня 1941 р. єдиним перевозом через Дніпро правив міст, збудований вже за *твікілометра вище по течії*. Його опис залишив співробітник німецького міністерства іноземних справ Г. Кегель, який прибув до Києва З.Х: "Оглядаючи Київ, я побував на берегах Дніпра. Там я побачив прольоти зруйнованого великого мосту (імені Євгенії Бош – *Є.К.*), що лежали у воді. Поруч з уламками, за якихось 100 метрів нижче по течії, діяв *тимчасовий понтонний міст*. Я наказав водію перебраться на східний берег Дніпра. Біля мосту нас зупинив вартовий, що стояв на посту. Причиною затримки виявилась довга колона радянських військовополонених. Їх саме гнали понтонним мостом до центру міста. Їхній знесилений, виснажений вигляд промовляв про те, що вони перебували в дорозі вже багато днів й були голодні. *Нам довелося чекати близько двох годин* (курсив автора – *Є.К.*), поки переправа колони військовополонених через річку не завершилась. Їх гнали через



*Понтонна переправа нижче висадженого мосту ім. Є. Бош  
Кадр із словацької кінохроніки*

<sup>566</sup> Фото з колекції С. Машкевича. Малаков Д. Київ. 1939–1945. Post skriptum. Фотоальбом. – К., 2009. – С. 100.

<sup>567</sup> Там само. – С. 97-99, 103. У попередній публікації фотоальбому дослідник датував будівництво понтонного мосту жовтнем 1941 р. (Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 218-220).



*Scharnhorst Brücke*  
Кадр із словацької кінохроніки

Київ, щоб створити у населення міста враження, що Радянський Союз уже програв війну”<sup>568</sup>.

Впродовж жовтня 1941 р. (точну дату поки що не встановлено) німці навели навпроти Лаври, на вже освоєному раніше місці, новий дерев’яний автогужовий міст на бетонних опорах (кесонах?)<sup>569</sup>. Він з’єднав правий берег з Передмостовою слобідкою і був названий “Scharnhorst

brücke” на честь Герхарда фон Шарнхорста (1755–1813), пруського генерала і військового реформатора. Цей міст можна добре роздивитися у словацькому кінорепортажі про візит Тісо до Києва<sup>570</sup>. На південь від нього на місці спаленого Наводницького мосту німці впродовж осені 1941 – весни 1942 р. спорудили “Reichenau brücke”, тобто міст на честь генерал-фельдмаршала Вальтера фон Рейхе́нау (1884–1942)<sup>571</sup>.

1941 р. Дніпро скрес дуже рано – 15 листопада, при чому льодохід сильно ушкодив автомобільний міст<sup>572</sup>, а понтонна переправа взагалі перестала згадуватись, оскільки, скоріше за все, була розчавлена торо-

<sup>568</sup> Кегель Г. Вказ. праця. – М., 1987. – С. 264.

<sup>569</sup> У розвідувальному донесенні для Центрального штабу партизанського руху він описаний так: “по даним розвідзведення на 15.5.42 р., по даним Коваленка (Карташова – Є.К.) на 20.III.42 р. вказується, що “через Дніпро зведено дерев’яний міст на бетонних опорах на трасі Москва-Київ, поруч з Наводницьким мостом. Всі інші мости у зірваному стані. Через дерев’яний міст здійснюється рух авто і гужтранспорту” (Київ у дні нацистської навали. – С. 265, прим. 7). У донесенні “Гайового” описана технологія будівництва цієї інженерної споруди: “між з[алізо]б[етонними] биками встановили додатково дерев’яну опору для скорочення прольоту і перекрили дерев’яними дощатими фермами з перехресними стінками” (там само. – С. 332).

<sup>570</sup> <http://zalizyaka.livejournal.com/52228.html>. На німецьких картах 1943 р. він вже відсутній, очевидно через те, що вже був зведений більш потужний Наводницький міст на магістральній шосейній трасі. Див.: *Севта Т.* Невідомий план Києва 1943 р. // Пам’ятки України. – 2007. – Ч. 1. – С. 106-107; *Малаков Д.* Київ. 1939–1945. Post skriptum. Фотоальбом. – К., 2009. – Додаток. Stadtplan Kiev.

<sup>571</sup> Про його будівництво див.: *Таркович Ю.* Між Києвом і Полтавою // Краківські вісті. – 1942. – № 136. – 25 червня. – С. 2.

<sup>572</sup> ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 3-4.

сами або спеціально розібрана. З цього моменту міст навпроти Лаври знову стає єдиним засобом сполучення між обома берегами річки.

Нандор Феттіх залишив у своєму щоденнику цікавий запис від 17 грудня 1941 р. про відвідини лівобережної частини Києва – передмістя Дарниці: "Широкий військовий міст на понтонах<sup>573</sup> має довжину понад 700 метрів. Сьогодні – то є *єдине місце переходу* на другий берег Дніпра. Він має величезне значення у нинішній війні. Такий міст живе *самостійним життям, якому органічно підпорядковане усе навкруг.* Серпантин дороги (Миколаївський узвіз – Є.К.) ще не закінчився, а різноманітний транспорт, головним чином, військові машини стоять одна за одною в черзі, очікуючи доки транспорт протилежного напрямку руху переїде через міст. Це не тому, що *машини не можуть роз'їхатись*, а через *потужний рух* та вагу величезних автовелетів, що перевозять міни. [...] На південній частині мосту *хідник для пішоходів*: по ньому пересувається нещасне населення протилежної "частини міста". На обох кінцях мосту ...цілі потоки машин чекають своєї черги, аби *переправитися через міст...*"<sup>574</sup>

Ми навмисне помістили тут такі розлогі цитати, щоб підкреслити кілька важливих обставин. *По-перше*, 20 вересня 1941 р., коли було висаджено в повітря Оглядовий майданчик, жодних мостів через Дніпро – *вже, ще, взагалі* – не існувало; отже, на знімках зафіксовано відправний момент єдиної ймовірної події – вибуху Успенського собору 3 листопада, й інші коментарі тут просто зайві. *По-друге*, ніхто чомусь не звернув увагу на те, що відбувалося в той момент на самому мосту. Передусім впадає в очі відсутність на ньому будь-якого руху не лише звичайних пішоходів, але й автотранспорту, хоча, як запевняють свідки, це був єдиний великий міст через Дніпро в районі Києва, придатний для перевезення великих вантажів. Варто звернути увагу на неадекватну поведінку вартових, що ігнорують присутність фотографа з камерою не лише на горезвісному знімку № 81 ("77", за визначенням Г. Полюшка), але й протягом всієї "фотосесії". Ця недоладність відверто суперечить таким складовим німецької вдачі як дисциплінованість, субординація, майже маніакальна схильність до порядку (Ordnung muß sein).

<sup>573</sup> Тут Феттіх Н. помиляється: у кінохроніці і на фотографіях виразно видно, що це був стаціонарний низьководний міст з 8 бетонними опорами. Див.: <http://zalizyaka.livejournal.com/52228.html>;  
<http://www.reibert.info/forum/showthread.php?t=1082&page=6>.

<sup>574</sup> Феттіх Н. Вказ. праця. – С. 42-43.

Головна особливість згаданої мізансцени полягає не стільки в тому, що вартові *не реагують* на появу людини з фотокамерою (хоч є свідчення, що задля уникнення можливих диверсій охорона була зобов'язана перешкоджати навіть простому розгляданню мостових конструкцій<sup>575</sup>), скільки в питанні, *чим* вони взагалі в цей час займаються. Цілком очевидно, що вартові демонструють абсолютно індиферентне ставлення до своїх обов'язків, начебто їхня служба полягала лише у здійсненні необтяжливого променаду, спогляданні річкової живності та обміні враженнями. В одній з публікацій ця неприродна ситуація була навіть інтерпретована в досить оригінальний спосіб: кілька військових випадково стали свідками вибуху, походжаючи мостом, але як тільки хмара диму і попелу влягалася, вони подалися у своїх справах<sup>576</sup>.

Звичайно на знімках присутні аж ніяк не випадкові перехожі, а вартові. Проте німецькі вояки чомусь скупчилися на протилежному кінці мосту, якнайдалі від правого берега Дніпра. (На підставі фотограмметричних розрахунків<sup>577</sup> вдалося встановити, що точка зйомки знаходилася на віддалі 1100 м від лаврської дзвіниці та за 100 м від берега Венеціанського острова). Між тим за статутом караульної служби охорона повинна була розосередитись вздовж всього полотна мосту й пильно стежити за будь-якими предметами, що підпливали за течією води. Лише так можна було уникнути появи пірнальників-диверсантів (при чому їх використовували у Червоній Армії навіть у більш екстремальних кліматичних умовах – взимку на широті Ленінграду!<sup>578</sup>) або небезпеки застосування так званих “плаваючих мін”. Ця стратегія була застосована в Червоній Армії ще наприкінці серпня 1941 р., коли німцям вдалося захопити неушкодженим шосейний дерев'яний міст на Дніпрі біля Окуніново на північ від Києва й розвинути навальний наступ на Чернігів.

<sup>575</sup> Гурейв Олекса. Полум'я над Дніпром. Повесть про київських підпільників. – К., 1987. – С. 223-224.

<sup>576</sup> Лазайкин Ф. Кто взорвал Успенский собор и кто его восстановит? // Всеукраинские ведомости. – 1996. – № 220. – 27 ноября. – С. 8.

<sup>577</sup> Фотограмметрия, науково-технічна дисципліна, що займається визначенням розмірів, форми й положення об'єктів згідно з розташуванням їхніх обрисів на фотознімках. Всі наведені вище підрахунки були виконані інженером-мостобудівником І.Н. Колесником.

<sup>578</sup> Див. телефільм “Свідок великої облоги” з циклу передач “Искатели”, продемонстрований широкій аудиторії російським каналом “Цивілізація” на замовлення ВАТ “Перший канал” у 2005 р.

Ось що згадує свідок тих подій маршал І.Х. Баграмян: "Моряки (Пінської річкової флотилії, затисненої вище мосту – Є.К.) вдалися до хитрощів: стали пускати за течією плавучі міни. Якщо хоч б одна з них торкнулася опори мосту, він завалився б. Але фашисти передбачили цю небезпеку. Вони стежили за річкою і вчасно вилловлювали міни, що підпливали"<sup>579</sup>. Окунінівський міст мав довжину 2,5 км і складався з дерев'яного настилу на металевих фермах й палях; його протяжність над водою складала 800 м, тобто він був навіть більший й потужніший за міст, споруджений німцями в Києві. Зрештою, німецька охорона виявилася настільки досконалою, що радянське командування вирішило просто його розбомбити й гітлерівці були змушені використовувати для переправи моторний паром й гумові човни<sup>580</sup>.

Повертаючись до Києва, слід визнати, що у випадку з єдиним на той час автомобільним мостом через Дніпро у німців мусили з'явитися дуже поважні підстави, щоб, з одного боку, знехтувати на тривалий час заходами безпеки при охороні стратегічно важливого військового об'єкту та одночасно повністю припинити будь-яке пересування по ньому всіх транспортних засобів, з іншого (хоча у зв'язку з наступом на Сході обсяги армійських людських та вантажних перевезень з кожним днем зростали). Залишається лише припустити, що ці заходи мали запобіжний характер й були продиктовані якоюсь дуже нагальною вимогою. Що могло змусити німців прибрати з мосту й набережної всі транспортні засоби, а охорону відвести на безпечну відстань (1 км!) від правого берега Дніпра? Більше того відомо, що у день вибуху (чи впродовж кількох попередніх днів, за іншими даними) з території Нижньої лаври та прилеглих до неї міських кварталів було відселено всіх мешканці, а вартових-жандармів виставлено за півкілометра від монастиря<sup>581</sup>. Згадується, що подекуди було перекрито навіть дальні підступи до Лаври – до 1,5 км<sup>582</sup>, завдяки чому під час підриву Успенсь-

<sup>579</sup> Баграмян І.Х. Указ. соч. – С. 52. Інший схожий випадок описаний в окупаційній пресі: "Безуспішний советський замах на Дніпрі. ...Безуспішну спробу знищити один міст на Дніпрі намагалися провести совети 10 ц.м. Вони пустили з гори річкою палаючі пароплави, навантажені оливою, сподіваючись, що ті пароплави ляжуть впоперек при мості і запалять його. Одначе пароплави осіли на пісках далеко від мосту і дощенту згоріли" (Українське слово (Житомир). – 1941. – № 13. – 14 вересня. – С. 1).

<sup>580</sup> Быков К. Величайшая военная катастрофа. Киевский "котел". – М., 2008. – С. 44-52, 59. На с. 50 вміщено унікальні знімки цього мосту до й опісля атаки його радянськими військами.

<sup>581</sup> Гуржій А. Вказ. праця. – С. 32.

<sup>582</sup> Кот С. Загигель Успенського собору: Версії... // Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 17-18. – С. 360.

кого собору ніхто з німецьких військових (тих, хто начебто перебував у самому монастирі!) не постраждав.

Один з німецьких цивільних посадовців, який саме перебував в Києві, взагалі заявив, що “розташована на монастирській території поліцейська частина під час вибуху знаходилася на тренуванні поза цією територією”<sup>583</sup>, тобто була спеціально виведена з місця можливого ураження. Відомо також, що “червоні пласкі цеглини [з Успенського собору] розліталися на відстань до кілометра, встеляючи весь Печерськ”<sup>584</sup>, принаймні в післявоєнний період один з найстаріших співробітників Заповідника В. Шиденко знаходив уламки плінфи навіть у районі площі Слави, на віддалі 500–700 м від місця вибуху. Отож чи не слід пов’язувати перекриття руху мостом, відселення всіх місцевих жителів та попереджувальну “евакуацію” охорони 3 листопада 1941 р. із наміром запобігти випадкових жертв? Чи ж не тому недбала поведінка вартових під час несення служби на дніпровській переправі вражає своєю цілковитою безпечністю, хоча *de factum* підпадала під визначення військового злочину? Скоріше за все, охоронці були заздалегідь попереджені й проінструктовані, що і як вони мусять робити у визначений момент. Лише так можна пояснити, чому вони залишили свої пости без нагляду, й, ігноруючи присутність сторонньої особи, незворушно спостерігали за вибухами в Лаврі. Слід підкреслити, що ця визивна, на перший погляд, поведінка мала лише ситуативний характер, бо з останнього знімку видно, що вартові одразу повернулись до своїх обов’язків, як тільки вляглись вибухи й зникла загроза випадкового поранення від падаючих уламків.

Привертає увагу й така обставина: розчистка підземних опалювальних каналів в Успенському соборі показала, що вибухом були зруйновані лише їхні північно-західні відводи, тобто вибухівка була чомусь зосереджена лише в одному місці храму, немовби з таким розрахунком, щоб уламки розліталися в західному й північному напрямках. Саме це врятувало Іоанно-Богословський вівтар, – він вцілів, у той час як стовпи центральної нави було зрізано наче лезом. Чи можна вважати подібний характер руйнувань випадковим? Складається враження, що південно-східному компартименту храму ніби навмисно відводилася роль своєрідного амортизатора вибуху, аби стримати падіння важких уламків на дніпровські схили й... набережну зі стратегічно важливим мостом, збудованим німцями якраз під Печерським

<sup>583</sup> ВАР. – R6/179. – Вл. 81. Пор. прим. 597.

<sup>584</sup> Кузнецов А. Указ. соч. – С. 148.

монастирем! Чи не свідчить подібна завбачливість про ретельно сплановану операцію? Досить символічним показником є і швидке осідання куряви після трагедії та відсутність будь-яких ознак пожежі. Можливо, що обриси та орієнтація димової завіси допоможуть фахівцям зробити висновки щодо потужності вибухів та напрямку поширення ударної хвилі.

Залишається лише з'ясувати, хто міг бути фотографом, що зробив ці унікальні знімки, і чим він займався в окупованому Києві. Якщо проаналізувати сюжети світлин, що потрапили у фонди Національного Києво-Печерського заповідника, то можна висловити кілька міркувань<sup>585</sup>.

33. Руйнування на Хрещатику. Панорама непарної сторони вулиці між Інститутською та Миколаївською (Карла Маркса, нині архітектора Беретті). Видно остов будинку Гінзбурга та вцілілий Кабмін на узвишші.

44. Подвір'я Софійського собору з дзвіниці. Видно оголені дерева і невеличкий сніг на даху й маківках храму.

48. Андріївська церква й початок однойменного узвозу.

57. Руїни будівлі на Хрещатику.

61. Стовп-показчик з вказівкою дислокації військових частин та установ, встановлений на одній з київських вулиць<sup>586</sup>.

63. Панорама Успенського собору й Великої лаврської дзвіниці з північного боку, зроблена з Павлівського напівбастіону в районі церкви Спаса на Берестові.

66. Західний фасад Успенського собору.

67. Німецькі вояки позують фотографу біля узвозу до Південної брами (знімок зроблено з-під аркбутанів друкарні навпроти апсиди Іоанно-Богословського приділу Успенського собору).

69. Панорама Економічної вулиці від Всіхсвятської церкви, навпроти північного фасаду собору.

---

<sup>585</sup> Досі оприлюднено лише світлини, зроблені на мосту (№ 77-81), при чому в окремих публікаціях, починаючи зі статті І. Мельниченка ("...и тебе самою оружие пройдет душу". Тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 1995. – 5 мая. – С. 20), чомусь обмежились лише двома.

<sup>586</sup> Сюжет цього фото перегукується зі спогадами Г. Кегеля: "На моє питання, хіба окрім комендатури і деяких інших центральних військових об'єктів в Києві є ще які-небудь німецькі установи, черговий офіцер комендатури поради мені звернути увагу на силу сильному показчиків на головних перехрестях міста. Тоді, сказав він, мені все стане ясно" (Кегель Г. Вказ. праця. – С. 263). Пор.: Малаков Д. Ніби й не було війни... (Київ 1943 року на світлинах угорського вояка). – К., 2009. – С. 68-69, 82-83.

71. Збільшений план головного portalу Успенського собору.
72. Один з образів іконостасу крупним планом.
73. Намісний образ іконостасу (праворуч від Царських врат).
74. Вигляд солеї вздовж іконостасу.
75. Німецький офіцер манірно розглядає образ в іконостасі.
76. Лівий крилос центрального вівтаря.
78. Початок вибухів в Успенському соборі. Зйомка з низьководного мосту на Дніпрі.

79. Пасма диму поглинули всю Верхню лавру.

80. Дим розвіюється. Троє охоронців все ще дивляться у бік Лаври.

81. Дим повністю розсіявся. Німецька варта зайняла висхідні позиції.

На основі фотограмметрії й аналізу технічних параметрів знімків вдалося визначити основні особливості та умови зйомки. Німецький фотограф користувався камерою з форматом плівки 6 x 9 см та фокусною відстанню 135 мм. На той час ці параметри відповідали, здається, лише одному типу апарату – аматорському “Фоклендеру”, а отже фотограф навряд чи був професіоналом, інакше скористався б досконалішими камерами: “лейкою”, “Контаксом”, нарешті “Роботом” чи “Роботом-поліцаєм”. Два останні апарати мали потужну пружину, яка дозволяла автоматично перемотувати плівку і робити знімки з мінімальним інтервалом часу. Натомість було використано любительську модель, подібну до радянського фотоапарату “Москва” кількох модифікацій (випускався в 50–60-і рр., щоправда мав  $F=110$  мм). Усі знімки зроблено “з руки”, без допомоги штативу, що також підтверджує “імпровізований” характер зйомки (!).

Фотограф провів у Києві чимало часу, зокрема в Лаврі він побував щонайменше тричі, судячи з мінливого характеру денного освітлення та стану листяного покриву на деревах. На панорамному знімку Софії (№ 44), зробленому, очевидно, з дзвіниці, видно оголені дерева й невеличкий сніг, що лежить на даху та маківках церкви. За свідченнями очевидців, перший сніг у 1941 р. випав у суботу, 11 жовтня, але швидко розтанув<sup>587</sup>. Звідси можна припустити, що фотограф перебував у Києві принаймні з другої декади жовтня (запам’ятаємо цю дату!) і робив знімки, дотримуючись чіткого плану. Недарма серія знімків розпочинається із загальної панорами центру міста та його історичних краєвидів (перші враження) і закінчується руйнацією собору (завершення “місії”).

<sup>587</sup> *Хорошунова И.* Киевские записки. – Л. 99; *ее же.* Первый год войны. – С. 64.





*Знімок з колекції Айхведе*

Найперші знімки печерського циклу були зроблені, коли в Лаврі ще залишалися цивільні мешканці; зокрема на світлині № 69 видно людей, які стовпилися перед своїми оселями на Економічній вулиці. У корпусі, розташованому ліворуч (№ 7) мешкав А. Гуржій. Можливо, цей знімок відображає початковий етап виселення місцевих мешканців, оскільки на фото можна розрізнити постать підлітка, який тягне за собою невеличкого візка – основний вид транспорту в окупованому Києві. На інших знімках зафіксовано інтер'єри Успенського собору (№ 72-76), при чому скрупульозність у підборі натурних сюжетів та мізансцен наводить на думку, що зйомка велася за якимось наперед продуманим сценарієм. На це вказує поступове посилення нагнітального ефекту, який досягає кульмінації в останніх кадрах – сцені вибуху Успенського собору, ніби фотограф спеціально готувався до закономірної розв'язки – брутальної наруги над безцінною архітектурною пам'яткою. "Лаврська серія" цілкомитово спростовує версію, що автор фоторепортажу був випадковим свідком, який ненароком опинився з камерою в руці в потрібному місці і в потрібний час: жодна з київських достопам'яностей не викликала у нього такої прискіпливої уваги і такої тривалої зосередженості на одному й тому ж самому об'єкті (принаймні 14 кадрів з 19 послідовно нумерованих знімків (№ 63-81), зроблених впродовж кількох днів!). Ця дивна поведінка вже сама по собі породжує тривожні передчуття щодо справжньої мети зйомки.



*Знімок з колекції Аїхведе*

Цікаво, що окремі знімки виявились “жанровими”; на них присутні особи, які супроводжували фотографа, а, можливо, й він сам власною персоною. Зокрема, на світлині № 67 бачимо чотирьох військових, які позують на тлі собору, а на дуже неякісному, розпливчатому фото № 75, виконаному невмілою рукою (як це трапляється, коли знімок просять зробити сторонню непідготовану особу) – німецького офіцера, який позує в Успенському соборі на тлі іконостасу. Можливо, це і є власник фотокамери й організатор фотозйомки. Ким могла бути ця людина? Навряд чи кадровим військовим, обтяженим штабною чи гарнізонною службою. У неї виявилось забагато часу для прогу-

лянок по Києву і в той же час достатньо повноважень, щоб отримати доступ до закритих зон з посиленою охороною і вільно вести там зйомку. Зрештою, саме ці обставини (специфічна увага до історичних пам’яток Києва, можливість вільно пересуватися містом і розпоряджатися власним часом) можуть вказувати на рід занять та освітній і інтелектуальний ценз фотографа.

У зв’язку з цим пригадується, що в середині жовтня 1941 р. Київ відвідала велика делегація журналістів, яка отримала можливість оглянути міські достопамятності<sup>588</sup>. Проте всі вони були цивільними й до того ж іноземцями, і їхня присутність в Києві обмежилась лише кількома днями. З іншого боку, це міг бути військовий репортер одної з німецьких Propaganda Kommando, які діяли на Східному фронті. Відо-

<sup>588</sup> “Американські, словацькі, хорватські, шведські, сербські та багато ін. журналістів, всіх понад 30, прибули до Києва і у вівторок та середу в супроводі сотника професора д-ра Коха оглянули Київ. Журналісти виявили велике зацікавлення славними, старовинними пам’ятками нашої столиці. Вони оглянули Печерську Лавру, Софіївський собор, університет Володимира Великого, музей Шевченка і, нарешті, зруйновану центральну частину Києва – Хрещатик” (Закордонні журналісти в Києві // Українське слово. – 1941. – № 32. – 16 жовтня. – С. 1).



*Успенський собор.  
Знімки зроблені  
Йоганнесом  
Хьоле  
на початку  
жовтня 1941 р.*

мо, зокрема, про фотографа Йоганнеса Хьоле, що служив в РК 637 у складі 6-ї німецької армії. Йому вдалося зробити кілька кольорових знімків Успенського собору та Андріївської церкви на початку жовтня 1941 р.<sup>589</sup> Фотографував Хьоле і підірваний Ланцюговий міст, щоправда цей знімок виявився зіпсованим. Цілком можливо, що коли-небудь знайдуться світлини й інших фотографів<sup>590</sup>, проте це аж ніяк не пояснює особливої уваги одного з них до Лаври (кілька візитів у другій половині жовтня – на початку листопада 1941 р.) і найголовніше обізнаності про підготовку провокаційного вибуху в ній.



<sup>589</sup> Сучасне місце зберігання: USHMM, Photo Archives, Desig # 431/2721, W|S # 19076, CD # 0074). Див.: Малаков Д. Киев и Бабий Яр на немецкой фотопленке осени 1941 г. // Бабин Яр: Людина, влада, історія. – С. 170, фото 23, 24.

<sup>590</sup> Миська газета повідомляла в середині жовтня, що налагоджено друк на продаж знімків з історичними краєвидами міста. Див.: Фотографії історичних пам'яток // Українське слово. – 1941. – № 32. – 16 жовтня. – С. 4. В українськомовній газеті, що виходила в Кракові, повідомлялося про передачу деяких світлин

В останньому випадку можна запропонувати одне припущення. 8 жовтня до Києва прибули перші співробітники Головної робочої групи України (ГРГУ) під керівництвом гауамтслайтера Франца Зайбота, що входила до складу Управління Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга (ERR)<sup>591</sup>. Вони були розквартировані за адресою: бульвар Шевченка, 8, дуже близько до понівеченого вибухами Хрещатика, куди можна було потрапити вже за кілька хвилин. Спочатку ця команда інспектувала низку книгосховищ – міську бібліотеку, університет, бібліотеку Академії наук тощо, а 23 жовтня, дочекавшись повного відселення всіх мешканців Лаври, приступила до обстеження та експертизи її культурно-історичних колекцій. Л. Міляєва пригадує, що перші фотографії альбому, які вона бачила в Німеччині і котрі не потрапили в Україну, були зроблені на Вінниччині, в містечку Гайсин<sup>592</sup>. Слід відзначити, що в робочих матеріалах штабу Розенберга зустрічається багато згадок про Вінницю, Гайсин й інші населені пункти Поділля. Звичайно, робити категоричні висновки з цього приводу поки що зарано, але як робочу гіпотезу можна висловити припущення, що автором знімків “лаврської серії” був хтось із співробітників ГРГУ або ERR, причетних до “ревізії” мистецьких скарбів Музейного містечка. Ці люди за родом своєї діяльності та місцем виконання своїх обов’язків опинилися найближче (даруйте за мимовільний каламбур!) до місця злочину й завдяки цьому могли дізнатися про долю, призначену Успенському собору. Наскільки цей здогад є виправданим, стане зрозумілим в результаті подальших пошуків.

Знімки Айхведе – це документальне свідчення величезної викривальної сили і неперевершеної доказової ваги. Проте йому абсолютно не виправдано (або зумисно) не приділяється належної уваги. Згадані фотографії є поки що *єдиним прямим* свідощтвом проти зловмисників, що підірвали Успенський собор Печерської лаври, і водночас своєрідним лакмусовим папірцем, за допомогою якого можна перевірити істинність тих чи інших припущень. (Саме тому цей *доказ* викликає таке велике роздратування й обурення серед “експертів”, які вже давно винесли свій “самий об’єктивний” присуд). Неприємно вражає позиція Д. Малакова, який опублікувавши сотні раніше невідомих світлин

Києва до “Ілюстрованих Вістей”; щоправда вони були зроблені ще до початку вибухів в місті, тобто до 24 вересня. Див.: О-д. Вражіння першого українця в відбраному Києві // Краківські вісті. – 1941. – № 251. – 11 листопада. – С. 5.

<sup>591</sup> ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 52-53; ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 196-197.

<sup>592</sup> Міляєва Л. Вказ. праця. – С. 171.

з життя окупованого Києва в трьох (!) об'ємних фотоальбомах і супроводивши їх розлогіми коментарями та власними оцінками, *чому* не знайшов можливим помістити в цих виданнях “знімки Айхведе” й розтлумачити своє ставлення до них.

Майбутні дослідники мають продовжити дослідження згаданих світлин і в першу чергу зосередити свою увагу на ідентифікації їхнього автора як особи, причетної до таємниці. Я абсолютно певний, що сам доктор Вольфганг Айхведе давно володіє цією інформацією і не оприлюднює її лише з етичних міркувань, виконуючи волю правовласників світлин, що вимагали пожиттєвої анонімності. З цим необхідно погодитись, інакше згадані фотографії ніколи не потрапили б в Україну. Зрештою знайшлося чимало інших свідків з німецької сторони, які погодились зняти з себе обітницю мовчання. Йдеться про осіб, які свого часу залишили спогади про обставини вибуху Успенського собору. За минулі десятиліття цих показів було знайдено стільки, що вони дозволяють зробити широкі узагальнення.

## 22. SUI PRODEST: НІМЕЦЬКИЙ СЛІД

Ось що повідомлялося про знищення Успенського собору в німецьких джерелах.

*Альберт Шпеєр*, міністр озброєнь нацистського Рейху, залишив спогади про свій візит до Лаври під час перебування в Києві влітку 1942 р.: “На місці однієї з найзнаменитіших церков Києва я виявив груду руїн. Мені розповіли, що при Радах тут знаходився склад боеприпасів, який потім з невідомої причини злетів у повітря. Пізніше Геббельс розповів мені, що насправді рейхскомісар України Еріх Кох вирішив знищити символ її національної гордості і наказав висадити церкву. Геббельс був вкрай невдоволений його поведінкою і відкрито обурювався жорстокими методами управління окупованими територіями Росії”<sup>593</sup>. Слід відзначити, що гостра реакція нацистського міністра пропаганди була викликана не зміною світоглядних переконань, а суто прагматичним підходом до проблеми пацифікації місцевого населення<sup>594</sup> й задрісним ставленням до всездозволеності рейхскомі-

<sup>593</sup> *Шпеєр Альберт*. Воспоминания. – Смоленск; М., 1997. – С. 328.

<sup>594</sup> Показовим у цьому відношенні лишається один запис, зроблений Геббельсом у своєму щоденнику наступного року (25 квітня 1942 р.): “Населення України на початку було більше ніж схильне вважати фюрера спасителем Європи і вітало німецьку військову силу якнайширше. Це наставлення зміни-

сара Коха, який отримував у своїх починаннях повну підтримку Гітлера.

Іншим поінформованим свідком високого рангу був *Карл Розенфельддер*, керівник групи релігійної політики міністерства окупованих східних територій<sup>595</sup>. Наприкінці жовтня 1941 р. він був відряджений до Києва для оцінки культурно-історичної цінності зібрання Музейного містечка. Під час свого візиту Розенфельддер добивався “якнайшвидшого вивезення потрібного матеріалу” від обергрупенфюрера Фрідріха Еккельна, вищого керівника поліції та СС в Україні, відповідального за охорону території Печерського монастиря, але натомість отримав лише рекомендацію заручитися дозволом рейхскомісара<sup>596</sup>. (Нагадаємо, що все це відбувалося буквально за декаду до трагічного вибуху). Так чи інакше завдяки своїм київським контактам Розенфельддер виявився добре поінформованим про те, що насправді відбулося в Лаврі напередодні диверсії: “Щодо вибуху церкви серед німців панує загальна думка (курсив автора – Є.К.), що він був проведений за наказом РКУ (рейхскомісаріата України, тобто його очільника Еріха Коха – Є.К.). Наступні обставини дають привід для цього припущення: 1) Перед вибухом собор часто надавався для огляду. 2) Численні жителі сусідніх будівель були повністю евакуйовані перед тим, як стався вибух. 3) Розташована на монастирській території поліцейська частина під час вибуху знаходилася на тренуванні поза територією... Серед місцевих жителів також панує думка, що монастир підірваний німцями”<sup>597</sup>.

Цікаво відзначити, що одним з інформаторів та консультантів Розенфельдера був все той же Ганс Кох. Він справив на високого гостя з Берліну велике враження своїми рекомендаціями не передавати релігійним громадам...їхніх національних символів через загрозу посилення націоналістичних тенденцій<sup>598</sup>. Подібна позиція напрочуд точно відповідала побоюванням, що домінували серед нацистських

---

лося цілковито протягом місяців... Ми вдарили росіян, а особливо українців заміно по голові нашою манерою поведінки з ними. Удар по голові не завжди є переконливим аргументом, і це стосується також українців та росіян...” Цит. за: *Самчук Улас*. На білому коні. – С. 111.

<sup>595</sup> В документах Einsatzstab Rosenberg він згадується як керівник зондерштабу світоглядної інформації і рейхсгауптштелленляйтер. Див.: Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анований показчик. Публікації документів. – К., 2004. – С. 209.

<sup>596</sup> ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 250.

<sup>597</sup> ВАР. – R6/179. – Вл. 81.

<sup>598</sup> *Шкаровский М.В.* Указ. соч. – С. 427.

ідеологів: в одній з інструкцій вересня 1941 р. наголошувалось на тому, що “слід завадити, щоб давніші місця релігійного культу стали місцями паломництва і, отже, центрами руху за автономію”<sup>599</sup>, який буде розвиватися під національно-визвольними та патріотичними гаслами. Зберігся запис, зроблений Йозефом Геббельсом у своєму щоденнику 5 липня 1941 р., в якому даються цілком відверті рекомендації щодо цього: “якщо ми хочемо розітнути Росію на окремі складові частини, то ця величезна держава не повинна мати ні духовного, ні політичного, ані господарського центру”<sup>600</sup>. Відповідно високопоставлені гітлерівські чини “були задоволені з того, що монастир Києво-Печерської лаври був знищений, бо, на їх думку, зникнення цього пам’ятника ослабить національну свідомість українців”<sup>601</sup>.

Як то кажуть, коментарі зайві: побажання й очікування вищого керівництва нацистського Рейху були цілком ясні та прозорі.

Ще один свідок *Фрідріх Хайєр*, офіцер Вермахту в сані євангелічного священика, мав контакти з офіцерами київського відділення військової розвідки (Абверштелле) й від них дізнався про ймовірне підгрунтя подій в Лаврі. “Скоріше за все, за акцією стояли керівник Партійної канцелярії Мартін Борман і рейхскомісар



*Доктор Фрідріх Хайєр (ліворуч)*

Еріх Кох, які переслідували мету позбавити Україну її ідеологічного центру, щоб, якщо церква і буде знов відбудована, то вже не пробуджувала історичних спогадів... Цю точку зору відстоював полковник Бізанц, який керував галиційською політикою. У київському підрозділі абверу панувала думка, що вибух здійснили частини СС під командуванням вищого керівника поліції і СС “Росія-Південь” обергрупенфюрера СС Прюцмана, який зайняв Лавру як свою резиденцію і нікому не дозволяв проходити на її територію. Вибух стався після відвідин

<sup>599</sup> ВА-МА. – RH 22/171. Цит. за: *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; К., 1993. – С. 530.

<sup>600</sup> Цит. за: *Безъменский Л.* Укрощение “Тайфуна”. – М., 2001. – С. 41.

<sup>601</sup> ВАР. – R6/85, f. 20-27. Цит. за: *Косик В.* Україна і Німеччина... – С. 262.

цієї церкви президентом словацької держави д-ром Тісо. З німецького боку була поширена версія, що тут йдеться про радянський замах на д-ра Тісо”<sup>602</sup>.

Слід відзначити, що Хайер помилився лише в одному – в особі есесівського очільника, що відповідав за охорону Лаври. Це досить поширена неточність, яка присутня в багатьох розвідках про життя в окупованому в Києві. Автору цих рядків також доводилося чути не завжди коректні й обгрунтовані закиди на свою адресу, що він мовляв неправильно коментує ротацію есесівських кадрів у Рейхскомісаріаті “Україна”<sup>603</sup>. Я писав, що в момент вибуху в Успенському соборі Печерський монастир і зібрання Музейного містечка перебували у сфері відповідальності обергрупенфюрера Фрідріха Еккельна. За інформацією моїх опонентів, Еккельн 15 жовтня 1941 р. був переведений до Риги, як щойно призначений командувач силами поліції і безпеки Рейхскомісаріату “Остланд” (Hoherer SS- und Polizeiführer für das Ostland).

Ю. Краснощок цитує протокол допиту Еккельна радянськими слідчими, в якому говориться, що він мав аудієнцію у Гімлера в Берліні з приводу свого призначення на посаду вищого керівника “СС” і поліції в Остланді аж... 12 листопада. Далі повідомляється, що Еккельн у справах служби був у Ризі ...28 чи 29 жовтня<sup>604</sup>. Фактично ж цей високопоставлений есесівець *заступив* на свою посаду в Ризі лише ...11 грудня 1941 р.<sup>605</sup> Цілком можливо, що узгодження цього кадрового питання просто затягнулося, принаймні свої обов’язки в Києві він остаточно склав лише на початку грудня. (У Еріха Коха між призначенням на посаду рейхскомісара України і приїздом до Рівного також минуло чимало часу<sup>606</sup>). В котре світова мережа продемонструва-

<sup>602</sup> *Heyer F.* Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Koln-Braunsfeld, 1953. – S. 202-203.

<sup>603</sup> <http://community.livejournal.com/warhistory/1455011.html>

<sup>604</sup> *Краснощок Ю.* Вказ. праця. – С. 265, 435. Щоправда, автор має дуже поверхове уявлення про структуру адміністративного управління на окупованих територіях; він стверджує, що “Еккельн ...за посадою був начальником поліції і служби СД “Сходу” тобто України, Білорусі і окупованої частини Росії” (там само. – С. 433), хоча насправді Рейхскомісаріат “Остланд” охоплював землі лише Прибалтики.

<sup>605</sup> Див. ретельно підготоване зведення даних про штаби, військові частини і командний склад поліції порядку від Roland Pfeiffer: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Zusatz/SS/Ordnungspolizei-R.htm>. Пор. також матеріали про формування поліційного апарату в Україні і Прибалтиці: <http://territorial.de/ukra/reikoukr.htm>; <http://territorial.de/ostl/reikoost.htm>

<sup>606</sup> Рейхскомісаріат “Україна” був утворений згідно з наказом Гітлера від 20 серпня 1941 р., Еріха Коха призначено його керівником з 1 вересня (Німець-



ла, що не варто користуватися в серйозних дослідженнях шкільними рефератами чи довідками, підготованими для електронних енциклопедій аматорами.

В архівному фонді міськуправи та штабу Розенберга (ДАКО) зберігаються документи, які неспростовно доводять, що саме Еккельн дав наказ на виселення з Верхньої лаври цивільного населення 18 жовтня 1941 р. (тобто через 3 дні після того, як він начебто відбув до Риги!) і займався організацією “охорони” лаврських музеїв після того, як позбувся всіх небажаних свідків (див. прим. 143). Згаданий вище Ганс Прюцман, майбутній керівник “Вервольфу”, став його наступником і “підтримував порядок” у Лаврі з кінця 1941 р. Чи варто нагадувати, що ця охорона полягала в “інвентаризації” Музейного містечка та “демонтажі” монастирських будівель? Більше того, Еккельн, отримавши нове призначення в



*Ганс-Адольф Прюцман  
(1901–1945)*

Прибалтиці, фактично замінив Прюцмана, а останній був переведений до Києва, тобто йшлося про рокировку посад у двох суміжних рейхскомісаріатах; звідси й виникла плутанина, хто ж був формально відповідальний за вартування Лаври того злочасного дня 3 листопада 1941 р.

Наостанок слід звернути увагу на те, що інформатором Фрідріха Хайера стосовно київських подій названий полковник Альфред Бізанц, колишній офіцер австро-угорської армії й командир Львівської бригади Української Галицької армії в 1919 р., а пізніше співробітник Абверу з “українських питань” в одній поставі<sup>607</sup>. Ця людина заслуго-

---

ко-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – № 15. – С. 30-31), але реально він приступив до своїх обов’язків лише після передачі повноважень на правобережжі цивільній адміністрації у другій половині листопада 1941 р. Див., зокрема: Еріх Кох – Державний Комісар України // Краківські вісті. – 1941. – № 261. – 22 листопада. – С. 3.

<sup>607</sup> Життєвий шлях А. Бізанца демонструє, що він був людиною авантюрного складу й виняткової безпринципності. Бізанц добровільно зголосився на службу до української армії після розпаду Австро-Угорської монархії; брав участь у здобутті Києва УГА та армією УНР у серпні 1919 р.; за півроку після їх капітуляції вів переговори про входження своєї бригади до складу Добро-



*Підполковник  
Альфред Бізанц, командир  
2-ї бригади УГА в 1920 р.*

вує особливої уваги. При формуванні адміністративного апарату в Генерал-губернаторстві (тобто захопленої в 1939 р. Польщі) Бізанц отримав призначення референта з українських справ, а з осені 1941 р. став керівником відділу населення і суспільної опіки у Галицькому дистрикті, при чому вважається, що ці посади фактично були прикриттям для розвідувальної і підривної діяльності, оскільки “соціальний працівник” виявився куратором формування допоміжних українських збройних формувань й, зокрема, керував мобілізацією українських юнаків у дивізію СС “Галичина”. Слід нагадати, що діяльністю схожого профілю займався і гауптман Ганс

Кох, який в бутність УГА був ...підлеглим Бізанца на посаді начальника оперативного відділу<sup>608</sup>. Шляхи обох “експертів з національного питання” неодноразово перетиналися на українських просторах, починаючи з окупованого Львова. Цей збіг навіває певні здогади й асоціації, звідки у Бізанца могла з’явитися така прекрасна обізнаність з досить специфічних питань, що стосувалися православної церкви та долі її духовної спадщини.

Зрештою головним винуватцем знищення української святині знову оголошений рейхскомісар Еріх Кох. Про його причетність до цього повідомляють й інші німецькі джерела. *Едвін Грюцнер* (Edwin Grutzner), технічний інспектор військового управління однієї з частин, дислокованих в окупованому Києві, встиг побувати в Лаврі до вибуху й знову опинився там невдовзі після трагедії: “Кількома днями пізніше до нас дійшли чутки, що в Лаврському монастирі злетів у повітря порохований льох. Але як? Лише недавно Хардер і я побували там, ми милувалися муміями в гробницях, а також ушлявленою церквою. Для гранати, вибу-

вольчої армії Денікіна, проте зрештою зголосився на співробітництво з Раднаркомом УРСР і став командиром 2-ї бригади “Червоної Галицької Армії” (ЧУГА). Після угоди Польщі з більшовицькою Росією інтернований; звільнившись, займався фермерством у власному фільварку на Тернопільщині. Проте з початком Другої світової війни швидко перейшов на сторону нацистів і вступив до німецької армії. За 25 років ця людина служила принаймні 4 урядам. Див.: *Головацький Іван, проф.* Полковник українського війська Альфред Бізанц // *Postup–Поступ*. – 2000. – № 188. – 16–22 листопада; [http://postup.brama.com/001116/188\\_7\\_1.html](http://postup.brama.com/001116/188_7_1.html)

<sup>608</sup> <http://exlibris.org.ua/uga/intro.html>; <http://exlibris.org.ua/uga/part1.html>

хових речовин тут просто не було місця. Та все ж, коли ми прийшли туди знов, ми зрозуміли, що тут було місце і для вибухівки. Ми виглядали присоромленими перед уламками пам'ятки культури. Есесівці знов довели німецьку непохитність. Набагато пізніше ми довідалися, що церква була підірвана за наказом рейхскомісара України Еріха Коха. Символ української національної гордості мусив бути знищений"<sup>609</sup>.

Отже, головним організатором провокації в Печерській лаврі всіма свідками, незалежно від їхнього службового становища та займаних посад, був названий Еріх Кох. Власне кажучи, він єдиний міг санкціонувати акцію такого розмаху на теренах Рейхскомісаріату "Україна". Завдяки своїй наблизеності до Гітлера (а останній й не приховував, що навмисно протиставляв свого фаворита "занадто легкодухому" рейхсміністру Альфреду Розенбергу) Кох був посвячений у найпотамемніші плани нацистського керівництва в Україні. Зокрема з особистої бесіди з Гітлером у 20-х числах серпня 1941 р. йому було відомо про наміри повного знищення Києва за прикладом нереалізованого замислу стосовно Москви й Ленінграду<sup>610</sup>. На щастя, у зв'язку з великою напруженою боїв на Східному фронті на цей сатанинський план просто не вистачило ...снарядів, й Київ залишився жити.

Гауляйтер і обер-президент Східної Пруссії Еріх Кох, поставлений на чолі рейхскомісаріату "Україна", був людиною з непомірними амбіціями дрібного службовця (до тридцятилітнього віку служив дрібним

<sup>609</sup> ВА-МА. – MСg 2/2795. Цит. за: *Muller Rolf-Dieter. Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943. – Boppard am Rhein, 1991. – S. 613 f. Поп.:*

<http://www.schulprojekt-kiew-rendsburg.de/lavra1.htm>

<sup>610</sup> *Орловский С., Острович Р. Эрих Кох перед польским судом. – М., 1962. – С. 183-184. Після провалу наступу на Київ Гітлер віддав 12 серпня у доповнення до директиви ОКВ № 34 наказ наступного змісту: "Атака на саме місто Київ повинна бути стриманою. Є пропозиція знищити місто запальними снарядами і артилерійським вогнем, як тільки засоби постачання це дозволять". Цит. за: *Самчук Улас. Вказ. праця. – С. 190. Російський переклад вміщено в книзі: Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. – М., 1973. – Т. 2: Агрессия против СССР. Падение "Третьей Империи". 1941–1945 гг. – № 67. – С. 215. 17 серпня 1941 р. генерал артилерії Бранд доповів начальникові Генерального штабу ОКХ Гальдеру, що за вказівкою фюрера Київ буде перетворений на попіл і руїни за допомогою авіації і артилерії. Для цього німецькій артилерії збиралася виділити спочатку 16,5, а пізніше навіть 25,5 ешелонів боєприпасів. Для артилерійського обстрілу Києва планувалося залучити п'ять дивізіонів важкої артилерії калібром від 150 мм до 210 мм. Передбачалося, що місто буде зруйновано за п'ять днів обстрілу (*Гальдер Франц, ген.-полк. Указ. соч. – С. 286, 292*).**



*Гауляйтер Східної Пруссії  
Еріх Кох*

клерком на залізниці) та психічними комплексами меншовартості (був низького зросту). А ще він відзначався особливою жорстокістю й сповідував одіозне політичне кредо запеклого нациста. Як відомо, Кох дозволяв собі дуже різкі та безцеремонні заяви на кшталт: “Якщо я знайду українця, якого можна буде посадити зі мною за одним столом, я буду змушений наказати його розстріляти”<sup>611</sup>. Проте мало кому відомо, що Кох мав прізвисько “Eich Rot”, тобто “Червоний Еріх”, що вказувало на його ліво-радикальні симпатії замолоду. Опозиційно налаштовані до Коха партійні функціонери вказували, що той перейняв в Україні суто комуністичні методи

управління, за що його навіть називали поза очі “другий Сталін”<sup>612</sup>, й це, мовляв, стало одною з вирішальних причин краху його політики.

Найдивніше, що навіть за таких обставин він залишався фаворитом фюрера й користувався його всебічною підтримкою. Крім того, йому дивовижним чином вдалося уникнути правосуддя після війни. Кох був арештований американцями в Гамбурзі лише 1949 р. Останні передали його радянській окупаційній адміністрації, але та чомусь екстрадиціювала його в 1950 р. до ...Польщі, ніби його провина перед українським народом була набагато меншою. Очевидно, відкритий суд над цим злочинцем в СРСР міг відкрити очі громадськості на якісь небезпечні таємниці. Слідство над Кохом тривало 8 років, судовий процес тягнувся ще рік і зрештою завершився засудженням злочинця в 1959 р. до смертної кари. Проте вирок замінили довічним тюремним ув'язненням. Після цього він прожив ще понад чверть століття й помер власною смертю у в'язниці Барчево вже ... за горбачовської перестройки в 1986 р. у віці 90 років (sic!), як подекують, несповна розуму. Таким був фінал життєвого шляху цього “великого Коха”, як його іронічно називав український письменник Улас Самчук<sup>613</sup>.

<sup>611</sup> Цит. за: *Шкаровский М.В.* Указ. соч. – С. 436.

<sup>612</sup> “Большевиком в нацистському мундирі” називає Еріха Коха Ярослав Стецько (*Стецько Я.* 30 червня 1941: Проголошення відновлення державності України. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. – С. 165).

<sup>613</sup> *Самчук Улас.* Вказ. праця. – С. 272.

Зрозуміло, що навіть цей всесильний “сатрап” не міг діяти на власний страх і ризик, а його “ініціатива” мусила мати бодай якесь вмотивоване підґрунтя, інакше ми знову повернемося до версії про злочин, скоєний в стані параноїдального запаморочення. Зрештою, такі пояснення містяться у двох взаємопов’язаних свідченнях, які ми приберегли наостанок.

## 23. ВИКОНАВЦІ ТА СПІВУЧАСНИКИ

*Перше* з цих повідомлень промайнуло в мас-медіа та загальнодоступних виданнях майже непоміченим, хоча оприлюднювалось за останнє десятиліття принаймні двічі. На жаль, воно й досі залишається не авторизованим, тобто джерело повідомленої інформації чомусь приховується.

Йдеться про текст *таємного наказу Гітлера* командуванню поліції та СС в Україні стосовно “монастиря в Цитаделі Києва”, датований 9 жовтня 1941 р.: “Жодні священники, ченці або інші місцеві люди, що звичайно працюють там, не мають права входити до монастиря, що міститься в Цитаделі Києва. Монастир ні в якому разі не має бути місцем праці або релігійної діяльності. Має бути переданий до поліції та СС, а потім *знищений* або залишений *на їхній розсуд*”<sup>614</sup> (курсив автора – *Є.К.*). Спочатку текст цього наказу був озвучений в одній з передач “Телеманії” Юрія Макарова на каналі “1+1”. Пізніше київський історик Дмитро Малаков процитував його у другому виданні свого фотоальбому, присвяченого повсякденному життю окупованого Києва. Після згаданих анонсів це свідчення навряд чи можна сприймати як невдалий експромт або звичайну містифікацію. Інша річ, де зберігається оригінал вказаного розпорядження і з якого виводу воно було виголошено.

Д. Малаков не завжди розкриває в своїх книгах джерела походження використаних ним документів. Стосовно фотоматеріалів, вміщених у альбомі, відомо, що частина з них була надана німецькою стороною за сприяння Культурного центру Посольства ФРН в Україні під час підготовки спільно українсько-німецької виставки в Музеї історії Києва, відкритої 29 жовтня 1998 р., а також надійшла з низки європейських та американських дослідницьких центрів. Можливо, що окремі документи, цитовані в книзі, походять з тих ж самих джерел. Принаймні, тексти донесень есесівської айнзацгрупи С (“Донесення

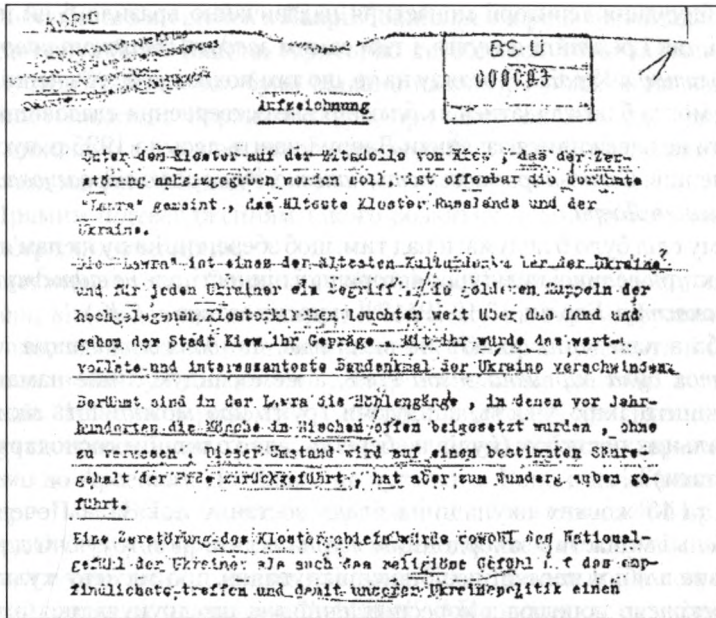
<sup>614</sup> Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 302.

про події в СРСР”) Малаков цитує не за оригіналами з німецьких архівів (Bundesarchiv Berlin), а в перекладі з англійської за нью-йоркським виданням “Бібліотеки Холокосту” 1989 р.<sup>615</sup>

Зрештою, не має серйозних підстав сумніватися в автентичності згаданого вище документа. Однак його інтерпретація не може вважатися задовільною і завершеною. На мою думку, оцінка закладеної в ньому інформації має упереджений характер. Власне кажучи, публікатор уникає жодних пояснень, що зумовило появу цього розпорядження і до яких наслідків воно, зрештою, мусило призвести. На думку Д. Малакова, навіть після такого жорсткого вердикту “доля Лаври була невизначена” (sic!), тобто наказ Гітлера *не міг* сприйматися поліційним апаратом та окупаційною адміністрацією міста всерйоз як обов’язкова для виконання директива, а вважався примхою божевільного диктатора. Відтак есесівське керівництво й гадки не мало зашкодити Печерському монастирю та його кафедральному собору. І як рефрен подібних переконань трохи нижче лунає безапеляційне твердження: “Десятки років тривають суперечки про справжніх винуватців знищення Успенського собору. Чомуś чи комусь дуже хочеться, щоб залишилася думка, яку подає наприкінці свого дослідження історик Сергій Кот: “Образно кажучи, міни, встановлені сталінським режимом, були підірвані нацистським режимом” [Кот С. Загибель Собору. Шукаючи відповіді на задавнені питання // Пам’ятки України. Історія та культура. Науковий часопис. – Ч. 1-2. – 2003. – С. 35]”<sup>616</sup> (курсив автора – Є.К.). Даруйте, а навіщо тоді було взагалі цитувати згаданий документ, щоб одразу спрофанувати чи дезавуувати його, апелюючи до горезвісної “теорії змови” та вибілюючи німців? Якщо був наказ, він мусив виконуватись. І в архів-

<sup>615</sup> Малаков Д. Бабин Яр: понад 60 років трагедії // Голокост і сучасність. – 2002. – № 5. – С. 11. Вихідне джерело, на яке посилається автор: The Einsatzgruppen Reports: Selection from the Dispatches of the Nazi Death Squads’ Campaign against the Jews, July 1941 – January 1943 / Eds. Y. Arad, Sh. Krakowski, Sh. Spector. – New York, N.Y.: Holocaust Library, 1989. – 378 p. При подвійному перекладі були втрачені або спотворені деякі смислові нюанси оригіналу. Пор.: “Донесення про події в СРСР” № 97 від 28 вересня 1941 р.: “Stadt beim Einzug der Truppen kaum zerstört” (“Місто під час в’їзду військ ледь-ледь зруйновано”) – “Після вступу військ місто майже зруйноване”; “Im Lenin-Museum 70 Zentner Dynamit...” (“В Музеї Леніна виявлено 70 центнерів динаміту”) – “В Музеї Леніна виявлено 3,5 тонни динаміту” (перший переклад в обох випадках – наш, другий взятий з книги: Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 200).

<sup>616</sup> Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 304.



*Меморандум доктора Вр. про неприпустимість  
знищення Печерської лаври. 13 жовтня 1941 р.*

них документах мусять зберегтися сліди подібних приготувань. Більше того, вони, дійсно, збереглися.

13 жовтня 1941 р. у відповідь на запит, пов'язаний з наказом Гітлера, складено секретну пояснювальну записку, завізовану 19 листопада 1941 р. (вже після загибелі Успенського собору) грифом "Таємна справа імперської важливості", де стояли, поміж інших й такі рядки:

"Під монастирем в київській Цитаделі, який має бути зруйнований, очевидно, мається на увазі знаменита "Лавра", найдавніший монастир Росії і України.

"Лавра" є одною з найдавніших пам'яток України, і для кожного українця має виняткове значення. Золоті бані монастирських церков, що високо здіймаються, сяють далеко над землею і надають неповторний вигляд місту Києву. З нею зник би найцінніший і найцікавіший архітектурний пам'ятник України. У Лаврі знамениті печери, в нішах яких сотні років назад відкрито ховали ченців без тління. Ця обставина пояснюється певним вмістом кислоти в ґрунті, але породила віру в чудо.

Руйнування території монастиря надзвичайно вразило б як національні, так і релігійні почуття, і тим самим *завдало б важкого удару нашої політиці в Україні*. З огляду на те, що там похована безліч ченців, така дія могла б розглядатися як блюзнірське осквернення кладовища. Комуністи не наважилися зачепити Лавру і навіть десь до 1935 р. пускали туди ченців. *Світова громадськість, напевно, дуже різко відреагувала б на руйнування Лаври*.

Тому слід було б подумати над тим, щоб зберегти Лавру як пам'ятник архітектури великої культурно-історичної цінності, *але не відроджувати її як монастир*. Берлін, 13.10.1941<sup>617</sup> (курсив автора – Є.К.).

Хіба з наведених рядків не випливає, що *доля монастиря і його пам'яток була вирішена заздалегідь*, а меморандум лише намагався пом'якшити їхню участь, зондуючи ґрунт про можливість якихось формальних поступок (будівлі зберегти, але колишнім господарям не повертати)?

14 та 15 жовтня окупаційна влада востаннє показала Печерську цитадель і монастир закордонним журналістам, ніби готуючи для себе повне алібі у вигляді позірного піклування про місцеву культуру. Це прекрасно корелює з кореспонденціями, що друкувалися в київських газетах. 7 жовтня 1941 р. "Українське слово" вмістило оптимістичне повідомлення: "Всі музеї тепер взяті на облік, а залишені цінності та майно зберігаються... Велику підготовчу працю по впорядкуванню музеїв проводять українські діячі, що безпосередньо працювали в цих музеях. Ведуться роботи по дослідженню Софіївського архітектурно-мистецького заповідника та Печерської Лаври. Найближчим часом всі музеї нашого міста поповняться новими цікавими експонатами, історичними цінностями й будуть доступні всьому населенню Києва"<sup>618</sup>.

Проте вже 18 жовтня Фрідріх Еккельн розпорядився відібрати в співробітників Музейного містечка ключі від усіх приміщень, а їм са-

<sup>617</sup> ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 97. Editio princeps: *Мельниченко І.* "...и тебе самой оружие придет душу". Тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 1995. – № 82. – 5 мая. – С. 20-21. Меморандум був складений доктором Бр. (Dr. Br.) і після війни зберігався в архівах служби безпеки НДР. У переписці і документах Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга неодноразово зустрічається ім'я доктора Карла Бретгауера з Берліну (*Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – К., 2006. – С. 434 (іменний покажчик)). Імовірно, він і є автором наведеного документа.

<sup>618</sup> Музеї Києва // Українське слово. – 1941. – № 24. – 7 жовтня. – С. 4.



мим заборонив з'являтися в Лаврі. Зовнішня охорона перейшла до поліційної служби<sup>619</sup>. Вхід на територію дозволявся лише за наявності перепусток<sup>620</sup>. Водночас було віддано наказ про відселення всіх цивільних мешканців Верхньої лаври, при чому існують дані, що його було виконано впродовж усього трьох днів, а людей викидали на вулицю під вигуки “Мінен!”<sup>621</sup>

Прямим підтвердженням такого розвитку подій служать спогади безпосередніх очевидців.

Письменник Улас Самчук, який відвідав Київ напередодні вибуху в Лаврі, вів щоденникові записи й опублікував окремі фрагменти з них у вигляді дорожніх нотаток в часопису “Волинь” ще в грудні 1941 р. (пізніше вони були включені у відредагованому вигляді до книги спогадів “На коні вороному”). Самчук повідомляє про фатальне передчуття трагедії, що ґрунтувалося на його особистих враженнях: “Йдемо до Арсеналу. До Лаври не пускають. Вона підмінована. Ось-ось зірветься”<sup>622</sup>. Цей запис був зроблений ...2 листопада 1941 р. Професор Ю.С. Асеев пригадував, що перед вибухом собору він теж намагався потрапити до Лаври, але вона була оточена кордоном військових й заклеєна плакатами “Achtung!”<sup>623</sup> Не викликає сумніву, що в тих плакатах йшлося про мінування монастиря й спричинену тим небезпеку. Киян ніби завчасно готували до неминучої розв'язки. Зрештою ще один свідок О.Б. Ільвовський підтверджує, що подібна попереджувальна і залякувана тактика виявилась типовою для німців в цей період, оскільки вони вивіщували схожі об'яви на всіх підозрілих спорудах, зокрема поблизу будівлі Верховної Ради<sup>624</sup>, яка була підпалена за дуже підозрілих обставин якраз напередодні річниці Жовтневої революції.

<sup>619</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 22-24.

<sup>620</sup> Там само. – Арк. 24.

<sup>621</sup> *Гуржій А.* Вказ. праця. – С. 32; *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської, або Як загинув славнозвісний Успенський собор // Хрещатик. – 2001. – № 149. – 2 листопада. – С. 7. У Краснощока також фігурує інформація про виселення жителів Лаври в триденний строк (Вказ. робота. – С. 439).

<sup>622</sup> *П.Б. [Улас Самчук].* Крізь бурю і сніг [VI]. Байкове кладовище. Бессарабка // Волинь. – 1941. – № 26. – 21 грудня. – С. 2-3.

<sup>623</sup> *Міляєва Л.* Вказ. праця. – С. 172.

<sup>624</sup> “...коли я ходив в Лавру за речами, то певного часу не можна було пройти мимо будівлі Верховної Ради. Доводилося обходити цей район по Інститутській вулиці, тому що впоперек вулиці Кірова (Грушевського – Є.К.) висів плакат “Мінен!” і всіх перегонили на інші вулиці”. Див.: Спогади О.Б. Ільвовського у додатках.



*О.П. Оглоблін,  
перший міський голова  
в окупованому Києві  
(1899–1992)*

Зрештою, інформацію про 3-денну “зачистку” Верхньої лаври слід ще перевіряти, оскільки за іншими даними повне відселення всіх приватних мешканців завершилось аж 29 жовтня<sup>625</sup> чи навіть 1 листопада<sup>626</sup>, в той же час директор Історичного музею В. Маєвський “по свіжих слідах” повідомляє голову міськуправи Оглобліна, що “евакуація” Верхньої лаври як доконаний факт закінчилась ще до 27 жовтня 1941 р.<sup>627</sup> Ця справа полегшувалась тим, що в Музейному містечку було чимало внутрішніх дворів або окремих секторів забудови, оточених самостійною огорожею, які було легко ізолювати й “звільнити” один за одним від місцевих жителів. Зокрема доступ до двору біля корп. № 8

було дозволено лише один єдиний раз – 24 жовтня<sup>628</sup>. Завгосп музею Григор’єв виявив тоді сліди злому на дверях фондів приміщень Історичного музею<sup>629</sup>, що вказувало на спроби звичайного мародерства з боку німецької варти. В ці дні ж розпочалося вилучення німцями окремих експонатів, яке невдовзі набуло систематичного характеру<sup>630</sup>.

21 жовтня вбито М. Черногубова, завідувача фондів станкового малярства, що зберігались у ризниці Успенського собору. Основний мотив – перешкоджання безконтрольному вилученню цінностей й поінформованість про те, що собор грабували перед зруйнуванням (офі-

<sup>625</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 28. Ця довідка складена 20 листопада 1941 р., тобто через місяць після описаних у ній подій.

<sup>626</sup> *Шугаевский В.* Указ. соч. – С. 151.

<sup>627</sup> ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 24.

<sup>628</sup> Там само. – Арк. 23-23зв. (“до двору прохід був тимчасово заборонений, а перепусток не було”).

<sup>629</sup> Там само. – Арк. 22, 24.

<sup>630</sup> Катерина Черногубова пригадує, як один есесівський генерал запропонував її чоловіку “відібрати з музею кілька стародавніх ікон”, а пізніше “забрав з собою старовинний срібний ківш з написом”. Див.: *Черногубова К.* Життя і смерть М.М. Черногубова // Україна. – 1944. – № 10. – С. 35; *ее же.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 1944. – № 98. – 21 мая. – С. 2. Цим генералом, судячи з усього, був “начальник лаврської охорони” Фрідріх Еккельн.

ційна версія, поширювана німцями – храм вибухнув зненацька з усім коштовним начинням).

23 жовтня представники ГРГУ приступили до обстеження культурно-історичних колекцій Києво-Печерської лаври на предмет їхнього вилучення. Робилося це без свідків (між 19 і 23 жовтня налічується якраз 3 повні дні для “евакуації тубільного населення”!). Одночасно встановлено цілодобову охорону Історичного музею “першою станицею Комісаріату Печерського району Охоронної поліції”. Ця станиця була дислокована безпосередньо в Лаврі. Доступ “сторонніх осіб” обмежено рівно на одну декаду (пригадуєте слова Ганса Коха: “вам ключі від Успенського собору через 10–15 днів повернуть...”?) – ще один химерний приклад німецького педантизму й любові до порядку.

3 листопада відселено останніх мешканців, що жили в Нижній лаврі та навколишніх кварталах за межами Музейного містечка. В цих людей не виникало сумнівів, навіщо їх виганяють з власних помешкань і хто справжній винуватець того, що сталося в Лаврі (як тут не згадати свідчення Розенфельдера: “серед місцевих жителів також панує думка, що монастир підірваний німцями”). Київ був сповнений лиховісними чутками, але фігурували в них чомусь не підпільники (пригадуєте свідчення Хорошунової від 6 листопада 1941 р.?).

Чи можна розцінювати всі описані вище заходи інакше, ніж плано-мірну підготовку до знищення Успенського собору? Чи мали вони випадковий характер і ніяк не узгоджувались зі змістом моторошного наказу 9 жовтня? І чи варто апелювати тут до застарілих образ на “сталінський режим”, який обов’язково мусить виглядати гірше, аніж нацистський? І хто або що, насправді, перешкоджає безсторонньому, неупередженому осмисленню документальних фактів, не засмічених полудою новітніх ідеологічних стереотипів?

Та вернемося до попереднього. Другим сенсаційним свідченням про справжнє підґрунтя подій в Печерській лаврі став протокол допиту радянськими слідчими обергрупенфюрера СС Фрідріха Еккельна. Він залишався засекреченим аж до 1995 р., поки російська сторона після відповідного запиту не передала його ксерокопію Словацькому уряду. Пізніше з цими показами через співробітників словацького посольства ознайомився Ю. Краснощок, який фрагментарно оприлюднив їх у своїй книзі. На жаль, згаданий автор відомий своєю схильністю до містифікацій і прямої фальсифікації документів, як це сталося, зокрема, з підробленим повідомленням від 4 листопада 1941 р. з газети “Українське слово”. Проте у випадку зі стенограмою допиту на-

цистського генерала ці підозри відпадають, оскільки зміст свідчень не співпадає з особистою позицією публікатора, що взагалі-то намагається спростувати причетність німців до диверсії в Лаврі<sup>631</sup>. Ю. Краснощок вважає, що зазначені покази були силою вибиті з Еккельна слідчими НКВС, проте не може пояснити, чому вони ніколи не використовувалися в СРСР з пропагандистською метою, а навпаки ретельно приховувалися протягом 50 років.

Основна претензія до публікатора як в даному, так і в більшості інших випадків, полягає в тому, наскільки коректно з текстологічної точки зору він оприлюднює свої матеріали. Краснощок двічі наводить один і той самий фрагмент слідчого дізнання, що описує вибух Успенського собору, але робить це у формі вільного переказу свого джерела, пропускаючи в тому самому тексті окремі слова або навпаки роблячи невеличкі смислові доповнення. Все це супроводжується дрібними стилістичними правками (перестановкою окремих слів або заміною їх синонімами тощо). Оскільки в нас немає доступу до оригіналу, вміщуємо тут сумарний варіант тексту:

“28 або 29 жовтня я повернувся з Риги. Штурмбанфюрер Дернер доповів мені, що підготовку до руйнування Києво-Печерської лаври закінчено і що таким моментом мав стати приїзд на початку листопада до Києва президента Словаччини Тісо. Особисто я з Києва вилетів відразу ж до Кременчука у справах служби, а вибух відбувся 3 або 4 листопада 1941 року, через 30 хвилин після того, як Тісо залишив Києво-Печерську Лавру, а потім було передано провокаційне повідомлення про причини вибуху, в якому вказувалося, що Києво-Печерська лавра підірвана Советами, як мені здається, з метою замаху на президента Словаччини Тісо”<sup>632</sup>. Під “провокаційним повідомленням” Еккельн, скоріше за все, мав на увазі “Донесення про події в СРСР № 130” від 7 листопада 1941 р. (див. розділ 10), оскільки жодного *іншого інформаційного супроводу інцидент в Лаврі не отримав*. Ю. Краснощок щоправда стверджує, що “німці розповсюдили об’яви і дали інформацію для преси про замах на Тісо”<sup>633</sup>, але, насправді, таких заяв і повідо-

<sup>631</sup> “Німці не наважилися піти на таку варварську акцію, як руйнування релігійного комплексу українського народу”; “німецькі окупанти ...відмовилися від свого плану руйнування Печерської Лаври і Успенського собору” (*Краснощок Ю.* Вказ. праця. – С. 432, 434). Це твердження повністю суперечить тональності німецьких документів; див. прим. 598-600.

<sup>632</sup> *Краснощок Ю.* Вказ. праця. – С. 265, 432.

<sup>633</sup> Там само. – 432.

млень ніколи не робилося! В київській пресі, як вже згадувалося, взагалі відсутня інформація про візит словацького президента в Україну.

До цієї парадоксальної обставини ми повернемося трохи пізніше.

В свідченнях Еккельна згадується штурмбанфюрер Дьорнер, якому було доручено технічну підготовку і здійснення диверсії в Лаврі. Можливо, тут йдеться про Гельмута Дьорнера (26.VI.1909–11.II.1945), досить знакову персону в історії есесівських формувань. Він розпочав свою кар'єру зі служби в шуцполіції, брав участь у Французькій кампанії, з початку 1941 р. переведений до військ СС. З червня 1941 р. у складі Поліцейської дивізії СС (пізніше – 4-ї поліцейської моторизованої дивізії СС) воював на радянсько-німецькому фронті. Від серпня 1944 р. брав участь у бойових діях в Угорщині як командир бойової групи в складі ІХ гірськострілецького корпусу СС. Дослужився до звання командира полку і оберфюрера СС, був кавалером Золотого Німецького хреста (24 грудня 1941 р.) і Рицарського хреста ордена Залізного хреста (15 травня 1942 р.) з відзнаками дубового листа (18 листопада 1944 р.) та мечів (30 січня 1945 р.). Загинув у бою в Будапешті 11 лютого 1945 р.<sup>634</sup>

Восени 1941 р. Дьорнер воював під Ленінградом, але ця обставина не повинна нас особливо бентежити, оскільки й Еккельн у листопаді 1941 р. був відкомандирований до Рейхскомісаріату “Остланд”, хоча деякий час продовжував виконувати службові обов'язки в Україні. Отже, питання з особою Дьорнера залишається поки що відкритим, якщо часом не йдеться про його тезку.

Цікаво, що згадані вище покази Фрідріха Еккельна не попали в матеріали слідчої справи Ризького процесу 1946 р., який засудив цього високопоставленого нациста до страти. До речі, інкримінували йому на тому процесі не київські злочини, а злодіяння проти людяності на території окупованої Прибалтики. Судячи з усього, радянським слідчим органам було не вигідно оприлюднювати деякі підозрілі деталі його діяльності в рейхскомісаріаті “Україна”, зокрема, обставини мінування Успенського собору, які могли виплисти на судовому процесі.

Пишучи ці рядки, я цілком випадково знайшов в Інтернеті цікаве посилання на допит Ф. Еккельна та його зізнання з приводу київських подій осені 1941 р. У дискусії, що велася на форумі сайту REIBERT 13 лютого 2009 р., в черговий раз пролунало чимало упереджених і

<sup>634</sup> Семенов К. Дивизии войск СС. Die Geschichte Division der Waffen-SS. История организации, структура, боевое применение. – М., 2007. – С. 177, 229.

бездоказових заяв на кшталт “руйнація Києва – це безпрецедентний терористичний акт НКВС”, а також вже традиційних компліментів на адресу книжки А. Кузнецова. Однак поміж всіх цих бездоказових заяв зустрівся один досить цікавий коментар.

“Обергрупенфюрер СС і генерал поліції Фрідріх Йеккельн (так в оригіналі – *Є.К.*), що займав восени 1941 р. посаду Вищого керівника СС і поліції на Півдні Росії (HSSPF Rußland-Süd) після війни на допиті розповів про те, що відбувалося в Києві, де в той час перебувала його штаб-квартира. Він “особисто допитував полоненого комбрига НКВС Балабанова, який повідомив, що мінувати центр Києва йому наказав генерал Кирпонос, командувач Південно-Західним фронтом, сказавши при цьому: “Якщо ми просто так здамо Київ, нас Сталін по головці не погладить. Ми повинні залишити в місті своїх підричників і наказати їм висаджувати ворожі штаби й склади щодня”. Начальник штабу фронту генерал Тупіков заперечував: користі від цього не буде, а мирному населенню німці помстяться, але Кирпонос наказав Тупікову замовкнути”. Допити Еккельна велися в Ризі в жовтні 1945 р.<sup>635</sup>

Ось так цікава історія. І хоча про Успенський собор тут не сказано ані слова, однак підтверджується інформація, що радянські спецслужби вели після війни активні допити Фрідріха Еккельна з приводу київського періоду його діяльності. Оскільки генерал мав пряме відношення до поліційної частини, дислокованої в Лаврі, і навіть видавав розпорядження щодо проживаючих на цій території людей, то він мусив бути обізнаний і про мінування Музейного містечка та руйнацію Успенського собору. Утім, ці свідчення залишилися досліднику невідомими чи недоступними. Зрозуміло, що матеріали дізнання за жодних обставин не могли бути оприлюднені широкій громадськості на відкритому судовому процесі.

Так чи інакше автор наведеного свідчення виявився досить поінформованою особою, оскільки наводить приховані раніше факти і цитує окремі німецькі документи, які не з’являлися у відкритих виданнях, наприклад “Донесення про події в СРСР” № 106 від 7 жовтня 1941 г., де описано реакцію киян, що опинилися просто неба після пожежі на Хрещатику. Проте його коментарі щодо призвідців “мінної війни” ґрунтуються на застарілих або неточних даних, запозичених зі статті М.В. Ковалья<sup>636</sup>. “Ще до залишення Києва радянська спецгрупа

<sup>635</sup> <http://reibert.info/forum/showthread.php?t=44182>.

<sup>636</sup> *Коваль М.В. Указ. соч. – С. 18.*

мінерів заклала радіоміни в найкращі адміністративні і комфортабельні будівлі міста, в яких за розрахунками НКДБ будуть розміщені німецькі штаби й органи окупаційної влади. Керував операцією з мінування Києва начальник інженерної служби 37-ї армії полковник О. Голдович. У місті була залишена підпільна чекістська група, очолювана Д. Соболевим, забезпечена потужною радіостанцією, встановленою на конспіративній квартирі пенсіонера Ліневича. У їхнє завдання входило встановлення, ким і коли будуть зайняті заміновані об'єкти, й повідомлення цієї інформації в Центр. Закладені фугаси були забезпечені дистанційними підривниками, які приводилися в дію радіосигналом з відстані до 400 км”.

Про можливість точного прогнозування перспективних об'єктів для здійснення диверсій, тотальне мінування цивільної забудови центральних кварталів міста, наявність у військах не просто вичерпної, а хоча б достатньої кількості необхідних вибухових засобів ми вже говорили вище. Структура київського підпілля відома автору на рівні пропагандистських декларацій КДБ УРСР 1960-х рр. Прізвище справжнього керівника союдної резидентури В.М. Карташова лишилося йому невідомим, так само як і той факт, що радіостанція, схована у будинку пенсіонера Ліневича, ніколи не використовувалася, оскільки в неї були розряджені батареї, та й взагалі вона належала Івану Кудрі; що група Карташова впродовж осені 1941 р. останній раз виходила на зв'язок з Центром ...18 вересня; що куратором законспірованої “спецгрупи мінерів” був не НКДБ, а ГВІУ; що дальність зв'язку для київських радіофугасів була встановлена в 150 км; що дистанційні підривники не могли бути активовані на початку листопада навіть з відстані в 400 км, оскільки лінія фронту знаходилася від Києва вже набагато далі (відстань по прямій до Смоленська – 492 км (зайнятий німцями 16 липня), Дніпропетровська – бл. 390, 25 серпня, Запоріжжя – 445, 4 жовтня, Брянська – 410, 6 жовтня, Харкова – 412, 24 жовтня, Курська – бл. 420 км, 3 листопада).

Зустрічаються й інші суперечності. Зокрема автор називає одним зі свідків, допитаних у справі Ф. Еккельна, коменданта Києва генерал-майора Ебергарда, який проходив у матеріалах Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників як один із головних обвинувачуваних. За присудом Комісії, він мусив “понести сувору відповідальність за жахливі злочини, здійснені перед радянським народом”. Однак Ебергард помер власною смертю в 1947 р. в Штутгарті (тобто в захід-

ній зоні окупації Німеччини) у віці 73 років<sup>637</sup>. Незрозуміло, чи був він взагалі під слідством, а якщо й був, то хто його допитував. З іншого боку, згадка про те, що мінування міста велося за планом, розробленим НКДБ, не лише розходиться з даними про розмежування сфери повноважень і відповідальності Наркоматів оборони та внутрішніх справ, але й суперечить елементарним відомостям про штатну структуру цих відомств. Згідно з наказом Берії НКВС і НКДБ УРСР 31 липня 1941 р. були об'єднані в єдиний Наркомат внутрішніх справ. Всі ці дрібні, на перший погляд, неточності змушують поставитися до запропонованих матеріалів як до “творчої імпровізації на обрану тему”.

Так чи інакше наведені вище свідчення дозволяють переконатись в існуванні таємного розпорядження Гітлера щодо Лаври, але внутрішні мотиви цього дуже жорсткого й цинічного рішення залишаються поки що незрозумілими. Що ж могло стати поштовхом до нього?

## 24. МОТИВИ

У переважній більшості “журналістських розслідувань” та робіт істориків-аматорів основною причиною руйнації Успенського собору визнається невдала спроба замаху на високопоставлених нацистських функціонерів, які відвідали Лавру 3 листопада 1941 р. При чому головний акцент у цій версії робиться на горезвісній концепції “деструктивного психічно-розумового розладу комуністичних агентів”, які, мовляв, не встигли вчасно здійснити операцію і тому підірвали порожній храм лише для того, щоб підтвердити виконання наказу й цим хоч якось виправдати свою невдачу. Ясна річ, що подібні пояснення та обґрунтування “психологічної мотивації” теракту належать до категорії суто апіорних (умоглядних) “реконструкцій подій” і саме тому спираються лише на анонімні свідчення. Тобто, пишучи про лаврський інцидент, публікатори маніпулюють *виключно* власними домислами або припущеннями, а не суворо документованими матеріалами. Якщо відмовитись від спотворених, умоглядних або не заслуговуючих на довіру припущень, які не підпадають під визначення підтверджених фактів (урочистий молебень в Успенському соборі; візит Еріха Коха; тотальне стеження за територією Лаври впродовж півто-

<sup>637</sup> *Arnold K.J.* Op. cit. – С. 23. Жодної особової справи цього діяча в Bundesarchiv-Militararchiv не зберігається.



ра місяця тощо), то версія про причетність до вибуху радянського підпілля руйнується вщент й потребує істотної кореляції.

Звичайно, без переконливого обґрунтування мотивів злочину, висунування альтернативних версій й критичного аналізу всіх гіпотетичних припущень годі й шукати відповідь на питання, кому було вигідно нищити храм й навіщо це взагалі було зроблено. На жаль, широкого громадського обговорення цієї теми за минулі десятиліття так і не відбулося; так само не було запропоновано якихось альтернативних тлумачень подій, відмінних від давно заявленої версії про “промах підпільників”. У цій царині взагалі бракує логічно обґрунтованих чи бодай просто правдоподібних концепцій.

Свого часу готуючи спільно з І.Н. Колесником матеріал про руйнацію Успенського собору, я запропонував шукати у діях німецької сторони одразу кілька спонукальних мотивів, що могли доповнювати один одного, в тому числі:

- 1) *ідеологічний* (боротьба проти Православної церкви, яка втілювала національно-визвольну і патріотичну ідею);
- 3) *пропагандистсько-дезінформаційний* (викриття “більшовицького хрестового походу проти культури”);
- 2) *політичний* (так звана конкурентна “боротьба відомств” і прагнення нацистських функціонерів підставити один одного);
- 4) *кримінальний* (прагнення приховати розкрадання музейного майна під виглядом диверсійного акту).

Основні положення наведених тут версій, дійсно, були тією чи іншою мірою підтвержені під час опрацювання архівних документів та спогадів сучасників, як видно із викладених у попередніх розділах матеріалів. Докладніше з переліченими припущеннями можна ознайомитися у відповідній публікації<sup>638</sup>, а тут лише зазначу, що нових, оригінальних тлумачень трагедії в Лаврі, які виходили б за рамки наведеної вище класифікації, поки що не запропоновано.

Щоправда нещодавно в пресі була оприлюднена ще одна досить екзотична, *окультна*, версія. В ній зазначалося, що Успенський собор могли знищити за наказом рейхсфюрера СС Гімmlера у зв'язку із схильністю останнього до містичних віщуваль. Київський храм буцімто асоціювався у нього з однойменним собором в Московському Кремлі, де коронувалися на царство російські самодержці. Руйнуючи лавр-

<sup>638</sup> *Кабанець Є.П., Колесник І.Н.* Трагедія Успенського собору: Версії // Людина і світ. – 1997. – № 10. – С. 12-16.

ський собор, Гімлер нібито сподівався в такий спосіб завдати смертельного удару по російській державності й безкровно виграти війну. Для цього було підібрано й слушний момент – передень свята ікони Казанської Божої Матері (4 листопада), яка вважалася оберегом православного воїнства. “У ті ж дні за наказом Георгія Жукова чудотворну ікону Казанської Богородиці ...обнесли на літаку навколо Москви. Жуков точно знав, що битва відбувається не тільки на землі”<sup>639</sup>. Що можна сказати про цю версію? Вона витримана у відверто апологетичному дусі, сповнена марновірних тлумачень й одночасно позбавлена будь-яких прикмет історизму та документальної правдоподібності. Не складно помітити, що її зміст перегукується з курйозними розповідями про руйнацію Успенського собору за допомогою блюзнірських кодів, а тому будь-які коментарі тут зайві.

Висувати більш-менш прийнятні припущення можна, лише спираючись на сукупність всіх фактів, що стосуються загибелі Успенського собору. На жаль, в мас-медіа та популярній літературі досі практикується тиражування апріорних здогадів і підозр, не підкріплених жодними аргументованими доказами.

Аналіз величезного масиву свідчень та документів, пов'язаних з диверсією в Лаврі, дозволяє припустити, що витoki цієї трагедії криються в подіях, що їй передували. Як зазначалося вище, формальним приводом для осквернення Печерського монастиря міг послужити наказ Гітлера від 9 жовтня 1941 р. Його оригінал або завірена копія поки що не знайдені в архівних сховищах, але натяки на його існування досить відверто простежуються у супровідних документах, зокрема згаданій вище пояснювальній записці доктора Вг. Цей меморандум, адресований вищому керівництву Рейху (зверніть увагу на підвищений гриф секретності: “Таємна справа імперської важливості”!) навряд чи міг посилатись на неіснуючий запит. Просто висхідний документ залишається неатрибутованим. Та чи й існував він у вигляді звичайного паперового носія? Відомо ж якої великої ваги надавалося в фашистському Рейху правилам безпеки й конфіденційності, особливо ж коли справа йшла про дуже сумнівні з моральної точки зору речі. Колишній офіцер абверу й за сумісництвом історіограф цього відомства підполковник Герд Бухгайт цитує таємний наказ Гітлера від 11 січня 1940 р.: “1. Ніхто, жодна інстанція, жоден офіцер не мають права от-

<sup>639</sup> *Слепінин Олег*. Взрив Успенского собора // *Нова демократія*. – 2008. – № 39. – 26 септєбря. – С. 10.

римувати відомості про секретні речі, якщо їм це не потрібно конче з суто службових міркувань. 2. Жодна інстанція і жоден офіцер не повинні знати про якусь секретну справу більше, ніж це потрібно для виконання їх власного завдання”<sup>640</sup>.

Важко сказати, що стояло за бурхливою реакцією фюрера, доки не буде знайдено додаткових даних про це, тобто не з’ясується, що власне передувало його розпорядженню. На сьогоднішній день найбільш вірогідним поясненням вандалізму, вчиненого в Лаврі, залишається Vergeltung, або помста за діяння, пов’язані чи ототожнювані з цим місцем. Іншими словами, справжні мотиви для “відплатних дій” німецького керівництва за нинішнього стану джерел можна реконструювати лише шляхом екстраполяції історичних закономірностей нацистської політики щодо окупованого “східного простору” на модель їхньої поведінки в окупованому Києві і Печерській лаврі зокрема.

Здобуття української столиці німцями 19 вересня 1941 р. супроводжувалося потужною пропагандистською кампанією, спрямованою на те, щоб якось відволікти увагу і послабити суперечливе враження від двомісячної затримки під Києвом. Репортажі в газетах створювали картину запеклого опору ворога під час останнього штурму (як було насправді, описано в спогадах Хрущова).

“По досягненні на північ від Києва переходу Десни і на південь – Дніпра було розпочато з усіх боків кільцеву атаку на *сильно укріплену фортецю*. Після *дводенного запеклого бою* з півдня першими ввійшли до міста частини армії генерал-фельдмаршала фон Рейхенау. *Цитадель Києва з гарнізоном і багатотисячні казарми цього району здобуто штурмом*. Протягом цілого дня *штурмовано один квартал міста за одним*, аж поки зовсім не зламано опору большевиків. [...] Військова влада советів у Києві *кожну вулицю і кожний дім пристосувала до воєнних дій*. Мінні поля, протитанкові рови, дротяні перегороди і їжаки, великі барикади, гнізда кулеметів і місця для гармат в евакуйованих передмістях та майстерно розбудована *лінія ДОТ’ів на вулицях міста* мали забезпечити умови для оборонців Києва боронитися до останньої хвилини і людини”<sup>641</sup> (курсив автора – Е.К.).

Практично в усіх без винятку періодичних виданнях та армійських донесеннях нацисти писали про здобуття Цитаделі Києва й розміщен-

<sup>640</sup> Бухгайт Г. Вказ. праця. – С. 209.

<sup>641</sup> Як впала фортеця Києва (Написав воєнний кореспондент Освальд Ценкнер) // Українське слово. – 1941. – № 16. – 24 вересня. – С. 2.

# ВІСНИК

Орган Українського Національного Об'єднання  
Появляється що тижня на правах рукопису

(U. N. O.) e. V. erscheint wöchentlich als Periodisch.  
Mittelschrift für die Mitglieder des U. N. O.  
Gesellschaft der Ukrainischen Nationalen Bewegung.  
Verlag und Schriftleitung des ukrainischen Nationalen Ob-  
bundes SW 11, Saarstraße, 1411, Posen 19 2074.  
Verantwortlich f. d. Inhalt: Tymok Chmelchuk.  
Oberleit. a. D. Kiel, Klinka 84.  
Zahlfürer: Ukrainische Nationale Bewegung a. V.  
Berlin, Kottb. Nr. 54 14.

Ч. 29

Берлін, 28. вересня 1941

Рік вид. 6

## Київ і Полтава звільнені Від московського панування!

Дня 19. 9. Гетьман Іоанн Дмитрович  
Владимирський вийшов з м. Київ і на-  
ступив три відступаючи військові ко-  
лумни:

1. У передовій ступіні піл Гетьман во-  
дичі німецькі сили розмістив в на-  
мір на горішній і західній біл. Гет-  
ман в у західній частині переформува-  
в армію. Висхідні армії вийшли на-  
ступом на Київ, щоб зустріти і вни-  
щити противника, яка приєднала своїм  
військам зброю Дніпро по обид  
обид берегах на 120 кілометрів  
від Києва і в напрямку пере-  
йти до Києва. Уже 13 ве-  
ресня дії армії розпочалися зовні  
місто на сідл від Києва. Таким  
чином військово-політична ситуація  
в Києві обострилася армії. Із захі-  
ду йшли в напрямку м. Київ  
на 12. вересня Москва та місто в  
рушави. Одну з воєнних одиниць  
Совєтської армії було розбито.

Число солдатів московської пере-  
ступило 100 тисяч. Число  
місто мало б бути ще більшим.  
Число німецьких в'язнів від 22 вер-  
есня до 31. вересня становило 61250  
в'язнів, 292 650 в'язнів, 18 921 по-  
казано був вбитим. Підступити мав  
1542 в'язнів, 3 900 в'язнів і 1278  
показано був вбитим. Шматок дитин-  
ство вбито в сідлах кампанії по  
31. вересня лише одну частину і  
мешали місцеві продукти, а са-  
725 в'язнів.

2. Під час подальшої операції до Київ  
опозиційна армія перебрала  
дистанція і на українську армію  
Київ. Після відступу противника  
через сідло розбурили українсь-  
кі на західному березі Дніпра,  
зберігаючи німецькі війська у місто.  
На цитаделі робили підземні  
між ними військовий, німецький  
прапор.
3. Німецькі війська, що після пере-  
ступу і на українську армію  
Київ. Після відступу противника  
через сідло розбурили українсь-  
кі на західному березі Дніпра,  
зберігаючи німецькі війська у місто.  
На цитаделі робили підземні  
між ними військовий, німецький  
прапор.

У черні Дніпро вліз Кривучука  
продивили вступ вояків і на від-  
ступив сідл дніпрові Полтаву, по-  
ложив 120 кілометрів на відступив  
звідки від Києва.

Київ, дніпрові в політиці столиці  
України, який зупинявся в порозі,  
решаючи культурні в англізації  
на війні європейських війн після

військової зброї до провідної і  
культурою (1911) на сідл Європи  
вільно: Платуши, але не дивно  
укази відомо до того часу, що в  
Київській Ділі.

Київ числені в 1000 році 61274  
в'язнів і в західній частині  
міста Москва і Дніпроградський  
сідл Європи і в місто Європи

### На цитаделі повізав від сьогодніш- нього ранку польський, німецький прапор.

Київ, яке є важливим, важко  
і найбільш важким міст на шляху  
європейської Європи. До війни  
місто розвинуло до міста в XI до  
міста. Місто було столицєю імперії  
України, а після української революції  
ми. Зручований мостами (1169)  
року, а вості татарами (1249), він

вважається одним з найбільш  
важких міст Європи.  
Київ і в 1500-х  
роках ук-  
раїнці 70%. Полтава, в своїй історії  
розвинуто українське культурне  
життя. І в українське літературне  
життя. У триндлі мідуться Полтаву  
місто в 1174 р.

Повідомлення берлінської газети  
"Український вісник" (28.09.1941) про падіння "київської цитаделі"

ня на одній з її башт свого стягу як символу капітуляції міста: "околом 11 години осягнуто цитаделю і на вершці помітної високої вежі завішено німецький воєнний прапор"<sup>642</sup>. І ніхто не звернув уваги на те, що тут йдеться не про оборонну споруду, а Велику лаврську дзвіницю. Всі описи захоплення Києва мали однотипну форму, в них рефреном лунала одна й та ж сама ключова фраза: "осягнуто (або здобуто) цитадель", що вміло підсилювало психологічний ефект повідомлення. В окремих публікаціях цей зворот навіть виділявся графічно<sup>643</sup>. "Цей ворог вже зламанний і ніколи вже не підніметься", – триумфально проголошували підписи під знімками, зробленими начебто в тій самій Цитаделі<sup>644</sup>, хоча на них здебільшого можна побачити лише жанрові сцени з найближчих околиць Печерського монастиря (знімки, вочевидь, робилися з дзвіниці або біля мурів Лаври). Сторонній людині, що слабо орієнтувалася в київській топографії, могло здатися, що всі

<sup>642</sup> Як здобули Київ (За воєнним звітодавцем Вернером Міллером) // Львівські вісті. – 1941. – № 40. – 24 вересня – С. 1.  
<sup>643</sup> Київ і Полтава звільнені від московського панування // Український вісник. – 1941. – № 29. – 28 вересня. – С. 1.  
<sup>644</sup> Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 130.

наведені вище оцінки, характеристики та описи справді стосувалися якогось територіально виокремленого фортифікаційного об'єкта.

Проте насправді тут йшлося про історико-архітектурний комплекс, що не мав оборонного значення, принаймні не використовувався з такою метою. Фактично нацисти видавали за київську фортецю не окремий військовий форпост з потужними укріпленнями та надсучасним озброєнням, а всього лише історичний район на Печерську, в межах валів Старої Печерської фортеці, будівництво якої завершилось ще в ...1723 р. Ця твердиня, хоч і справляла колосальне враження своїми монументальними розмірами, але вже давно втратила своє воєнно-стратегічне значення. На її території не точилося баталій і вона була зайнята безкровно, так само як і центральні райони Києва. Вдаючись до подібної містифікації, німці просто намагалися посилити враження від свого “грандіозного успіху”. Певною мірою вони скористалися й тим, що в цій місцевості не було розвинутої вуличної мережі (в традиційному містобудівному розумінні) і ще з довоєнних часів використовувалася “літерна” поштова адреса з індексом “Цитадель”. Зокрема, саме таку “прописку” (згідно з паспортним режимом) мали мешканці окремих корпусів Музейного городка<sup>645</sup>.

Зайнявши Київ, німці одразу оцінили вигідне топографічне розташування міських кварталів, розташованих на Печерських пагорбах. У нацистської верхівки з'явилися далекосяжні плани щодо використання цього району – невдовзі вони перетворили його на постійне місце осідку своєї військової та цивільної адміністрації в Києві<sup>646</sup>. Печерському монастирю завдяки його виграшному положенню в самому центрі Цитаделі також відводилась вагома роль в цих планах. Його муровані стіни не лише входили до системи інженерних укріплень земляної фортеці, але й вдало доповнювали її на найменш захищеному східному відрізьку біля заплави Дніпра (тут маютьяся на увазі цегляні оборонні

<sup>645</sup> Див.: рубрику “хатня адреса” у списках співробітників лаврських музеїв, поданих в жовтні 1941 р. до міськуправи (ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 1, 40).

<sup>646</sup> Генералкомісаріат розмістився за адресою вул. Банкова, 11, у будинку штабу Київського особливого військового округу (нині секретаріат Президента України); штадткомісаріат – вул. Богомольця, кол. Виноградна, 4, у будинку Інституту експериментальної біології та патології Наркомату охорони здоров'я УРСР та Інституту клінічної фізіології АН УРСР (нині Інститут фізіології ім. О.О. Богомольця НАН України); міська комендатура – вул. М. Грушевського, 30/1, кол. Кірова, в Будинку Червоної армії і флоту (нині Центральний будинок офіцерів Збройних сил України). Див.: *Сєбта Т.* Невідомий план Києва 1943 р. // Пам'ятки України. – 2007. – Ч. 1. – С. 112.



*Печерськ. Довоєнний аерофотознімок. У центрі – Старий Арсенал.  
Навколо – bastіони земляної фортеці петровської доби*

мури Нижньої лаври, споруджені в другій третині XIX ст.). Це дозволяло пристосувати комплекс споруд православної обителі, особливо старовинні приземкуваті, казематного типу будиночки XVIII ст., під воєнні цілі. Недаремно німці зайняли її першого ж дня. Вони розмістили тут свою артилерійську батарею і стали захоплювати лаврські корпуси під “багатотисячні казарми”. Водночас нацистський прапор, почеплений на маківці Великої лаврської дзвіниці як одної з найвищих архітектурних доміант старого Печерська й усього Києва, мав зримо унаочнювати їхню владу і зверхність над місцевим населенням. Між іншим, те саме відбувалося і в інших завойованих країнах і містах, як-от, у Парижі, де німці демонстративно вивісили свій стяг на Ейфелевій вежі.

Проте подальші події в Києві розвивалися вже зовсім за іншим сценарієм. У місті розпочалася “несподівана” і “неочікувана” для окупантів “мінна війна”. Про її “безглуздість”, “жорстокість” і “даремність” вже чимало написано в періодичних виданнях й академічних творах, хоча об’єктивного аналізу цих подій, крім заангажованих трафаретних оцінок скоєного, досі не запропоновано. Ця сторінка новітньої іс-

торії все ще лишається “білою плямою” вітчизняної історіографії. Про своє бачення згаданого епізоду я вже згадував раніше. Наостанок варто лише додати, що розвиток подій в останній декаді вересня 1941 р. не може мати однозначного трактування, оскільки все ще нагадує ребус з багатьма невідомими або мозаїку, в якій поки що відсутньо чимало фрагментів.

Автори, які охоче пишуть про злочини комуністичної влади, чомусь забувають, що перші диверсії в окупованому місті, дійсно, справили величезний деморалізуючий вплив на окупантів. Переможна реляція про зайняття Цитаделі і розташування в ній німецьких штандартів була перекреслена миттєвими ударами. Вже наступного дня, 20 вересня 1941 р. нацистський прапор на дзвіниці було спалено, а на Оглядовому майданчику Лаври стався радіокерований вибух, який не мав стратегічного значення, але завдав непоправної морально-психологічної шкоди уявленню про невразливість німецького Вермахту. Ця диверсія забрала життя лише кількох десятків німецьких вояків та їхніх командирів, але стала першою серйозною втратою німців у повністю підкореному, як вони вважали, місті (згадаймо: “цей ворог вже ніколи не підніметься”).

Вибух на терасі Оглядового майданчика став фактично прелюдією подальшої підпільної боротьби проти нацистів, яка точилася впродовж всієї окупації міста. Можна по-різному оцінювати методи, якими ця боротьба велася, але описувати її лише як даремну і безглузду є помилковим та несправедливим, бо тоді доведеться визнати, що й війна з нацизмом, кривава, нерозбірлива в засобах й нещадна до своїх громадян, була несвоечасною й невиправданою за своєю метою й досягнутими результатами.

Відголоски “мінної війни” в Києві швидко докотилися до Берліна. Восени 1941 р. Гітлер був сильно стурбований появою в Червоній армії “секретної зброї”, що викликало відповідну директиву ОКВ: “Російські війська застосовують проти німецької армії “пекельні машинки”, принцип дії яких ще не визначено. Наша розвідка встановила наявність у бойових частинах Червоної армії саперів-радістів спеціальної підготовки. При виявленні таких саперів серед полонених доставляти їх в Берлін літаком і доповідати мені особисто... Адольф Гітлер”<sup>647</sup>. Ця директива потрапила до радянського командування під час позиційних боїв під Москвою, але складена вона була, безумовно, під вражен-

<sup>647</sup> Харченко В.К. Вказ. праця. – С. 20.

ням від подій у Києві та Харкові. Вже 22 вересня (тобто за кілька днів до початку вибухів на Хрещатику) в 29 корпусі, що дислокувався в Києві, з'явився наказ про “очищення міста від вибухових пристроїв і мін”<sup>648</sup>. Підкреслю, Хрещатик ще стояв цілим, але німці вже знали про підготовану для них пастку й поспішали підготуватися до несподіванок.

Збереглася директива аналогічного змісту від 7 жовтня 1941 р. Вона стосувалася майбутньої долі Москви та Ленінграду, але апелювала до ситуації в Києві, де вперше для німців були застосовані вибухові пристрої великої руйнівної сили: “Фюрер знов ухвалив рішення не приймати капітуляції Ленінграду або пізніше Москви навіть в тому випадку, якщо така була б запропонована супротивником. Моральне виправдання цього рішення зрозуміле для всього світу. Так само, як і в Києві, закладкою бомб і мін з годинниковими механізмами було створено ряд важких загроз для наших військ, потрібно рахуватись з подібними заходами в ще більшому масштабі в Москві та в Ленінграді”<sup>649</sup>. Не викликає сумніву, що київські події згадуються тут як прояв серйозного організованого опору і відвертий виклик, який вимагав негайного реагування.

Слід додати, що й знищення нацистського стягу розглядалося німецькою стороною як дуже серйозний військовий злочин, який прирівнювався за своїми наслідками до публічної дифамації державної та партійної символіки. Коли грецькі патріоти зірвали свастику з афінського Акрополя, німецький командувач військовими силами в Греції видав наказ про їхню страту<sup>650</sup>. А прапор на лаврській дзвіниці, судячи зі спогадів свідків, палили навіть кілька разів! Те, що сталося в Лаврі впродовж перших днів окупації, отримало гучний резонанс. Як вже згадувалося раніше, в “Донесенні про події в СРСР № 97”, надісланому в Берлін 28 вересня 1941 р., деталізувалися наслідки вибухів у Києві та масштаби заподіяних ними руйнувань і людських жертв<sup>651</sup>. Проте серед бойових втрат виділено лише одне ім'я – “начальника артилерійського парку і начальника штабу” (Зейдліца унд Голау) в Лав-

<sup>648</sup> Staatsarchiv Nurnberg, Bestand KV-Anklage usw., Nurnbg. Dok. NOKW 1323. Цит. за: *Круглов А.* Скільки євреїв було истреблено в Києве осенью 1941 г.? // Голокост і сучасність. – 2002. – № 2. – С. 8.

<sup>649</sup> Директива ОКВ про руйнування Москви, Ленінграду та інших міст Радянського Союзу від 7 жовтня 1941 р. Див.: Нюрнберзький процес. Сборник материалов в 8-и т. – М., 1990. – Т. 4: Документы. – С. 511.

<sup>650</sup> Нюрнберзький процес. – М., 1959. – Т. IV. – С. 258.

<sup>651</sup> Донесення про події в СРСР № 97 від 28.09.41 р. (В.А.В. – R58/217. – Вл. 436-437).



рі, яку в документі ототожнено з Цитаделлю. Донесення було складене в такий спосіб, що теракт в Печерському монастирі подався як перша ланка в низці всіх подальших диверсійних акцій у Києві. *Саме це, мабуть, й визначило подальшу долю Києво-Печерського монастиря та його кафедрального собору.*

Відомо, що 29 вересня 1941 р. Гітлер мав бесіду з Борманом і Розенбергом, в якій заявив, що Німеччина не може бути зацікавлена в існуванні в Україні єдиної сильної Церкви, яка пригнічує всі інші<sup>652</sup>. Тема розмови відверто корелювала зі змістом майбутнього наказу від 9 жовтня (див. примітку 614) та побажаннями політичного керівництва Рейху щодо врегулювання церковної ситуації на Сході (див. примітку 600). Можна припустити, що саме в той момент й було поставлено питання про “остаточне розв’язання релігійної проблеми” в Україні в такий відверто дикунський спосіб. Повідомлення про теракт в Лаврі стало зручним приводом для легітимації злочинних розпоряджень щодо неї і дозволило нацистському керівництву прискорити трагічну розв’язку. Вказівки Гітлера виявились більш ніж прозорими. Територія Цитаделі мусить бути ізольована від колишніх мешканців; вона ні в якому разі не повинна лишатись “місцем праці або релігійної діяльності” киян. Православна обитель виводиться тут як щось чужорідне й зайве; доступ до монастиря слід закрити назавжди, а призначення і долю його споруд має розглядати місцевий поліцейський гарнізон. Впродовж першого року окупації (жовтень 1941 – липень 1942 рр.) Печерська лавра отримала статус закритої воєнної зони й перебувала під особливою охороною есесівської варти, під вивіскою якої фактично здійснювалося пограбування музейних колекцій та плундрування історичних пам’яток<sup>653</sup>.

Глибоко символічно, що як відплатний захід за своє приниження нацисти обрали не узвичаєну для них страту заручників, а руйнацію старовинної пам’ятки, яка була не просто релігійним символом, але втіленням культурних і духовних надбань цілого народу. Підкреслю, що навіть атеїстичній комуністичній владі забракло сміливості та рішучості до такого радикального кроку в похмурі 1930-і рр., коли хра-

<sup>652</sup> ВАВ. – R6/4. – В1. 8. Цит. за: *Шкаровский М.В.* Указ. соч. – С. 436-437.

<sup>653</sup> Для киян не лишалося якоюсь особливою таємницею, що відбувалося за мурами Лаври під час німецької окупації. Восени 1942 р. на монастирських стінах з’явився відвертий напис: “Варвари”, який, на думку нацистських аналітиків, містив у собі протест проти руйнівної політики окупантів щодо святині. Див.: *Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры...* – С. 122-123.

ми в Києві руйнували просто так і на їхньому місці десятиліттями скніли занедбані пустирі з неприбраним сміттям. Наруга над собором набула для киян провіденційного змісту й просто таки апокаліптичних масштабів, оскільки він займав одну з найвищих топографічних точок в місті й був видний здалеку.

Судячи з усього, остаточне рішення про знищення Успенського собору було прийняте у перший тиждень жовтня 1941 р. (між 28.09 та 7.10). Спочатку це розпорядження мало категоричний характер (*“знищити у будь-який спосіб або залишити на повний розсуд виконавців”*), але пізніше зговорливими “консультантами” (д-р Вг.!) було запропоновано вдатися до більш “витонченої” тактики і нищити монастир поступово, за чітким планом. Подужав прагматичний підхід: було вирішено спочатку прибрати свідків, потім повністю “евакуувати” (читай: розграбувати) музейне майно, а ще пізніше розпочати систематичне руйнування архітектурного комплексу з повною утилізацією всіх будівельних матеріалів, з яких склалися лаврські споруди.

Серед нацистських керівників, які тією чи іншою мірою виявились причетними до прийняття рішення про знищення храму і вирішення “рутинних організаційних питань” з цього приводу, одне з ключових місць, скоріше за все, належало керівнику партійної канцелярії, “сірому кардиналу” нацистського рейху Мартіну Борману. Саме він, користуючись своєю близькістю до Гітлера, постійно порушував тему церкви й у закамфльованій формі підбивав фюрера до прийняття жорстких рішень щодо неї. Борман вважав себе за головного ревнителя нацистської ідеології й з маніакальною ревністю намагався тримати цю сферу під своїм контролем, потіснивши навіть відомого партійного теоретика А. Розенберга. Ще в передвоєнні часи Борман наводнив партійні осередки по всій Німеччині наказами й інструкціями, спрямованими на витіснення самої християнської ідеї зі свідомості та повсякденного життя німецького населення<sup>654</sup>. Його вплив на прийняття антицерковних рішень у Рейху залишався неперевершеним, тому коментар протестантського пастора Ф. Хайера про причетність Бормана до знищення Успенського собору може мати під собою реальне підґрунтя.

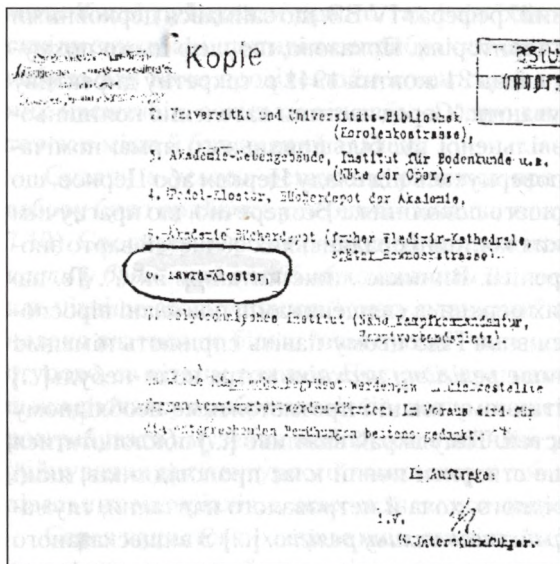
Відповідальність за технічну підготовку та операцію прикриття несла, скоріше за все, імперська служба безпеки – РСХА і один з її скла-

<sup>654</sup> Павленко П.П. Мартин Борман: “серый кардинал” Третьего рейха. – М., 1998. – С. 221-227.

дових органів – “церковний” реферат IV ВЗ, що займався церковними справами на окупованих територіях. Показово, що шеф цього похмурого відомства Р. Гейдріх видав 31 жовтня 1941 р. секретну директиву досить відвертого спрямування: “Серед частини населення колишнього Радянського Союзу, звільненої від більшовицького ярма, помічається сильне прагнення повернутись під владу Церкви або Церков, що особливо стосується старшого покоління... Безперечно, що прагнучим до релігії масам окупованих колишніх радянських областей варто знову надати якусь форму релігії. Виникає лише питання: яку?.. Те, що нині вже в багатьох місцях церкви зі священниками, пов’язані віросповіданнями, відкриваються знов і що цьому навіть сприяють німецькі органи влади, викличе лише *релігійну реакцію*, котра коли-небудь[...] може стати такою в політичному плані і протистоятиме необхідному звільненню східних областей. Тому вкрай важливо [...] поклопотатися про те, щоб якнайшвидше створити новий клас проповідників, який буде в змозі після відповідного, хоча й нетривалого навчання, тлумачити народу *вільну від єврейського впливу релігію*. [...] З вищесказаного випливає, що розв’язання церковного питання в окупованих східних областях є надзвичайно важливим... завданням, яке за деякого вміння може бути прекрасно вирішено на користь *релігії, вільної від єврейського впливу*. Це завдання має, проте, своєю передумовою *закриття заражених єврейськими догматами Церков, що знаходяться у східних областях*”<sup>655</sup> (курсив автора – Є.К.).

Оскільки ж Печерська лавра з її кафедральним собором сприймалася політичним керівництвом Рейху як найвидатніший центр православ’я на всьому східному просторі і вважалася ними за смертельно небезпечний збудник національної свідомості українців (див. примітку 601), не становить великої складності зрозуміти, в який спосіб рекомендувалося подолати *небажану політичну реакцію*. Якщо вчитатися в послання Р. Гейдріха, то між його рядками легко знайти найбільш прості та ефективні рецепти усунення подібної загрози: шляхом *закриття* небезпечних Церков за допомогою застосування *вмінь* певного гатунку. Враховуючи, що більшість церков на території окупованого Радянського Союзу й так вже була зачинена кілька десятиліть, то наведений евфемізм може означати лише повну руйнацію храмів разом з усім їхнім начинням, на якому лежав відбиток *єврейського впливу* і

<sup>655</sup> РЦХІДНИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Спр. 92. – Арк. 23-25. Цит. за: Шкаровский М.В. Указ. соч. – С. 144-145.



*Запит служби СД у штаб 75-ї дивізії  
стосовно знищення монастиря Лаври в Києві.  
12 січня 1944 р.*

єврейських церковних догматів мовою відповідних документів.

Стосовно Еріха Коха можна сказати, що він був фактично сліпим й безоглядним виконавцем вказівок Мартіна Бормана і користувався його повною підтримкою та покровительством у найбрудніших оборудках. Це був ідеальний посередник між різними силовими нацистськими відомствами на місцевому рівні, якому формально підлягав начальник служби

безпеки рейхскомісаріату, а через нього керівництво поліційних формувань. У радянських слідчих після війни не лишалося практично жодних сумнівів про його безпосередню відповідальність за підриг Успенського собору<sup>656</sup>, але вони не могли афішувати деталей цієї справи, оскільки тоді могли виплисти й деякі непривабливі дані про походження вибухівки у знищеному храмі.

Формальним прикриттям для реалізації злочинного задуму виявився візит у Печерську лавру словацького президента Тісо. Враховуючи зневажливе і водночас підозріле ставлення Гітлера до осіб духовного звання, останній навряд чи був посвячений у деталі цієї багатоголової політичної комбінації. Було б дуже цікаво дізнатися, як Йозеф Тісо особисто відреагував на інцидент в Києві і чи вимагав він офіційних пояснень та вибачень німецької сторони. Існують підстави вважати, що ця пригода стала поштовхом для деякого охолодження і напруги в стосун-

<sup>656</sup> Це випливає із прямих декларацій у пропагандистській літературі: "Пограбуванням і зруйнуванням Києво-Печерської лаври керував сам гауляйтер України Еріх Кох". Див.: Григорович Д.Ф. Киев – город-герой. – М., 1962. – С. 87.

ках між союзниками. Принаймні висловлюється думка, що Тісо був поміркованим політиком, який часто конфліктував з відверто пронімецьким урядом Войтеха Туки. Він також іноді демонстрував небажання беззастережно дотримуватись політичних вимог та інструкцій нацистів, але в цілому лишився людиною нерішучою і схильною до компромісів там, де їх було варто уникати<sup>657</sup>. Психологічний портрет Й. Тісо у зв'язку з київськими подіями потребує додаткового вивчення.

Всі подальші маніпуляції з спорудами в Лаврі були справою часу і техніки. Архітектурний комплекс Печерського монастиря цілеспрямовано нівечили і нищили впродовж двох років. Останньою крапкою у цій справі став запит служби СД у штаб 75-ї дивізії, зроблений 12 січня 1944 р., тобто вже після вигнання фашистських окупантів з Києва. В ньому висловлювалося вимога повідомити про ступінь реалізації планів щодо руйнування стратегічних військових об'єктів, "які Ради в Києві могли б використати в своїх військових цілях". У переліку значився і



*Стела жертвам фашизму в Бабиному Яру. Зворотна сторона.  
Скульптори Давидова Т.В., Боцвін П.П., архітектор Мороз А.В.*

<sup>657</sup> <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B8%D1%81%D0%BE,%D0%99%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%84>;  
<http://www.svoboda.org/programs/pn/2004/pn.080804.asp>

...Києво-Печерський монастир<sup>658</sup>. Автори документа не мали жодного уявлення, чому православний монастир було прирівняно до воєнної установи, проте вимагали від військових повного звіту про його знищення згідно з наказом, надісланим з Берліна. Цей приголомшуючий документ засвідчує, що в надрах бездушної бюрократичної машини нацистського Рейху продовжували з патологічним педантизмом інспектувати виконання будь-яких розпоряджень та директив, навіть тоді, коли їх здійснення вже не залежало від виконавців.

Завершуючи цю роботу, ми знову повторимо віщунські слова колишнього київського мера: “Успенський собор було знищено безбожною владою”. Однак очевидно, що справа полягає тут не лише у ступені побожності можновладців й вимірюється не повнотою у них цієї самої влади. Хіба святині нищать лише одні святотатці? І хіба для цього обов’язково потрібна безмежна влада? Хіба лицемірна поштивість і святенництво, з одного боку, й повна безвідповідальність, з іншого, не призводять до тих самих наслідків? Ясно одне, профанацію київської святині розпочала одна тоталітарна система, а закінчила інша. Обидві вони були причетні до цього діяння, одного з найбільш резонансних злочинів століття, а потім намагалися скласти з себе відповідальність за нього. Звичайно, безглуздо вимагати покарання для злочинців, що уникнули кари за життя. Проте вкрай важливо, наскільки безкарними, звичайно, в моральному, а не пенітенціарному розумінні, залишаться їхні діяння для грядущих поколінь. *Tempus non occurrat regi.*

*Київ, 2007–2009*

*PS.* Зміст і композиція пропонованої книги відображають рівень авторського сприйняття теми за станом на 2009 р. З об’єктивних причин у книгу не увійшли матеріали і документи, зібрані автором у 2010–2011 рр. Вони будуть систематизовані і оприлюднені в подальших публікаціях.

<sup>658</sup> Мельниченко І. “...и тебе самой оружие пройдет душу”. Тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 1995. – № 82. – 5 мая. – С. 21.

# ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ<sup>1</sup>

## І. Джерела

### 1. Архівні документи

Державний архів м. Києва

*Ф. Р-1517. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник*  
Оп. 1. – Спр. 1.

Державний архів Київської області

*Ф. Р-2356. Київська міська управа*

Оп. 1. – Спр. 69.

Оп. 6. – Спр. 171-173, 192.

*Ф. Р-2411. Київський генералкомісаріат, м. Київ*

Оп. 3. – Спр. 6.

*Ф. Р-2412. Музей-архів переходової доби*

Оп. 1. – Спр. 6.

Оп. 2. – Спр. 3, 29, 184, 199, 226.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

*Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад Робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК)*

Оп. 2. – Спр. 2706.

*Ф. 2. Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (Раднарком УРСР, РНК УРСР)*

Оп. 7. – Спр. 1546.

*Ф. 166. Народний Комісаріат освіти УРСР (Наркомос УРСР, НКО УРСР)*

Оп. 10. – Спр. 571, 1393.

*Ф. 3206. Рейхскомісар України*

Оп. 5. – Спр. 4, 20.

Оп. 7. – Спр. 226.

*Ф. 3676. Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg)*

Оп. 1. – Спр. 52, 221.

*Ф. КМФ-8. Колекція мікрофільмів*

Оп. 1. – Спр. 38, 265.

Оп. 2. – Спр. 146, 162.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

*Ф. 1. Центральний комітет компартії України*

Оп. 22. – Спр. 8.

*Ф. 166. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР*

Оп. 3. – Спр. 372.

---

<sup>1</sup> Бібліографія подається в авторській редакції.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Фонди КПЛ-А-973.

## 2. Кіно- та відео матеріали

“Місто, яке зрадили. Києву часів окупації присвячується”, “07 Продакшн”, ТК “Інтер”; автор сценарію Андрій Цапленко, режисер-постановник Олег Карнасюк, оператор Сергій Ролік; прем’єра 6 листопада 2008 р. – <http://www.podrobnosti.com.ua/projects/2008/11/06/564885.html>.

“Секретный тоннель”, ТК “Цивилизация” по заказу ОАО “Первый канал”, 2005.

“Успенський собор”, студія “ВІАТЕЛ”, автори сценарію Галина Криворчук, Василь Вітер, Руслан Кухаренко; режисер-постановник Василь Вітер; оператор-постановник Ігор Приміський, 2001.

“Jozef Tiso na navsteve slovenskych vojakov” – <http://zalizyaka.livejournal.com/52228.html#cutid1>; [http://ie.youtube.com/watch?v=dZWGg5C\\_8-U](http://ie.youtube.com/watch?v=dZWGg5C_8-U)

Die Deutsche Wochenschau (A Newsreel History of the Third Reich. A Series of 20 Programmes. 1941).

## 3. Періодична преса

Публікації в окупаційних газетах  
(в хронологічному порядку)

КИЇВ

*Газета “Українське слово”*

Київ! // Українське слово. – 1941. – № 15. – 21 вересня. – С. 1 [“...важко зараз казати про центр Неньки нашої, знівченої більшовиками, війною, про Лавру Святу, яку червоний кат перетворив у музей... Ми тебе бачимо, рідне місто, у всій красі старовинних Софійських і Печерських літ”].

Як впала фортеця Києва (Написав військовий кореспондент Освальд Ценкнер) // Українське слово. – 1941. – № 16. – 24 вересня. – С. 2 [“Цитаделя Києва з гарнізоном і багаточисельні казарми цього району здобуто штурмом”].

Київ зберіг своє українське обличчя (вражіння німецького кореспондента) [За військовим кореспондентом Віллі Елерсом] // Українське слово. – 1941. – № 17. – 28 вересня. – С. 2 [“В околиці цитаделі розташована Лавра. Перед приходом німців був цей терен підмінований саботажниками. 90 метрів висока дзвіниця була запалена. Знову німецькі сапери вчасно засягли й зберегли таким способом неоцінні фрески й малюнки для майбутности”].

Лазор Євген. Київ поганьблений // Українське слово. – 1941. – № 21. – 2 жовтня. – С. 2-3 [відвідання Музейного городка в листопаді 1940 р.]

Музеї Києва // Українське слово. – 1941. – № 24. – 7 жовтня. – С. 4 [“Ведуться роботи по дослідженню... Печерської Лаври”].



Звільнення церков від архівів // Українське слово. – 1941. – № 31. – 15 жовтня. – С. 4 [“архіви культів, кінофото та військовий – у церквах Києво-Печерської Лаври”].

Закордонні журналісти в Києві // Українське слово. – 1941. – № 32. – 16 жовтня. – С. 1.

Ліквідація антирелігійного музею [у Володимирському соборі, філіалі Музейного містечка] // Українське слово. – 1941. – № 33. – 17 жовтня. – С. 4.

Президент Словаччини в Головній квартирі Фюрера // Українське слово. – 1941. – № 40. – 25 жовтня. – С. 1.

Воєнне співробітництво Німеччини і Словаччини // Українське слово. – 1941. – № 42. – 28 жовтня. – С. 1.

Столична хроніка // Українське слово. – 1941. – № 43. – 29 жовтня. – С. 4 [“організована контора для розбирання зруйнованих та спалених будинків”, яка в недалекому майбутньому “плідно” попрацює в Лаврі].

М. Золотий фонд архітектури міста // Українське слово. – 1941. – № 78. – 10 грудня. – С. 3 [“заповідною мусить стати вся Лавра”; розповідається про втрати архітектурних шедеврів за радянської влади й жодного слова про Успенський собор].

#### *Газета “Нове українське слово”*

Гіларов С. Йоган Готфрід Шедель // Нове українське слово. – 1941. – № 10. – 25 грудня. – С. 3 [“од большевицької міни нещодавно загинула 800-річна велика Лаврська церква” – найбільш рання згадка в київській пресі про диверсію в Лаврі].

Пантелеймон (Рудик), єп. Більшовицька релігійна “свобода” // Нове українське слово. – 1942. – № 59 (74). – 15 березня. – С. 3.

Фото. Так “шанує” Сталін церкву. Руїни Успенського собору Києво-Печерської Лаври, висадженого в повітря большевиками // Нове українське слово. – 1942. – № 59 (74). – 15 березня. – С. 3 [найраніше фото зруйновано-го храму в окупаційній пресі].

[Штена К.Ф.] Справжня воля релігії // Нове українське слово. – 1942. – № 71 (86). – 29 березня. – С. 1 [“І після того, як ці люди, відступаючи, повернули знову свою люту зненависть проти Божих храмів, руйнували їх і підпалювали, після того, як вони висадили в повітря і знищили таку велику святню, як Лаврський собор, вони наслідуються тепер галасувати про “утиски” релігії в звільнених від них областях!”].

П.К. [Кульженко П.А.] Церкви, знищені большевиками в Києві // Нове українське слово. – 1942. – № 77 (92). – 5 квітня. – С. 3.

Музей-архів // Нове українське слово. – 1942. – № 161 (176). – 15 липня. – С. 4.

Р.С. Головний архів Києва // Нове українське слово. – 1942. – № 189 (204). – 16 серпня. – С. 3 [пожежа в Феодосіївській церкві після вибуху в Арсеналі].

Штена К. Великий рік // Нове українське слово. – 1942. – № 218 (233). – 19 вересня. – С. 1-2 [“Руїни Хрещатика та прилеглих до нього вулиць... так само як руїни великої нашої святині – Лаври, стоять у нас перед очима...”].

Большевицькі брехні про німецьку культурну роботу // Нове українське слово. – 1942. – № 288 (303). – 10 грудня. – С. 3 [“...київські церковні книги... були б напевно знищені, якби “штаб Розенберга” вчасно не переніс їх у безпечне місце”].

Садовська Р. Некролог І.В. Моргилевського // Нове українське слово. – 1942. – № 295 (310). – 18 грудня. – С. 4.

М.Г. Руїники культурних цінностей // Нове українське слово. – 1942. – № 303 (318). – 31 грудня. – С. 1-2 [“Для чого було... висаджувати в повітря найбільшу святиню України – Успенський собор у Києво-Печерській лаврі?”].

Холостенко М. Нові відомості про роботу архітектора Готфріда Шеделя // Нове українське слово. – 1943. – № 29 (347). – 4 лютого. – С. 3 [розповідь про велику лаврську дзвіницю].

Ледянський Сергій. Діла і дні кривавого большевизму [IV] // Нове українське слово. – 1943. – № 30 (348). – 5 лютого. – С. 3-4 [“Були міновані Києво-Печерська лавра, оперовий театр, театр драми, університет, історичний музей, будинок Шевченка і всі великі будинки на Хрещатику...”].

Могильники культури // Нове українське слово. – 1943. – № 61 (379). – 13 березня. – С. 3 [“Різні комісії, що регулярно прибували з Ленінграда до Києва, грабували музеї з їх цінностями, особливо київську Лавру. Більшу частину переховуваних у Лаврі вишивок і тканин, в т.ч. цінні італійські та французькі речі XVII і XVIII ст., продано за кордон. ...в лаврських печерах пограбовано майже всі ікони в срібних шатах”].

В. Охорона історичних та архітектурних пам'яток // Нове українське слово. – 1943. – № 68 (386). – 21 березня. – С. 4 [Відділ культури та освіти Міськуправи взяв під свою опіку охорону Лаври і печер].

Рудін Дм. Совітські культуртрегери // Нове українське слово. – 1943. – № 80 (398). – 4 квітня. – С. 3 [“Не спинилися вони (большевики) і перед тим, щоб висадити в повітря знаменитий Успенський собор у Лаврі”].

Никанор, архієпископ. Під машкарою і без машкари // Нове українське слово. – 1943. – № 99 (417). – 28 квітня. – С. 3 [“Большевики систематично руйнували храми християнські, висаджували їх у повітря..., не зупиняючись перед знищенням навіть унікальних історичних пам'яток-святинь, як от хоч би ...Великий Успенський собор Києво-Печерської Лаври”].

Володимирський собор у Києві передано православної єпархії // Нове українське слово. – 1943. – № 18 (426). – 9 травня. – С. 3.

Фото. Київські краєвиди. Дальні печери Лаври / Ю.І. // Нове українське слово. – 1943. – № 117 (435). – 20 травня. – С. 3.

В. Похорон Черногубова // Нове українське слово. – 1943. – № 152 (470). – 1 липня. – С. 4.

Ю. У Лаврі // Нове українське слово. – 1943. – № 157 (475). – 7 липня. – С. 3 [“Незабаром у Лаврі закінчується ремонт зимової церкви...”].

К. Ш[мена]. Руїники [бомбардування англійцями Кельнського собору] // Нове українське слово. – 1943. – № 158 (476). – 8 липня. – С. 1-2 [“...більшовицькі попередники плутократів... не вважали б за потрібне пояснювати свої руїницькі дії... в багатьох випадках їх мотиви й зовсім незрозумілі, крім того, що вони в своїх діях завжди керуються почуттям невгамовної ненависті або безсилої помсти. Чим іншим можна пояснити зруйнування, наприклад, Києво-Печерської Лаври?”].

Пам'яті П.П. Потоцького // Нове українське слово. – 1943. – № 189 (507). – 13 серпня. – С. 4.

Петренко Р. Володимирський собор знову буде Божим домом [16 серпня генерал-комісар Магунія передав ключі від храму єпископу Пантелеймону] // Нове українське слово. – 1943. – № 193 (511). – 18 серпня. – С. 1-2 [“...зруйнування нашої святої Лаври, яку більшовики знищили з пекельної ненависті до нас, віруючих українців, буде завжди нам нагадувати ті тяжкі часи, що їх довелось пережити нашому народові”].

П-ко. Знеславлення жидо-більшовиками київських святинь // Нове українське слово. – 1943. – № 216 (534). – 14 вересня. – С. 3 [“А хто з православних не знав Успенського собору Києво-Печерської лаври...? Це ж лише частина київських святинь, які або зовсім зникли з лиця землі, або перестали існувати як святині”].

На чолі будівельних робіт // Нове українське слово. – 1943. – № 221 (539). – 19 вересня. – С. 4 [Управлінням міського інженера (секція XII-а) разом з представником відділу освіти та шкіл “багато разів оглянуто Верхню Лавру, Фролівський, Покровський, Видубецький монастирі з метою запобігти знищенню пам'яток старовини”].

### Газета “Последние новости”

Вандализм международных разрушителей // Последние новости. – 1942. – № 6 (8). – 26 января. – С. 2 [мінування радянськими військами музею Тургенева в Орлі, Льва Толстого в Ясній Полянї; про Печерську лавру жодного натяку].

К. Шт[мена]. Ипполит Моргилевский (вместо венка) [Некролог] // Последние новости. – 1942. – № 52 (54). – 14 декабря. – С. 4.

## ЛЬВІВ

## Газета "Львівські вісті"

Київ взятий // Львівські вісті. Щоденник для дистрикту Галичини. – 1941. – № 37. – 20 вересня – С. 1 ["На цитаделі повіває від сьогоднішнього передполудня прапор Німецької Армії"].

Як здобули Київ (За воєнним звітодавцем Вернером Міллером) // Львівські вісті. – 1941. – № 40. – 24 вересня – С. 1-2 ["около 11 години осягнуто цитаделю і на вершку помітної високої вежі (дзвіниці! – Є.К.) завішено німецький воєнний прапор"].

Яр. Київ сьогодні // Львівські вісті. – 1941. – № 50. – 5/6 жовтня – С. 4 ["Ніяких прапорів на будинках міста немає. Повіває тільки німецький воєнний прапор на Арсеналі та Печерській лаврі і український національний прапор на Софійському соборі"].

Таркович Юрій. Лист з золотоговерхого Києва про нові умови життя [кінець жовтня 1941 р.] // Львівські вісті. – 1941. – № 74. – 2/3 листопада. – С. 3 ["всі старовинні пам'ятки нашої величі і слави залишилися непорушними"].

Д-р Тісо на фронті. На могилах словацьких героїв. Берлін, 9 листопада // Львівські вісті. – 1941. – № 80. – 9/10 листопада. – С. 2 ["Президент республіки і верховнокомандуючий словацьких збройних сил, д-р Йосип Тісо, використав Задушні дні для цього, щоб особисто відвідати ті райони Советського Союзу, де поховані герої словацької армії, які впали в боях проти більшовизму"].

## Газета "Рідна земля"

М.К. Давній і новий Київ // Рідна земля. Український популярний тижневик. – 1941. – № 2. – 19 жовтня. – С. 4 ["Большевики хотіли спалити велику вежу Печерської лаври, високу на 90 м., але німці пожежу вгасили. ...Поки що ніхто не знає, що сталося з нашими національними і релігійними святощами, яких так багато було в Києві"].

Короткі вісті // Рідна земля. – 1941. – № 6. – 16 листопада. – С. 8 ["Президент Словаччини др. Тісо відвідав під час Задушних днів гроби поляглих на східному фронті словаків"].

З життя православної церкви в Україні // Рідна земля. – 1942. – № 6 (18). – 8 лютого. – С. 6 ["Свято-Успенська церква Печерської Лаври знищена"].

## Газета "Українські щоденні вісті"

Терен М. В місті величної краси і безмежного смутку [II]. "Зостався сиротою з святими горами Дніпро" // Українські щоденні вісті. – 1941. – № 22. – 31 липня. – С. 3 ["Минаємо пишний своїм архітектурним багатством Володимирський Собор. Вибиті вікна, полупаний мур. Опущений, занедбаний. Всередині склад книг"].

*Терен М.* В місті величної краси і безмежного смутку [III]. України знищити не можна! // Українські щоденні вісті. – 1941. – № 25. – 3 серпня. – С. 3 [спомин про відвідання Лаври і спілкування з М. Черногубовим].

*Терен М.* У місті величної краси і безмежного смутку [IV]. Прощай, Києве, до нової зустрічі! // Українські щоденні вісті. – 1941. – № 29. – 8 серпня. – С. 3 [опис церкви Спаса-на-Берестові].

## РІВНЕ

*Лазор Євген.* Київ поганьблений // Волинь. Часопис для Волині. – 1941. – № 4. – 21 вересня. – С. 2 [спогади про відвідини Лаври в листопаді 1940 р.].

Як тепер у Києві // Волинь. – 1941. – № 6. – 5 жовтня. – С. 2 [“З німецького боку культурними справами столиці займається професор д-р Кох”].

[Візит президента Словаччини Тісо до Берліну] // Волинь. – 1941. – № 12. – 2 листопада. – С. 4 [“Др. Тісо разом з словацьким прем’єром внутрішніх справ Сано Мах та з міністром оборони Камльос відвідали Головну Квартиру Фірера”].

*У.К.* Москва – руїник українських святинь // Волинь. – 1941. – № 23. – 11 грудня. – С. 3 [“...сатанинська рука вірного сина Москви, знищила св. Успенський собор Києво-Печерської Лаври... Знищена будівля – взірець українського барокко, але в серцях і свідомості боголюбивих українців назавше залишиться живий образ цієї святині: й хочеться вірити, що на теперішніх руїнах здвигне український народ такий же великий собор, як і був на пам’ятку звільнення від відвічного ворога й в подяку Богові за це”].

*П.Б. [Улас Самчук].* Кризь бурю і сніг [VI]. Байкове кладовище. Бессарабка // Волинь. – 1941. – № 26. – 21 грудня. – С. 2-3 [“Йдемо до Арсеналу. До Лаври не пускають. Вона підмінована. Ось-ось зірветься”].

*П.Б. [Улас Самчук].* Кризь бурю і сніг [VII]. Чорні ночі. Прощання // Волинь. – 1941. – № 27. – 25 грудня. – С. 3 [“І ось спливають дні... Одного такого дня зненацька шарпнуло цілою поверхнею Києва. Приглушений, але сильний взрив. Це злетіла в повітря Лаврська церква, будована перед восьма століттями і зірвана большевицьким руйніним духом Року Божого 1941.”].

## ЖИТОМИР

*Всегоренко Мстислав.* Оновлення релігійного життя // Українське слово. – 1941. – № 5. – 17 серпня. – С. 3 [“...у відділі релігійного культу Житомирської обласної Управи зареєструвалося до 55 православних священників; ...вони дістають призначення, після перевірки їх ставлених грамот та вказівок присланого Кременецьким архієпископом о. Олексієм Громадським, архімандритом о. Борисом Якубовським з Почаївської Лаври та архімандритом о. Леонтієм Пилиповичем з Києво-Печерської Лаври”].

## БЕРЛІН

Київ і Полтава звільнені від московського панування // Український вісник. Орган Українського Національного Об'єднання. – 1941. – № 29. – 28 вересня. – С. 1 [“На цитаделі повіває від сьогоднішнього ранку військовий, німецький прапор” (виділення в тексті! – Є.К.)].

Архітектурні пам'ятки в Києві // Український вісник. – 1941. – № 36 (80). – 16 листопада. – С. 5 [“У Київо-печерській Лаврі сталося нещастя тільки з дзвіницею Лаври, яка з невідомих причин загорілася, але вогонь швидко був погашений. ...Пошкодженою була теж одна з фасад головної церкви Київо-печерської Лаври...”].

Н.Н. “Київ – місто большевицького кічу...” [огляд закордонної преси] // Український вісник. – 1942. – № 13 (95). – 1 листопада. – С. 3 [“Поледні Ліст”: “...страшліві шкоди заподіяно в Лаврі. З центральної Лаврської церкви – Успенського храму (XII ст.) – залишилась лише “купа білого мармуру, вкритого верствою порошу з [с]мальти, і з цієї купи випинається вгору шпиль вежі з позолоченою банею”].

Фото. Київська Лавра в зимовому одязі // Український вісник. – 1942. – № 14 (96). – 15 листопада. – С. 8 [німецькі вартові перед Троїцькою брамою].

Фото. Київ: Почаївська [Печерська] Лавра // Український вісник. – 1942. – № 15 (97). – 29 листопада. – С. 6 [вигляд Верхньої лаври з Дальніх печер; відсутній Успенський собор].

Фото. Київ: Дзвіниця Веделя [Шеделя] в Києво-Печерській Лаврі після відступу большевиків... / Л. Янушевич // Український вісник. – 1942. – № 16 (98). – 13 грудня. – С. 1 [на передньому тлі – підірваний Успенський собор].

Фото. Київ після відступу большевиків... // Український вісник. – 1942. – № 17 (99). – 27 грудня. – С. 5 [руїни Успенського собору]

Жила В. На руїнах Києво-Печерської лаври // Український вісник. – 1943. – № 13 (112). – 27 червня. – С. 3 [“Успенська Печерська церква знищена. З прекрасної будівлі залишились руїни”].

Фото. Погляд з київських гір / Л. Янушевич // Український вісник. – 1944. – № 5 (129). – 26 березня. – С. 1 [вигляд Дальніх печер з Оглядового майданчика].

Фото. Ігумен Київо-Печерської Лаври [архімандрит Валерій (Устименко)] / Шумиловича // Український вісник. – 1944. – № 5 (129). – 26 березня. – С. 1.

## КРАКІВ

Словацький президент д-р Тісо і президент міністр д-р Тука в Головній Кватирі Фірера // Краківські вісті. Український щоденник. – 1941. – № 235 (390). – 23 жовтня. – С. 1.

Наказ о. д-ра Тіса до словацької армії // Краківські вісті. – 1941. – № 239 (394). – 28 жовтня. – С. 1.

Заява Німецького уряду в зв'язку з останньою промовою Рузвельта // Краківські вісті. – 1941. – № 245 (400). – 4 листопада. – С. 1 [реакція на розголос нацистських планів, що “після того, як Німеччина виграє війну, мали б бути знищені всі існуючі релігії”].

*Таркович Юрій.* По Україні // Краківські вісті. – 1941. – № 247 (402). – 6 листопада. – С. 2 [попри вибухи й пожежі в Києві “всі старовинні пам'ятки нашої величі слави залишилися ненарушені”].

*О-д.* Вражіння першого українця в відібраному Києві [початок окупації] // Краківські вісті. – 1941. – № 251 (406). – 11 листопада. – С. 5 [“назагал Київ не знищений”].

Альфред Розенберг міністром для східних земель // Краківські вісті. – 1941. – № 257 (412). – 18 листопада. – С. 1.

Еріх Кох – Державний Комісар України // Краківські вісті. – 1941. – № 261 (416). – 22 листопада. – С. 3.

Як живе Київ [враження редактора “Моравської Орлиці” А.І. Кожишека про відвідини Києва] // Краківські вісті. – 1941. – № 262 (417). – 23 листопада. – С. 4 [“в одній церкві знайшли аж 10.000 кг. вибушин”].

*Одуд.* Поза китайським муром [IV] // Краківські вісті. – 1941. – № 269 (424). – 2 грудня. – С. 2 [“...ця азійська нетерпимість підклала десятки тон динаміту під Успенську церкву Лаври”; “оповідають, що большевики підмінували” також Володимирський собор].

*Одуд.* Поза китайським муром [V] // Краківські вісті. – 1941. – № 270 (425). – 3 грудня. – С. 2 [зруйнований Хрещатик].

*Одуд.* Поза китайським муром [VI] // Краківські вісті. – 1941. – № 271 (426). – 4 грудня. – С. 2 [“Цілі тони підложеного під Лавру динаміту вийняті й була спроба пустити електричну струю. В румовищах залишилася тільки голова Успенська Лаврська церква. Решта частинно потерпіла від вибуху, але ще стоїть. Докладно оглянути Лавру нам не пощастило. Вона закрита для глядачів”].

*Приходько Віктор.* З мого щоденника [III] // Краківські вісті. – 1941. – № 276 (431). – 10 грудня. – С. 2 [“...стався у Києві новий вибух і цим разом у руїну обернувся головний вівтар найбільшої святині й пам'ятки українського народу – Києво-Печерської Лаври...”].

*Косаренко-Косаревич В.* Пропазі скарби // Краківські вісті. – 1942. – № 46 (493). – 6 березня. – С. 3 [доля збірки П. Потоцького].

Так большевики нищили Київ [анонс статті Ю. Андрієнка, вміщеної у празькому “Наступі”] // Краківські вісті. – 1942. – № 56 (503). – 18 березня. – С. 5 [“...у звалища лягла велика Успенська церква Лаври”].

Фото. На дзвіниці київської Лаври німецький вояк вдаряє у дзвін на знак переможного вступлення у столицю України // Краківські вісті. – 1942. – Окреме видання. – 22 червня. – С. 1.

Таркович Ю. Між Києвом і Полтавою // Краківські вісті. – 1942. – № 136 (583). – 25 червня. – С. 2 [режим переправи через Дніпро; будівництво Наводницького мосту].

Онацький Євген. Вражіння з України [інтерв'ю з Гансом Кохом “Совітська спадщина в Україні”, передруковане з флорентійського бюлетеня “Антибольшевизм”] // Краківські вісті. – 1942. – № 139 (586). – 28 червня. – С. 3 [“Д-р Ганс Кох ...був зв'язковим між німецькою військовою владою і українським населенням, зокрема у Києві, де навіть італійські журналісти відмітили були його популярність серед українського населення і охрестили його “батьком Києва”].

## ПРАГА

Зруйновані пам'ятники, монастирі. Опушені й занедбані церкви // Наступ. Український тижневик. Орган української націоналістичної думки. – 1942. – № 42 (114). – 11 жовтня. – С. 2-3 [“В Печерській Лаврі був Державний Культурно-Історичний Заповідник, тобто цілий ряд різних безбожницьких музеїв, крамниць тощо. Над головним входом до Лаврської церкви висів великий плякат: “Ченці – криваві вороги трудящих”].

Що бачив голова УЦК проф. Кубійович під час своєї поїздки до Києва (за “Кр.[аківськими] Вістями”) // Наступ. – 1941. – № 44 (116). – 25 жовтня. – С. 3 [“...большевики спричинили руїну майже всього Хрещатику. Історична частина Києва, така дорога кожному українцеві, збереглася без шкід” (виділення в тексті! – Є.К.)].

Ф.Г. Подорож до Києва // Наступ. – 1941. – № 45 (117). – 1 листопада. – С. 5 [“Тільки Софійський Собор, Володимирський Собор, Андріївський Собор, Печерська Лавра зберегли свою давнішу зовнішню форму, хоч самі були поперемінювані в протирелігійні музеї”].

Словацький президент у Фірера // Наступ. – 1941. – № 45 (117). – 1 листопада. – С. 6.

Альфред Розенберг державним міністром зайнятих Східних Країв // Наступ. – 1941. – № 48 (120). – 22 листопада. – С. 1.

Україна – державний комісаріят. Еріх Кох – державний комісар України. Альфред Розенберг – державний міністер для всіх зайнятих східних країв // Наступ. – 1941. – № 49 (121). – 29 листопада. – С. 1.

Україна в чужій пресі // Наступ. – 1941. – № 49 (121). – 29 листопада. – С. 4 [кореспондент Юнігід Прес Ф. Ехснер відобразив подорож в товаристві 24 інших журналістів по Україні і відвідини Києва в середині жовтня 1941 р.].

Еріх Кох – Державний Комісар України // Наступ. – 1941. – № 50 (112). – 6 грудня. – С. 1.

Ушкодження Печерської Лаври // Наступ. – 1941. – № 51 (123). – 13 грудня. – С. 2 [“Вістка, про знищення Печерської Лаври мінами, не відповідає вповні правді. Міни великої шкоди не спричинили цій старинній, дорогоцін-



ній кожному українцеві, пам'ятці – Печерській Лаврі. Від вибуху однієї міни ушкоджена трохи всередині Успенська церква... – Два спричинників, як говорять неперевірені чутки, були зловлені. Вони – жиди”].

Релігійне життя в Києві // Наступ. – 1942. – № 5 (130). – 1 лютого. – С. 2 [“Лавра і Софійський Собор уважаються і надалі тільки музеями. Головна печерська церква пресв. Богородиці знищена вибухом 7. листопада 1941”].

Андриєнко Ю. Велика руїна // Наступ. – 1942. – № 9 (134). – 1 березня. – С. 3-4 [“...В Лаврі від вибуху загинула в жовтні 1941 р. **Велика Успенська церква** (виділення в тексті! – Є.К.). В якому стані її рештки не відомо, бо вхід до Лаври тим часом заборонений”].

Прицак О. Чергове вандальство Москви [Руйнування Успенського собору в Києві] // Наступ. – Прага, 1942. – № 11 (136). – 15 березня – С. 5 [“Де кілька місяців тому дійшла до українського населення міста Києва страшна вістка: московські варвари спричинили вибух у Печерській Лаврі... На жаль, зараз ще не можемо – з технічних причин – з'ясувати ступінь знищення, заподіяного цим злочинством новітніх гунів. Одначе треба нам погодитися з страшною дійсністю, що знищена цілком соборна церква Лаври”].

Радянські публікації часів Вітчизняної війни та  
найближчих повоєнних років про німецькі злочиння у Лаврі  
(в хронологічному порядку)

Участь архітекторів в обороні Києва // Комуніст. – 1941. – № 212 (6692). – 2 вересня. – С. 4.

Промова заступника голови Всеслов'янського комітету О.Є. Корнійчука // Література і мистецтво. – 1942. – № 8 (12). – 15 квітня. – С. 3.

Малишко А. Блюзнірська провокація гітлерівців // За Радянську Україну. – 1942. – № 37 (81). – 6 травня. – С. 2.

Сертилін Л. Мы вернемся // Советская Украина. – 1942. – № 144 (1320). – 21 юня. – С. 4.

Фото. Киево-Печерская лавра, взорванная немецко-фашистскими мерзавцами // Славяне. – 1942. – № 2, июль. – С. 37.

Тростанецький А. Грізний рахунок росте // Література і мистецтво. – 1942. – № 25 (29). – 5 грудня. – С. 1.

До вчених усього світу. Звернення до вчених усього світу, прийняте загальними зборами АН УРСР 29 липня [червня!] 1943 р. для оголошення на 2 антифашистському мітингу вчених // Література і мистецтво. – 1943. – № 13 (43). – 15 липня. – С. 1.

Єрмілов В., Шаров А. У визволеному Києві // Київська правда. – 1943. – № 4. – 10 листопада. – С. 4.

Сертилін Л. Як були розграбовані київські музеї // Література і мистецтво. – 1943. – № 18 (48). – 18 листопада. – С. 3.

*Дерев'яно О.* Як німці Лавру грабували // Київська правда. – 1943. – № 9. – 20 листопада. – С. 3.

*Гіляров С.* Німецькі грабіжництва в музеях Києва // Київська правда. – 1943. – № 26. – 14 грудня. – С. 4.

Фото. Де пройшов німець – там залишаються розвалини і смерть. Руїни Києво-Печерської Лаври / Зайцев // Київська правда. – 1943. – № 33. – 24 грудня. – С. 2.

[Про пограбування Історичного музею в Києво-Печерській лаврі] // Література і мистецтво. – 1943. – № 21 (51). – 31 грудня. – С. 4.

*Галабутський М.* Руйнування, вчинені німцями у Лаврі // Київська правда. – 1944. – № 43 (81). – 1 березня. – С. 2.

*Гіляров С.* Архітектурні втрати Києва // Київська правда. – 1944. – № 46 (84). – 5 березня. – С. 2.

*Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 1944. – № 98 (7418). – 21 мая. – С. 2.

*Дубина Кузьма.* Київ оживає // Україна. – 1944. – № 7. – С. 12-15.

*Черногубова К.* Життя і смерть М.М. Черногубова // Україна. – 1944. – № 10. – С. 34-36.

Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. – К.;Х., 1944.

Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве. – М., 1944.

*Костін І.* У Лаврі // Радянська Україна. – 1946. – № 101 (7535). – 22 травня. – С. 4.

#### 4. Воєнні мемуари, спогади

*Баграмян И.Х., маршал Советского Союза.* Так начиналась война. – К., 1975.

*Бухгайт Г.* Абвер – щит и меч III рейха. Пер. с нем. – М., 2005.

*Гальдер Франц, ген.-полк.* Военные дневники. Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск. 1939–1942 гг. – Т. 3. – Кн. 1 (22.6.1941–30.9.1941). – М., 1971.

*Кегель Г.* В бурях нашего века: Записки разведчика-антифашиста. Пер. с нем. – М., 1987.

- Немчинский А.Б., полковник.* Осторожно, мины! Военные мемуары. – М., 1973.
- Пикер Генри.* Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993.
- Попудренко М.* Щоденник [23 серпня 1941 р. – 19 січня 1943 р.] – К., 1949.
- Старинов И.Г.* Мины ждут своего часа. – М., 1964.
- Старинов И.Г., Эпов Б.А.* Мины в тылу врага. – М., 1963.
- Старинов И.Г.* Пройди незримым. – М., 1988.
- Старинов И.* Записки диверсанта. – Кн. 1. – М., 1997.
- Старинов И.* Мины замедленного действия. Размышления партизана-диверсанта. – Кн. 2. – М., 1999.
- Старинов И.* Солдат столетия. – М., 2002.
- Судоплатов П.А.* Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год. – М., 2001.
- Феттих Н.* Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942). – К., 2004.
- Харченко В.К., маршал инженерных войск.* ...специального назначения [Боевой путь 1-й гвардейской инженерно-саперной бригады]. – М., 1973.
- Хрущев Н.С.* Воспоминания. – М., 1999. – Кн. 1.
- Хрущев Н.С.* Воспоминания. Избранные фрагменты. – М., 1997.
- Шостя А.Г.* Спогади про фронтове і трудове життя. – К., 2009.
- Шпеер Альберт.* Воспоминания. – Смоленск; М., 1997.

## II. ЛІТЕРАТУРА

### 1. Окремі видання

Художня та публіцистична проза. Фотоальбоми

- Беляев В.* Формула яда. – М., 1972.
- Головченко І., Мусієнко О.* Білий морок. Голубий берег. – К., 1986.
- Головченко І., Мусієнко О.* Золоті ворота. Чорне сонце. – К., 1981.
- Горчаков О.А.* Внимание: чудо-мина! – М., 1973.
- Гуреїв Олекса.* Комендантська година. – К., 1989 [1-е вид. – К., 1979].
- Гуреїв Олекса.* Полум'я над Дніпром. Повість про київських підпільників. – К., 1987.
- Довженко О.П.* Щоденники. – К., 1990.
- Дроздов В., Евсеев А.* Два года над пропастью. Репортаж о Максиме и его товарищах. – М., 1963.
- Дроздов В., Евсеев А.* Два года над пропастью // Фронт без линии фронта. Сборник документальных рассказов. – М., 1965. – С. 73-114 [вид. перероб. і скор.].

Краснощок Ю. Диявольська гра (досєе важливого, але небажаного свідка). Документальний детектив. – К., 2002.

Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ. – К., 1991 [1-е вид. – М., 1967; журнальний варіант: Бабий Яр // Юность. – 1966. – № 8-10; Anatolii Kuznetsov (A. Anatolii). Babii Jar. Roman-dokument (dokumentary novel) // © Possev-Verlag, V. Gorachek KG, 1970. Second Edition, 1986 by Possev-USA].

Малаков Д. Київ. 1939–1945. Post skriptum. Фотоальбом. – К., 2009.

Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005.

Малаков Д. Київ. 1941–1943. Фотоальбом. – К., 2000.

Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. – К., 2008.

Малаков Д. Ніби й не було війни... (Київ 1943 року на світлинах угорського вояка). – К., 2009.

Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. – К., 2002.

### Оборона Києва

Бойові реліквії розповідають: Внутрішнє обладнання дотів. Автор тексту Г.Є. Ясев. – К., 2004 (матеріали досліджень КиУР).

Быков К. Величайшая военная катастрофа. Киевский “котел”. – М., 2008.

Герои Советского Союза. Боевые звезды киевлян. Очерки о Героях Советского Союза – уроженцах Киева и Киевской области. – 3-е изд, перераб. – К., 1983. – С. 196-199.

Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944. – М., 2008.

Григорович Д.Ф. Киев – город-герой. – М., 1962.

Дубина К. В годы тяжелых испытаний. Трудовые и ратные подвиги киевлян в период обороны города. Оккупационный режим гитлеровцев и героическая оборона киевлян под руководством партийных организаций против немецко-фашистских оккупантов. – К., 1962.

Емченко А.П. Киев. Память города-героя. Фотопутеводитель. – К., 1990.

Исаев А. “Котлы” 1941-го. История ВОВ, которую мы не знали. – М., 2005. – С. 86-209 [оборона Києва].

Киевщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сб. док. – К., 1963.

Крещанов А., Кузяк А., Осипов А., Продан О. 1941. Оборона Києва. – К., 2002. – Кн. 1.

Новожилов Владлен. Они сражались за Киев. – К., 1997.

Подвиг на віки. Книга пам'яті України. Місто-герой Київ. 1941–1945. – К., 2000.

Цирлин А.Д., Бирюков П.И., Истомин В.П., Федосеев Е.Н. Инженерные войска в боях за Советскую Родину. – М., 1970.

Чеканюк А. Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. – К., 1943.

## Німецька окупація та київське підпілля

“...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...”. Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт. сост.: А. Гогун, А. Кентий – К., 2006.

*Армстронг Джон.* Украинский национализм. Факты и исследования. – М., 2008.

*Глебов В.* Война без правил. Преданный резидент. – М., 2005 [В.М. Каргашов].

*Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. – М., 1973. – Т. 2: Агрессия против СССР. Падение “Третьей Империи”. 1941–1945 гг.

*Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті “Україна”. 1941–1944. У світлі німецьких документів. – К., 2008.

*Канюка М.С.* Рассказ об отважном чекисте (Герои Советской Родины). – М., 1975 [Иван Кудря].

Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. – К.; Львів, 2003.

Київський процес. Документи та матеріали. – К., 1995.

*Колтакиди А.И.* Ликвидаторы КГБ. Спецоперации советских спецслужб. 1941–2004. – М., 2004 [2-е изд., дополн. – М., 2009].

*Колтакиди А.И., Прохоров Д.П.* КГБ: специальные операции советской разведки. – М., 2000.

*Король В.* Втрачене, але не забуте. З історії пам'яток церковної архітектури Київщини. – К., 2006.

*Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; К., 1993.

*Матушевич А.О.* Хрещатик. – К., 1950.

Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага. 1941–1944. – К., 1985.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963.

Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М., 1985.

*Рибаків М.* Хрещатик. Відомий і невідомий. Києвознавчі нариси. – К., 2003.

*Сабалдир В.П.* Від матчу смерті до матчу життя. – К., 2005.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Документы и материалы: В 3 т. – К., 1980.

*Третяк Кирило.* Київ. Путівник по зруйнованому місту. – К., 1998.

Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Упорядкування і передмова В. Косика. – Львів, 1997. – Т. 1.

## Становище Церкви під час окупації Києва

Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии / Составитель Л.П. Рылкова. – К., 2008.

*Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні, 1943–1946. – К., 1998.

Очерки по истории Киево-Печерской лавры и Заповедника. – К., 1992.

*Степовик Дмитро.* Історія Києво-Печерської лаври. – К., 2001 [розділ “Під пресом безбожників”, с. 281–291].

*Тимофій Міненко, свящ.* Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 (Волинський період). – Вінніпег; Львів, 2000. – Т. 1.

*Шкаровский М.В.* Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь. – М., 2007.

## Розслідування військових злочинів

Бабин Яр: Людина, влада, історія. Документи і матеріали: В 5 кн. – Кн. 1: Історична топографія. Хронологія подій / Укладачі Тетяна Євстаф'єва, Віталій Нахманович. – К., 2004.

Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – К., 2000.

*Дубина К.* 778 трагічних днів Києва. – К., 1945.

*Дубина К.* Злодеяння немцев в Києве. – М., 1945.

*Король В.Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К., 2002.

Nota народного комиссара иностранных дел тов. В.М. Молотова [6.I.1942]. – ОГИЗ;Свердлгиз, 1942.

Nota народного комиссара закордонних справ тов. В.М. Молотова [11.V.1943]. – Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943.

Ноты народного комиссара иностранных дел тов. В.М. Молотова [25.XI.1941, 6.I.1942, 27.IV.1942]. – М.: ОГИЗ, 1942.

Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками. Сборник материалов: В 7 т. / Под общей редакцией Р.А. Руденко. – М., 1958. – Т. III; М., 1959. – Т. IV.

Нюрнбергский процесс. Сборник материалов: В 8 т. – М., 1990. – Т. 4.

## Доля музейних та архівних зібрань під час війни

Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К., 2004.

Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. / Сост. Е.И. Ладыженская, Л.А. Пелькина, М.Д. Факторович. – К., 1994.

*Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – К., 2006.

*Кеннеді Патриція Грімстед* (за участю Геннадія Боряка). Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Львів, 1992.

*Коваль М.В.* Преступление фашистов против культуры украинского народа // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). – М., 1965. – С. 210-218.

*Ковтанюк Н., Шовкопляс Г.* Скарбниця історичної пам'яті України [Про Нац. музей історії України] // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63-80.

*Кот С.І.* До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури. Тематичний збірник наукових праць. – К., 1991. – С. 133-146.

*Максакова Л.В.* Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990.

Основні напрями нацистської політики в документах. Документальна публікація архівних джерел // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К., 2004.

*Строкова Л.В.* Велика Вітчизняна війна та музейні втрати в Україні (“Краківський слід” археологічних колекцій Національного музею історії України та перспективи повернення // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2005. – Ч. 2. – С. 23-46.

#### Публікації іноземних авторів та авторів-емігрантів

*Arnold Klaus Jochen.* Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // Militärgeschichtliche Mitteilungen-Potsdam 1999. – Bd. 58. – S. 23-63.

*German Intelligence reports.* Translated by Keith Armes // Religion in Communist Lands. – Kent, 1977. – Vol. 5. – № 2. – P. 102

*Heyer Friedrich.* Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Koln-Braunsfeld, 1953.

*Steinbeck John.* Russian Journal. – N.Y., 1948 [Стейнбек Джон. Русский дневник. – М., 1989].

*Василенко Ростислав.* Життя в гримі та без (шляхами діаспори): Мемуари, поезії, публіцистика. – Торонто, 1999.

*Величковський М., проф.* Сумні часи німецької окупації (1941–1944 рр.) // Визвольний шлях. – Лондон, 1965. – Кн. 1 (203). – С. 40-54.

*Войцеховський С.Л.* Трест. Воспоминания и документы. – Канада, 1974 (розділи “Разговор с Опперпутом”, “Киевский антиквар”, с. 167-178, 179-182) [В. Карташов].

*Гуменна Докія.* Хрещатий Яр. – Нью-Йорк, 1956 [перевидання: Гуменна Докія. Хрещатий Яр (Київ 1941–1943). Роман-хроніка. – К., 2001].

*Жук Б., проф.* Пожары в Киеве в 1941 г. // Вестник Института по изучению СССР. – Мюнхен, 1956, апрель–июнь. – Т. 2 (19). – С. 106-110, 138-141 [скорочена републікація: Жук Борис. Черногубов – антибільшовик // Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 4. – С. 55].

*Кислиця Дмитро.* Світе ясний. Спогади. Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. – Оттава, 1987.

*Кошман-Коврайский А. [Шугаевский В.]* Как был разрушен Успенский собор в Киеве // Новое Русское Слово. – Нью-Йорк, 1948. – 10 февраля. – С. 3 [републікація: Кошман-Коврайский А. Как был разрушен Успенский собор в Киеве // Пам'ять століть. – 1997. – № 6. – С. 149-152; *Шугаевский В.* Знищення і відновлення Успенського собору: Розповідь очевидця загибелі собору у 1941 р. // Українська газета. – 1999. – 23 грудня. – С. 7].

*Малюженко Л.* Київ за 1942 р. // Наше минуле. – К., 1993. – Ч. 1(6). – С. 151-182.

*Мечник С.* Під трьома окупантами. – Лондон, 1958. – С. 117-119 [В. Карташов].

На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – Торонто; Нью-Йорк, 1985 [перевидання: К., 1993].

*Никодимов И.Н., проф.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре. Институт по изучению СССР (Серия II, ном. 76). – Мюнхен, 1960 [перевидання: Никодимов И.Н. Воспоминание о Киево-Печерской лавре (1918–1943 гг.). – К., 2003].

*Пігідо-Правобережний Ф.* “Велика Вітчизняна війна”. – Вінніпег, 1954 [перевидання: К., 2002].

Поездка Альфреда Розенберга по Украине. Иллюстрированное сообщение о первой официальной поездке рейхсминистра освобожденных восточных областей на Украину. – Б.м., [1942].

*Пушкарьский Н.Ю.* Як горів Київ // Український збірник. – Мюнхен, 1956. – Кн. 5: Інститут з вивчення СРСР. – С. 163-172.

*Ревуцький В.* По обр'ю життя. Спогади. – К., 1998.

*Самчук Улас.* На білому коні. На коні вороному. Спомини і враження у двох частинах. – Вінніпег, 1990 [перевидання: Луцьк, 2007].

*Форостівський Леонтій.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952.

## 2. Публікації в часописах та наукових збірниках

Антология таинственных случаев [Взрыв радиодугасы в Одесе] // Техника-молодежи. – 1972. – № 4. – С. 52-53 [Зміст: Иволгин А. Взрыв; Хренов А. Последний сигнал кода].

Антология таинственных случаев [Взрыв радиодугасы в Харкове] // Техника-молодежи. – 1975. – № 5. – С. 56-59 [Зміст: Алинин Юлий. Это было тайной; Горбунов Е. ГОС – техника особой секретности].

*Беркгоф К.* Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 16-36.



*Білокінь С.* Борис Жук // Ант. Вісник археології, мистецтва, культурної антропології. – К., 2006. – Вип. 16-18. – С. 69-70.

*Білокінь С.* Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко // Пам'ятки України. – 1998. – Ч. 1. – С. 134-148.

*Білокінь С.* Смерть М. Касперовича // Розбудова держави. – 1992. – Липень. – Ч. 2. – С. 49-54.

*Богусевич В.* Робота по розборці руїн Великої Лаврської церкви: V наук. конф. Інституту археології АН УРСР (1–5 червня 1946 р.) // Археологія. – 1948. – Т. 2. – С. 205.

*Брайчевський М.Ю.* Нотатки з минулого // Хроніка 2000.– К., 2002. – Вип. 51-52. – С. 568-576 [Загибель Хрещатика; Синодик втраг; Бабин Яр].

*Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Видання четверте. – Нью-Йорк; К., 1991 – С. 38-39, 51-53, 63-64 (Бібліотека журналу “Пам'ятки України”. Серія І. Українське Відродження: історія й сучасність. – Кн. 10.).

*Гептнер-Лінка Н.В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929-1939 рр. // Лаврський альманах. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 142-175 [републікація: Пам'ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 112-145].

*Гогун Олександр, Кентій Анатолій.* 1941: зруйнований Київ як частина тактики спаленої землі: нові документи // Визвольний шлях. – 2006. – Кн. 3. – С. 88-91 [републікація: Гогун А., Кентій А. Как Красная армия взрывала НКВД. Вместе с Киевом // Посев. – 2006. – № 9 (1548). – С. 40-42].

*Головатенко Ю.Г.* Підземна частина ключні та іконописної школи. Деякі факти з історії спорудження // Могилянські читання. 2005. – К., 2006. – С. 94-104.

*Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова: Спогади очевидця про те, як фашистські окупанти грабували, висадили в повітря Успенський собор у Державному музеї-заповіднику “Києво-Печерська лавра” // Пам'ятки України. – 1989. – Ч. 3. – С. 30-32.

*Гуцула Володимир.* Самосожжение Хрещатика // Фокус. – 2008. – № 37. – 24 вересня. – С. 76-78.

Документи про руйнацію пам'яток Києво-Печерської лаври під час Другої Світової війни [Вступне слово й публікація документів Сергія Кота] // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 36-44.

*Кабанець Є.П.* Загибель Миколи Чорногубова // Лаврський альманах. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 101-111.

*Кабанець Є.П., Колесник І.Н.* Трагедія Успенського собору: Версії // Люди на і світ. – № 9. – 1997. – С. 30-37; № 10. – 1997. – С. 12-16.

*Качан Р.І.* Києво-Печерська лавра під час II світової війни: хроніка руйнувань // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 63-69.

*Король В.* Система каральних органів в окупованому Києві (1941–1943 р.) // Історія в школі. – К., 2000. – № 11-12. – С. 8-19.

Кот С. Вибух, що лунає й сьогодні [Версії про зруйнування Успенського собору] // Віче. – 1996. – № 11. – С. 116-130.

Кот С. Загибель Успенського собору: Версії... // Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 17-18. – С. 348-364 [розширена републікація: Кот С. Загибель Успенського собору: Шукаючи відповіді на за давні питання // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 22-35].

Крутьченко Н. Сергій Гіляров // Пам'ятки України. – 1998. – Ч. 1. – С. 98-115.

Кулиняк Данило. Хто мінував собори? // Соціалістична культура. – 1990. – № 6. – С. 6-7 [републікація: Кулиняк Данило. Хто мінував собори? // Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 4. – С. 48-49].

Кулиняк Данило. “Терра інкогніта” під... Києвом // Людина і світ. – 1990. – № 8. – С. 6-11.

Кульженко П. Спомин // Пам'ятки України. – 1998. – Ч. 1. – С. 149-153.

Курас Г., Яушева-Омелянич Р. В.А. Шугаєвський – історик, археолог, нумізмат // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 88-96.

Курас Г. Валентин Шугаєвський про зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври // Пам'ять століть. – 1997. – № 6. – С. 149.

Лабунька М. Чого не знав Черногубов // Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 4. – С. 54.

Малаков Д. Київ на світлинах періоду окупації (1941–1943 рр.) // Пам'ятки України. – 2007. – Ч. 1. – С. 118-121.

Міляєва Л. Спогади про мандрівку до Німеччини // Лаврський альманах. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 170-172.

Немчинський О. То хто ж висадив у повітря Успенський собор? / Публ. Д. Малакова // Петров С.С. Київ: погляд крізь століття. Нариси з історії Києва. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 81-90.

Одарченко Петро. Олекса Повстенко – архітектор і мистецтвознавець. – В кн.: Видатні українські діячі. Статті, нариси. – К., 1999. – С. 7-22.

Охріменко Ю.М. Хто мінував Успенський собор? // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 96-101.

Певний Б. Діялоги в “елевейторі” й поза ним // Сучасність. – 1983. – Ч. 4. – С. 35.

Пекарська А. Пам'ятки княжого Києва в західних колекціях // Музей на рубежі епох: Минуле, сьогодні, перспективи. Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції. – К., 1999. – С. 64-65.

Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок // Пам'ятки України. – 1994. – Ч. 1-2. – С. 111-119.

Полошко Г. Післяслово [Про розслідування підриву Успенського собору] // Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 17-18. – С. 365-367.

Севта Т. Невідомий план Києва 1943 р. // Пам'ятки України. – 2007. – Ч. 1. – С. 105-117.

Тверской В., уполномоченный Кировского райисполкома по Лавре, архим. Валерий, наместник Лавры. Отчет Председателю Правительственной Комиссии

по расследованию злодеяний немецких оккупантов // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 39-44.

*Хведченя Сергей.* Жизнь и смерть Успенского собора // Вокруг света. – 1999. – № 3. – С. 42-47.

*Холостенко Н.В.* Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской Лавры // Советская археология. – 1955. – Т. XXIII. – С. 341-358.

Хроніка руйнації Успенського собору в Києві // Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 4. – С. 50-55 [Зміст: Коверко О. [Лист]; Бережина А. [Нелегко просувається громадське розслідування]; Мокренко А. Шлях до себе; Лабунько М. Чого не знав Чорногубов; Лисий І. Відповідь шукайте в КДБ; Жук Б. Чорногубов – антибільшовик].

Хто висадив у повітря Успенський собор? [Свідчення про підриг собору] // Пам'ятки України. – 1992. – № 2-3. – С. 76-78 [Зміст: Довженко О. “Належить говорити, що поруйнували наш Київ фашистські недолюдки” (Сторінки з щоденника) 2/1 [1944]; Листи до редакції: Дундич Галина; Демченко Данило; Лящук Володимир, Григоренко Віктор].

Хто ж він, Чорногубов [Біогр. відомості з документа ЦДАЖР УРСР] // Пам'ятки України. – 1990. – Ч. 1. – С. 8.

*Шаповал Ю.* Неповорнення Анатолія Кузнецова // Шаповал Ю. Доля як історія. – К., 2006. – С. 206-215.

*Шовкопляс Г.М.* О.П. Оглоблин і музей // Музей на рубежі епох: Минуле, сьогодні, перспективи. Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції. – К., 1999. – С. 43-44.

### 3. Публікації в газетах після 1971 р.

*Василевський Пантелеймон.* Хто знищив Успенський собор у Києві? // За вільну Україну. – 1991. – № 228 (353). – 14 грудня. – С. 2.

*Гурков І.* Хто висадив у повітря Успенський собор? // Літературна Україна. – 1991. – № 31 (4440). – 1 серпня. – С. 6.

*Данилюк К. [Д. Кулиняк].* Рятівники Софійського собору // Молода гвардія. – 1973. – № 45 (3207). – 4 березня. – С. 7.

*Евграшина М., Комлик Л.* Едва части Красной Армии покинули Киев, как в городе начали взрываться линии электропередач и водоснабжения, гостиницы, кинотеатры, магазины... // Факты и комментарии. – 2006. – № 149 (2186). – 16 августа. – С. 12.

*Кабанец Е.* Так кто же взорвал Успенский собор? [Версия] // Киевские ведомости. – 1996. – № 223 (1042). – 26 октября. – С. 17.

*Кабанец Е.* Кто был причастен к уничтожению Успенского собора // 2008. – № 44 (436). – 31 октября – 6 ноября 2008. – Аспекты. С6 (Сокращенный вариант: Уикенд. Приложение к еженедельнику “2000”. – № 44 (436). – 30 октября 2008. – С. 4-5.

*Кабанец Е.* Лавра: за лаштунками трагедії (10 найбільш розповсюджених міфів та містифікацій про загибель Успенського собору Печерської лаври) // Україна молода. – № 206 (3480). – 1 листопада 2008. – С. 12-13.

*Краснощок Ю.* Пекло Хрещатика // Урядовий кур'єр. – 1998. – № 156-157 (1340-1341). – 15 серпня. – С. 10.

*Краснощок Ю.* Нерозкритий злочин // Персонал плюс. – 2008. – № 44 (296). – 11–17 листопада. – С. 1, 9, 12; № 45 (297). – 18–24 листопада. – С. 12.

*Краснощок Ю.* Підривники // Персонал плюс. – 2008. – № 47-48 (299-300). – 2–14 грудня. – С. 14.

*Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської, або Як загинув славнозвісний Успенський собор // Хрещатик. – 2001. – № 145 (1975). – 26 жовтня. – С. 7; № 149 (1979). – 2 листопада. – С. 7; № 153 (1983). – 9 листопада. – С. 7.

*Лавров Дмитрій.* Кто взорвал Успенский собор? // Сегодня. – 2006. – № 249 (2490). – 3 ноября. – С. 12-13.

*Лазайкин Ф.* Кто взорвал Успенский собор и кто его восстановит? Рассказ о трагической судьбе Успенского собора Киево-Печерской лавры // Всеукраинские ведомости. – 1996. – № 220 (648). – 27 ноября. – С. 8.

*Малаков Дмитро.* 1941-й. Пожежа на Хрещатику // Хрещатик. – 2001. – № 125 (1955). – 21 вересня. – С. 6.

*Мельниченко Игор.* “...и тебе самой оружие пройдет душу”. Тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 1995. – № 82 (654). – 5 мая. – С. 20-21.

*Мельниченко Игорь.* Почему гестапо взорвало Успенский собор // Киевские ведомости. – 1997. – № 48 (1144). – 4 марта. – С. 18.

*Нагорна О.* Чи дочекаємося нового народження своєї Паніматки? // Україна молода. – 1996. – № 130 (546). – 6 листопада. – С. 5 [Історія будівництва та плюндрування Успенського собору: інтерв'ю з заслуженим архітектором України О. Силиним].

*Немчинский А.* Жертвы минной войны // Совершенно секретно. – 1995. – № 2. – С. 27-28.

*Новакович Р.* Последняя рана войны // Зеркало недели. – 1996. – № 44 (109). – 2–8 ноября. – С. 16.

*Одарченко П.* Оборонець святині українського народу [О.І. Повстенко] // Культура і життя. – 1997. – № 4 (3782). – 29 січня. – С. 4.

*Полошко Г.* Так кто же взорвал Успенский собор – оккупанты или партизаны? // Факты. – 1997. – № 39 (0041). – 1 ноября. – С. 7.

*Полошко Г.* Успенський собор: суперечки між правдою та істиною // Україна молода. – 1996. – № 130 (546). – 6 листопада. – С. 5.

*Полошко Григорій.* Советское правительство несколько раз грабило Лаврский музей в Киеве // Факты и комментарии. – 1999. – № 88 (0419). – 18 мая. – С. 10.

*Полошко Григорій.* Мінні поля Києва: як свідчать архівні документи, німецько-фашистські окупанти не були причетні до руйнування Хрещатика, знищення Успенського собору... // Хрещатик. – 2005. – № 145 (2744). – 4 жовтня. – С. 10-11.

*Слепънин Олег.* Взрыв Успенского собора // Новая демократия. – 2008. – № 39 (151). – 26 вересня. – С. 10.

*Тетерук Володимир.* Злочин у Лаврі (про що розповів архівний документ) // Молодь України. – 1989. – № 127 (16208). – 2 липня. – С. 2.

*Хведченя С.* Хто підірвав Успенський собор // Експрес. – 2007. – № 24 (3234). – 17–18 лютого. – С. 18.

“Хто висадив у повітря Успенський собор?": Відлуння теми. Два листи з приводу статті Ігоря Гуркова (“ЛУ”, № 31 від 1 серпня ц.р.) // Літературна Україна. – 1991. – № 36 (4445). – 5 вересня. – С. 4 [Зміст: Листи до редакції: В. Лящук; Микола Костенко].

*Цалик Станислав.* Цена “Бабьего яра” // Газета по-киевски. – 2003. – № 41. – 30 октября – 5 ноября. – С. 28.

*Цикора Сергей.* Золотая Одиссея. Документальный рассказ // Известия. – 1970. – № 250 (16560). – 22 октября. – С. 6; № 251 (16561). – 23 октября. – С. 4.

#### 4. Публікації в інтернет-виданнях

Herdecke Rolf Jehke. Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874–1945. Reichskommissariat Ostland – <http://territorial.de/ostl/reikoost.htm>

Herdecke Rolf Jehke. Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874–1945. Reichskommissariat Ukraine – <http://territorial.de/ukra/reikoukr.htm>  
[http://www.interesniy.kiev.ua/old/history/sovetskiy\\_kiev/10049/13](http://www.interesniy.kiev.ua/old/history/sovetskiy_kiev/10049/13)

Pfeiffer Roland. Zur Geschichte der Ordnungspolizei – <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Zusatz/SS/Ordnungspolizei-R.htm>.

*Беркоф К.* Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? – <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2005/3/2.pdf>

Боевой состав Советской Армии на 1 августа 1941 г. – [http://bdsa.ru/index.php?option=com\\_content&task=view&id=3743&Itemid=28](http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3743&Itemid=28)

Боевой состав Советской Армии на 1 октября 1941 г. – [http://bdsa.ru/index.php?option=com\\_content&task=view&id=3745&Itemid=28](http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3745&Itemid=28)

Боевой состав Советской Армии на 1 сентября 1941 г. – [http://bdsa.ru/index.php?option=com\\_content&task=view&id=3744&Itemid=28](http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3744&Itemid=28)

*Веремеев Ю.* Минирование Харькова в 1941 году – <http://army.armor.kiev.ua/engenear/xarkov.shtml>

*Веремеев Ю.* О взрывчатых веществах (ВВ) – <http://army.armor.kiev.ua/engenear/bach.shtml>

*Веремеев Ю.* Объектная мина МЗД-1 – <http://tewton.narod.ru/mines-4/mzd-1.html>

*Веремеев Ю.* Объектная мина Ф-10 – <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>;  
<http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>;  
<http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr-2.html>

Взорванный Крещатик. Объект № 1 – <http://zalizyaka.livejournal.com/56786.html>

Взрыв смотровой площадки Киево-Печерской лавры –  
<http://zalizyaka.livejournal.com/50106.html>;  
<http://zalizyaka.livejournal.com/80633.html>

*Виноградов В.К., Сигачев Ю.В.* Предисловие к книге “Лубянка в дни битвы за Москву”: Лубянка. 1941 год – <http://www.fsb.ru/fsb/history/author/single.htmlid%3D10318158@fsbPublication.html>

*Власюк А.* Пантелеймон Василевський – людина-легенда –  
<http://postup.brama.com/usual.php?what=27943>

Выборг. Сентябрь 1941 (Кондратьевская полька, которую не услышали в Киеве) – <http://zalizyaka.livejournal.com/23348.html>

*Гірняк Н.* Останній акт трагедії Української Галицької Армії. Вступ –  
<http://exlibris.org.ua/uga/intro.html>

*Гірняк Н.* Українська Галицька Армія в союзі з більшовиками –  
<http://exlibris.org.ua/uga/part1.html>

*Головацький І.* Полковник українського війська Альфред Бізанц –  
[http://postup.brama.com/001116/188\\_7\\_1.html](http://postup.brama.com/001116/188_7_1.html)

*Дзизалтовский В., Павлик В., Нелина А., Нелин Е.* “Туннели под Днепром: без грифа “Секретно”” <http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/>;  
<http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/1/>;  
<http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/2/>;  
<http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/3/>;  
<http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/4/>;  
<http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/5/>;  
<http://razvedka-vmf.kiev.ua/content/view/52/47/1/6/>

Дом Гинзбурга. 24 сентября 1941 года. –  
<http://zalizyaka.livejournal.com/74728.html>

*Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за Українську Державність: 1918–1941–1944. Після розгрому куреня – <http://exlibris.org.ua/buk/r03.html>

*Жуков С.* Потери немецкого генералитета. – Ч. 1. –  
<http://www.proza.ru/2008/12/21/487>

*Жуков С.* Потери немецкого генералитета. – Ч. 2 –  
<http://www.proza.ru/2009/04/12/978>

Йозеф Тисо в эфире программы “Радио Свобода”, 8 августа 2004 г. –  
<http://archive.svoboda.org/programs/pn/2004/pn.080804.asp>

*Кальницький М.* Киевский Нюрнберг – Киев. 17 сентября 1941 года –  
<http://zalizyaka.livejournal.com/21343.html>

Киев. Крещатик. 24.09.1941 – <http://zalizyaka.livejournal.com/205590.html>

*Коновал О.* Хрещатик та Успенський собор підірвали совети –  
[http://nashavira.ukrlife.org/11\\_2001.html](http://nashavira.ukrlife.org/11_2001.html)

*Крещанов А., Кузяк А., Осипов А., Продан О.* 1941. Оборона Киева. – К., 2002. – Кн. 1 – [http://www.retrospicere.narod.ru/1941/1941\\_199-1\\_2.htm](http://www.retrospicere.narod.ru/1941/1941_199-1_2.htm)

Кто взорвал Успенский собор. Ч. 1-8 –  
<http://zalizyaka.livejournal.com/80763.html>;  
<http://zalizyaka.livejournal.com/80906.html>;  
<http://zalizyaka.livejournal.com/81367.html>;  
<http://zalizyaka.livejournal.com/81513.html>;  
<http://zalizyaka.livejournal.com/81822.html>;  
<http://zalizyaka.livejournal.com/82116.html>;  
<http://zalizyaka.livejournal.com/82316.html>;  
<http://zalizyaka.livejournal.com/82653.html>;  
<http://zalizyaka.livejournal.com/82842.html>

Кто взрывал Днепрогэс. Ч. 1-3 –  
<http://zalizyaka.livejournal.com/11730.html>,  
<http://zalizyaka.livejournal.com/11786.html>,  
<http://zalizyaka.livejournal.com/12087.html>

Кто взрывал Крещатик. Одесское доказательство. Ч. 1-3 –  
<http://zalizyaka.livejournal.com/10047.html>,  
<http://zalizyaka.livejournal.com/10252.html>,  
<http://zalizyaka.livejournal.com/10611.html>

Кто взрывал Крещатик. Харьковское доказательство –  
<http://zalizyaka.livejournal.com/15993.html>

*Кулиняк Данило.* Кто висадив у повітря Успенський собор? –  
<http://www.chasipodii.net/article/1863/?vsid=44a8a2015d90bbb5045356ece816bf89>;  
<http://www.chasipodii.net/article/1863/?vsid=4f52bf70bc084b2b4d6ae520acdb621a>

*Лавров Д.* Кто взорвал Успенский собор? –  
[http://archive.segodnya.ua/pdf/1106/061103\\_SEG\\_KIE\\_12.pdf](http://archive.segodnya.ua/pdf/1106/061103_SEG_KIE_12.pdf);  
[http://archive.segodnya.ua/pdf/1106/061103\\_SEG\\_KIE\\_13.pdf](http://archive.segodnya.ua/pdf/1106/061103_SEG_KIE_13.pdf)

*Лучников А.* Пропавший шестидесятник. Почему не любят вспоминать о писателе Анатолии Кузнецове? [http://www.ng.ru/style/1999-11-13/16\\_lost.html](http://www.ng.ru/style/1999-11-13/16_lost.html)

*Малолетова Н.И.* Библиотеки научных учреждений Киева в 1941-1943 гг.: киевские оккупационные архивы как документальная база исследования –  
<http://www.nbu.gov.ua/articles/2005/05mnidbi.html>

Обобщенный банк данных, содержащих информацию о защитниках Отечества, погибших или пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период – [obd-memorial@elar.ru](mailto:obd-memorial@elar.ru).

Одесса. 22 октября 1941 года. Взрыв на Маразлиевской –  
<http://zalizyaka.livejournal.com/137472.html>

*Ольховський І.* Хроніка знищення Успенського собору –  
<http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=news&in=view&id=1522>

*Ольховський І.* Юрій Коваленко: “Я жалкую, що не воював в УПА” –  
[http://www.aratta-ukraine.com/text\\_ua.php?id=562](http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=562)

Перечень инженерных частей (отдельных батальонов, рот, отрядов) со сроками вхождения их в состав Действующей армии в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – <http://soldat.ru/files/f/00000886.part1.rar>

Перечень объединений, соединений, отдельных частей и учреждений Юго-Западного фронта, принимавших участие в обороне г. Киева в июле-сентябре 1941 г. – <http://soldat.ru/files/f/000008cc.rar>

*Петров С.* Адская осень Киева... Кто взорвал Успенский собор 3 ноября 1941 года? – [http://orthodoxy.org.ua/uk/zruynovani\\_hrami/2008/02/26/14495.html](http://orthodoxy.org.ua/uk/zruynovani_hrami/2008/02/26/14495.html)

*Лігідо-Правобережний Ф.* “Велика Вітчизняна війна”: спогади та роздуми очевидця. Два роки німецької окупації – <http://exlibris.org.ua/vvv/r04.html>

Подполье на оккупационной территории: мифы и реалии – <http://army.lv/ru/Podpole-na-okkupatsionnoy-teritorii-mifi-i-realii/1617/3561;>  
<http://www.army.lv/?s=1617&id=3561&c=0&p=2>

Последний день Успенского собора: 03.11.1941. Визит в Киев Jozef Tiso – <http://zalizyaka.livejournal.com/52228.html;>  
<http://zalizyaka.livejournal.com/52228.html#cutid1>

Преданный резидент – <http://zalizyaka.livejournal.com/50578.html>

*Сидоренко В.В.* Русская Церковь под германским правлением во время Великой Отечественной войны. Ч. 1 – <http://kazan.eparhia.ru/zhurnal/?ID=7769>

Специальное сообщение о положении в гор. Киеве после оккупации его противником. 4 декабря 1941 г. зам. народного комиссара внутренних дел УССР Савченко секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущеву Н.С. – <http://antisys.narod.ru/kiiev.html>

Спогади Едвіна Грюцнера – <http://www.schulprojekt-kiew-rendsburg.de/lavra1.htm>

*Старков Б.А.* План “Д”: вымыслы и действительность. Специальные мероприятия органов госбезопасности в годы Великой Отечественной войны – <http://chekist.ru/article/2219>

Так кто же-таки взорвал Успенский собор Киево-Печерской лавры – <http://community.livejournal.com/warhistory/1455011.html>

УВВКУС, УВВИУС – Ульяновское Высшее Военное Училище Связи – <http://www.uvvius.ru/viewtopic.php?p=5&sid=970436c121b5c566f91dbf53a2c4d93b>

Уничтожение Успенского собора Киево-Печерской Лавры – <http://novoross-73.livejournal.com/41795.html>

Успенский собор Киево-Печерской Лавры взорвали немцы – <http://community.livejournal.com/warhistory/1372668.html>

Хрущев шагает по разрушенному Крещатику – <http://zalizyaka.livejournal.com/47844.html>

*Широкорад А.* “Танки-киборги” и радиотеррор – <http://www.popmech.ru/print/article/3857-tanki-kiborgi-i-radioterror/>



## ДОДАТКИ<sup>1</sup>

### АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ТА СПОГАДИ

#### № 1. Спогади Олексія Борисовича Львовського

*Львовський Олексій Борисович*

Росіянин. Народ. 22 листопада 1924 р. у Чернігові. Родина: батько до 1938 р. служив начальником штабу 100-ї дивізії, репресований; мати була солісткою хорової капели “ДУМКА”. Під час німецької окупації проживав (жовтень – перша половина листопада 1941 р.) у Києві, потім у селі під Яготином. Був відправлений фашистами до Німеччини, де працював на заводі в Сілезії. Після війни закінчив Київський інженерно-будівельний інститут, з 1954 р. працює в Київпроекті.

Примерно с конца 1939 г. я жил на территории Лавры, в Ковнировском корпусе, в котором сейчас размещается общежитие Музея исторических драгоценностей. В этом здании перед войной находилось общежитие “Державної української мандрівної капели” – ДУМКА, где моя мать была певицей-солисткой. Помимо того, жилье в Лавре имелось и в других корпусах вокруг Соборной площади, в том числе возле Митрополичьего дома. Прочие помещения занимали музеи и какие-то научные учреждения (последние размещались в районе Мазепинской башни и свободно попасть в них было невозможно, поскольку они были ограждены забором и охранялись).

---

<sup>1</sup> Працюючи над дослідженням про долю Печерської лаври під час німецько-радянської війни, автору довелося переглянути велику кількість архівних документів та періодичних видань воєнного та післявоєнного часу, що виходили друком як в Україні, так і за її межами. В процесі роботи вдалося знайти безліч матеріалів, в яких тією чи іншою мірою згадувалась Лавра. Проте в більшості з них подіям в Печерському монастирі відведено лише кілька рядків (повний перелік наведено в бібліографії). Тому до уваги читачів пропонується лише невеличка добірка текстів, в яких зазначена тема висвітлена більш повно.

Особливу увагу хочемо звернути на ідеологічну складову згаданих матеріалів. Окремі публікації та документи осені 1941 р. сповнені відвертої ейфорії щодо звільнення України від радянської влади (“большевиків”), містять сподівання на відновлення української державності та розвиток української культури. Ці очікування повсюдно були притаманні для місцевих жителів на початковому етапі війни. Крім того в деяких публікаціях виразно відчутні антиросійські та антисемітські настрої як данина тогочасній політичній кон’юнктурі. Разом з тим оприлюднення нами цих матеріалів у жодному разі не мало на меті пропаганду фашистської ідеології, а було пов’язано з потребами дослідницького характеру. Повністю збережено особливості правопису та пунктуації оригіналу. Відверті друкарські помилки виправлені без зауважень. У підготовці публікації велику допомогу і підтримку надав Р.І. Качан, котрому висловлюємо щирі вдячність.

Проживали в Лавре в основному пожилые, престарелые люди, оставшиеся здесь и при немцах. Общий контингент жильцов был довольно пожилой. Правда, попадались среди них и молодые, потому что, когда я, как мне запомнилось, шел в первый день войны мимо Успенского собора, то из корпуса келий вышел молодой человек с грудным ребенком, кажется не больше 3-х месяцев, на руках. Я был тогда еще пацан, так возбужденно закричал: “Вот, война началась!”, но он на меня очень строго и грубо посмотрел, и я сразу понял, что поступил опрометчиво. Было ясно, что ему-то придется воевать, а только что родившийся ребенок останется здесь без отца. Так что молодые люди в Лавре тоже были, но в основном, конечно, жили старики.

В начале войны на территории Лавры никаких средств противоздушной обороны я не видел. Между тем уже с первых дней немецкие самолеты открыто пролетали над Днепром и мостами, но это были сугубо демонстративные полеты, ибо они летели довольно низко. По ним велась прицельная стрельба и когда я выходил на обзорную площадку за Трапезной церковью, чтобы наблюдать за ними, меня прогоняли, так как существовала опасность попадания сюда осколков. Поэтому чаще я смотрел на немецкие самолеты из окна собственной комнаты, выходящей в сторону Мазепинской башни.

Советских зенитных орудий в первые недели войны на территории Лавры мне видеть не приходилось. Ну а при немцах во время нашего отступления с Левобережья такой необходимости, видимо, не возникало, поскольку сюда особенно никто и не прилетал. Немецкие зенитные батареи были возле деревянного моста через Днепр – там, под правым берегом сделали деревянные вышки высотой в 3-х этажное здание и установили на них зенитные пушки. Их, этих вышек, насчитывалось штуки 4-5, а здесь на территории Лавры я ничего подобного не видел. Наверное потому, что иначе бы для охраны моста понадобились какие-то более дальнобойные орудия, да и видимости особой из Лавры нет. Легче было поставить зенитную батарею прямо на берегу, откуда угод обстрела больший.

Вскоре, спустя две недели после начала войны я был отправлен матерью в Черниговскую область к своему дяде, у которого жил каждое лето. Там меня и застала немецкая оккупация и мне пришлось уже пешком возвращаться в Киев.

Шел я вдоль черниговского шоссе и вышел напрямик в Дарницу на деревянный мост, который был напротив Лавры. Позднее немцы построили мост ниже по течению, используя каменные быки того нового моста, который планировалось возвести еще до войны, Железнодорожные мосты через Днепр, по всей видимости, были взорваны, но я ничего определенного сказать об этом не могу. Хотя едва ли они могли тогда уцелеть, если взорвали даже “титул № 1” – это подводный переход под Днепром в районе Жукова острова. Он был поврежден настолько, что даже после войны восстановить его не удалось, так и остались его остатки на правом берегу. Имеются они и на левом – такие вот шахты вниз. Такой же, что и южный подводный переход, сохранился и к северу, на Наталке – там лежат еще не опущенные тюбинги туннеля. Их

строительство предназначалось для Киевского укрепрайона, только вот южный участок был целиком окончен еще перед войной, но когда началось отступление наших войск из Киева, – а это была последняя точка, с которой мы уходили, – его взорвали и настолько фундаментально взорвали, что восстановить оказалось уже невозможно.

Когда я пришел в Киев в начале октября, то застал лишь один мост через Днепр. Вот этот деревянный автогужевого мост, что лежал напротив Лавры. Особого движения транспорта на нем в то время не наблюдалось, должно быть, у немцев не так много было бензина для поездов. Вообще говоря, немецкие транспортные машины не шли непрерывно. Мне приходилось впоследствии еще пару раз приезжать в город из-под Яготина, из села Панфилов, на подводе и мы переезжали через этот мост, но особо интенсивного движения на нем не было. Одно время у него оказались подмыты опоры, их ремонтировали и поэтому пропускали транспорт только в одном направлении – сперва какой-то поток в одну сторону, потом обратно в другом направлении.

Строительства другого капитального моста я уже не видел, потому что в середине ноября, где-то 15-го числа ушел отсюда через Дарницю. Было уже морозно. В Дарнице мы сели на товарный поезд и ехали до Яготина, где и остались на жительство. Но весь октябрь 1941 г. я еще провел в Киеве. Вернулся я в город где-то в конце сентября, на четвертый день после Бабьего Яра. На улицах еще можно было застать обезумевших старух; видел, к примеру, одну, которая, должно быть, не захотела пойти в Бабий Яр и просто бродила по улицам.

Трудно мне сказать существовало ли в Лавре в это время какое-то местное самоуправление. До войны ее занимали совсем разные организации, никак не связанные между собой. В Ковнировском корпусе было общежитие “Думки”, в остальных зданиях обитал обслуживающий или попросту хозяйственный персонал, как, например, местные дворники или там привратники. Поэтому какое-то организованное самоуправление едва ли могло появиться в ту пору.

Тогда же в октябре, точной даты я не помню, немцы распорядились выселить всех жильцов из Лавры. Мать нашла пустую комнатку на улице Святославской, нынешней Чапаева, и мы стали выносить свои вещи из Ковнировского корпуса. Вытаскивали клумки через Экономические либо Троицкие ворота. Никакой охраны на территории Лавры или каких-либо приготовлений я не видел. Видимо, верхняя Лавра, окруженная со всех сторон стенами, не нуждалась в дополнительной особой охране и немцы по каким-то причинам хотели это использовать.

На смотровую площадку в октябре месяце я уже практически не ходил, потому что у нас было очень мало времени, нужно было таскать на себе вещи. Везти их было нечем. Делали клумки и таскали вещи через весь город – разрушенный Крещатик и по другим улицам. Поэтому я по территории Лавры тогда особо не ходил и ничего не рассматривал. На видовой площадке, конечно, можно было что-то установить, но особого смысла не имело, так как здесь

была узкая зона обстрела. Другое дело на склонах, потому что я видел в первые дни войны, как возле памятника Владимиру, дальше в сторону фуникулера на одном из выступов яра был поставлен на полуторке счетверенный пулемет. Это я видел собственными глазами.

Никакой заметной активизации музейных сотрудников в октябре месяце я не видел. Правда, я был здесь очень коротко, просто приходил, мы быстро собирали вещи и сразу несли, так как нужно было сделать много ходок, чтобы перетянуть все на своем горбу. Ночевать в Лавре мне в это время не приходилось.

Бомбардировок окрестностей я также не припоминаю, иначе бы это стало известно, обязательно кто-нибудь рассказал бы об этом. Вообще в октябре стояла очень серая, нелетная погода, да и советский фронт настолько далеко ушел отсюда, что предполагать какие-то бомбардировки не имело смысла. Налетов не было. Не видел я при этом и чтобы немцы вывозили из Лавры какие-то вещи. Я вообще не видел, чтобы они как-то здесь фигурировали или появлялись, но должен отметить, что однажды, когда мы уже выселялись из Ковнировского корпуса, я все-таки заскочил на минутку на видовую площадку полюбоваться на Днепр и увидел на ней немца, делающего рисунки церкви Дальних и Ближних пещер.

В Экономических воротах в то время была открыта только одна калитка и на Троицких – точно так же. Ворота были закрыты все время, покуда я приходил домой; впоследствии нам пришлось с огромным трудом протаскивать через них кровать. Когда мы делали последнюю ходку, то собрали металлическую кровать на фарфоровых роликах, погрузили на нее оставшиеся вещи и таким способом транспортировали их через весь город по разрушенному Крещатику и городским тротуарам. Вот так и перевозили свои вещи на кровати. Поэтому нам было очень сложно как раз пройти через калитку на воротах. Мы вытащили отсюда свои последние вещи как раз в последний вечер, накануне дня, когда вход назад был закрыт.

Было это, возможно, числа двадцатого октября, я точно не помню. Сообщение о произошедшем затем взрыве было напечатано в немецкой оккупационной газете на украинском языке и стало для меня полной неожиданностью. Точной даты той газеты я не помню, но вся история заключается в том, что прошла едва ли одна-две недели после того, как мы ушли из Лавры.

О самом взрыве могу рассказать только то, что сообщалось в газете. В ней говорилось, что Успенский собор взорван, что подорвали его большевики и прилагался снимок руин. Но когда я об этом впервые узнал, вспомнить сейчас не могу, уж очень в то время были в редкость газеты, где их купить. Думаю где-то уже перед моим отъездом в Яготин, примерно числа 15-го ноября. О подпольщиках в сообщении ничего не говорилось, просто указывалось, что церковь взорвали большевики. Вообще об этом было известно очень мало, никто ничего не знал и даже особенно не думал.

О том, что Крещатик заминирован и взорван большевиками поговаривали все, но насчет минирования Успенского собора никто даже не распространялся: знали просто, что он взорван. Между тем, когда я ходил в Лавру за вещами, то одно время нельзя было пройти мимо здания Верховного Совета. Приходилось обходить по Институтской улице, потому что поперек улицы Кирова висел плакат “Minen!” и всех перегоняли на другие улицы. Видимо, немцы пытались разминировать здание Верховного Совета или Мариинский дворец.

О немецкой провокации в этом деле также никто не думал и ничего не говорил. Полагаю, что подобная провокация в это время не имела вообще смысла. Сам факт, что в руинах собора найдены остатки окладов икон, царские врата и прочие вещи указывает на то, что немцы не знали загодя о взрыве, иначе вывезли бы все эти ценности, а уж затем бы разрушили собор.

Нужно сказать, что эта утрата, по моему мнению, никакого особого потрясения среди киевлян не вызвала. Люди и так были переполнены переживаниями в связи с разрушением Крещатика и тем, что сгорела Дума. (Она сгорела однажды ночью уже после моего возвращения в Киев, кажется в октябре месяце). А в отношении Успенского собора люди как-то промолчали, потому что и так были тяжелые времена. Народ заботился только о поиске пищи, поскольку было очень голодно. Город не снабжался, заработать денег было невозможно, подвоза продуктов не было. Впоследствии в середине ноября 1941 г. я уехал из Киева под Яготин и какие дальше события здесь происходили я просто не знаю.

*№ 2. Витяг з довідки про організацію підрозділів охоронної поліції  
Печерського району м. Києва восени 1941 р., 18.VIII.1942 р.*

В першій половині жовтня м-ця 1941 р. з наказу Штабу Української Охоронної Поліції м. Києва, організується Комісаріят Печерського району Охоронної Поліції, який міститься декілька днів по вул. Московській ч. 30[,] потім в помешкання ч. 2 по вулиці Хрещатик[,] пізніше переходить на Олександрівську № 25[,] де й міститься по цей день.

В зв'язку з великою територією району, від 23-го жовтня 1941 р. утворюються станиці Комісаріату:

Перша станиця на терені Печерської Лаври

Друга — || — || — || — Звіринцю

Третя — || — || — || — Печерського базару

Четверта — || — || — Липок

П'ята — || — || — || — Михайлівській вул.

30 листопада станиці ліквідовано. З 30 листопада Комісаріят переіменовано в Командатуру району

На 6 листопада 1941 р. Комісаріят уже мав 51 чол. поліцистів та урядовців, які обслуговували район та мали на той час 7 об'єктів кругло добової охорони:

1. Бібліотека
2. Банк
3. Будинок бувш. ЦК
4. Бувш. будинок оборони
5. Будинок бувш. Верховної Ради
6. Історичний музей
7. Будинок бувш. ДКА. [...]

*Джерело:* ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 226. – Арк. 1.

*№ 3. Доповідна записка виконуючого обов'язки директора Історичного музею В. Маєвського до голови Київської міської управи О.П. Оглобліна про виселення жителів Верхньої лаври, 27.X.1941 р.*

Київський Центральний Історичний Музей ім[ені] Т.Г. Шевченко, об'єднаний зараз з кол[ишнім] Лаврським музеєм, міститься на території Лаври. 18/X.41 за розпорядженням Polizeifurer'a пана Geckeln'a, ключи від усіх приміщень музею було наказано передати до поліційної варти і вхід співробітникам музею до приміщень музею було заборонено терміном на один тиждень. Населення верхньої Лаври виселено. За всім доглядає німецька варта.

24/X одне з фондкових приміщень, що міститься у дворі біля центр[ального] корпусу 8, було ломом відчинено, чи стались якісь збитки не відомо, бо туди ніхто не заходив. Пан Geckeln говорив, що музей буде перенесено в інше приміщення.

Прошу Вашого розпорядження про надання Історичному Музеєві будинку, де колись містився Педагогічний музей, пізніше музей Леніна, на в[еликій] Володимирськ[і]й. Приміщення, його розташування, – цілком задовольнить потреби музею. Дальше перебування на території Лаври може спричинитись до цілковитої загибелі, руйнації величезних збірок з історії Українського народу, що там зберігаються.

*Джерело:* ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 24.

*№ 4. Донесення айнцацгрупи С 1 про замах на Йозефа Тісо, 7.XI.1941 р.*

Einsatzgruppe C.  
Standart Kiew

Staatspräsident Tiso besuchte am 3.11.41 die Stadt Kiew und stattete hierbei dem Lawra – Kloster einen Besuch ab. Er betrat mit seinem Gefolge etwa 11,40 Uhr das Kloster und verließ den Klosterhof gegen 12,30 Uhr. Wenige Minuten vor 14,30 Uhr ereignete sich innerhalb des Klostergebäudes eine kleine Explosion. Eine der herbeieilenden Polizeiwachen sah noch drei flüchtende Gestalten; sie wur-

den erschossen. Wenige Minuten später erfolgte eine ungeheure Detonation, die das gesamte Klostergebäude zertrümmerte. Die Sprengmassen müssen wahrscheinlich schon früher gelegt worden sein. Nur der sorgfältigen Absperrung und scharfen Bewachung des gesamten Gebäudes ist es zu verdanken, dass die Sprengung nicht schon früher erfolgte. Offensichtlich handelt es sich um einen Anschlag auf die Person des Staatspräsidenten Tiso. Die drei vermutlichen Täter konnten nicht identifiziert werden, weil sie keinerlei Ausweispapiere bei sich trugen.

Meldungen der Einsatzgruppe D liegen nicht vor.

*Джерело:* ВАР. – R 58/219. – Вл. 22

Оперативна група С.

Місце дислокації Київ

Президент Тісо відвідав 3.11.41 місто Київ і побував при цьому в монастирі Лавра. Він відвідав зі своєю свитою орієнтовно в 11,40 ч. монастир і покинув двір монастиря близько 12,30 ч. За кілька хвилин до 14,30 ч. стався невеликий вибух всередині будівлі монастиря. Один з вартових, що прибіг, побачив трьох осіб, що втікали; вони були застрелені. Декількома хвилинами пізніше відбувся величезний вибух, який зруйнував всю будівлю монастиря. Вибухівка мусила бути закладена вже давно. Завдяки лише ретельному оточенню і чіткій охороні всієї будівлі вибух не трапився раніше. Очевидно, йдеться про замах на персону президента Тісо. Трьох вірогідних злочинців не можна ідентифікувати, оскільки вони не мали ніяких документів при собі.

Повідомлення оперативної групи D не має.

*Переклад автора – Є.К.*

*№ 5. Доповідна записка виконуючого обов'язки директора центрального Історичного музею Маєвського В.А. до Київської міської управи про мінування території Лаври, б.д., після 3.XI.1941 р.*

Під час перебування військових частин на території Лаври, де міститься історичний музей, частина музейних приміщень була зайнята під житло військовими, до цих приміщень вхід робітникам музею був заборонений.

Після заняття Києва германськими військами в ХХХ корпусі Лаври та в "Арсеналі", що навпроти Лаври стались вибухи мін.

За відомостями, що є, було мініровано підвал ХХІХ корпусу, територія за ІХ корпусом, VIII корпус.

Прошу зв'язатись з відповідними організаціями командування, щоб були надіслані фахівці[,] щоб обстежити зазначені приміщення. Поверхові огляди нічого не дали, але міни закладають в мури, під фундамент тощо, можливі несподівані вибухи, що можуть набити багато шкоди.

*Джерело:* ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – Арк. 27.

*№ 6. Витяги з донесення про стан кийвських музеїв після окупації міста співробітника Айнзацштабу Розенберга доктора Дітріха Роскампа, 15.VII.1942 р.*

Вывоз Советами произведений искусства из Украинского музея

начался уже в конце июля. Экспонаты отправлены предположительно в Уфу. Вывезены прежде всего картины украинских художников и ковры. Описей вывезенных ценностей нет и составить их в настоящее время невозможно, так как директор недостаточно хорошо знает состав коллекции. 200-300 увезенных картин представляют собой произведения XVII–XX веков. Среди них много картин украинского художника Мурашко, убитого большевиками в 1920 году. Советы увезли также большую коллекцию графики, главным образом работы украинца Нарбута.

Повреждения музея

В ночь с 18 на 19 сентября 1941 года музей пострадал от артобстрела. Повреждена крыша. Часть окон еще до сих пор не застеклена. Поэтому все фонды музея находятся сейчас в запасниках. [...]

В будущем потребуется совершенно незначительные средства для того, чтобы застеклить окна и восстановить здание.[...]

История древнеисторической и археологической коллекций

Эта коллекция создавалась с очень давних времен. Раскопки на территории Украины ведутся с 1820 года. В 1934 году был основан университетский музей, фонды которого в 1930 году были переданы в Украинский музей. В этом бывшем музее им. царя Николая II работал археолог Викентий Хвойко /чех/, основатель очень большой археологической коллекции. После его смерти отделом руководила его ученица госпожа Козловская. В 1932–34 годах археологические коллекции были изъяты из украинского музея и помещены в Лавру, так как в здании было мало места. В Лавре фонды размещались в разных зданиях. Огромные фонды “исторического музея”, как его теперь называют оставались в Лавре запакованные в ящиках и не экспонировались вообще.

После оккупации Киева немецкими войсками военная администрация опечатала “исторический музей” в Лавре. До 3 ноября, то есть до разрушения Успенского собора, коллекция оставалась невредимой. При взрыве были частично выбиты окна музея, и когда лишь намного позднее хватились музея, то оказалось, что двери тоже были взломаны, и многие предметы были повреждены или разрушены.

Из этого музея большевики вывезли изделия из золота и серебра, прежде всего скифские и готские украшения. Кроме того, были увезены и важнейшие находки из коллекции. Но так как эти предметы в своем большинстве уже



опубликованы, то не столь велика оказалась научная потеря, как художественная. Вывоз древнеисторических находок Советы осуществили в июле-августе 1941 года.

В подвалах музея большевики заложили несколько центнеров динамита, и здание должно было взлететь в воздух. Но музей был спасен благодаря одному рабочему, который своевременно сообщил немецким военным.

*Джерело:* ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп.1. – Сп. 265. – Арк. 38, 39, 41-42.

### *№ 7. Звернення Катерини Черногубової до німецьких слідчих органів, б.д., після 3.XI.1941 р.*

Профессор Черногубов Н.Н. положил десятки лет ученого труда на обогащение ризницы Лаврского монастыря, увеличил ее сокровищами древних тканей и иконописи, спасенными им на Харьковщине. И на сохранение этих памятников в домовый церквы помещ. Харитоненко было затрачено 12 лет усиленного труда в тяжелых условиях гражданской войны моим мужем, а также и мною.

Теперь, удрученная несчастьем с моим мужем, я с болью узнала, что погибло и его дело. Я не могу умолчать об некоторых побочных обстоятельствах этой гибели. 22/IX, когда горела колокольня, мы в час ночи начали выносить из ризницы ценности, они были сложены в кучу в воротах Лавры под охраной германцев. А на утро муж отправился в комендатуру города просить автомобиля для помещения вещей в Музее Западного Искусства. Германцы дали автомобиль и согласились с планом Черногубова. В это время в Лавру заехал д-р Фойгель (адъютант министра д-р. Коха), и научный работник Шугаевский и фотограф Горохов доложили властям, что муж якобы укрывается от своих обязанностей. Мужу сделали замечание, пана Шугаевского назначили “comisar leiter” всех музеев, а дело спасения ценностей так и оборвалось. А теперь эти люди говорят вздор о том, что германцы выгнали, что германцы не допустили, германцы шли на встречу, готовы были спасти до конца.

А ровно через месяц 22/X я пришла в Управу к зав. Освітой пр. Штепа с тревожным известием об исчезновении мужа. “Пан Штепа приймають лише керуючих Установами”. И тут же на лицо керуючі и пан Шугаевский и комсомолец Калиш и они равнодушны. Пришлось ходить много дней, потребовалось вмешательство Вашей особы, чтобы довести дело до следователя, и это было сделано лишь 30/X.

А Черногубов мечтал спасти собор Лавры от разрушения, он думал разрушить большевистское гнездо[,] которое ютилось в Лавре под покровительством Управы и заставить их указать, где заложены мины, но и в этой трудной борьбе он был одинок, его не поддерживали.

Е.А. Черногубова-Яковлева

P.S. Позвольте к этому присоединить мою просьбу к Вам о том, что бы Вы распорядились[, ] чтобы дело Черногубова не лежало под сукном у следователя, чтобы были раскрыты корни этого злодейства.

Е. Яковлева-Черногуб.

*Джерело:* ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1

*№ 8. Звернення Катерини Черногубової до голови Міської управи,  
б.д., після 3.XI.1941 р.*

Мой муж, профессор Черногубов Н.Н. много лет был убежденным поклонником германской расы, германской идеи. В 38 г. большевики засадили его в тюрьму, у меня сохранился протокол обвинения, его обвиняли в том, что он вел фашистскую агитацию, идеализировал фашистский строй. По этому делу его приговорили на 4 года в ссылку. С первых же часов освобождения Киева, он не оставил своего рабочего места, как хранитель Лаврских ценностей. Германским временным полевым комендантом сданы были ему ключи от собора, ризницы и Музеев и он нес тяжелый труд в этой военной обстановке. 22/IX горела колокольня. В час ночи ценное многомиллионное собрание икон и тканей было вынесено из Музея и сложено в кучу в безопасное от пожара место под охраной германцев. На утро Черногубов отправился в Командатуру Города просить автомобиль и разрешения передать ценности для хранения в Музее Западного Искусства. И транспорт, и разрешение было дано.

Позднее в Лавру назначена постоянная охрана германцами и Черногубов от Комиссариата Освиты получил назначение на заведывание собором и ответственное хранение его ценностей и до последнего момента своей гибели призывался германцами для совместной работы. Последний раз 20/X вечером часов в 7 офицер Гестапо вызвал его на допрос арестованных Старовойтов, которые замазывали купола соборов, и на которых был письменный донос, что они ложили мины в собор.

А на утро 21/X партизаны-бандиты вызвали его стуком в окно из дома, он ушел и погиб. Погиб, как солдат на служебном боевом посту.

Как ученый, профессор Черногубов посвятил на служении делу науки 40 лет интенсивного труда: им открыты новые страницы истории изучением древней иконописи. Уже сейчас в воспоминаниях современников уделяется большое внимание личности Черногубова: Автобиография Игоря Грабаря. Воспоминания Валерия Брюсова. Мемуары Андрея Белого.

За 24 года своего пребывания на Украине он создал и обогатил музеи Украины художественными сокровищами. Так Харьковская картинная галерея на 2/3 составлена была из экспонатов собрания Харитоненко, спасенного им от расхищения и организованного позднее в музей.

Лаврская ризница в значительной своей части также была обогащена этим собранием.

В последние годы Черногубовым опубликованы были его открытия картин художников Репина, Федотова, Рейнгольдца и многих других.

Вся жизнь мужа была посвящена бескорыстной работе в области искусства, с потерей его я осталась без всяких средств к существованию.

Прошу Вас из уважения к его трудам прийти мне на помощь, и назначить мне какую либо пенсию.

*Джерело: ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3-4.*

*№ 9. Доповідна записка П.П. Курінного про стан архітектурного ансамблю Києво-Печерського монастиря внаслідок хазайнування Розборочної контори, ІХ.1942 р.*

О Киево-Печерской Лавре.

Состояние Киево-Печерской Лавры до мировой войны 1941 года.

Перед Мировой войной К.П.Лавра декретом советского правительства была объявлена заповедной.

В этом акте жидо-советского правительства не было ничего, конечно, говорящего о действительном отношении Сталина к вопросам национальной культуры, народных святынь к историческому и художественному наследию, к реликвиям.

Декрет был временной /1927 г./ уступкой настойчивому требованию научной общественности СССР и Украины, Украинской Академии Наук, подержанных изнутри коммунистической партией Наркомаами Скрипником, Шумским, Раковским, Луначарским, как известно составлявшим оппозицию Сталину.

Сохранить при таких условиях заповедность киевских памятников истории и искусства и в том числе ансамбля их, каким была Киево-Печерская Лавра, было делом чрезвычайно трудным.

Борьба за их сохранение в условиях жидо-советской государственности, шла непрерывно и имела свои жертвы /проф. Щербаковский, Макаренко, Эрнст, Базилевич и др./

Несмотря на это все к началу мировой войны удалось сохранить исторический и художественный ансамбль Киево-Печерской Лавры в его главных архитектурных памятниках полностью.

Часть зданий удалось реставрировать. Так из числа разрушенных теперь были реставрированы Ковнировский корпус, корпуса братские направо и налево от входа, стены и башни старинной цитадели XVII ст. Территория К.П.Лавры была обеспечена от оползней дренажными колодцами.

Состояние памятников архитектуры Лавры этого времени зафиксировано многочисленными фото, выполненными И. Моргилевским, С. Гороховым, И. Трейбшо.

### Разрушительные планы большевиков в отношении К.П. Лавры

С началом войны в отношении к памятникам Лавры обнаружили зловещие признаки.

Жидо-большевицкая коммунистическая ячейка производила подозрительные мероприятия. На территорию К.П.Лавры въезжали авто с взрывчатыми веществами, производилась эвакуация архитектурных оковок. Как выяснилось впоследствии, позже, после перехода К.П. Лавры в руки немецких властей, минированными оказались такие памятники истории и искусства:

1. Главный Успенский собор XI–XVIII стол[етий] с включенной в него церковь-божницей Иоанна Предтечи XI ст. (уничтожен взрывом большевистской мины).

2. Главная колокольня, построенная в 1735–45 архитектором Иоганном Шеделем. Колокольня была разминирована немецкими властями в первые дни вступления немецких войск в Киев. После этого была сделана попытка сжечь колокольню.

3. Исторический въезд в Киево-Печерскую Цитадель XVII ст. (Мазепина стена). Уничтожена взрывом большевистской мины.

4. Были минированы и уничтожены впоследствии взрывом главные дренажные колодцы Верхней Лавры у здания Успенского собора.

Из этих мероприятий видно, что жидо-большевицкая партиячейка поставила своей целью уничтожить исторические и культурные памятники К.П.Лавры, приняла к этому действительные меры, считала необходимым это уничтожение произвести не до своего отхода, а после занятия города немецкими войсками.

### Степень разрушения зданий К.П. Лавры после большевистских взрывов и непосредственно до передачи ее под “охрану” Киевской Городской Управы.

Состояние зданий исторических и неисторических к моменту перехода Лавры в ведение и под охрану Городской Управы зафиксировано на многочисленных снимках немецких, итальянских и румынских туристов и корреспондентов, часть которых была опубликована в немецкой прессе.

Я лично был очевидцем состояния сохранности всех зданий верхней Лавры с 9/І по 1/У.1942 г. По поручению [пропуск в тексті] в лице д-ра Франка и д-ра Гримма [пропуск в тексті] я в это время ежедневно бывал в Лавре, производя упаковку и вывоз из разрушенных ныне зданий имущества археологического, этнографического и исторического музеев.

Состояние зданий К.П.Лавры было таким:

1. Главный собор представлял кучу кирпича, среди которого возвышались остатки стен, один купол, пилон. Среди развалин торчали бревна, части медной и железной обшивки крыши и куполов. Вся территория вокруг храма и прилегающих дворов была усеяна обломками архитектурных деталей, кото-

рых ввиду строжайшей охраны немецкими дозорами, не касалась рука человека.

2. За алтарем Главного Собора зияли две воронки от подорванных дренажных колодцев.

3. Главный въезд в Печерский монастырь, т. наз. “Мазепина стена” у корпуса 30-го была разрушена взрывом на протяжении 20-25 метров и лежала осыпью.

4. Верхний этаж колокольни выгорел, был задымлен, но купол и все архитектурные детали полностью сохранил.

5. Сгорела крыша жилой части корпуса 29-го.

6. Во всех зданиях Верхней Лавры в большей или меньшей мере, иногда даже в незначительном количестве, силой взрыва были выбиты стекла, изредка деформированы оконные рамы. Кроме этого, абсолютно все здания были в удовлетворительном состоянии: окна сохранили ставни, двери квартир были целы, хотя и отперты, полы, печи, печные приборы, паркеты были в порядке почти полностью, стены, архитектурные детали зданий – поразительно сохранными, крыши – крепкие, свежие, без деформации.

Даже наиболее пострадавшие от взрыва здания Исторического музея /бывш. Типография XVII–XVIII ст./ археологического музея /Благовещенская церковь/, художественного /Трапезная церковь/, антирелигиозного /дом митрополита/, исторической библиотеки /дом библиотеки митр. Флавиана и наместнический корпус/ сохранились полностью /в прекрасном состоянии крыши, паркетные полы, окна, двери/. В момент нашей работы в них, здания запирались и были недоступны (ключи хранились в Бюро Немецкой полиции).

Проход на территорию К.П.Лавры был настолько ограничен и затруднителен, что даже наша рабочая бригада проходила на территорию Лавры только под личным руководством нашего Шефа.

Состояние зданий К.П.Лавры этого периода зафиксировано в многочисленных снимках, произведенных ответственным работником [пропуск в тексте] г. Кляйном, а также на кино-пленке видов К.П.Лавры, заснятой представителями Немецкого Кино Управления, которому я по поручению д-ра Гримма помогал в выборе точек фотографирования.

В это же время по поручению г. Кляйна мной была составлена для [пропуск в тексте] докладная записка о художественном, историческом и религиозном значении Киево-Печерской Лавры с проектами реставрационных работ главного собора и организацией раскопок руин его.

Такой была охрана и сохранность архитектурных памятников Киево-Печерской Лавры перед передачей его в ведение Киевской Городской Управы.

Такой же была сохранность зданий и в первые дни приемки ее в ведение города. Такими видел я их, совместно с проф. Архитектуры Вероцким\* /пред-

---

\* Тут помилка друкарки – слід читати “Вербицьким”.

ставителем Управления Гор. Инженера/, когда в составе комиссии Штадт-Комиссариата осматривали территорию К.П. Лавры под руководством г-на Майера и обсуждали вопрос о том, какой цветной металл можно собирать на территории Лавры без ущерба историческим и художественным ценностям ее.

Присутствовавший в Комиссии представитель разборочной Комиссии пытался расширить свои права на разборку всех вообще зданий К.П.Лавры.

Об этой угрозе я, как представитель Управления по делам до- и ранней истории Генерального Комиссариата Украины и проф. Вербицкий доложили в тот же день инспектору Музеев Генерального Комиссариата, г-же Гайбель\*, прося ее принять соответствующие меры к охране исторических зданий.

Вскоре выяснилось, что разборочная контора продолжает разрушение древних зданий, вызывая толки населения недоброжелательные в отношении немецких учреждений.

Для предотвращения разрушительных действий со стороны Разборочной конторы и помощи ей со стороны Бургомистра Хворостивского, нами т.е мной, д-ром исторических наук проф. Оглоблиным, д-ром исторических наук Полонской-Василенко, проф. Гиляровым /искусствовед/ была подана докладная записка Генеральному Комиссару с копиями г. Форостивскому и Отдел Просвещения Городской Управы с просьбой принять меры к сохранению исторических памятников К.П.Лавры, так как разрушения их имеет политический смысл.

#### Как производилось разрушение исторических памятников в г. Киеве во время большевизма

В разрушении памятников истории и искусства большевики выработали эффективную систему, а именно:

1. Разрушение памятников-зданий производилось всегда по предложению строительных организаций, мотивированному ложной государственной необходимостью (стратегической, индустриальной, хозяйственной). За совершение разборки исторических зданий, работники разборочных контор награждались, получали процентные надбавки от стоимости добытых материалов. Так за разборку стен Кремля в Москве были выданы ордена, а разборка 30 церквей в г. Киеве, преимущественно в стиле барокко XVII, XVIII ст. ст., была произведена для того, чтобы уничтожить ориентиры для немецкой авиации.

2. Намеченный к разборке памятник рядом немедленных действий приводился в разрушенное состояние. Составлялись фиктивные акты аварийности.

3. В момент разрушения памятника и после этого памятник и после этого он предоставлялся для мелких хищений местного населения с целью скрыть следы преступления и истинных виновников его.

\* Тут мається на увазі О.К. Гейбель.

В Киево-Печерской Лавре разборочной Конторой Городской Управы эта система была дополнена тем, что часть ордеров на материалы была предоставлена совершенно непричастным к делу разборки зданий немецким учреждениям, которые, вывозя материалы из Лавры своим транспортом, становились в глазах населения виновными в разрушениях.

### Мое личное мнение

Считаю, что действия Разборочной Конторы в лице инженера Маслова и его прораба при попустительстве Городской Управы привели не только к разрушению важнейших исторических памятников, но и содействовали осуществлению большевистской провокации на территории Лавры.

*Джерело:* ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 192. – Арк. 1-4.

## ГАЗЕТНІ ТА ЖУРНАЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ

### Публікації періоду Великої Вітчизняної війни

#### **Зруйновані пам'ятники, монастирі. Опущені й занедбані церкви.**

Большевики у своїй скаженості нищення всього, що нагадувало світле минуле Києва – столиці України, руйнували під плащиком “соціалізації” Києва всі його історичні пам'ятки з княжих, гетьманських часів та української державності 1917–20 рр.

Зруйнували вони пам'ятник св. Ольги на Софійській площі (вони назвали її пл. Лицарів Перекопу). Звалили пам'ятник Ірини на В. Володимирській вулиці. Знесли старовинний чудовий Михайлівський Золотоверхий монастир, щоб на його місці побудувати величезний будинок для большевицьких установ. Така доля мала стрінути і Софійський Собор, та вже їм не стало часу. В ньому містилися всілякі большевицькі музеї та Всеукраїнський Історичний Архів. Зруйновано також Трьохсвятительську церкву. У Володимирському соборі й в старій Кирилівській церкві на Куренівці були большевицькі антирелігійні музеї. Також прекрасну, ренесансову Андріївську церкву з срібними банями замінили большевики на музей. Опущену й занедбану Десятинну церкву большевики закрили. Зовсім опущені й зовнішньо страшно занедбані: Видубицький монастир і церква на Берестові. В Печерській Лаврі був Державний Культурно-Історичний Заповідник, тобто цілий ряд безбожницьких музеїв, крамниць тощо. Над головним входом до Лаврської церкви висів великий плакат: “Ченці – криваві вороги трудящих”.

Аскольдова могила стояла занедбана, а могили з Визвольних Змагань большевики зруйнували.

*Джерело:* Наступ. Український тижневик. – Прага, 1941. – Ч. 42 (114). – 11 жовтня. – С. 2-3.

### Сучасний Київ

Якраз минув місяць, як до Києва – матері городів України – вступили німецькі війська. Тоді ще Київ стояв весь не рушений.

Бо дня 19. вересня вступили до Києва німецькі війська, а доперва дня 21. і 22. вересня почали на головній магістралі Києва (Хрещатику) вибухати міни, які знищили майже весь Хрещатик, бо найкраща і найголовніша частина Хрещатика в наслідок вибуху мін і пожежі згоріла. Та міни в Києві вибухали не лишень у тих двох днях, але ще й зараз нераз день у день чути відзвуки вибухів. Та зараз спеціальні колони з німецької армії провіряють доми та інституції чи не має де мін.

Крім Хрещатика згоріли ще сусідні вулиці, які прилягають до Хрещатика. Поза тим весь Київ за виїмком ще кількох фабрик на передмістях, що згоріли внаслідок бомбардування, зостав цілий. Большевики підчас утечі спалили ще всі запаси харчевих продуктів, архіви державних установ, яких не змогли вивести, і мости на Дніпрі. На вулицях ще можна зустріти барикади з мішками піску, які помалу вже усувають зо шляхів.

Київ за большевиків був сильно занедбаний. За виїмком кількох будівель великанів – державних установ, що їх побудували большевики всі будинки старі. Між новими большевицькими будовами, а старими домами не має жодної пропорції ті нові большевицькі будови-колоси з брил каменя дають тільки вираз большевицькій тенденції придушити людину матерією. Так і відчувається той тягар каміння і накопичення форм. Ціж нові будови – це резиденція Хрущова, побудована коло колишньої Духовної Семінарії і зруйнованого Михайлівського монастиря. Офіційно це звався будинок ЦККПБУ. Другий будинок це Наркомат України побудований на початку колишньої Александрівської вулиці. Крім тих двох великанів було побудовано ще кілька великанів, які були призначені будьто для урядових установ, будьто для державних службовців деяких підприємств.

Зараз Київ із Золотоверхого став червоним. Всі дахи на церквах і вежі, що переше були позолочені, большевики перемалювали на червоно. Немає зараз сліду з найстаршої київської церкви т. зв. Десятинної, яку большевики викинули в повітря. Тільки камінь з фундаментів вказує на слід, де колись стояла церква. Всі старі пам'ятки Києва є в цілковитому занедбанні і в жалюгідному вигляді. Сумно сторчать звалища Золотих Воріт, якими большевики цілковито не цікавились. Таксамо і багато цінних мальовил по церквах і соборах вони знищили або позаблюдали. З кількох церков поробили музеї, як напр. з Печерської Лаври Музейне містечко з антирелігійним музеєм, а з Софійського собору – музей давніх памяток. У найкращому вигляді залишився



ще Андріївський Собор, що збудований на горі, на який – як розповідає давня легенда – св. Апостол Андрій Первозваний благословив гори і Дніпро під розбудову міста Києва, як столиці України. Бані цього Собору зберегли ще давню свою ясну краску. Зараз в цьому соборі відправляються вже богослужіння при масовій участі всього київського населення.

Населення Києва після сучасної війни майже на половину зменшилося. Большевики як утікали з міста позабирали з собою багато закладників, видних представників науки і свідомих українців. Крім того враз з большевиками втікали жиди і активні члени партії. Евакуація Києва почалася вже від перших днів липня, коли з Києва вивезли на схід Студинського і Франка, яких забрали як закладників зо Львова. Крім того вивезли дуже багато дітей і достояючої молоді. Очевидці розповідають жахливі сцени, як шкільну молодь брали з навчальних будинків і лавок і як діти вискакували через вікна, видирались большевикам з рук і втікали до дому. Розповідають, як матері із заломленими руками облягали київський двірець і станиці НКВД, намагаючись вирвати від червоних кровопивців своїх дітей, щоб зберегти від вивезення. З українських учених вивезено в першу чергу академіка Агатангела Кримського, найбільшого орієнталіста й мовознавця Європи. Вивезли рівнож першого ректора українського університету у Львові за большевиків проф. Марченка. Зрабували і вивезли цінні пам'ятки культури й мистецтва і дорогоцінні та рідкі рукописи і першодруки та книги.

У перших днях війни випустили большевики всіх уловених злочинців, а натомість заарештували всіх активних і свідомих українців. Вже після вступу німецької армії до Києва знайдено безпосередньо за Броварами у віддалі 2 кілометрів від шляху, що веде з Києва до Чернигова, в околицях озера Рибне, кілька великих свіжонасипаних насипів. Після розкопання знайдено на глибині пів метра страшно спотворені людські тіла. Дальші розкопки зроблені на терені коло 15.000 квдр. метрів довели до того самого жахом проймаючого висліду. Як стверджено, була це спільна могила, в якій шеф київського НКВД звелів закопати сотні жінок і мужчин. Ствердив це й керівник будинку, що мешкав недалеко від табору комсомолу. Він заявив, що в останні дні большевицького терору приїжджало на це місце багато вантажних авт НКВД, які привозили тіла помордованих українців, вязнів Києва підчас теперішньої війни. Це саме стверджує і Андрій Доників-Шикерик, що сидів у київських вязницях, якому вязні розповідали про всі звірства, і який майже чудом спався від смерті: зараз він кермує відділом пропаганди при київській міській управі.

Населення помалу приходить, так сказати б, до себе. Щодня бачимо спокійніші обличчя і зрівноважений рух на вулицях Києва. Хотяй убого одягнене і голодне, виснажене і змучене, але відчуває, що може спокійно ходити по вулицях міста, розмовляти зо своїми знайомими та висказувати свої думки й почування. Зникає страх і жах і манія переслідування, що були їх невідлучними товаришами і зморою підчас большевицького терору. Як відомо, всі міста

в Україні були за большевицького режиму сильно зажидівлені і москвичині. Часті чистки, арешти, переселювання і ліквідування українських націоналістів усували з міст і той український елемент, який був у них ще до большевиків. Ни їх місце масово приходили жида й москалі. Спеціальне фоворизування російської мови і населення російського елементу спричинили це, що міста говорять т. зв. советським жаргоном, мішаниною російської мови і українських слів з російською вимовою. Тому в Києві ви почуєте часто на вулицях ще і зараз “російську” мову, але поступенно українці знову вертаються до своєї рідної мови, яка вже не викликає ані переслідувань, ані підозрінь національного шовінізму.

Повільно, але вперто налаштується в Києві нове життя. Осередком всього культурно-національного й економічного життя є зараз Міська Управа з проф. Оглобліном на чолі. Заступником голови Міської Управи є проф. Багалій\*, що є водночас і діловим керманичем. Міська Управа не тільки налаштує і кермує життя в самому Києві, але водночас виробляє плани і реалізує відбудову всього культурного, просвітнього й економічного життя України. В перших днях після визволення Києва міська Управа урядувала на Хрещатику. Коли ж будинок Міської Управи вилетів у повітря тоді вона перенеслась зо всіма своїми відділами на Поділ при вул. Покровській напроти Покровського монастиря. Дня 10. жовтня 1941. р. Міська Управа перенеслась зі своїми органами до будинку на розі вул. Володимирської й Бульвару Шевченка. Щоб легше було наладати життя в місті, Міська Управа створила т. зв. Обласні районіві Управи, що є разом підвідділами Головної Управи.

В суботу дня 11. жовтня ц. р. відбулося перше пленарне засідання Міської Управи, на якому були присутні всі референти Міської Управи і голови всіх районівих управ міста Києва. Засідання відкрив проф. Оглоблін, а [керівництво] нарадами проводив проф. Багалій. На засіданні зреасумовано дотеперішні осяги праці і намічено план на майбутне. Головною проблемою побіч культурних справ, є розвязка господарського питання. Ходить саме про широке розгортання приватної ініціативи створення великих кооперативних підприємств, які мали б зосередити в собі всі торговельні й економічні підприємства. Зараз бо в цілій повні виступив назверх трагізм так званої всевладної державної господарки. Большевики за одним замахом знищили всі запаси товарів, всі припаси харчових продуктів, які будьто палили, будьто топили в Дніпрі. В руках населення немає зараз найпримітивніших першої потреби річей і якщо б здусилося приватну ініціативу і можливість кооперативного обхоплення більших підприємств, тоді загрожує не тільки континуація, але і поглиблення тієї нужди та недостатку, які зараз зустрічаємо. Міська Управи життя у місці вже майже наладала. При помочі німецьких властей пущено в рух електривню, водогін, вже їздять трамваї. Відділ освіти при Міській Управі розробив вже

---

\* Мається на увазі В.П. Багазій голова Київської міської управи у 1941–1942 рр. (*прим укл.*).

план розбудови шкільництва, поділивши школи на три головні групи: загальні школи, сімкласові, що мають обнімати учнів в роках 7–14, середні – класичні і реальні гімназії, згідно фахові школи, і вищі школи. В Києві проектується 70 загальних шкіл, 33 середніх і урухомлення університету зо всіма катедрами. Навчання мало б ся почати в загальних і середніх школах з днем 1. листопада 1941 року. Проектується при університеті відкрити курси українознавства для всіх учительських кадрів.

Велику працю проводить при Міністерській Управі Відділ пропаганди, якому підлягають всі справи, звязані з мистецтвом, культурою, пресовими виданнями і завідування кіновим та театральним і радієвим життям. Незадовго мається розпочати виступи українського театру, під кермою відомого режисера Кавалерідзе. В місті є вже чинні вуличні голосники, що трирази на день подають звідомлення та музичні й вокальні концерти з малої радіовисильні німецького командування, (велику радіостанцію большевики знищили). Місцеві фахівці при помочі німецьких військових чинників наладнують вже київську радіовисильню.

При відділі Пропаганди оснувалась Спілка українських письменників. В склад управи входять: голова – Олена Теліга, містогорова – Борис Вінницький, секретар – Іван Ірлявський. Правління Спілки поставило своїм першим завданням об'єднати всіх українських літературних працівників та спрямувати їх творчу працю на користь української національної культури. Спілка підготовляє видання свого органу “Культура” та серію літературно публіцистичних творів. Керманічем українського видавництва при бюрі пропаганди є Федір Гайович. Друкуються вже – серія листівок мужів української історії, настінні тризуби та брошурки популярного характеру. З художньої літератури підготовляється вже нове видання забороненого за Советів твору Миколи Хвильового “Вальдшнепи”.

В Київській міській управі зареєстровано досі понад 30 науково-дослідних закладів, які вже розробили та подали до Управи перспективні плани роботи. Організаційний період вже закінчується і найближчим часом мають працювати науково-дослідні інститути: автомобільного транспорту, деревини, шляхів, лабораторія будівельних матеріалів та інших. Почала вже працювати поліклініка та лікарні Українського Червоного Хреста (Володимирська вул. 45). Крім того працюють вже і інші лікарні й клініки.

Вже з перших днів по освободженні Києва зорганізовано в Києві українську поліцію, на чолі якої станув п. Захвалинський. При обласному управлінні української поліції створено духовий оркестр під кермою п. капельмайстера П. Бикова. Незабаром оркестр має виступити публічно.

На третій день по звільненні Столиці України почав виходити у Києві український щоденник “Українське Слово”. Перше число набрано ручним набором, якого вийшло 500 примірників, які були по середньовічному розмноженні ручною корбою, тому що большевики у всіх друкарнях знищили або зробили непридатними всі друкарські машини. Та після випуску першого числа

газети почали вибухати міни і ціла середньовічна друкарня “Українського Слова” вилетіла в повітря. Тому що не було готової друкарні[,] кілька днів друкувався часопис в Житомирі. При допомозі нім. військових спеціалістів, а передовсім ред. Г. Гекеля відремонтовано був. друкарню “Пролетарської Правди” і наладнано редакцію і щоденний випуск часопису. З початком жовтня редакцію “Українського Слова” перенесено до будинку був. редакції “Комуніста” й “Советской України” при Вулиці Бульварно-Кудрявській чис. 24. Головним редактором є Петро Олійник, а відповідальним редактором є Іван Рогач, був. секретар Президента Карпатської України проф. д-ра о. Августина Волошина. Часопис виходить тимчасово в накладі 40-50 тисяч примірників. Дня 19. жовтня ц. р. вийшов при часописі літературний додаток “Література й Мистецтво” на 4 сторінки друку. Часопис обслуговує не тільки столицю України Київ, але передрукують його українські часописи в Борисполі, Таращі, Білій Церкві і Житомирі і ін. В склад редакції часопису – крім згаданих входять: Юрій Таркович, Яковенко, Швидкий, Дніпров, Рева, Ситник, Михальський і багато кореспондентів і дописувачів як зо старшого, так і з молодшого українського покоління. Щоденно приходять до редакції старі українські діячі й професори і навязується традиційна лучність між генерацією Визвольних Змагань і молодим поколінням визволеної України. – Проведено вже рівнож вступні праці коло заложення Пресового Бюро, якого завданням була б пресова обслуга всієї України і закордонних як українських, так і чужинецьких часописів.

Невпинно, але вперто день за днем згуртованими силами старих діячів, професорів, учасників Визвольних Змагань і молодого dorостаючого покоління, нераз на руїнах і згарищах, у примітивних обставинах життя, не доїдаючи й не досипляючи, зусильною працею і спільними стараннями будується це, що часто є початкове, але конечне для постановки самостійного національного життя. У вірі й праці переконуємося і стверджуємо, що Україна має доволі кваліфікованих і здібних сил, які себе цілковито виправдовують у творчій праці. Маючи досвід двадцятькількох літ поневолення, українці центральних і східних земель уміють вже належно оцінити модність свобідного розвитку.

Петро Олійник

*Джерело:* Наступ. Український тижневик. – Прага, 1941. – Ч. 46 (118). – 8 листопада. – С. 3-5.

### Москва – руїник українських святинь

(витяг)

В останні вже часи особливо в добу Постишева й Хрущова на Україні Москва показала себе у відношенні до українських святинь у повній своїй наготі і безцеремонності. Муляли їй очі церковні пам'ятки нашої давнини, прекрасні чудові свідки нашої “дідівщини” – золотої доби в нашій історії. З

лица землі знесено й стерто Десятинну церкву й Трьохсвятительську з часів св. кн. Володимира. Знищено й знесено Золотоверхий св. Михайлівський монастир з XII століття, монастир на честь св. Патрона Києва, монастир, в якому було так багато давніх добре збережених фресок.

Така сама доля чекала й св. Київську Софію, нашу гордість, нашу найбільшу національну святиню, архитвір українсько-візантійського будівництва – св. Софію з її високомистецькими фресками й святим образом з мозаїки Божої Матері “Нерушимої стіни...”. В 1935 р. був уже виготовлений проект до знесення її.

Весь культурний світ був тоді запротестував і св. Софія залишилась, хоч правда внутрі дуже знищено її, спрофановано. Кияне вже працюють над приведенням її в належний стан і дасть Бог, навесні вже будемо молитись у ній. На превеликий жаль, сатанинська рука вірного сина Москви, знищила св. Успенський собор Києво-Печерської Лаври, куди прибували колись мільйони виливати тут свою тугу, зносили своїми молитвами перед чудотворним образом Успіння св. Богородиці і мощами св. Угодників Божих. Знищена будівля – взірць українського барокко, але в серцях і свідомості боголюбивих українців назавше залишиться живий образ цієї святині: й хочеться вірити, що на теперішніх руїнах здвигне український народ такий же великий собор, як і був на пам’ятку звільнення від відвічного ворога й в подяку Богові за це.

У.К.

*Джерело:* Волинь. Часопис для Волині. – Рівне, 1941. – № 23. – 11 грудня. – С. 3.

### **Ушкодження Печерської Лаври**

Вістка про знищення Печерської лаври мінами, не відповідає вповні правді. Міни великої шкоди не спричинили цій старинній, дорогій кожному українцеві, пам’ятці – Печерській Лаврі. Від вибуху однієї міни ушкоджена трохи внутрі Успенська церква, друга міна завалила бічну стіну одної з багатьох церков Печерської Лаври, як також загорілось кілька житлових будинків в цім районі. – Два спричинників, як говорять неперевірені чутки, були зловлені. Вони – жида.

*Джерело:* Наступ. Український тижневик. – Прага, 1941. – Ч. 51 (123). – 13 грудня. – С. 3.

### **Большевицька релігійна “свобода”**

На переданий по радіо заклик митрополита московського Сергія, скерований до ієрархії та віруючих визволеної України, заявляю, що цілком солідаризуюся з відповіддю православних архіпастирів: митрополита Олексія та архієпископів Симона і Антонія.

Свідчу, що ми, православні архіпастирі, пастирі та віруючі громадяни звільненої від большевиків України, користуємось тепер якнайбільшою свободою церковно-релігійного життя щодо його організації та устрою.

Німецька влада жодним своїм розпорядженням не утискає нас і не примушує до того чи іншого ладу церковно-релігійного життя, яке відроджується на основах святих канонів і бажання українського народу.

Німець влада абсолютно не втручається в внутрішні справи православної церкви, а віддає їх на розв'язання канонічній ієрархії та віруючим громадянам.

Большевицька релігійна "свобода" виявилась у тім, що більшість храмів Божих на Україні зруйнована дощенту, а решта святинь збезчещена і осквернена; найбільша святиня українського народу – Києво-Печерська Лавра – висаджена в повітря. З 1937 року на колишній Советській Україні не залишилось жодного єпископа: вони або замордовані, або десь мучаться на засланнях; така ж доля спіткала майже все духівництво.

Релігійні "утиски" німецької влади виявляються в тому, що по всій Україні вже відкриті уцілілі храми Божі, в яких вірні моляться і прославляють Господа Бога.

Пошкоджені храми ремонтуються, а на місці зруйнованих будуються нові.

Єпископ ПАНТЕЛЕЙМОН  
КЕРІВНИК Київської єпархії

*Джерело:* Нове українське слово. – К., 1942. – № 59 (74). – 15 березня. – С. 3.

## ЦЕРКВИ, ЗНИЩЕНІ БОЛЬШЕВИКАМИ В КИЄВІ\*

**1. Десятинна церква.** Десятинна церква, збудована київським князем Володимиром "Красне Сонечко" в кінці X ст., незабаром після хрещення Русі (988 р.), – "... вот я (Володимир) даю церкви сей Святой Богородицы от имени своего и от моих городов десятую часть" (іпатський літопис, 996 р.).

Будували церкву спеціально запрошені Володимиром майстри з Візантії. Десятинна церква вперше була зруйнована під час нападу татар на чолі з Батием в 1240 р., коли частина киян, рятуючись від татар, сховалася в церкві і, як каже літопис, "от великого множества людей палати\*\* завалились".

В XVII ст. до решток Десятинної церкви були добудовані дерев'яні стіни і заснована маленька церква на честь святого Миколи, що проіснувала до 1824 р. В 1826 р. на старому фундаменті почали будувати нову церкву (теж Десятинну) за проектом архітектора Стасова. Остання була знесена в 1937–1938 рр.

**2. Рештки Іриненської церкви.** Іриненська церква, або монастир св. Ірини, споруджена київським князем Ярославом Мудрим в 1037 р. на честь його дру-

\* Дванадцять церков, які ми описуємо, далеко не вичерпують всіх пам'яток зруйнованих большевиками в Києві.

\*\* Хори.

жини, скандінавської царівни Інгігерди, в хрещенні Ірини. В Лаврентієвському літопису під 1037 р. сказано: “Заложи Ярослав город великий Киев, у него же града суть Златая Врата; заложи же и церковь святые София, митрополью, и посем церковь на Золотых Воротах Святое Богородице Благовещенье, посем Святого Георгия монастырь и Святые Ирины”.

Рештки церкви були відкриті в 40-х роках XIX ст., коли зносили давні вали і планували Володимирську вулицю. Тоді ж були виміряні її фундаменти, які почасти лежать під бруком, почасти під тротуаром на розі Володимирської і Ірининської вулиць. Коли були відкриті рештки церкви, крім фундаментів, уцілів ще один з чотирьох основних підкупольних стовпів, який тоді ж вирішено було не зривати, а зберегти як вказівку місця розташування давньої церкви. Стовп з чотирьох боків наглухо обклали давньою цеглою і в 1855 році надбудували невеличкий шатровий дах з золотою банею і хрестом. Вулицю, що йде до Михайлівського завулку і до взвозу на Думській майдан, назвали Іриненською. Цей, як його називали старожили Києва, “Іриненський пам’ятник” являв великий інтерес для історії давньої топографії Києва.

**3. Георгієвська церква.** Напроти церкви святої Ірини “Перед вратами Св. Софії” спорудив великий князь Ярослав Мудрий церкву Святого Георгія на честь свого патрона Георгія Побідоносця. Великокнязівська церква в період татарщини була зруйнована. На її місці в XVII ст. була споруджена маленька дерев’яна церква, замість якої в 1744 р. була закладена на давньому фундаменті нова кам’яна церква, закінчена в 1752 р. Церква була прикрашена чудовим іконостасом.

Церква знесена влітку 1934 р.

**4. Михайлівський золотoverхий монастир.** Монастир збудований в 1108 році. З деякими змінами і добудовами XVII–XVIII ст. зберігся до 1934 р., коли більшовики вирішили його знести. Мозаїка і фрески на його стінах були в 1934 р. зняті (тепер переховуються в Софійському соборі), а собор знесений.

**5. Велика Успенська церква в Києво-Печерській Лаврі.** Велика Успенська церква, “небеси подобная”, закладена в 1073 р., була прикрашена мозаїками і фресками, в творенні яких брав участь перший київський художник Алімпій Печерський (див. його життє в Патерику Печерському). В XVII–XVIII ст. церква була оформлена в стилі барокко. Давній живопис не зберігся. На межі XIX–XX ст. церква була наново розписана академіком історичного живопису В.П. Верещагіним (не змішувати з баталістом В.В. Верещагіним). У церкві був розкішний іконостас часів гетьмана Скоропадського (XVIII ст.). дуже цікаві в церкві два надгробні пам’ятники князеві Костянтину Острозькому XVI ст. і графові Румянцеву-Задунайському 1806 р., роботи скульптора Мартоса і архітектора Тома де-Томона.

Велика Успенська церква 3 листопада 1941 р. о 2 год. 30 хв. дня була зруйнована підкладеними більшовиками мінами.

**6. Успенська церква на Подолі.** Споруджена між 1131 і 1136 рр. при сині Володимира Мономаха великому князі київському Ярополку. Церква ця зга-

дується в “Слові о полку Ігоревім”: “Ігорь едет по Боричеву к Святой Богородице Пирогощей”. Успенська церква перебудовувалась в XVII–XVIII і на початку XIX ст.

**7. Трисвятительська, або Васильківська церква.** Збудована на Перуновому горбі, де ще до прийняття християнства Володимир поставив “Перуна дерев’яна, а голова його сребряна а ус золот, и Хорса, и Даждбога, и Стрибога, и Семаргла, и Мокошь”. Перша церква на цьому місці збудована Володимиром, була дерев’яна і проіснувала до кінця XII ст. В 1184 р. великий князь Святослав Всеволодович спорудив нову Василівську церкву, яка збереглася до революції з перебудовами XVII–XVIII ст.

**8. Слупський Миколаєвський монастир – Малий Микола.** Головна церква монастиря, збудована коло 1715 р., являла характерний зразок стилю барокко. Особливо гарні були перекриття її бань.

**9. Військовий Миколаєвський собор – Великий Микола.** Споруджений на кошти гетьмана Івана Мазепи між 1690–1696 рр. архітектором Йосипом Старцевим. Монастир вражав своєю монументальністю і був блискучою пам’яткою стилю барокко. В середині був прикрашений величезним семиярусним іконостасом. Дзвіниця собору збудована в 1750 р. і своєю пишністю і висотою займала друге місце після Лаврської дзвіниці.

**10. Києво-Подільський Братський монастир.** Богоявленська церква Братського монастиря споруджена на кошти гетьмана Мазепи в 1690–1693 рр. архітектором Йосипом Старцевим, автором військового Миколаївського собору. В середині церква була декорована іконостасом 1825 р. роботи київського архітектора Андрія Меленського.

**11. Церква Миколи Доброго на Подолі.** Збудована за проектом київського архітектора Андрія Меленського в 1800–1807 рр. Іконостас теж його роботи.

**12. Церква Різдва Христового на Подолі.** Споруджена за проектом київського архітектора Андрія Меленського в 1810–1814 рр. Вона, як і церква Миколи Доброго, являла типовий зразок стилю ампір.

В церкві була поставлена труна з тілом великого українського поета Тараса Григоровича Шевченка перед відправленням тіла до Канева.

П.К.\*

*Джерело:* Нове українське слово. – К., 1942. – № 77 (92). – 5 квітня. – С. 3.

## В Лаврі

Іду знайомими завулками Печерська – кривими, трохи сумними, з старими парканами, перекинутими бочками біля воріт і чорними кістлявими деревами, що пережили століття, для яких давно вже не існує осені ні весни.

\* П.К. – Поліна Кульженко (прим. укл.).



Завулки переходять у широку, велику магістраль. Обсаджена молодими каштанами, вона веде до білих холодних стін, що здіймаються над берегами – до Лаври, старовинної, таємничої і мовчазної.

Речі руйнуються повільно. Вони переживають людину, і в цьому одночасно і жах, і справедливість. Багато років, уперто, з ідіотською старанністю і наполегливістю руйнувалась старовинна Лавра, руйнувались речі, які не бояться часу. Ікони, гробниці, печери і храми – все те, що протягом віків поважали наші попередники, перетворювали в музей, у видовище для екскурсантів. Руйнувались старовинні пам'ятники, печери. Моці праведників, похованих в їх чорних стінах, викидали на смітник. І – останній акорд – вибух в Успенському соборі пролунав над містом, як останній подих вмираючої епохи.

І все таки Лавра існує. В цьому – справедливий закон світобудови. Вона існує і живе, і знову храми стали храмами, печери – печерами, келії – келіями.

Намісник архімандрит Валерій, один з найстаріших лаврських монахів, з перших же днів відновлення показав приклад іншим. Він не розгубився перед страшними руйнуваннями. Закачавши рукава разом з іншими монахами почав лагодити, ремонтувати, відновлювати знову те, що здавалось уже загубленим назавжди.

І знову мають печери свій колишній вигляд. Ретельно замазані вибоїни в стінах, упорядковані гробниці.

У двох церквах, відремонтованих і знову освячених, вранці і ввечері правиться служба Божа. Церкви переповнені, не зважаючи на те, що до Лаври шлях далекий.

Вдень служби немає. Але монахи не відпочивають. Вони беруть інструмент і йдуть на городи. Вже засіяно коло гектара землі, перші сходи пробиваються на поверхню. Недавно монахи купили 40 фруктових дерев. На тому місці, де ще недавно росла кропива і бур'ян, насаджено молодий садок.

Люди живуть, люди працюють, люди будують нове, добре і корисне.

М'який вітер віє з Дніпра, ледве ворущачи траву. Пахне квітами і червневими травами. Хороше і трошки сумно. Чи не тому, що речі переживають нас?

Юр. ОКІНЧИЦЬ

*Джерело:* Нове українське слово. – К., 1942. – 28 червня. – С. 4.

## ДІЛА І ДНІ КРИВАВОГО БОЛЬШЕВИЗМУ

### Нарешті війна

(витяг)

Війну 22 червня 1941 року величезна більшість населення советської країни зустріла, як довго очікувану очисну грозу, що розвіє хмари і принесе змученому людству ясні, світлі дні.

Але не так просто вирішили відійти большевицькі людиноненависники, відчувши свою загибель, кінець своєму пануванню. За сигналом головного ката Сталіна почали вони нищити все, що було створено руками народу за весь час існування міст сіл і всієї країни.

З перших днів війни в усіх містах почали палити папери і документи. Протягом тижнів курили топки заводів, фабрик, установ. По місту літали хмари паперового попелу, затьмарюючи іноді сонце. Це розбійники знищували сліди своїх кривавих злочинів – архіви НКВД, справи спецсекторів тощо.

Як щурі з потопуючого корабля, посунули з міст першими юдеї і большевицьки ватажки. Залізниці, пароплави, автотранспорт, підводи – все було мобілізоване для спішної евакуації паразитичних елементів. Такі були перші симптоми загибелі большевизму в столиці України – Києві.

По місту в уніформі загонів НКВД ходили жиди-комуністи і намічали пункти для закладання мін під фабрики, заводи, культурно-історичні пам'ятки.

На час приходу в Київ німецьких військ було висаджено в повітря все, що не мало воєнно-стратегічного значення, але багато важило для задоволення життєвих потреб населення – водогін, електростанцію, пожежні пункти, ТЕЦ, АТС та ін.

Були заміновані Києво-Печерська лавра, оперетовий театр, театр драми, будинок Шевченка і всі великі будинки на Хрещатику, Миколаєвській, Інститутській, Фундуклівській, Пушкінській, Прорізній, Мерингівській, Лютеранській, на Бесарабці та інших вулицях.

Як тільки німецькі війська увійшли в Київ, почались вибухи мін майже на всіх згаданих вулицях і пунктах.

Відсутність водопроводів і пожежних команд цілком позбавили змоги гасити величезну пожежу, що охопила всі центральні вулиці Києва. Пожежі і вибухи тривали більш як тиждень. Тільки з прибуттям військових пожежних команд і завдяки німецьким спеціалістам, які швидко полагодили водопровід, удалося припинити її. В частині будинків були вчасно виявлені і вилучені міни.

На кінець вересня 1941 року над спотвореним до невпізнання Києвом розвіялись, нарешті, хмари диму і засіяло сонце. Місто було врятоване. Юрби народу з радістю повиходили із своїх сховищ і, вільно дихаючи, вітали один одного з довго очікуваним визволенням.

Большевизм одійшов у небуття.

Хрест святого Володимира на кручах Дніпра благословляє українську землю на нове життя, повне радісної праці й перемог.

**Сергій Ледяньський**

*Джерело:* Нове українське слово. – К., 1943. – № 30 (348). – 5 лютого. – С. 3-4.

### **На руїнах Києво-Печерської лаври**

Було це надвечір.

Повільною ходою наближаємось до Лаври.

О! Яка краса, як чудесно грають, відбившись від бань, проміння сонця, гуляючи десь далеко по Печерських горах. Як тут затишно, спокійно, все овіяне старовиною і тільки десь здалека чути тихий-тихесенький гомін минулих віків.

Залишивши в стороні Аскольдову могилу, ми поспішаємо, наближаючись все більше до нашої цілі.

З лівого й правого боків Печерського шляху розкинулись вали, побудовані у свій час час Петром І., як оборонні укріплення перед можливим нападом на московську залого міста зі сторони військ Мазепи\*.

Тут, як розповідав мені мій старий приятель, при зайнятті Києва більшовиками загинув від куль червоних український Київський митрополит\*\*.

Ще хвилинка – і ми перед мурами Печерського містечка. Уже видно білу, як молоко, Мазепинську стіну, що кільцем оточує всі печерські церкви. В зелені каштанів і лип її фарба стає яснозеленою, то знову білою, тільки зверху червоні її черепичний дах.

Доходимо до Троїцьких воріт. В очі впадає мармурова плита з написом: Історично-Державний заповідник Народного комісаріату освіти УСРР – 1934. Управління в справі мистецтв. Проходимо ворота і тут зустрічає нас поліцей, який вимагає перепустки, бо на огляд Лаври обов'язково потрібний дозвіл. Поладнавши всі формальності, йдемо далі.

Першим, що зараз біля входу особливо затримує нашу увагу – це Троїцька церква, побудована Мазепою на старих Печерських воротах\*\*\*. Від неї віє українським козацьким барокко. Почувається своєрідність архітектурних ліній, що так приковує око глядача, наче вливаючи в його душу прекрасні пахощі. Троїцька церква розміром невелика, зате багата художньо виконаними фресками та красивим іконостасом. Колись вона була лише для дворян і високих військових чинів. Розмальовані постаті пророків при виході з церкви неначе живі, з їх вуст немовби чути старі проповіді.

В притворі церкви зустрічаємо старенького ченця. На загорілому, червоному обличчі, окутаному сивою бородою і вусами, сяє усмішка радості. Він з любов'ю розповідає історію церкви, називаючи окремих митрополитів, перелічуючи десятки князів і гетьманів, які турбувалися за монастир, розбудовуючи його церкви.

Виходючи з Троїцької церкви, звертаємо в напрямі до Больничної.

Серце стискається від болю, коли раптом встає перед нами руїна. Валяються уламки ікони св. Петра, що був намальований на стіні, а далі – купа каміння і піску...

Чим далі заходимо в містечко тим грізніші картини розкриваються перед нами. Зліва лежать руїни монашеских келій. Тільки посередині залишився дах з обдертою бляхою, що так сумовито закутався в густі каштани.

Перед нами Печерська дзвіниця. Наче струнка дівчина – висотою в 96 метрів, стріляє високо в небо. Її ренесансова архітектура сьогодні самотня. Вона стоїть одна-однісінька, а за нею лише руїна.

---

\* Тут явна помилка автора. Вали були насипані ще до гетьманства І. Мазепи, а фортечні мури Лаври збудовані саме при ньому, а не для захисту від нього (прим. укл.).

\*\* Мається на увазі митрополит Київський Володимир (Богоявленський), вбитий під час захоплення Києва військами М. Муравйова 25 лютого 1918 р. Втім називати його українським – це явне перебільшення (прим. укл.).

\*\*\* Помилка, при І. Мазепі церква була тільки перебудована (прим. укл.).

Успенська Печерська церква знищена. З прекрасної будівлі залишилися руїни. Надбання десятків поколінь загинули. Тільки на фоні Трапезної церкви залишилась одна напіврозбита стіна. Зверху красується чудово розмальована арка, видніються постаті святих, а навкруги лежить цегла та каміння. Дивлячись на цю руїну, серце починає битись якимось швидче, тіло проймає дрож, а руки з обурення й ненависти мимоволі підіймаються з стислими кулаками проти новітніх большевицьких вандалів.

Не хочеться вірити, що навколо руїна. Здається, що це сон, який скоро мине і передо мною у всій красі встане знову наша гордість, наша краща святиня з святинь...

Я стояв. Стрілка годинника посувалася повільно, а руїна весь час залишалась ця ж сама.

Печерська Лавра, що простояла майже десяток сторіч, зараз знищена. Відступаючи, большевики замінували перлину і скарбницю віків пекельними машинами. Від їхнього вибуху впала чудова Успенська церква. Вони накинулись не тільки на її мурі, але й на фундамент та замінували землю біля церкви. Тут зараз видніються дві великі ями. Цілком розбити стін церкви їм не вдалося, страшний вибух і хвиля повітря зруйнували цю міцну будову, заваливши нерозбитими цілі стіни.

Коли зійшли на руїни, шукаємо багатіше стінне малювання, що припало порохом і брудом. Спід пилу блищать чудові, яскраві фарби. Тут кожний камінчик має свою історію, кожна цеглина нам дорога, в ній зберігається наша історична старовина княжих і козацьких часів.

Коли подумати, що Успенську церкву Печерської Лаври будували в 1073–1078 рр., то що вона пережила землетрус в 1230 р., часи Батія, коли по наївному сказанню Синописису, “нечестивий варвар... крести і главы церковныя златокovanja сняша, а верх до полуцеркве по окна повелением проклятого Батія ниспровергоша”, погром Едігея 1416 р. та Менглі Гірея в 1484 р., коли монастир був спалений і знищений, однак ніколи не зазнавав такої руїни, в якій знаходиться зараз. Коли б його історичні меценати, почавши від патерикського Шимона та Острозького, митрополита Могили та гетьмана Мазепи, побачили оцю страшну руїну, яка зараз розгортається перед нашими очима, то вони прокляли б нас та відмовилися від своїх нащадків. Бо Печерська Лавра пережила з відступом большевиків найстрашніший свій занепад.

Навіть хто й знав Києво-Печерську Лавру, то неспроможний сьогодні сказати де стояла колись Успенська церква.

Український народ побачив, що большевизм, який дошенту зруйнував Михайлівський собор, який за роки свого ганебного панування на Україні знищив майже більше половини наших пам'яток історичного минулого, готовий був на випадок його перемоги знищити і нас, як народ-націю, стерти все, що є українського.

За руїнами Успенської церкви видно сірі стіни колишньої лаврської друкарні, що так багато у свій час видала потрібної тоді для України літератури.

З правого боку розгортається перед нами руїна Мазепинської стіни. А там, далеко-далеко сріблом блищить “свідок слави дідівської” – Дніпро-Славута.

На Мазепинську стіну, як і на всі пам’ятники багатой доби розквіту української культури того часу, накидалися большевики з особливою жорстокістю, нищучи “мазепинство”.

Не краще Успенської церкви збереглися і Трапезна та Митрополича церкви. Від сильної хвилі повітря, яка створилася внаслідок вибуху пекельних машин, що ними була замінована Успенська церква, завалилися всі інші будівлі новіших часів. Особливо пригноблює враження справляє Трапезна церква: без вікон, з відчиненими дверима, завалена нікому непотрібною большевицькою “скульптурою”. На кожному кроці тут видно господарювання большевицьких “завгоспів”. Чудовий іконостас почорнів, простора церква більше нагадує якийсь мітинговий зал, ніж Божий храм.

Не кращий стан і Митрополичої церкви та будинку колишніх лаврських митрополитів. Тут вигляд подібний до десятків різних большевицьких музеїв та взагалі їх “культурних” заповідників.

Залишивши печерське подвір’я спускаємось печерським садком в напрямі до близьких і далеких печер. Старенький чернець, який при советській владі працював візником, розповідає про теперішній стан печер. Ледве чутно вилітають з його вуст прізвища Іларіона, св. Антонія та інших, що прославили Україну і положили основи під перші огнища нашої культури.

Заходимо в печери. Навколо темрява. Здалека несеться якийсь дивний запах. Переді мною з’являються тіні забутих ченців, які прославили Печерську лавру. Наш старенький провідник з любов’ю розповідає про долю монастиря і його чудесних печер, що їх большевики разом з іншими історичними пам’ятками християнської України зробили антирелігійним заповідником...

Залишивши Печерське містечко, прямуємо до Києва. Минаємо інші печерські пам’ятки – арсенал, тощо.

В душі сумно, проймає страх і якийсь незнаний біль. Десь далеко, ледве чути відголосок віків слави, а в душі бренть пісня:

“Не вмере, не загине...”

В. Жила

*Джерело:* Український вісник. Берлін, 1943. – Ч. 13(112). – 27 червня. – С. 3.

### **Похорон М.М. Черногубова**

У суботу, 26 червня, громадськість м. Києва проводжала в останню путь на місце вічного спочинку відомого мистецтвознавця Миколу Миколайовича Черногубова, який загинув 21 жовтня 1941 року від підступної руки большевицьких бандитів.

М.М. Черногубов один із перших відгукнувся на заклик німецької влади і вже на п’ятий день після визволення Києва від большевиків – 21 вересня

1941 року став до співпраці з нею, взявши на себе догляд за фондами Києво-Печерської лаври і зокрема великої Успенської церкви.

Проте, в цей творчий світлий час над долею покійного підносилася кривава рука большевицьких бандитів. 21 жовтня 1941 року він пішов на роботу до Лаври і невідомо куди зник. Розшуки, які тривали кілька місяців, не дали ніяких наслідків. Лише тепер, через рік і вісім місяців, при випадкових земляних роботах на схилі Дніпра, коло муру Лаври, пощастило наткнутися на закопаний труп покійного. Як показав огляд, його забито пострілом у потилицю, при чому всі речі залишені, крім документів, які пограбовано.

Міська управа ухвалила поховати знайдені останки М.М. Черногубова за християнським звичаєм на Байковому кладовищі.

О 1 годині дня коло Троїцької церкви, де відбулася панахида, зібралися рідні, друзі і знайомі покійного. Під'їжджає великий шкляний катафалк з труною. Церква наповнюється людьми. Прийшли віддати останню шану загиблому робітнику, службовці, працівники науки та мистецтва, які півколом щільно обступають труну. Панахиду правлять кілька високопоставлених осіб з київського духовництва. Лунає урочистий спів хору Троїцької церкви.

Після панахиди заступник голови міста п. Волканович виголосив промову, в якій відзначив заслуги М.М. Черногубова, і поклав на труну вінок від Миської управи.

Повільно рухається похоронна процесія до Байкового кладовища. Весь час співає хор. На кладовищі, після Служби Божої, М.М. Черногубова поховано на майданчику поблизу церкви.

**В.**

*Джерело:* Нове українське слово. – К., 1943. – № 152 (470). – 1 липня. – С. 4.

### Правда о смерти Н.Н. Черногубова

История смерти хранителя Лаврского музея, ученого-исследователя Н.Н. Черногубова представляет собой типичнейший образец провокаторской работы гитлеровских заплочных дел мастеров. Та же самая рука, которая расстреливала польских военнопленных в Катыни, выдавая их за “жертвы большевизма”, которая сочинила немало других подлейших провокаций, совершила и это провокационное убийство.

Ныне мы печатаем статью жены Н.Н. Черногубова – Е.А. Черногубовой-Яковлевой, изобличающую кровавое преступление убийц хранителя лаврского музея.

Лето 1943 года. Гитлеровцы готовятся к своему наступлению в районе Орла и Белгорода. Зарвавшиеся игроки решаются на своей последний ход с целью поправить пошатнувшиеся дела и взять реванш за небывалое поражение своей армии под Сталинградом. С помощью своих холопов – украинско-немецких националистов, немцы начинают готовить общественное мнение.

Вот тогда-то явился ко мне на квартиру немецкий чиновник и предложил отправиться вместе с ним к следователю. Там мне объявили, что обнаружена

могила моего мужа Н.Н.Черногубова, исчезнувшего год и семь месяцев назад.

Следователь показал мне шапку и перочинный ножик. Эти вещи, действительно, принадлежали моему мужу.

На следующий день полицейские повели меня за ограду Лавры и приступили к открытию могилы. Когда был извлечен труп, я по обрывкам одежды узнала в нем останки своего мужа.

Немцы с помощью своих прислужников националистов устроили Н.Н. Черногубову пышные похороны. В местной газетенке “Українське слово” два дня подряд продажные писаки расписывали “зверства большевиков”, “не пощадивших даже такого специалиста, как Н.Н. Черногубов”.

\* \* \*

В свое время ризница Великой Лаврской церкви (Успенский собор) служила местом хранения неопределимых художественных сокровищ. Здесь хранились патриаршие и митрополичьи облачения – редкие по красоте саккосы и ризы из персидского бархата, узорной парчи и иных старинных тканей западных и восточных образцов, украшенных тонкой художественной орнаментикой. Была здесь уникальная палица, квадратный шелковый плат, украшенный массивным золотым крестом и драгоценными камнями. Здесь же хранился целый набор митр, украшенных алмазами и жемчугом. В отделе плащаниц сохранились тончайшие художественные работы с узором, исполненным мелким жемчугом. Одна из самых больших плащаниц была подарена Лавре, как полагал Н.Н. Черногубов, русской царицей Софией Палеолог.

Огромнейшее богатство представлял фонд серебра и золота. Здесь были пудовые серебряные дарохранильницы, жалованные московскими царями, золотые ковши, чаши, кресты, евангелия в массивных художественно исполненных окладах. Велики были сокровища фонда станковой живописи, где хранились памятники древней иконописи, начиная с VI века (так называемые, энкаустики),

Хранителем всех этих богатств являлся Николай Николаевич Черногубов, искусствовед, консультант Лаврского и других Киевских музеев.

В книге “Моя жизнь” (изд. 1937, стр. 52) Игорь Грабарь, знавший Н.Н. Черногубова по совместной работе в Московской Третьяковской галлее, писал:

“Николай Николаевич Черногубов был человек особенный, не на каждом шагу встречающийся, и в истории Третьяковской галереи ему должно быть отведено видное место. Блестяще одаренный, наделенный острым, едким умом, он не щадил никого из своих многочисленных недоброжелателей и завистников. В вопросах искусства, в деле распознавания подлинников от подделки, в вопросах художественной оценки – о материальной и говорить нечего – он разбирался, как немногие в тогдашней России. Он знал мебель, бронзу, эмаль, изделия из золота и серебра, понимал толк в тканях, в вышивках.

Он знал это не только практически, но и научно, перечитав все книги по каждой отдельно отрасли. С этим драгоценным человеком, источником всяких знаний и огромного опыта, свела меня судьба для проведения обширных работ в направлении превращения собрания частно-владельческого характера в музей европейского типа”.

Всю свою жизнь Н.Н. Черногоубов посвятил искусству. Работая хранителем в Третьяковской галерее, он занялся изучением и собиранием памятников старого русского изобразительного искусства – икон, вышивок, резьбы, которыми в то время с чисто художественной стороны никто не занимался.

В 1912 году, после поездки за границу для изучения памятников мирового искусства, Н.Н. Черногоубов начал свои исследования, доказывая, что “сияющие краски древней православной иконы, изумительная выдержанность ее стиля и строгая уравновешенность ее композиции хранят, может быть, самый прекрасный образ античной живописи в ее поздней восточной византийской редакции” (из подготовленной к печати работы Н.Н. Черногоубова).

В 1917 году Н.Н. Черногоубов оставил работу в Третьяковской галерее и уехал на Украину, в с. Натальевку, близ Харькова, став директором дома-музея, принадлежавшего до революции помещику и меценату Харитоненко. Осенью 1930 года помещение музея было передано дому отдыха, а художественные ценности распределены между музеями Харькова и Киева. Вместе со старинным драгоценным имуществом музея Н.Н. Черногоубов отравился в Киев, в Лавру.

В Киеве Н.Н. Черногоубов занимался исследованием памятников старины. Особенно много поработал он над мозаикой и фресками Киевской Софии, считая, что “София Киевская – это памятник нашей славы, говорящий громче “Слова о полку Игореве”.

Начало великой Отечественной войны застало Николая Николаевича в Лавре. Началась спешная эвакуация ценностей из Лавры. Их было слишком много, а события развертывались с необычайной быстротой. В результате, отдел шитья и тканей полностью остался невывезенным, как и ценности ряда других отделов. В музее оставались огромное богатства: серебряные паникадила, весом в 40-60 пудов, золотые и серебряные подсвечники, чаши, оклады на евангелиях и много другой церковной утвари, очень громоздкой и многочисленной, собранной за девять столетий.

19 сентября, в день занятия немцами Киева, мы находились в бомбоубежище. Кто-то из служащих спустился в подвал:

– Пришли немцы. Идите. Генерал хочет осмотреть собор...

Мы вышли Во дворе Лавры суегились немецкие солдаты и офицеры.

Сухой высокий генерал, в сопровождении солдат, вошел в собор.

– Когда построен? – спросил он Н.Н. Черногоубова.

– В одиннадцатом веке, – начал объяснение Черногоубов.



Седой генерал обошел собор, осмотрел живопись и остановился перед железной дверью ризницы.

– Открыты! – сухо приказал он. Открыли. Немец оглядел сокровища, и, выслушав объяснения Черногубова, вышел.

Через некоторое время на дверях Великой церкви появилось объявление, запрещавшее киевлянам посещение собора. К собору днем и ночью подъезжали немцы, грузили музейные ценности и увозили их. Н.Н. Черногубов протестовал, обращался к коменданту, но все безуспешно.

В Лавру приехал Эрих Кох. Черногубов обратился к нему с просьбой запретить грабеж. Кох, ехидно ухмыляясь, ответил, что “примет меры”...

Вскоре после посещения Коха в Лавру явился эсэсовский генерал. Он предложил Черногубову отобрать несколько икон из музея.

– Сохранить музей – мой долг и дело чести, – сказал Н.Н. Черногубов. – Я сорок лет отдал изучению и сохранению памятников старины моей Родины.

Вы... вы, – генерал с трудом подбирая слова, – недостаточно приветливо встречаете генерала германской армии. Это может вам повредить...

Офицер, приехавший с генералом, “уточнил” мысль своего шефа:

– Вы не сгибаетесь – плохо, очень плохо. Ваша судьба будет печальной. Вы должны знать, что фюрер разрешил каждому офицеру и солдату брать все, что ему понравится. Это – наши военные трофеи.

Уходя, офицер прихватил с собой серебряный ковш с летописной записью.

На утро было объявлено о закрытии музея. Отобрали ключи. Два дня мы с тоской и болью глядели из окон квартиры, как на военных крытых машинах немецкие грабители увозили ценности нашего народа.

В конце октября 1941 года, как-то на рассвете, к нам в окно постучались. Я открыла ставню. Два немца с автоматами в руках стояли перед окном квартиры. Николай Николаевич вышел к ним. Через несколько минут он возвратился и сказал, что немцы требуют, чтобы он пошел с ними в собор.

Я помогла ему одеться, и он ушел. Минут через 15 прибежала соседка и сообщила, что в Лавре вывешен приказ немецкого генерала – всем жителям музейного городка в трехдневный срок необходимо освободить Лавру.

Я с нетерпением ждала возвращения Николая Николаевича. Но он не вернулся. Я направилась в собор – собор был закрыт. Ни в одном из помещений Лавры я не нашла мужа. Волнение и тревога охватили меня. Не пришел он к обеду, не пришел и вечером. Я не спала всю ночь, прислушиваясь к малейшему шороху. Весь следующий день я посвятила поискам, но они ни к чему не привели.

Лаврские жители спешно покидали музейный городок. Таща на себе свой скарб, люди под страхом кровавой расправы уходили куда глаза глядят.

Через 3 дня Лавра опустела. У ворот появились часовые. Пройти на подворье уже не разрешалось. Дней через пять немцы принялись выгонять население и из нижней Лавры.

Помню, я вийшла на вулицю і увиділа страшну паніку. Люди бежали по вулицям і говорили, що зараз будуть взривати собор. І, дійсно, вскорі грянув страшний вибух. Чорне хмара здійшло над Лаврою. Успенський собор піднявся вгору і розсипався. Так загинув давній пам'ятник російського зодчества, зруйнований німецько-фашистськими погромниками. Це все сталося на наших очах. Сльози текли по моїм щелепам.

Через кілька днів місцеві фашистські газети, по наказу своїх господарів, підняли гомін о "зверствах більшовиків"...

\* \* \*

Прошел рік і сім місяців. Муж зник безслідно. Німці викинули мене з міста і відправили ешеленом в Попельню. У мене відбрали наукові роботи мужа і все майно.

І вдруг літом 1943 року німці згадали про мене. Вони запросили мене впізнати трупа мужа і змусили бути на його похоронах.

В час похорон на Байковому кладовищі до мене підійшла сусідка – Ніна Кузьминична Мейклер. Я не була з нею знайома, але знала її, як мешканку Лаври.

– Яка чудовиська провокація! – з гнівом сказала вона мені. – Ви знаєте, за що вони вбили вашого мужа?

Я відповіла, що догадуюсь. Однажды мені муж повідомив під суворішим секретом, що йому відомо про готується німцями вибух Успенського собору. Вони поспішили розправитися з Ніколом Ніколаєвичем, як з небезпечним для них свідетелем.

Н.К. Мейклер там же на кладовищі розказала багато, переконливо мене в правильності моїх підозрень.

– В те ранок, коли зник ваш муж, – розказувала вона, – я проспала біля свого будинку. Вийшла во двір. Недалеко від нас стояла група німецьких солдат. Між ними стояв Черногубов. Німці чого-то вимагали від нього. Потім один з них ударив Черногубова револьвером по голові. Ніколай Ніколаєвич пошатнувся. Четверо солдат повели його через Економічні ворота за стіни Лаври, в сторону гаража, к щели, відкритій ще в початку війни для захисту від бомб. Потім я чула вибухи. Ну, а решта ви самі знаєте, – завершила свій розказ Мейклер.

\* \* \*

Так оборвалася життя людини, не побажавшого зігнутися перед гитлерівськими мерзавцями і їх прихвостнями з українсько-німецьких націоналістів.

Н.Н. Черногубову було 67 років. Всю свою життя він вірою і правдою служив народу, вірою і правдою служив партії більшовиків і радянському правительству. В Радянській країні високо шанували і цінили знання Ніколая Ніколаєвича, його науково-дослідницька робота завжди зустрічала підтримку і схвалення.

Так пусть же правда о гибели видного ученого и близкого мне человека будет известна всем. Пусть в сердце каждого прибавится еще одна капля ненависти к фашистским извергам, провокаторам, убийцам, причинившим нашему народу столько несчастья и горя.

*Джерело:* Е.А. Черногубова-Яковлева. Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 1944. – № 98. – 21 мая. – С. 2.

## Післявоєнні публікації

### ВАЛЕНТИН ШУГАЄВСЬКИЙ ПРО ЗРУЙНУВАННЯ УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

9 грудня 1995 р. Президент України Леонід Кучма видав Указ щодо заходів по відтворенню видатних пам'яток історії та культури, зокрема комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря і Успенського собору Києво-Печерської лаври. Про зруйнування Успенського собору існує, кілька версій. Ми не ставили собі за мету проаналізувати публікації з цього приводу. Подаємо лише свідчення очевидця тієї трагічної події, що сталася 3 листопада 1941 р., – Валентина Андрійовича Шугаєвського<sup>1</sup>. Приблизно 20–21 вересня 1941 р. він був призначений “комісарським керівником” всіх культурних установ, розташованих у Лаврі і брав активну участь в охороні їхнього майна<sup>2</sup>. Після загибелі Успенського собору В. Шугаєвський опікувався перевезенням експонатів з непридатних приміщень Лаври до колишнього музею Леніна на вул. Володимирській. З цього приводу він листувався з міською управою та німецьким керівництвом (листопад 1941 – січень 1942 рр.)<sup>3</sup>. Пізніше вчений обмежив свою діяльність працею лише в Центральному історичному музеї, директором якого став за рішенням відділу освіти міського самоврядування. Після ліквідації Академії наук, а разом з нею й Інституту археології В. Шугаєвський брав активну участь, в організації нової археологічної установи, що згодом дістала назву “Institut für Vor- und Frühgeschichte beim Reichskommissar für die Ukraine”. Головну увагу вчений приділяв створенню музею при інституті.

Повідомлення В. Шугаєвського про зруйнування Успенського собору було надруковане в газеті “Новое Русское Слово” (Нью-Йорк) 10 лютого 1948 р. під псевдонімом А. Кошман-Коврайський. Оскільки цей текст недоступний широкому загалу, подаємо машинописний варіант (ймовірно, не останній), отриманий з архіву-музею УВАН з Нью-Йорку завдяки пані Оксані Радиш. На наш погляд, факти, наведені в статті, зацікавлять читачів і допоможуть краще зрозуміти події, які відбувалися в Лаврі восени 1941 р. Друкується мовою оригіналу, без будь-яких скорочень. В тих місцях, де замість слів залишилися білі плями, ми поставили знак запитання (?). В окремих місцях від руки були позначки “пропуск”. Їх ми вмістили у дужках. Виправлені лише помилки.

Примітки

1. *Курас Г., Ядужева-Омельянчик Р. В. А.* Шугаєвський – історик, археолог, нумізмат // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 88-96.
2. Автобіографія В. А. Шугаєвського // Український музей УВАН. – № 147. – С. 4.
3. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 171. – С. 30.

Підготовка до друку і передмова  
*Григорія Кураса*

## КАК БЫЛ РАЗРУШЕН УСПЕНСКИЙ СОБОР В КИЕВЕ

Уважаемый г. редактор!

В номерах “Нового Русского Слова” от 30 и 31 января напечатана статья Олега Чеха “Правда о разрушении Киева”, в которой автор, отвергая версию Джона Стайнбека о разрушении Киева немцами, утверждает, что Киев систематически, планомерно разрушали еще до войны, а после [взятия]\* города немцами, разрушали и жгли большевики.

Утверждения совершенно правильные, не подлежащие никакому сомнению ни для кого из киевлян.

Однако, говоря о гибели главной церкви Киево-Печерской лавры и древнего (XI века) Успенского собора, О. Чех пишет, что история гибели этого храма для него не совсем ясна. Лишь в общих чертах он передаст ходившие по городу слухи (не вполне верные) о взрывах и пожарах в Лавре, закончившихся гибелью Успенского собора.

Будучи тесно связан с Лаврой долготелним пребыванием на ее территории и работой в одном из учреждений, помещавшихся в ее пределах, я хорошо знаю все, что происходило в Лавре от начала войны вплоть до выселения всех жителей Лавры в конце октября 1941 г., и достаточно осведомлен об обстоятельствах, при которых произошли взрыв и гибель Успенского собора. Так как культурно-историческое и национальное значение Лавры исключительно велико, а гибель главного храма ее, выдающегося историко-художественного памятника древней Руси, особенно ярко характеризует отношение большевиков к историческим памятникам, то я просил бы вас, г. редактор, не отказать в помещении в “Новом Русском Слове” моего сообщения о том, как и от чьей руки, погиб Успенский собор, равно как и о некоторых других обстоятельствах, связанных с этим событием.

Ряд зданий на территории Лавры был минирован большевиками в начале лета 1941 г. (слова “в начале лета” закреслені, зверху – летом. – Г.К.). Об этом незадолго до вступления в Киев немцев проболтался моему знакомому, старому жителю Лавры, – а тот немедленно сообщил мне – подвыпивший энкаведист, один из группы сотрудников Н.К.В.Д., производивший минирование.

\* Слово відновлено за змістом (прим. укл.).

Загадочно и коротко он посоветовал моему знакомому поскорее убираться из Лавры, если он не хочет, чтобы на него свалилась лаврская колокольня. На вопрос встревоженного Х., что значит этот совет, энкаведист посоветовал ему ни о чем больше не спрашивать, а “катиться из Лавры”.

Перед самым падением Киева мы имели случай убедиться в правильности совета энкаведиста. Накануне вступления немцев в Киев большая часть населения Лавры, опасаясь воздушных бомбардировок, сидела в подвалах лаврских корпусов. В одном из таких подвалов находилась моя семья. Все время вертевшиеся тут энкаведисты вдруг исчезли. Вскоре в подвал вошел один из них, подошел к висевшим на стене часам (раньше тут была контора какого-то учреждения, кажется штаб “Воинствующего безбожника”) и снял часовую гирю. “Зачем вы оставляете нас без часов, – сказала женщина, – они тикают, и как-то спокойнее становится на душе”. Энкаведист на мгновение остановился, затем подошел к женщине и тихо сказал: “Детей жалко. Это мина”...

Если бы не внезапно проснувшееся в душе энкаведиста человеческое чувство, все, находившиеся в подвале, через некоторое время погибли бы под развалинами взорванного здания.

Немцы вступили в Киев 19 сентября 1941 г., их обозы немедленно заполнили дворы и улицы Лавры. Но ненадолго. Утром следующего дня раздался первый взрыв. Взлетел на воздух юго-восточный угол огромного здания бывшего арсенала, расположенного против западной стены Лавры. Сколько погибло при этом людей, проходивших и проезжавших в это время по улице, осталось неизвестно. Почти одновременно взорвались погреба бывшей лаврской позолотной мастерской (30 корпус расположенной на юго-восток от Успенского собора). Немецкие обозы в панике бросились из Лавры и через короткое время никого из немцев, кроме стражи у ворот, в Лавре не осталось. Развалины взорванной части б. арсенала целый день дымились, а к вечеру разгорелись в настоящий пожар. Раздуваемый ветром огонь распространился по зданию. С трепетом смотрело население Лавры, как тучи искр неслись в сторону Лавры и падали на крыши лаврских корпусов. Тушить пожар было нечем – не было ни пожарных рукавов, ни, главное, воды. И вот глухой ночью от искр загорелась 100-метровая лаврская колокольня. Огонь сначала охватил деревянный пол балкона, опоясывавшего один из верхних ярусов колокольни, а затем перебрался внутрь яруса. Стали гореть полы и огромные дубовые балки, на которых когда-то висели многопудовые колокола. Но междуярусные перекрытия оказались чрезвычайно огнестойкими, и бушевавшее пламя не распространилось ни в верхние, ни в нижние ярусы колокольни. К утру огонь уменьшился, и появилась надежда, что колокольня уцелеет. Утих, а затем и совсем прекратился пожар здания б. арсенала (огонь тоже не везде мог преодолеть мощные горизонтальные и вертикальные преграды внутри здания) Лишь упорно горел какой-то архив, помещавшийся в старинной Феодосиевской церкви, стоявшей против взорвавшегося угла арсенала. Церковь загорелась часа за два до пожара колокольни. В этой последней

огонь держался весь день и к ночи как-будто усилился, но за пределы яруса не выходил.

Утром следующего дня немцы привезли особо длинные пожарные рукава, срочно доставленные на самолетах, как говорили из Берлина, протянули их до Днепра (расстояние во много сот метров) и приступили к тушению еще горевшей, хотя и слабо, части колокольни. (Тут пропуск).

Через несколько часов пожар колокольни был окончательно ликвидирован. Архив же в Феодосиевской церкви медленно горел еще несколько дней. Толстые стены церкви уцелели и нигде не обвалились, но внутренность выгорела вся.

Кажется еще во время пожара колокольни были перенесены из Успенского собора в другие помещения богатое собрание старинных церковных облачений и икон, так как предполагалось, что собор минирован и может взлететь на воздух. (Пропуск).

Приблизительно в середине октября отдан был приказ перенести обратно в собор вынесенные ранее оттуда собрание историко-художественных предметов. На возращение лица, которому была поручена операция, что это рискованно, так как собор, по его убеждению, минирован, рассерженный немец сказал: “Мины у вас в голове, а не в церкви! Слушайте приказа”. Пришлось подчиниться. Собрание было перенесено в прежнее помещение в ризнице собора.

Между 20 октября и 1 ноября немцы выселили всех жителей Лавры и разместили их в бывших еврейских квартирах, преимущественно на Подоле (нижняя прибрежная часть города). Лавра совершенно опустела. У ворот ее стояла стража, никого не пропускавшая внутрь без специальных разрешений.

3 ноября днем жители города услышали сильнейший взрыв, и в то же мгновение над Печерском, в стороне Лавры, поднялся огромный столб рыжего дыма.

(?) выяснилось, что взорвалась главная церковь Лавры – Успенский собор...

Как это случилось?

Существовали две версии. Согласно одной, немцы, не найдя в соборе мин, несмотря на усиленные поиски их решили пустить электрический ток в осветительную сеть собора. Так как некоторые сомнения по поводу мин все же оставались, то на всякий случай был отдан приказ всему населению вокруг Лавры, в радиусе до 5 километра, оставить свои жилища на несколько часов и выйти за пределы запретной зоны. Затем был пущен электрический ток. Собор взорвался...

По другой версии, немцы будто бы нашли мины, но заложенными так, что вынуть их без взрыва было технически невозможно. Можно было ожидать, что через некоторое время они взорвутся сами. Тогда решено было взорвать церковь, приняв необходимые меры предосторожности, чтобы не пострадало окрестное население. (Тут опять пропуск).

Довольно долго после взрыва немцы не пускали в Лавру никого. И когда, наконец, была впущена особая комиссия, составленная из некоторых служащих культурных учреждений, размещавшихся в Лавре – это было в 20-х числах ноября – глазам вошедших представилась потрясающая картина. На месте величественного собора возвышалась бесформенная хаотическая груда развалин, состоявшая из древнего и новейшего кирпича, дикого камня, разбитых деревянных балок, перекрученных железных балок и прутьев, исковерканных золоченых листов меди (покрытие собора), кусков штукатурки с фрагментами покрывавшей их живописи, кусков тканей и множества разбитых и изувеченных до неузнаваемости других предметов. Одиноко возносились над этим хаосом уцелевшая часть юго-восточной стены храма с фигурами святых на ней, увенчанная чудом сохранившимся золотым куполом с крестом наверху. Всевозможные обломки валялись на обширной площади перед собором, а в ограде небольшого скверика, расположенного вблизи юго-западного угла собора, яркими пятнами выделялись, перемешанные с кирпичам, железом и древесными ветвями, куски и почти целые старинные церковные облачения. Причудливо висели они в разных местах и на изломанных ветвях скверика. Все эти облачения силою взрыва были вынесены наружу из ризницы собора, расположенной как раз в юго-западном углу собора.

Не имею возможности говорить тут, что делалось потом. Скажу лишь, что бродя по развалинам, я находил части предметов, находившихся в соборе во время взрыва, и между ними нашел большой кусок художественной серебряной (с деревом) дарохранительницы стиля емпіге, подаренной Лавре Александром I. Я передал ее затем в музей. Этот факт – находка фрагмента среди развалин – равно как и найденные на поверхности их и снятые с деревьев старинные облачения – их было несколько десятков – и между ними встречались образцы изумительной красоты и большой историко-художественной ценности – ясно доказывает, что немцы, по своей глупости, ничего не вынесли из собора, и почти все художественные ценности, хранившиеся там, были погребены под развалинами собора.

Таким образом, утверждение Стайнбека, что немцы-де ограбили собор, а затем, чтобы скрыть следы преступления, уничтожили его - ложь, внушенная большевиками наивному американцу, чтобы его устами поведать миру о немецком варварстве, скрыв следы собственного страшного преступления перед своим народом и всем цивилизованным миром.

Зачем было немцам скрывать свое “преступление”, если они открыто и никого не стесняясь, грабили и тащили к себе вес, что им нравилось? Зачем им было уничтожить собор, одно из главных украшений Киева, в самый разгар триумфального шествия по Украине, когда Красная Армия стремительно уходила в глубь страны, немцам и в голову не приходило, что им придется уходить из Киева?

Успенский собор Киево-Печерской лавры, величественный, неповторимый культурно-исторический памятник времени расцвета искусства Киев-

скої Руси, уничтожен большевиками. Это факт, которого никогда не забудет и не простит цивилізованный мир.

*А. Кошман-Коврайский*

*Джерело: Пам'ять століть. – 1997. – № 6. – С. 149-152.*

*З книги Леонтія Форостівського “Київ під ворожими окупаціями”  
(уривки)*

## II. ЧЕРВОНА МОСКВА РУЙНУЄ КИЇВ

### б. Руїни, вчинені большевиками з початком світової війни.

Німецьке військо переможно крокувало вперед. Большевики в паніці відступали передбачаючи неминуче залишення Києва, большевики почали руйнувати раніш побудовані ними газосховища та в великих будинках і урядових установах замурувати міни. Цю злочинну діяльність робилося без широко розголосу, таємно від населення.

Внаслідок цього, під німецьку окупацію Київ попав “підмінованим”, а в разі військової небезпеки з повітря, цілковито беззахисним, що видно з наведених даних обліку Управи міста на 29. VI. 1943 р.:

Мобілізуючи всі можливості для самозахисту населення м. Києва, воно при військовій небезпеці з повітря на 75-80% було беззахисним, а при газовій небезпеці – цілком беззахисним.

Большевики встановили міни в таких місцях:

Київ мав сховищ:	Цілк. спален.	Що вим. рем.	В ст. побуд.	Разом
а. Бомбосховищ	20.799	8.715	-	29.514
б. Кол. газосхов.	3.150	1.040	-	4.190
в. Пивниці	23.368	2.576	-	25.944
г. Щілин	11.795	931	4250	16.976
Разом	59.112	13.262	4250	76.624
Дрібні пивниці*, що можна використати для населення на				9.415
Разом				86.039

а. В будинку колиш. Педагогічного Музею (колишній будинок Центральної Ради, небезпечний для окупанта, хоча й вмістив у ньому він свій Музей Революції). Сюди\*\* вмурували найбільшу “порцію” “ТНТ” – до 3 тонн. Кілька днів ці вибухові речовини стояли на пішоході, коли німці розмінували будинок. Кияни масово оглядали “гостинець”, що залишив їм большевицький окупант, покидаючи Київ.

\* Маються на увазі підвали та погребі (прим. укл.).

\*\* В оригіналі після цього слова стоїть “були”, але воно очевидно відображає попередню редакторську версію, зайве за змістом і тому виключено (прим. укл.).



б). В будинку Оперного Театру на Володимирській вул. вийняли “ТНТ”, вагою до 1 тонни.

в). Такі ж міни вийняли з будинків: Держбанку, ЦККП(б)У, НКВД і низки великих житлових будинків.

г). У Києво – Печерський Лаврі був мінований Успенський собор. Німці, що взяли Лавру під свій контроль, не квапилися Успенський собор розмінувати і його “висаджено в повітря” в листопаді 1941 р.

д). Собор Св. Софії большевики теж планували знищити. Вже майже перед втечею з Києва на територію городка де, де міститься Собор, заїхала автомашини з вибуховими речовинами для мінування. Врятуванням нашої національної святині маємо завдячувати героїчній відвазі п. О.Повстенка, який не допустив цього злочину, переконавши “патріота” у військовій шинелі (що мав мінувати Собор) машину з вибуховими речовинами повернути назад. На великий жаль прізвище цього “патріота” залишилось невідомим.

е). Замінували 4 мости через Дніпро, Ковельський і Гаванський мости в Києві, та спалили дерев’яний міст через Ірпень біля Києва.

Перед втечею з Києва большевики приступили до нищення харчових запасів: у Дніпро кинули тисячі мішків з борошном, цукром, ба, навіть, сіллю; олію вилили на вулицю; горілку й спирт спустили до каналізаційної мережі.

18-го вересня большевики висадили в повітря чотири мости на Дніпрі (2 залізничних, Наводницький\* й бувший Ланцюговий), Ковельський і Гаванський мости, зруйнували електривню, водогін. Київ опинився без світла й води. Трамвайний рух завмер. Життя міста було паралізовано цілковито.

В місті залишився “актив”, призначений для диверсійної роботи, так звані “підпалювачі”, або “партизани”. Вони мали завдання організувати пожежі, вибухи в мінованих об’єктах, терористичні акти над місцевим населенням і німецькою адміністрацією, а також вчинити “розгром” тих магазинів, що з рештками товарів залишилися в Києві. Як на команду 18 вересня на ці магазини напали загони з молоді обох статей, і продовж 18-го і 19-го вересня всі магазини були цілком пограбовані.

19 вересня до Києва вступив новий, німецький окупант. Плануючи загарбання України для німців, німецьке військо ввійшло до Києва, не заподіявши йому ніяких пошкоджень.

Тільки що по Хрещатику проїхав невеличкий німецький загін, як у будинку ч. 7, де містився Трамвайний Трест, сталася пожежа. Перша пожежа в Києві, вчинена “підпалювачами”. На щастя, – пожежа далі не пішла, будинок ч. 7 згорів, не зробивши ніякої шкоди іншим об’єктам.

Німецька військова адміністрація (штаб) розташувався в “Гранд-Готелі” на Хрещатику, а командатура в буд. Ч. 1 на Прорізній (кол. магазин “Новий Світ”). За наказом німців сюди кияни почали зносити зброю, вибухові матеріали, радіоприймачі, протигазу, а в командатурі реєстрували установи.

\* В оригіналі – “Ваводницький” (прим. укл.).

З 20 по 23 вересня все йшло спокійно. 24 вересня приміщення штабу і командатури вилетіли в повітря; загинуло багато німців, а ще більше киян. Почалися вибухи й пожежі в центральній частині Києва. За кілька днів пожежа набула величезних розмірів, бо боротися з нею не було засобів. Німці літаками доставили шланги, якими подавали воду на Хрещатик для боротьби з пожежею. “Партизани” проколювали і різали ці шланги, що лежали на вулиці без охорони. Зловлених на місці злочину підпалювачів й диверсантів тут же німці розстрілювали. Мешканці з будинків центральної частини були виселені й тиждень перебували під відкритим небом на площах, вулицях і на Володимирській Гірці. Ці будинки ретельно охороняли німці і вони ж їх майже всі пограбували.

Протягом півтора тижня пожежу ліквідували, а Хрещатик і центральна частина Києва перетворилися на суцільні руїни.

...Внаслідок пожежі й вибухів советських мін згоріли й зруйновані всі будівлі на території, обмеженій вулицями (якщо йти в напрямі годинникової стрілки) по Інститутській з Хрещатика до Ольгінської вул., Ольгінською вул., площею з театром ім. Франка (театр залишився цілим), Банківською вул., Лютеранською, вниз до Мерінговської, далі середину кварталу між Лютеранською й Кругло-Університетською, площею Бесарабки, кінцем Хрещатика біля Бесарабки, серединою кварталу між Хрещатиком і Пушкінською вул. до Фундуклеївської, серединою кварталу між Фундуклеївською й Прорізною вул. розташованою між Пушкінською й Володимирською вул., далі Михайлівським провулком, Хрещатицьким провулком і Думською площею (будинок – Музей ім. Шевченка залишився непошкодженим). Крім зазначеної території, згоріла низка будівель на Хрещатику й інших вулицях...

## VI. НІМЕЦЬКІ ЗЛОЧИНИ В КИЄВІ

...2. Другий злочин – пограбування Києва й мешканців: з Києва вивезено всі музейні археологічні експонати Всеукраїнського Історичного Музею; одну з найкращих у світі колекцію перських керамік, малюнки голяндської й флямандської школи, цінні gobelени з Державного Музею; закрито й вивезено Антибольшевицький Музей, організований Управою міста; пограбовано й вивезено коштовне устаткування вищих шкіл, лікарень, наукових установ тощо; вивезено до Німеччини тролейбусні й трамвайні вагони; конфісковані й розграбовані всі комісійні крамниці і протягом усього часу свого перебування в Києві з нього забиралися й вивозилися: килими, музичні інструменти, меблі й інші речі, які тільки “попадали” у вічі окупантові.

...4. Четвертий злочин: справа з руїнами Києво-Печерської Лаври. Німці знали, що большевики, втікаючи з Києва, підмінували Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Навіть більше: всю територію Лаври німці взяли під свою охорону й нікого туди не впускали. В перших числах листопада автор цієї книжки особисто на Сінному базарі зняв большевицьку агітку, в якій містилися погрози на адресу Лавру й зазначалося, що там скоро вчиниться “роз-

права". Цю агітку тодішній Голова Управи міста п. Багазій негайно передав Військовій Німецькій владі, що в своїх руках тримала охорону й розграбувала Лавру. Коли б була добра воля, німці мали час і змогу Успенський собор розмінувати так, як це зробили вони з іншими об'єктами. Очевидно, що такої доброї волі не було. Навпаки, як і в большевиків, було бажання в Києві винищити українські національні й церковні пам'ятки, щоб згодом у ньому не залишилося нічого українського. Розграбувавши все, що можна було, німці як не самі, то дали можливість большевицькому підпіллю Успенський собор зірвати й Києво-Печерську Лавру в її значній частині перетворити в руїни, отже, відподальність за цей злочин український нарід покладає так на большевиків, як і на німців.

5. П'ятий злочин: уже покидаючи Київ, німці 26 вересня 1943 року розпорядилися звільнити територію на віддаль 1-2 кілометри від Дніпра й на очах населення все майно вивезли, тотально пограбувавши киян.

За всі ці злочини гітлерівці дістали заслужену кару у Нюрберзі. Коли ж і де за свої злочини дістане кару кат Сталін зі всією "артіллею опричників", що закріпачили й вимордовують далі українців.

*Джерело:* Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 20-39.

## ПРОРАХУНОК ЧОРНОГУБОВА

З-поміж низки спогадів сучасників висадження у повітря Успенського собору Києво-Печерської лаври, зібраних редакцією "Пам'яток України", перевагу віддаю оповісті Андрія Гуржія. Цей чоловік найбільше з відомих наблизився до таємниці скоєного злочину. Проте передчасно вважати подану точку зору за остаточну. Тільки нові уточнення свідків, а також оприлюднені документи з недоступних досі таємних архівів можуть пролити світло широкій правді. В умовах національної консолідації та пріоритету загальнолюдських цінностей видаються сумнівними намагання будь-що відстояти честь мундира або ж беззастережно ганити "більшовиків", не маючи достатніх доказів. Отож – тема залишається відкритою...

Наш журнал готує до друку неопубліковані фотодокументи, деякі архівні матеріали, повідомлення з-за кордону та знахідки українських музейників.

У 30-ті роки, аж до Великої Вітчизняної війни, мені довелося працювати в музейному містечку, заповіднику "Києво-Печерська лавра" лектором-екскурсоводом, науковим співробітником.

Я і моя родина жили на території лаври в корпусі № 7, проти Успенського собору. Поряд, у корпусі № 4, мешкав завідувач фондів музею-заповідника Микола Миколайович Черногубов з дружиною Катериною Олександрівною.

22 червня 1941 року почалася війна, а вже 23 червня як командир запасу я виїхав у свою військову частину, до якої був приписаний. У районі Прилук, Лубен, Полтави моя частина на початку жовтня потрапила в оточення. Сотні наших воїнів фашисти полонили, небагатьом пощастило, ри-

зикуючи життям, уникнути полону. Рятувалися хто як міг... Поталанило і мені. З великими труднощами в середині жовтня дістався я Києва. Опівночі прийшов до лаври, бо там, у корпусі № 7 залишилася моя старенька мати (дружина з малою донькою була в евакуації).

Біля центральних Троїцьких воріт лаври стояли двоє вартових – німець і українець-поліцай. Питають, хто я. Відповів їм, що живу в сьомому корпусі, що на початку війни евакуювався був з Києва, а тепер повернувся. Кажу їм, що в цьому корпусі живе моя мати. Посилають до міської управи, мовляв, доведьте там, хто ви є. На цей час із темряви нагодився якийсь чоловік, став трохи осторонь і слухав цю розмову, а потім покликав до себе, назвав моє ім'я. Я впізнав Чорногубова, став розповідати про свої двотижневі поневіряння в оточенні.

Мій співрозмовник застеріг, щоб я говорив тихше, бо німці можуть схопити й запроторити в табір полонених. Про матір сказав, що бачив її сьогодні. Потім пішов до коменданта домовлятися, щоб вартові пропустили мене. За п'ять хвилин повернувся і ми пішли з ним у мою квартиру.

Дорогою Чорногубов розказував, що його призначили німці директором музейного містечка (лаври). Крім моєї мами, в хаті були ще три старі жінки. Мама пояснила: щоб не було так страшно, ми спимо гуртом по черзі в різних квартирах. Тим часом Чорногубов пішов додому, попередивши, що завтра вранці неодмінно заїде.

Чужі жінки розійшлися по домівках. Мама мені розповіла, що ходила сьогодні дивитись на висаджений у повітря видовий майданчик. Бачила шматки генеральських мундирів, погони на деревах, що за туалетами. Вибух стався в той час, коли фашисти милувались там краєвидом Києва.

Другого дня вранці Чорногубов зайшов до мене, й ми довго розмовляли. Він розповів, що діється у Києві, лаврі... Німці викликали його до генерал-губернатора Коха в Маріїнський палац (там спочатку була його резиденція), запропонували посаду директора музейного містечка. Він погодився стати директором лише лаври, а від інших музеїв, які були на її території, відмовився. Чорногубов був дуже занепокоєний, що, крім нього, директора, німці не погодились приймати ніякої служби (сторожів, доглядачів та ін.). Дозволили тільки дібрати собі заступника. Отож, він мені й запропонував стати його заступником. А перед цим згадав, що з цієї пропозицією звертався вже до наукового працівника заповідника Каліуша П., який теж жив на території лаври, але той відмовився, а через якийсь час вмер з голоду. Відмовилися й інші.

Про себе мені не довелося багато говорити. Показав йому розпухле, забинтоване коліно, у якому був осколок. Чорногубов запевнив, що ніде про мене не прохопиться. Заходив майже щодня і кожного разу скаржився, що німці, а надто високі чини, не дають йому спокою, вимагають показувати їм усе, що є на території лаври та в музеях, возять містом. Особливу увагу й цікавість виявляли до Успенського собору. Доводиться майже щодня відмикати й замикати собор, показувати, розказувати, – так розповідав мені М. Чорногубов.

На території лаври жило кілька тисяч чоловік, зокрема понад сто у Верхній лаврі, переважно люди похилого віку, їм усім видали перепустки. У мене ж її не було, тому за межі лаври я не виходив.

Одного разу М. Черногубов прийшов дуже схвильований і з гнівом розповів, що німці забрали в нього ключі від Успенського собору, приїжджало якесь велике начальство, довго були в соборі, а його вартовий туди не пропустив. Обурений, ляввся, говорив: “Німці – люди культурні, цього б не допустили, а цю сваволю чинять військовики. Піду й розповім про все Коху”. Я всіляко застерігав його проти цього, бо може накликати біду на себе. Він не хотів і слухати. Доводив, що Кох не знає всього, що діють солдафони. Того ж дня ходив у Маріїнський палац зі скаргою. Потім побував у мене, розказував про наслідки цих відвідин. Кох нібито сказав йому тоді: “Це тимчасове явище, так треба, вам ключі від Успенського собору через 10 – 5 днів повернуть...”.

Вікна помешкання Черногубова (у корпусі № 4) були навпроти Успенського собору, він не спав кілька ночей, стежив за кожним входом і виходом із собору. Гітлерівці вивозили на тачках до центральних Троїцьких воріт коштовні речі, а біля воріт вантажили все на криті автомашини.

Про це я довідався від М. Черногубова, коли той поспішав у гебітскомісаріат, щоб поскаржитися на солдатів, що грабують пам’ятку. Це була моя остання зустріч з ним. Минуло ще дві-три доби, й одного ранку десь близько п’ятої прибігла до мене Катерина Олександрівна. Найперше вона запитала, чи не був у нас її чоловік? А потім розповіла, що до них на квартиру пів на другу ночі зайшли якісь троє невідомих: двоє в німецькій формі, а третій у цивільному. Розмовляли російською, запропонували розбудити чоловіка. Він одягся і як пішов з ними, досі не повернувся. Як міг, я заспокоював її, а з думки не сходили ті його скарги...

Йшли дні, а М. Черногубов не повертався. Дружина розшукувала, намагалася довідатися щось по різних установах: гестапо, жандармерії, поліції. Скрізь відповідали однаково: “Ми його не заарештовували і про це нічого не знаємо, це дії партизанів-комуністів”.

Якось у своїй квартирі я висловив свою цілком певну думку К. Черногубовій, що її чоловіка заарештували німці, можливо й знищили. Та вона категорично заперечувала, вважаючи, що Миколу Миколайовича німці не зачеплять, бо він особисто знайомий з Кохом. Я потім каявся, що висловив Черногубовій свою думку, вона могла десь обмовитись, і тоді мене німці не пощадять.

У другій половині жовтня 1941 року окупанти розклеїли на всій території лаври й на прилеглих вулицях наказ приблизно такого змісту: всі мешканці з території лаври і названих вулиць мають у триденний термін покинути зайняті приміщення. У справі забезпечення житлом звертатись до міської управи. Крім цього, зазначалося, що мешканці водночас повинні вивезти своє майно, інакше вони втратять на нього право.

Управа житлом забезпечувала швидко, бо в місті було багато вільних мешкань, а що ж до майна, то перевезти його на нову квартиру не було чим... Люди виносили, вивозили речі тачками надвір. Вулиця Січневого повстання майже аж до Арсеналу з обох боків була заставлена шафами, піаніно, канапами, фотелями, стільцями тощо. Валялися стоси книг, прикриті газетами, а то й запорошені снігом. Посередині вулиці могла проїхати тільки підвода...

Після переселення ніхто з киян не відав, що там діється в лаврі й на прилеглих вулицях, бо за півкілометра було виставлено вартових-жандармів. У Києві майже на цілий тиждень запанувала тиша, переселені люди жили всі на нових квартирах. І ось 3 листопада о 22 чи 23 годині, прогрімів вибух. Посипалося скло у вікнах будинків. Вранці наступного дня містом пішов погolos: "підірвали лавру". Дехто заперечував, мовляв, лавра велика, а коли підірвали, то тільки якусь окрему споруду. Нічого певного довідатись про те, що сталося, не можна було, бо німецька охорона кілька днів не допускала до місця вибуху нікого ближче, ніж на кілометр. А коли варту зняли, люди великими групами посунули до лаври. В одній із таких груп був і я. Вулиця Січневого повстання від лаври аж майже до Арсеналу була запорошена, засипана дрібним камінням, шиб у вікнах будинків не було, їхні стіни також вкривав шар пилюки. Уся територія лаври була завалена великим і малим камінням, битою цеглою, у будинках двері повідчинювані, рами без скла. Успенський собор зруйнований, на його місці гора каміння й цегли. По території нишпорять якісь люди, щось збирають, возять тачками, по будинках розвалюють грубки, розтягають кахляну плитку. Пізніше я довідався, що мародерствували виселені пожилці, які після висадження в повітря Успенського собору повернулись до своїх будинків.

На початку окупації Києва у гаражах по Лаврському провулку розташовувалась якась частина СС. Майже одночасно з виселенням людей з території лаври її теж кудись передислокували. Через два-три місяці ці гаражі зайняли інші фашистські господарі, а лавра аж до визволення радянськими військами міста стояла пустою. Збігав час, дружина директора лаври перестала вже й розшукувати свого чоловіка... Десь улітку 1942 року фашистське радіо сповістило приблизно так: "На схилах Дніпра, біля Києво-Печерської лаври знайдено труп видатного вченого, професора Черногубова, замученого партизанами-більшовиками". А пізніше про це повідомила націоналістична газета "Нове українське слово". У ній було названо й склад комісії для організації похорону загиблого на чолі із заступником голови міської управи професором Волкановичем.

Наступного дня після оповіщення по радіо зайшла до мене на квартиру дружина покійного й почала умовляти поїхати з нею на місце, де знайшли тіло її чоловіка. При цій бесіді був мій товариш – Кур'ято Анатолій Валер'янович, комуніст-підпільник.

З Подолу до лаври ходили вже трамваї.

І ми поїхали туди втрьох. Біля Лаврського провулку розпитали людей, нам показали на гаражі, у яких стояло багато вантажних і легкових автомашин. Вартовий на територію не пускав, та коли ми сказали, що з нами прийшла дружина вбитого М. Черногубова, нас провели до ями, на те місце, де був труп, на грудях лежав паспорт і ще якісь документи. Дружина одразу впізнала його по одягу. Крім німців, у гаражах працювало багато слюсарів-українців, вони нам і розповіли подробиці того, як знайшли труп, коли копали укриття для шоферів і обслуги, де вони мали ховатися під час нальотів радянської авіації.

Три дні німці й міська управа готувались до похорону М. Черногубова. Поховальний обряд відбувся в Троїцькій церкві на вул. Червоноармійській. Було покликано вище духовенство. Грали кілька оркестрів. Біля церкви зібралось багато людей, військові й поліцаї пильнували "порядку". На жалобному мітингу виступали високі чини, представники управи, багато інших прихильників окупантів. Суть усіх промов була одна – паплюження Радянської влади. Провину за вбивство "вченого, професора" Черногубова складали на партизанів-комуністів. Дружина покійного стояла поруч мене й стиха промовила: "Аж тепер я певна й згодна з вами, що Миколу Миколайовича вбили німці". Поховали М. Черногубова на Байковому кладовищі. Я туди не ходив, і місця, де його могила, не знаю. Так фашистські окупанти, пограбувавши й висадивши в повітря віковичну пам'ятку – Успенський собор Києво-Печерської лаври, сподівались приховати сліди свого злочинства.

Ще кілька слів про М. Черногубова. Року й місця його народження не знаю. Мав він вищу освіту, був добре обізнаний з образотворчим мистецтвом, археологією та історією, замолоду працював на укомплектуванні Третьяковської галереї, дуже добре знався на стародавніх іконах, картинах, всяких музейних речах. Наукового ступеня не мав, професором ніколи не був (задля більшої ваги професором називали його німці).

Після революції 1917 року був відряджений у Харківську губернію, в маєток поміщика Харитоненка, у якого була велика колекція цінних картин, для обліку й організації збереження їх. У музейному містечку в лаврі почав працювати, коли я не помиляюся, на початку 30-х років. Усі науковці музейного містечка часто консультувались в М. Черногубова з різних питань. Добре володів німецькою мовою, гірше – французькою. Як музейник, цінитель музейних речей – був на своєму місці, зберігав, тремтів над кожною річчю. Тому він і пішов скаржитись на німців-фашистів до німця-фашиста Коха. М. Черногубов був певний, що Кох, який нібито знав його ще до 1917 року, зважить на його скарги й покарає винних у грабуванні лаври. Це була велика помилка М. Черногубова, він не врахував, що генерал Кох був запеклий нацист.

Андрій ГУРЖІЙ

*Джерело: Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 30-32.*

## ХТО МІНУВАВ СОБОРИ?

Суперечки про те, хто висадив у повітря соборну церкву Успіння пресвятої діви Марії в Києво-Печерській лаврі, спалахнули в наші дні з новою силою.

Таємниця варварського знищення Успенського собору хвилює не лише нас – вона не залишить байдужими й нащадків. Вважаю за потрібне поділитися і своїми міркуваннями з цього приводу.

Гітлерівські війська зайняли Печерський монастир 20 вересня 1941 року. Територія його – найвища в Києві, розташована в центрі давньої цитаделі – була призначена німцями під батареї зенітної артилерії та квартири для солдатів і офіцерів. Вибухи на Хрещатику почалися 24 вересня. Тоді німці обшукали центр міста й повиймали тонни вибухівки з-під головних громадських будівель. Днів через сорок після перших нові вибухи на Хрещатику зруйнували будинок міської Ради (колишньої Думи) та зал засідань Верховної Ради УРСР. Якщо гітлерівці знали про те, що найдавніша церква Печерського монастиря також замінована, це означає, що вони або не могли, або не поспішали виїняти з-під неї міни.

Усталилася думка, що Успенський собор Києво-Печерської лаври висадили в повітря фашисти. Свідчення очевидців і документальні докази стосовно осінніх подій 1941 року дають дещо іншу картину. Руйнування соборної Успенської церкви виглядає пов'язаним з подібним руйнуванням інших будівель, яке здійснили радянські збройні сили, котрі відступали, та їх агенти. Беручи до уваги, що радянські загони підклали міни під такі громадські установи, як музей Леніна та будинок Верховної Ради УРСР, можемо не сумніватися, що вони могли замінувати і головну церкву Печерського монастиря.

Недавно опубліковане повідомлення німецької розвідки подає додаткову інформацію: “Президент (Словаччини) Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 року і заїхав до Лаврського монастиря. Він прибув зі своїм почтом до монастиря близько 11 год. 40 хв. і відбув з монастирської площі близько 12 год. 30 хв. За кілька хвилин перед 14 год. 30 хв. усередині собору стався невеликий вибух. Один вартовий помітив три постаті, що втікали, їх застрелено. Кілька хвилин по тому стався грандіозний вибух, який зруйнував усю будівлю собору. Вибухова речовина, ймовірно, була закладена заздалегідь. Детонація не сталася раніше тільки завдяки досконалому оточенню кордоном і дбайливій охороні всієї будівлі. Очевидно, цей акт треба розглядати як замах на життя президента Тісо. Троєх імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати, бо у них не було ніяких паперів”.

Це повідомлення керівництва німецької розвідки в Києві, опубліковане лише влітку 1977 року в Англії, як на мене, є переконливим доказом – сумлінність англійських наукових видань загальноновизнана в світі. Отже, Йозеф Тісо в супроводі генералітету та інших високих чинів окупантів уранці 3 ли-



стопада 1941 року прибув до Києва й відвідав Лавру. З метою гарантування безпеки “високого гостя” та його супроводу на святанні того ж дня німецькі жандарми терміново виселили всіх жителів Лаври й прилеглих до неї кварталів. Та про цей візит, очевидно, стало відомо агентам радянської розвідки, залишеним у Києві, і, що цілком логічно, було вирішено знищити цю групу фашистської еліти шляхом висадження в повітря заздалегідь замінованого Успенського собору – надто вже серйозним виявився “об’єкт полювання”, та ще й не сам, а з цілою зграєю “крупної дичини”. Але, мабуть, не спрацювало щось у дистанційному управлінні вибуховим пристроєм, найімовірніше, радіокерованому, тому й з’явилися “троє невідомих”, щоб привести його в дію навіть ціною власного життя. Та запізно – майже через дві години після від’їзду Тісо з супроводом, коли вже було знято посилену охорону. Якщо врахувати, що деякі об’єкти, котрі радянські війська при відступі замінували радіокерованими, були висаджені в повітря аж 1943 року за радіокомандами з-за лінії фронту (як, наприклад, Інститут фізики у Харкові), то ця версія видається найвірогіднішою.

4 березня 1973 року київська обласна газета “Молода гвардія” надрукувала мою статтю “Рятівники Софійського собору”, підписану псевдонімом К. Данилюк, бо тоді мої твори не друкували й прізвища в пресі не згадували. В матеріалі йшлося про те, як восени 1943 року група радянських розвідників проникла перед визволенням Києва в окуповане фашистами місто, щоб урятувати від знищення Софійський собор, який начебто замінували німці. У розвідників була докладна схема підземель під собором і розміщення в них фугасів – так розповідав мені літній чоловік з багатьма бойовими нагородами, який назвався командиром тієї розвідгрупи. Звичайно, лише журналістською недосвідченістю і молодістю можна пояснити те, що я, довірившись малознайомій людині, з котрою жив у одній кімнаті готелю, не маючи ніяких (про документальні годі й казати) підтверджень його розповіді, поспішив написати той нарис. Та надто вже сенсаційним був матеріал!

І сенсація відбулася – але не з того боку, з якого я сподівався. Буквально наступного дня мене викликав редактор і після короткої, але різкої розмови мої матеріали перестали друкувати навіть під псевдонімом. Виявляється, стаття спричинила великий скандал, і керівні інстанції висварили редактора за публікацію неузгоджених з “компетентними органами” матеріалів. Згодом досвідченіші люди пояснили мені, що я своєю статтею привернув увагу до теми, яка старанно замовчується: хто ж усе-таки замінував Софійський собор? Колишній офіцер контррозвідки краєзнавець Феодосій Іванович Сахно (нині покійний) поділився в розмові зі мною думкою, що його, мабуть, разом із іншими об’єктами замінували радянські війська при відступі 1941 року, та з невідомих причин (найімовірніше, через несправність вибухового пристрою) він, на щастя, вцілів. А восени 1943 року командування радянських військ, що визволяли Київ, звичайно, подбало, аби окупанти не висадили собор у повітря при відступі, використавши ту саму вибухівку.

Тоді мені не дуже вірилося в що версію, хоча, якщо подумати, чому б і ні? Та порівняно недавно я знайшов її підтвердження у виданні Тита Геврика: “Професор Олекса Повстенко занотував, що серед видатних будівель Києва, призначених бути замінованими, був Софійський собор”.

А тепер – чи не найвагоміший аргумент.

Торік я виступив з цими своїми міркуваннями в одному з республіканських видань. Серед відгуків, які надійшли на ту публікацію, був і спогад колишнього політв'язня сталінських концтаборів Панька Василевського з Дрогобича “Як було знищено Успенський собор у Києво-Печерській лаврі”. Матеріал цей настільки важливий і сенсаційний, що подаю його без жодних редагувань, правок чи скорочень:

“Либонь наприкінці червня 1949 року до “мого лаготделения” № 1 спецрежимного табору “Мінлагу” (“минеральный лагерь”) на Інті прибув маленький етап з пересилки на л/о № 5, деє чоловік з двадцять-двадцять п'ять. Серед групи вирізнявся “фраер” суто військової виправки, сухощавий блондин із холодним поглядом сталевих очей. Нас – “аборигенів” – здивувало те, що він був у добротних офіцерських хромових чоботях... Вже одне це дещо насторожувало нашу табірну “розвідку”... Хто це і звідки він, який строк має, бо ж у нашій зоні були “контри” майже всі з “повною катушкою” – 25/5 років.

Невдовзі з'ясувалося, що “фраер” прибув з Ленінграда і має лише десять років, з яких уже відбув половину деінде. Його колеги по етапу сказали, що це, здається, якийсь “проштрафившийся” крупний чекіст і довіряти йому не слід, бо й вони мали його то за провокатора, то за стукача.

Прізвище він носив Спановський, якщо воно не було фіктивним...

30 червня мене начальник табору капітан Полевой загнав на два місяці суворого “буру” за те, що уникнув (сховання) етапу на Ворку. Отже, Спановського я не міг бачити. Деє на початку вересня, після виходу з “бура” я зайшов до барака № 18, де мешкав провідник (конспіративний) табірної ОУН, колишній педагог з Житомирщини Кашуба Адам Андрійович.

На той час ми були навізаєм добре “обнюхані”, тож довіряли один одному без обмежень. На нарах побіля Адама я, на свій подив, побачив Спановського (імені його не пригадую). Адам для маскіровки мене вигдавав якусь причину мого приходу, і той небавом\* пішов геть.

Зазначу, що Адам був років на шість чи вісім старший від мене.

Я одверто запитав його, що його в'яже з цим типом, адже ми його маємо за дуже ненадійного тощо.

– А ти знаєш приказку, що гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком – часто? – мовив той. – Я з ним знався з осені 1941 року, щойно німці зайняли Київ; куди й прибув з “похідною групою” ОУН-Б, звичайно, без відома й згоди німців. Я за пару днів організував явку й “поштову скриньку” для своїх під видом фотографії, бо знаю це діло добре й мав деяке приладдя з Житомира.

\*Небавом – незабаром (прим. укл.).

Так от цей “тип” тоді в Києві, коли вперше зайшов замовити фото для якогось документа, назвався фольксдойчером – Кіфером (вишня) і давав зрозуміти, що він якийсь комерсант або що. Небавом “хлопці” попередили мене, щоб я був з ним дуже обережний, бо він або агент гестапо, або НКВД, які слідкують не так за німцями, як за свідомими українцями. Я з ним завів невеличку комерцію, діставав через нього фотоматеріали, сигарети тощо. Він щотижня приходив то сам, то з якимсь знайомим, і я робив їм фото, причому з картками він забирав негативи. Все це мене насторожувало, і я боявся завалити свою явку. Я тоді також був не під своїм прізвиськом, хоч документи були досконалі.

Після відомого знищення Хрещатика він мене попередив: “Ти мене ніколи не бачив, а я – тебе”. Потім був ще три-чотири рази з різними “дівчатами”, яким я робив фото для документів. Я зрозумів, що мимоволі співпрацюю з чекістами... Від нього щастило не раз почути дещо цікаве для нас, нашої організації, тож “хлопці” дали “добро” на подальші контакти з ним. Потім він зник з поля зору, й небавом стався вибух у Лаврі... Тож я його не бачив аж досі. Я його пізнав місяць тому в бані, коли одержував білизну для бригади. Він від мене також не відмовляється і сказав, що він сидить за “промах с Успенкой в 1941 году”. Я нашоросив вуха, а Адам переповідав, що чув від Спановського (якщо це його справжнє прізвисько).

Докладні схеми мінування Софії і Лаври були розроблені ще на початку 30-х років, коли нищили собори й церкви. Чому ці дві не були знищені – невідомо, але спецкоманда підрильників була в київському ДПУ-НКВД напоготові.

Тож з початком війни, припускаючи здачу Києва, в Лавру і в Софію завезли тол з таким розрахунком, щоб у разі потреби повністю зруйнувати об'єкти.

Що було метою цього задуму? По-перше, припускали: якщо Київ займуть фашисти, то не без того, що будуть влаштовані великі церковні урочистості, богослужіння, й дуже можливо, що до котрогось собору “загляне” якась дуже груба фашистська “риба”... Отоді-то й треба було “грохнути”. По-друге, коли б цього не сталося, то довелось б чекати до Різдва 1942 року, коли в котромусь із соборів буде служба Божа за участю київської “сметанки”, тобто влади. Тоді б цей злочин приписали німцям, виставивши їх не лише злочинцями взагалі, а й варварами, що навмисне нищать пам'ятки культури і тому подібне.

Коли мінували Успенку, то було зроблено три види запалів (детонаторів): радіосигналом, електрозапал від “машинки”, а окрім того, вогневий – шнуром. Пункт спостереження діяв постійно так, щоб у полі зору була в'їздів брама...

І от десь на початку листопада (чи не 5-го) німаки спішно зробили суцільне подвійне оцеплення району Лаври. Стало зрозуміло, що от-от має приплисти якась дуже груба “риба”, можливо, хтось на літеру “Г”: Гітлер, чи Герінг, чи Гімлер, чи Геббельс...

Підпілля НКВД вдарило на сполох. Було зауважено, як до брами підїхали три лімузини, але не встигли роздивитися крізь бінокль – хто саме пішов до Лаври в собор. Вирішили зробити паузу: мовляв, будуть або молитися або оглядати кілька хвилин. Подали сигнал на радіопідрив, а він не спрацював. Тоді “крутанули”, але також не сталося вибуху.

Тоді “задействували” аварійну групу в Лаврі, яка чи то направила електрозапал чи підпалила шнур.” Тоді й “грохнуло”.

Однак доки бігали, метушилися з направою, “гість”, побувавши в соборі, вийшов з нього, і шойно дістався лаврської брами, як пролунав запізнілий вибух. Згодом з’ясувалося, що то був не з числа “Г”, а лише “поп Тісо” – глава Словаки. Стався свого роду конфуз. Після того радянська пропаганда широко розпустила чутки, що фашистські варвари систематично нищать не тільки місто (Хрещатик), а й – особливо – древні пам’ятки “русской культуры” – собори тощо. Чому не висадили Софію, невідомо, але вона також була в чорному списку НКВД, як і Успенка.

За таку невдачу з Успенкою всіх учасників “епопеї” судив трибунал військ НКВД у 1944 році. Спановському пощастило – йому дали “лише” десять років, а котрогось із них до “вишки”...

Кашуба трохи дивувався з такої відвертості свого колишнього “колеги” з 1941 року, а невдовзі його кудись вивезли спецетапом.

Я не знаю, скільки років мав Спановський, але з вигляду – десь років за сорок.

Дивно було все-таки, як це він, просидівши років п’ять, був озутий в добрі хромові чоботи...

Якихось більших подробиць я не годен пригадати та й не дуже допитувався в Кашуби, бо ж були справи пильніші, істотніші на той час.

Постскрипtum: Адама Кашубу за вироком військового трибуналу 26.X.1950 року було розстріляно за участь у “Північному сьайві”. Подальша доля Спановського мені невідома. Я чомусь припускаю, чи він не “погорів” через свою “болтливість”, розповідаючи про такі таємниці. Хоч чесно кажучи, тоді мало хто вірив у такий варіант, щоб “свої” нищили своє...

Я пригадую, коли в березні 1949 року там же перед мною висповідався старий путіловець з Ленінграда, що він рідний вуйко Л. Ніколаєва, котрий стріляв Кірова, розповівши, “как оно было с Леной”, то я довго вважав, що старий був не сповна розуму. Аж 1962 року з промови Хрущова на ХХІІ з’їзді я дещо порівняв, зрозумівши, що я був тоді дурень, не вислухавши уважніше старого... То ж була правда!

Пантелеймон ВАСИЛЕВСЬКИЙ

Чи так це? Я не хочу повторення історії з моєю бездоказовою статтею в “Молодій гвардії”. Але недоумок тут також не повинно бути – питання поставлені й потребують конкретної відповіді.

Тоді “компетентні органи” відмовчалися. Та не вірю я, щоб у їх бездонних архівах не було хоч якийсь документів із цього питання. Пора опублікувати їх і тим самим покласти край всіляким чуткам та версіям. Бо замовчування – найгірший метод боротьби з ними.

В дні гласності, коли відкриваються всілякі спецфонди й секретні архіви, таке рішення якнайкраще відповідало б вимогам і духові нашого часу.

Хто мінував собори? Без відповіді на це болюче запитання не розмінувати й собори наших душ, підступно заміновані колись брехнею і недовірою. А ці компоненти є чи не найбільш вибухонебезпечною речовиною суспільного життя, бо вона деколи спрацьовує й без радіокоманд – від детонації гніву та соціальних потрясінь.

Примітки

1. *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – ПУ, 1990, ч. I – 3, 4.

Данило КУЛИНЯК

*Джерело:* Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 48-49.

## ХТО ЗНИЩИВ УСПЕНСЬКИЙ СОБОР У КИЄВІ?

Споконвіків архітектурне обличчя Києва визначалося трьома найвидатнішими пам'ятками древньої української архітектури: Собором святої Софії (1037 р.), Успенським собором (1078 р.) Лаври і Михайлівським Золотоверхим собором (1113 р.) однойменного монастиря.

Початок гітлерівського нашестя (1941 р.) на Україну застав Київ уже без останнього собору, знищеного на початку 30-х років большевицькими вандалами за наказами з Москви.

20 вересня 1941 року до Києва увірвалися німецькі війська, а вже 24 того ж місяця, ніби не знати чому, почалися масові вибухи та пожежі в будинках на Хрещатику. Тисячі киян не могли збагнути, хто був призвідцем злочинних руйнувань столиці України – чи фашисти, чи залишене комуністичне підпілля. Ледь-ледь почало вгасати пожарище серед руїн, як 3 листопада 1941 року пополудні Київ здригнувся від ще одного потужного. Успенський собор перетворився на румовище. ...Збігали роки, а в усіх советських джерелах утверджувалася думка, що знищення Успенського собору – справа рук фашистів. Так думав і я, доки в 1949 році в спеціальному режимному політичному таборі “Мінлаг” в його “лагерном отделении” №1 випадок не відкрив мені очі на справжніх призвідників зруйнувань у Києво-Печерській Лаврі.

Наприкінці червня 1949 року до нашого табору прибув невеличкий етап з Ленінграда – з два десятки політ'язнів. Серед них вирізнявся “фраєр” військової виправки, сухорлявий блондин з холодним поглядом сталевих очей. Підпільний провід ОУН з'ясував, що прибулець на прізвище Спановський (імені не пам'ятаю) – колишній офіцер НКВД, який за невідомі провини був

засуджений ще в 1944 році військовим трибуналом до десяти років таборів і уже відбув половину терміну. Що саме йому було інкриміновано, ми дізналися не відразу. Тому допускалося, що це міг бути провокатор чи “стукач”. Працював на шахті №1. 30 червня 1949 року я з допомогою закарпатця Василька Рогача зумів уникнути етапування на Воркуту, за що начальник “лагерного отделения” №1 капітан Полевой загнав мене на два місяці суворого режиму в “бур”. Відбувши покарання котрогось дня я зайшов до барака №18 погомоніти про нагальні справи з провідником табірної ОУН Адамом Кашубою. З ним ми були пов’язані дуже міцно, довіряючи навзаєм. Підійшовши до закутка, де мешкав Адам, я від здивування трохи оторопів. Побіля нього на нарах сидів Спановський і з посмішкою оповідав щось Адаму. Сівши віддалік, я спостерігав за ними. Коли ж Спановський пішов, я запитав Адама, що має означати ця начебто невимущена співбесіда.

– Друже Паньку, – мовив Адам, – хіба ти не чув приказку про гору з горою?.. Уяви собі, я здається з цим чекістом запізнався за досить складних умов ще восени 1941 року в Києві.

Адам снував свій погляд далі й далі, а я слухав. З того всього запам’яталося таке. Коли у вересні 1941 року німці зайняли Київ, то, випередивши їх на кілька днів, туди нелегально просочилася частина так званої похідної групи ОУН-Б, зрозуміло, без відома чи згоди німаків. Адам, родом з Житомирщини (педагог за фахом), знаючи добре Київ і фотосправу, негайно розгорнув фотографію для прикриття нею однієї з конспіративних явок осередків ОУН-Б у місті. Саме під ту пору фотографію іноді відвідував як клієнт Спановський, видаючи себе за комерсанта. Відвідини не зосталися поза увагою українського підпілля. Адама було попереджено, що цей “тип”, який видає себе за фольксдойча на прізвище Кіфер (Вишня), є агентом гестапо, або – НКВД з числа тих, котрі шкодять не так німцям, як свідомим українцям, яких видають фашистам не страту. Одне слово, залишена в Україні агентура НКВД руками фашистів винищувала свідомий український елемент, який уцілів від розправ у 30-ті роки або прибув з еміграції. Після того, коли вщухли пожежі Хрещатики, Кіфер попередив: “Ти мене ніколи не бачив, а я тебе”. Незабаром стався варварський вибух, який знищив Успенський собор в Лаврі, а Кіфер зник, здавалося назавжди... І ось аж де нам судилося здибатися.

– Що ж він тобі каже про вибух у Лаврі, чи знає щось? – спитав я Адама.

– О, ця bestія знає, мабуть, всі подробиці, але розповів, гадаю, не все.

З оповіді Спановського виходило, що його посадили через “промах с Успенкой” і “попа Тиссо”. Схема трагедії вимальовувалася так. Докладні плани мінування Софійського собору і Лаври були розроблені ще в 1934 році спецами НКВД. Тож з початком війни 1941 року, допускаючи ймовірну здачу Києва, в Лавру і Софію енкаведисти завезли вибухівку з метою знищення святинь ущент. Навіщо? По-перше, допускали: якщо Київ займуть німці, то не без того, аби окупанти не влаштовували церковних урочистостей – “благодарений

за освобождение” силами духовних достойників російської православної церкви, котра панувала монополюно в Україні. Отже, дуже можливо, на таку врочистість до котрогось із знаменитих соборів завітає хтось із провідних діячів Рейху чи генералітету. Не виключали появи Гітлера, Герінга, Гімmlера чи Геббельса... Отоді-то думали “гахнути” з допомогою залишених агентів-диверсантів, як зробили з Хрещатиком. По-друге, якщо б цей варіант не вдався, то з вибухом чекали б аж до Різдва 1942 року, коли буде Служба Божа за участю міської верхівки... в цьому випадку вибухи приписали б фашистам, які, мовляв, нищать пам’ятки “древней русской архитектуры”, не української, звичайно. Коли лаштували мінування Успенського собору (і Софії), то для страхування було змонтовано аж три види запалів: радіосигналом із поста спостереження, електродетонатором через секретний кабель і нарешті найпростіший – від шнура запального. Пункт спостереження діяв постійно з двох місць так, щоб у полі зору була в’їзна брама Лаври. І ось цей день настав. Зранку 3 листопада Лавру було оточено подвійним колом солдат і поліції. Але через недбалість котрогось агента не встигли зауважити, хто саме прибув до брами Лаври трьома лімузинами в супроводі ескورتу. Чекісти були певні: у Лаврі є “ХТОСЬ” дуже значний з гітлерівської верхівки. Зачекали кілька хвилин, щоб дати можливість увійти в собор “гостям”. Задіяли детонатори в підвалах собору. Тиша... вибуху не сталося. Прикро! Заметушилися біля електрокабельних засобів, спливав час... нарешті вдалися до крайнього заходу, піславши через підземелля мінерів, по суті – смертників, підпалювати шнури. Спливло ще чимало часу, заки “гахнуло”. Але це вже був вибух заради вибуху, бо відвідувачі виїхали з Лаври до міста. Зате величезний прекрасний собор перетворився в румовище. Шедевр перестав існувати! Загинули й мінери. Як з’ясувалося згодом, ніхто з фашистської верхівки Лавру не відвідував, а прибув тільки Йозеф Тіссо – глава тодішньої профашистської державки Словачії, який мав духовний сан, і через що чекісти зневажливо називали його “попом”.

За таку скандальну невдачу з підривом Успенського собору всіх учасників операції судив військовий трибунал НКВД у 1944 році. Спановський отримав “червонець”, а когось із керівників засудили до розстрілу.

**ПОСТСКРИПТУМ:** Адама Кашубу за вироком військового трибуналу від 26.10.1950 року було розстріляно разом з десятима політ’язнями за створення табірної повстанської організації під назвою “Північне сяйво”. Славна, мужня була людина і незламний український патріот – незабутній Адам Кашуба. Слава йому вовеки!

**Пантелеймон ВАСИЛЕВСЬКИЙ.**

м. Дрогобич.

*Джерело:* За вільну Україну. – Львів, 1991. – № 228. – 14 грудня. – С. 2.

## ЧОРНОГУБОВ – АНТИБЛЬШОВИК

Німці, наступаючи влітку 1941 року, були ще далеко від Києва (зайняли тільки Бердичів), але навколо міста вже почалися пожежі; кожного вечора було видно заграви, головню на заході. Щораз більше в місті ширилися чутки, що це німці палять наші заводи й фабрики. Такі чутки були на руку більшовикам, а метою їх було вкоренити в населення (яке чекало німців як визволителів) зненависть до ворога, що наступає.

Спочатку здавалося незрозумілим, як німці, перебуваючи ще так далеко, могли – підпалювати фабрики й заводи, та й навіщо німці палять цінне майно, якщо вони зустрічають лише слабкий опір. Та потім мешканці міста зрозуміли, що пожежі влаштовують самі ж такі більшовики, щоб виконати наказ Сталіна – “лишати ворогу тільки чисте поле”. Чим більше наближався фронт, тим ближче до міста підступало кільки пожеж.

Німці зайняли Київ. Виїжджати з Києва без окремого дозволу було заборонено, а дозвіл видавали у відділку комендатури, який був у самому центрі міста, на розі Хрещатика і Прорізної вулиць...

Тут побіжно слід згадати про вибух у Лаврі. На території Лаври, у так званому Музейному городку, містилися кілька музеїв – Антирелігійний, Історичний, Театральний та ін. Тут-таки, на території Лаври, жили деякі особи, службовці музеїв. Ще до приходу німців НКВС запропонував адміністрації музеїв здати ключі від усіх приміщень, а приватним особам у триденний строк вибратися з їхніх квартир на тій підставі, що на території Лаври буде штаб охорони Києва. Коли це розпорядження було виконано, біля всіх воріт, що вели на територію Лаври, поставили вартових, і входити було якнайсуворіше заборонено. Що там робив НКВС – невідомо, але він мав і час, і повну відсутність сторонніх свідків.

Колі німці зайняли Київ, поширилася чутна, що жителі Києва хочуть найближчими днями влаштувати в Лаврі урочисту відправу з молебнем про визволення від більшовиків у присутності найвищого німецького командування.

Авторові цієї статті довелося бачити напередодні старшого наукового працівника Лаврського музею – покойного М. Черногубова. Він радив попередити німецьке командування проте що Успенський собор замінований і що треба відмінити богослужіння. Мабуть, Черногубов зробив це попередження, і богослужіння відмінили. Вибух стався о тій годині, на котру було призначено це богослужіння. Вибух був надзвичайно сильний, очевидно, вибухову речовину було закладено в різних місцях під Великою Успенською церквою, тож груддя, що утворилося після вибуху, являло собою величезну, доволі правильну конічну форму, а місцями валялося по всьому цвинтарю здорове каміння і коло Святих Воріт лежав великий шматок дерев'яної балки, який відлетів десь кроків на сто від місця вибуху. Від Собору лишився у вертикальному напрямі тільки один зовсім невеликий ріг будівлі завшишки приблизно в два поверхи. Уся будівля була надзвичайно капітальна, стіни, арки, усе було зроблено дуже тривко, але під церквою було проведено опалення, була ціла система ходів, і для НКВС замінювати цю будівлю не становило особливих труднощів. (Загалом більшовики досягли в справі руйнування святинь великих “досягнень”. Так, під час підриву в Києві Златоверхого Михайлівського монастиря вся будівля одразу ж немовби осіла на землю, і цегла відлітала в бік недалеко; те саме спостерігали в Харкові під час підриву Собору та в інших місцях).

Знищивши вибухом Успенський собор, радянські агенти вели і далі роботу на зруйнування Лаври. Зокрема, агентура вжила для цього такого способу.

Під час німецької окупації населення мало великі труднощі з паливом. Ордери на одержання палива видавала особлива комісія при міській управі. Завідувачем відділу палива при міській управі виявився колишній чин НКВС, що опісля розкрила спеціальна комісія, утворена німецькою владою. Цей член паливної комісії



видавав мешканцям ордери на паливо, яке власник ордеру міг одержати, розбираючи в Лаврі вцілілі після вибуху будинки (одноповерхові старовинні будівлі, де раніше були келії ченців) обабіч дороги від Св. Воріт до Великої церкви. І тільки тоді, коли цього агента було викрито, видачу таких ордерів припинили.

Існує думка, поширювана радянською пропагандою, що вибух Лаври влаштували німці. Таке твердження було потрібне більшовикам, з одного боку, щоб підбурювати населення проти німців, а з другого – щоб скласти із себе вину за цей злочин.

Мимоволі постає питання: задля якої мети й навіщо німцям треба було підривати Лавру, що не мала жодного стосунку ні до стратегії, ні до політики, витратити на це велику кількість вибухового матеріалу й настроювати проти себе населення?

З тим, що Велика церква, знаменита історично і в архітектурному відношенні, являла собою велику цінність і за наявними в ній старовинними речами, німці були чудово обізнані, і вони навіть на посаду завідувача Музейного містечка призначили спеціальну особу – німецького офіцера. Що німці були заклопотані збереженням усіх цих цінностей, видно з такого: старший науковий співробітник музею, покійний М. Черногубов, негайно після вступу німців у місто переніс з ризниці церкви в будинок келій і в приміщення коло Св. Воріт надзвичайно цінну величезну збірку старовинних вишитих підризників, старовинних риз та інших унікальних тканин, дарованих царями й гетьманами, а також численні винятково багаті, рідкісні й цінні давні ікони, найцінніші старовинні книги й церковне начиння. Німецький офіцер, завідувач Музейного городка, розпорядився усі ці речі віднести назад у ризницю церкви, бо гадав, що розміщення їх у будинках небезпечно з огляду на крадіжку. На заперечення М. Черногубова, що він побоюється підриву церкви, офіцер посміхнувся й сказав, що цього бути не може. Усі речі було перенесено назад, і вони загинули під час вибуху. Про це авторові цих рядків особисто розповідав М. Черногубов. Це цілком підтверджує, що до підриву Успенської церкви німці не мали жодного стосунку. У кожному разі, якби вони замінували церкву, то про це знав би німецький офіцер, завідувач Музейного городка і, звичайно, він не дав би розпорядження переносити найцінніші речі на місце майбутнього вибуху. Крім того, доставка великої кількості вибухової речовини й мінувальні роботи помітили б сторонні, бо доступ на територію Лаври був за німців порівняно вільним для всіх, хто мав якусь відношення до музеїв на її території, був зовсім відкритий, і мінувальні роботи не можна було б не помітити; і навпаки, перебування НКВС у Лаврі протягом 2–3 тижнів при абсолютній ізоляваності території дало більшовикам цілковиту можливість замінувати Лавру. Казали тоді, що німці затримали якусь жінку, котра повідомила про замінування церкви й навіть називала час вибуху, але ніби-то часу до вибуху лишалось небагато, і німці не наважилися розмінувати церкву.

Немає ніякого сумніву в тому, що вибух у Лаврі – робота більшовиків, виконана залишеною в Києві агентурою НКВС. Агентів у свій час було залишено достатньо і в самій Лаврі, свідченням чого є вбивство старшого наукового працівника музею вищезазнаного М. Черногубова поліцаями із чинів радянської розвідки, які проникли в поліцію при Лаврі. До Черногубова ввечері явилися на квартиру лаврські поліцаї і викликали його ніби-то в поліційне управління. Через якийсь проміжок часу біля зовнішньої стіни Лаври (у бік міста) було виявлено в дуже неглибокій ямі, засипаній землею, труп М. Черногубова. Він загинув як антибільшовик.

Борис ЖУК

Пожари в Києве в 1941 году. – Вестник института по изучению СССР (Мюнхен). – 1956. – № 2 (19). Скорочений варіант.

Джерело: Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 54-55.

## ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абакумов В.С.	24	Ветров І.	10
Абашидзе Д.І., див. Антоній		Вишняков О.	59
Азаров І.І.	167	Вінницький Б.	329
Айхведе Вольфганг	35, 228, 232, 233, 234, 237, 238, 247, 248, 250, 251	Вінтер Георг	30
Алексій (Олексій) (Громадський)	58, 59, 291, 331	Вігер В.П.	5
Алімпій Печерський	333	Волканович В.Д.	340, 356
Альошин П.Ф.	17	Володимир (Богоявленський)	337
Анікін О.	63	Володимир Всеволодович Мономах	333
Антоній (Абашидзе Д.І.)	99, 331	Володимир Святославич	331, 332, 334
Антоній, святий	339	Волошин Августин	330
Армс Кейт	95, 96, 205, 207	Воронін Ф.М.	167
Армстронг Джон	37	Гайбель (Гейбель) О.К.	28, 92, 324
Арнім, Ганс Гейнріх Сікст фон	12, 144	Гайдар А.П.	123
Арнім, Ханс-Юрген фон	12	Гайовий	131, 240
Арнім, Харро фон	12	Гайович Ф.	329
Асеев Ю.С.	263	Гашпар Віталій	211
Багазій В.П.	72, 98, 328, 353	Геббельс Йозеф	108, 143, 207, 251, 253, 361, 365
Баграмян І.Х.	243	Геврик Тит	16, 17, 18, 79, 95, 205, 207, 360
Базилевич В.М.	72, 321	Гейдріх Рейнхард	100, 281
Береговий С.П.	120	Гекель Г.	330
Берія Л.П.	166, 173, 270	Геппенер М.В.	30
Биков П.	329	Герінг Герман	108, 209, 361, 365
Бізанц Альфред	253, 255, 256	Гіляров С.О.	27, 28, 92, 97, 218, 226, 324
Білокін С.І.	40, 41	Гімmlер Гейнріх	108, 254, 271, 272, 361, 365
Бок, Федор фон	100	Гітлер Адольф	59, 84, 100, 108, 184, 186, 209, 215, 216, 252, 254, 257, 259, 260, 261, 270, 272, 277, 279, 280, 282, 361, 365
Бондар І.В.	45	Глушко О.М.	106
Борман Мартін	253, 279, 280, 282	Голдович О.І.	139, 141, 150, 151, 155, 178, 269
Боцвін П.П.	283	Голобутський (Галабутський) К.А.	77
Браун, Георг фон	152	Головченко І.Х.	11, 13, 14, 24, 132, 205
Браухіч, Вальтер фон	209	Горохов С.І.	68, 319, 321
Бретгауер Карл (доктор Бр.)	262	Горчаков О.О.	10, 11
Будьонний С.М.	137, 167	Грабар І.Е.	341
Булавицька Н.	60	Гречко А.А.	161
Бухгайт Герд	71, 272	Гречуха М.С.	161
Вагнер Едуард	189, 221	Григор'єв С.Г.	264
Валерій (Устименко)	63, 76, 97, 335	Григоренко В.	60
Василевський П.К. (Блажунь П.М.)	109, 110, 115, 116, 119, 160, 177, 207, 360, 362, 365	Грімм Пауль	90, 322
Ватутін М.Ф.	137	Грюцнер Едвін	142, 256
Вербицький О.М.	91, 92, 323, 324		
Веремєєв Ю.Г.	47, 151, 183, 187, 192, 193, 200, 203		
Верещагін В.В.	333		
Верещагін В.П.	333		

- Гуменна Докія 15, 77, 190  
 Гуревич М.П. 167  
 Гуреві О.І. 11, 20  
 Гуржій А. 53, 65, 78, 236, 237, 247, 353, 357  
 Гурков І. 21  
 Давиденко Б.І. 167  
 Давидов Т.В. 283  
 Данилюк К.П. 120, 359  
 Діонісій (Валединський) 58  
 Дніпров М. 331  
 Довженко О.П. 8, 9, 10  
 Доників-Шикерик А. 327  
 Дроздов В.О. 9  
 Дубина К. 8, 13  
 Дьорнер (Дернер) Гельмут 267  
 Ебергард Курт 101, 133, 190, 269  
 Еккельн Фрідріх, Jeckeln (Geckeln) Friedrich 69, 70, 106, 252, 254, 255, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 316  
 Епов Б.О. 166  
 Ернст Ф.Л. 21, 321  
 Ехснер Ф. 294  
 Євсєєв О. 9  
 Єжов М.І. 65  
 Єрмаков Є.Ф. 235  
 Жила В. 339  
 Жук Б.К. 41, 53, 73, 75, 80, 85, 99, 127, 130, 132, 367  
 Жуков Г.В. 137, 272  
 Жуков Г.К. 167  
 Журавльов М.І. 166  
 Зайбот Франц 82, 250  
 Заровна М. 98, 224  
 Захвалинський Г. 329  
 Зейдліц, унд Голау Ганс-Гейнріх фон 12, 184, 235, 278  
 Івкін К.П. 113, 114  
 Іларіон (Огієнко І.І.) 99  
 Іларіон 339  
 Ільвовський О.Б. 44, 46, 98, 263, 311  
 Ірінарх Кондаркін (Колдоркін) 32  
 Ірлявський І. 329  
 Їжакевич І.С. 93  
 Кавалерідзе І.П. 329  
 Каліуш (Каліш) Г.Г. 67, 69, 319, 354  
 Кальченко Н.Т. 167  
 Камаєва-Філоненко Г.Ф. 157  
 Карташов В.М. 164, 179, 180, 181, 182, 183, 240, 269, див. також Коваленко О.О., Мантейфель  
 Касян Г.П. 120  
 Катлос (Камльос) Фердинанд 291  
 Качан Р.І. 7, 311  
 Кашников В.М. 139, 177  
 Кашуба А.А. 109, 110, 111, 360, 362, 364, 365  
 Кегель Герхард 132, 239, 245  
 Кейтель Вільгельм 209  
 Кирпонос М.П. 122, 137, 268  
 Кислиця Дм. 57, 146  
 Кіров С.М. 362  
 Кітцінгер Карл 96  
 Кіфер 361, 364  
 Клот, Майя фон 63  
 Кляйн Отто 63, 105, 204, 207, 212, 323  
 Коваленко О.О. 179, 180, 182, 240, див. також Карташов В.М., Мантейфель  
 Коваленко Ю.М. 122, 123, 124, 125, 133, 136, 137  
 Коваль М.В. 268  
 Козловська В.Є. 318  
 Колесник І.Н. 5, 191, 242, 271  
 Колибанов А.Г. 167  
 Коломієць Т.К. 167  
 Колпакіди О.І. 148  
 Корнійчук О.Є. 225  
 Коровицький І.І. 58, 59  
 Король В.Ю. 132  
 Коротченко Д.С. 161  
 Костенко М.В. 149, 153, 154  
 Костюк Т.Я. 174, 176  
 Кот С. 22, 70, 260  
 Котляр Л.З. 166, 168, 178  
 Кох Ганс 63, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 248, 252, 256, 265, 291, 294, 319, 354, 355, 357  
 Кох Еріх 13, 63, 70, 100, 140, 146, 147, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 270, 282, 343  
 Кошман-Коврайський А. (псевдонім В. Шугаєвського) 345, 350  
 Крайній К.К. 7  
 Красиков М. 139, 152

Краснощок Ю.І.	30, 31, 32, 42, 46, 64, 80, 87, 96, 97, 99, 114, 117, 200, 204, 206, 254, 263, 265, 266	Макаров Ю.В.	259
Криворучченко	184	Маковська Є.В.	61
Криворучук Г.І.	5	Малаков Дм.В.	23, 45, 57, 119, 125, 138, 139, 141, 144, 149, 154, 160, 172, 184, 185, 189, 198, 207, 229, 239, 250, 259, 260
Кримський А.Ю.	327	Маленков Г.М.	202
Кубаткін П.М.	165	Мантейфель	180, див.також Карташов В.М., Коваленко О.О.
Кудря І.Д. (псевдонім "Максим")	9, 10, 11, 15, 20, 28, 113, 132, 153, 162, 164, 179, 191, 269	Мантейфель, Хассо-Еккарт фон	180
Кудрявцев	122	Маркус Т.Й.	21
Кудряшов В.С.	21, 38	Мартос І.П.	333
Кузнецов А.В.	7, 14, 15, 18, 19, 20, 23, 34, 42, 55, 77, 86, 87, 88, 90, 93, 124, 130, 131, 133, 171, 172, 174, 205, 224, 236, 237, 268	Марченко	327
Кузнецов М.Г.	165, 177	Маслов	325
Кузнецов О.О.	165	Мах Шаньо (Сано)	209, 210, 291
Кулиняк Данило (Данилюк К.)	46, 57, 79, 97, 107, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 119, 121, 144, 160, 200, 207, 359, 363	Машкевич С.	239
Кульженко П.А. (П.К.)	60, 334	Мейклер Н.К.	344
Курас Г.	346	Меленський А.І.	334
Курінний П.П.	27, 90, 93, 321	Мельниченко І.	32, 245
Кур'ято А.В.	356	Меркулов В.М.	164
Кухаренко Р.І.	5	Миколайчук І.В.	47
Кучеренко І.Р. (Кушніренко)	14	Михальський	330
Кучерук М.П.	46, 119, 120, 121, 137, 172, 200	Міляева Л.С.	228, 229, 250
Кучма Л.Д.	345	Місюревич	235
Лавров Дм.	23, 44, 102	Міхеев А.М.	24
Левченко Б.С.	139, 144, 152, 184, 186	Мишин М.П.	174, 176
Левчук Т.В.	10	Могила Петро	338
Ледянський С.	336	Мокренко А.Ю.	138
Ліневич Є.М.	269	Молодцов В.О.	168
Лудін Ханне	209	Молотов В.М.	188, 224
Луначарський А.В.	321	Моргілевський І.В.	62, 321
Лутін О.	34, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 148, 150, 154, 155, 157, 158, 159, 172, 207	Мороз А.В.	283
Магунія Вальдемар	27, 289	Москалець К.Ф.	174, 176
Маєвський В.А.	51, 52, 53, 67, 121, 194, 195, 264, 316, 317	Муравйов М.А.	337
Мажирін Ф.М.	32	Мурашко М.І.	318
Мазепа І.	334, 337, 338	Мусієнко О.Г.	11, 13, 14, 24, 132, 205
Майер	91, 324	Нарбут Г.І.	318
Макаренко М.О.	321	Невський Г.Г.	168, 169, 178
		Немчинський О.Б.	14, 35, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 149, 150, 155, 157, 158, 160, 177, 187, 191, 192, 197, 198
		Никанор (Бурчак-Абрамович)	63
		Ніколаєв В.М.	92
		Ніколаєв Л.	362
		Новицька М.О.	21
		Огієнко І.І., див. Іларіон	

Оглоблин (Оглоблін) О.П.	27, 28, 92, 264, 316, 324, 328	Рибачук М.	59
Одінцов М.І.	84	Ріббентроп, Іоахім фон	209
Окінчиць Ю.	335	Рогач В.	364
Олександр І	80, 349	Рогач І.	97, 330
Олійник П.	330	Розенберг Альфред	12, 100, 146, 147, 257, 279, 280
Ольховський І.	122, 134, 136	Розенфельдер Карл	252, 265
Омельченко О.О.	5, 23	Роскамп Дітріх	52, 53, 158, 194, 195, 318
Опперпут Е.О.	181	Руденко Р.А.	227
Остринський П.	59	Савінков Б.В.	181
Острозький Костянтин	338	Савченко С.Р.	24, 132, 181, 182, 183, 223
Пантелеймон (Рудик)	62, 221, 289, 332	Самчук Улас	15, 61, 78, 146, 258, 263
Паулюс, Фрідріх фон	137	Сахно Ф.І.	359
Пашенко С.А.	38	Святослав Всеволодович	334
Петро І	337	Сєбта Т.М.	7
Петров С.	138	Сергієнко В.Т.	24, 173
Пилипович Л.	291	Сергій (Страгородський)	59, 220, 221, 331
Повстенко О.І.	31, 56, 57, 60, 61, 62, 136, 351, 360	Сєров І.О.	166
Полікарп (Сікорський)	58	Симон (Івановський)	331
Полонська-Василенко Н.Д.	27, 28, 92, 324	Ситник М.	330
Полюшко Г.В.	231, 232, 233, 234, 237, 241	Скоропадський І.І.	333
Пономарьов А.Ф.	166	Скрипник М.О.	321
Попов Г.	93	Смірнов Л.М.	227
Попов Г.М.	166	Соболев Д.	269
Порфирій (Успенський)	82	Спановський (Степановський)	34, 97, 107, 109, 110, 111, 112, 114, 118, 119, 137, 144, 150, 159, 164, 172, 177, 207, 360, 361, 362, 363, 364, 365
Постишев П.П.	330	Стайнбек (Стейнбек) Джон	346, 349
Потоцький П.П.	21, 293	Сталін Й.В.	109, 165, 173, 177, 183, 258, 268, 321, 335, 353, 366
Праневич (Пранявічус) А.	222	Старінов І.Г.	11, 32, 150, 168, 170, 191, 201, 203
Приміський І.	5	Старовойти	68, 75, 320
Прюцман Ганс-Адольф	253, 255	Старцев Й.	334
Путткаммер, Йєско фон	190	Стасов В.П.	17, 332
Пушкарський Н.Ю.	15, 130, 132, 171	Стецько Ярослав	258
Рагінський М.Ю.	227	Студинський К.О.	327
Радзевич К.	132	Судоплатов П.А.	9, 10, 24, 113, 157, 164, 181
Радиш О.	345	Таркович Ю.	330
Раковський Х.Г.	321	Татарський М.С.	34, 139, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 174, 177, 178, 191, 192, 198, 200, 203
Раш (Рош), Отто Еміль	24, 131, 133		
Рева	330		
Ревуцький В.Д.	131, 132		
Ревуцький Д.М.	32, 38,		
Ревуцький Ф.Ф.	38		
Рейхенау Вальтер фон	10, 126, 190, 240, 273		
Рибаков М.О.	132		

Татарський О.	153	Чех О.	346
Тверський В.М.	29, 76, 78, 92, 97, 107	Чорногубов М.М.	29, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 75, 213, 264, 291, 319, 320, 321, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 353, 354, 355, 356, 357, 366, 367
Теліга О.І.	72, 329	Чорногубова К.О.	65, 66, 69, 264, 319, 320, 340, 355
Терен М.	65	Чорноусов Б.М.	166
Тимошенко С.К.	137, 169	Чукарев М.Д.	174, 175, 176
Тісо Йозеф. Tiso Josef	12, 13, 28, 95, 102, 103, 105, 108, 115, 118, 119, 145, 147, 148, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 216, 217, 240, 254, 266, 282, 283, 290, 291, 316, 317, 358, 359, 362, 364, 365	Чумачков С.І.	106, 120
Толстой О.М.	225	Шамрило Т.В.	174, 176
Тома де-Томон Жан	333	Шанцер А.О.	127
Трейбшо І.	321	Шапошников Б.М.	165
Тука Войтех	209, 283	Шарнхорст, Герхард фон	240
Фетгїх Шандор	48, 49, 51, 64, 69, 74, 92, 103, 105, 106, 184, 186, 188, 204, 212, 213, 241	Шверіни	83
Фойгель	319	Швидкий	330
Форостівський (Хворостівський) Л.І.	16, 26, 27, 56, 75, 76, 84, 92, 94, 98, 324, 350	Шеверницький	68, 195
Франк (Франке), Вольфганг фон	90, 322	Шевцов І.С.	174, 176
Франко П.І.	327	Шевченко Т.Г.	9, 334
Фрейд Зігмунд	29	Шедель Йоган Готфрїд	322
Хайер Фрїдрїх	253, 254, 255, 280	Шеєр Пауль	28, 205, 206
Хардер	256	Шиденко В.А.	244
Харитоненко П.І.	82, 319, 320, 342, 357	Шимон варяг	338
Харитонов Ф.М.	167	Шифрїн А.Ш.	167
Харченко В.К.	14, 35, 141, 191, 200	Шірмер Герхард	186
Хвильовий М.Г.	329	Шкаровський М.В.	84
Хвойка В.В.	318	Шнипенко Р.	12
Хилякін Ю.С.	139, 151, 177	Шоста А.Г.	199
Хоршунуова І.О.	30, 77, 102, 127, 188, 208, 265	Шпеєр Альберт	207, 251
Хренов А.Ф.	167	Штепа К.Ф.	12, 97, 221, 319
Хрущов М.С.	10, 132, 143, 161, 162, 173, 176, 178, 179, 181, 182, 202, 223, 273, 326, 330, 362	Шугаєвський В.А.	16, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 56, 67, 68, 69, 73, 74, 76, 78, 80, 85, 88, 101, 110, 197, 213, 319, 345
Хьоле Йоганнес	104, 249	Шумський О.Я.	321
Чатлош Фердїнанд	209, 211	Щербаківський Д.М.	21, 321
Чередниченко Є.Ф.	7	Щербаков О.С.	166
Чернак Матюш	209	Щуко В.О.	18
Чернишов В.Д.	174, 176	Яковенко	330
		Якубовський Б.	291
		Ярополк Володимирович	333
		Ярослав Володимирович	332, 333
		Ястребов В.П.	168
		Яшков	105, 106, 107

## СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

BAВ	– Bundesarchiv, Berlin, Федеральний архів, Берлін
BA-MA	– Bundesarchiv-Militararchiv, Freiburg, Федеральний військовий архів, Фрайбург
IfZ	– Institut für Zeitgeschichte, München, Інститут сучасної історії, Мюнхен
ERR	– Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга
HSSPF	– Hoherer SS- und Polizeiführer für das, Вищий керівник СС і поліції
PK	– Propaganda Kommando, команда пропаганди у підрозділах німецького Вермахту
Абвер	– Abwehr, німецька військова розвідка
Вермахт	– Wehrmacht, збройні сили Третього Рейху
Гестапо	– Geheime Staatspolizei, державна таємна поліція
АН	– Академія наук
АПРФ	– Архив Правительства Российской Федерации
ВКП(б)	– Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ВМФ	– Військово-морський флот
ВР УРСР	– Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної республіки
ГАРФ	– Государственный архив Российской Федерации
ГВІУ	– Головне військово-інженерне управління
ГДА СБ України	– Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГКО	– Государственный Комитет обороны, Державний Комітет оборони
ГПУ (ОГПУ)	– Головне Політичне управління (Об'єднане Головне Політичне управління)
ГРГУ	– Головна робоча група України при Оперативному штабі рейхслайтера Розенберга
ГФП	– GFP, Geheime Feld Polizei, таємна польова поліція
ГШ	– Генеральний штаб
ДАКО	– Державний архів Київської області
ДАК	– Державний архів м. Києва
ЗС	– Збройні сили
КДБ	– Комітет Державної безпеки
КиУР	– Київський укріплений район
КПЛ-А	– Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Архів.
КОВО	– Київський особливий військовий округ
КП(б)У	– Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС	– Комуністична партія Радянського Союзу
МДБ	– Міністерство Державної безпеки
НАНУ	– Національна Академія наук України

---

НБУВ	– Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	– Народний комісаріат державної безпеки
НКО	– Народний комісаріат оборони
НКПКЗ	– Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
ОКВ	– ОКВ, Oberkommando der Wehrmacht, Верховне командування вермахту
ООР	– Одеський оборонний район
ОУН, ОУН-Б, ОУН-М	– Організація українських націоналістів (бандерівців, мельниківців)
ПЗФ	– Південно-Західний фронт
РГВА	– Российский государственный военный архив, Російський державний військовий архів, Москва
РККА	– Рабочее-крестьянская Красная армия, Робітничо-селянська Червона армія
РКУ	– Reichskommissariat Ukraine, Рейхскомісаріат України
РСДРП	– Російська соціал-демократична робітничка партія
РСХА	– RSNA, Reichssicherheitshauptamt, Головне імперське управління безпеки
РЦХІДНІ	– Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории, Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії
СБУ	– Служба безпеки України
СД	– SD, Sicherheitsdienst, служба безпеки рейхсфюрера СС
СС	– Schutz Staffel, охоронні загоони Німецької націонал-соціалістської робітничої партії
ТОС	– техніка особливої секретності
УГА	– Українська Галицька армія
УНКВС	– Управління Народного Комісаріату внутрішніх справ
УНР	– Українська Народна республіка
ЦАМО РФ	– Центральный архив Министерства обороны РФ, г. Подольск
ЦДАВО України	– Центральный Державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	– Центральный Державний архів громадських об'єднань України
ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного	– Центральный державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного
ЦДІАК України	– Центральный Державний історичний архів України, м. Київ
ЦК	– Центральный комітет



## ЗМІСТ

Слово Генерального директора М.Е. Громової.....	3
Замість вступу.....	5
1. Джерела .....	7
2. “Криза жанру” .....	25
3. Тенденції .....	33
4. “До лаври нікого не впускали” .....	39
5. “...мені повідомив про це п’яний енкаведист” .....	47
6. Сентиментальний чекіст як спадкоємець ридаючого більшовика.....	54
7. Вбивство Миколи Чорногубова.....	64
8. “Міни у вас в голові!” .....	73
9. “Лавра згоріла вщент” .....	85
10. “Німецьке “комюніке” .....	95
11. “Промах з Успенкой”: “зізнання Спановського” .....	107
12. Звідки беруться українські Хлестакови.....	122
13. “Промах з Успенкой” 2: “свідчення Лутіна” .....	137
14. “Завдання виконали успішно”: Михайло Татарський.....	149
15. Sui prodest: радянський слід .....	161
16. Радянські диверсанти та німецькі мінзухабтяйлонги.....	171
17. Радіоміна: pro et contra.....	193
18. Пастка для монсеньйора Тісо .....	204
19. Приховування правди.....	217
20. Знімки Айхведе: тінь минулого.....	228
21. “Scharnhorst brücke” .....	238
22. Sui prodest: німецький слід .....	251
23. Виконавці та співучасники .....	259
24. Мотиви .....	270
Вибрана бібліографія	
Джерела	
Архівні документи .....	285
Кіно- та відео матеріали .....	286
Періодична преса	
Публікації в окупаційних газетах.....	286
Радянські публікації часів Вітчизняної війни та найближчих повоєнних років про німецькі злочиння у Лаврі.....	295
Воєнні мемуари, спогади.....	296
Література	
Окремі видання	
Публікації в часописах та наукових збірниках .....	302
Публікації в газетах після 1971 р. ....	305
Публікації в інтернет-виданнях.....	307
Додатки	
Архівні джерела та спогади.....	311
Газетні і журнальні публікації	
Публікації періоду Великої Вітчизняної війни.....	325
Післявоєнні публікації .....	345
Іменний покажчик .....	368
Список скорочень .....	373

Наукове видання

*Кабанець Євген Павлович*

**ЗАГИБЕЛЬ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ:**

**МІФИ І ДІЙСНІСТЬ**

Документальне розслідування

Редагування *Г. Ляшко*

Макет, верстка *Л. Єгорової*

Дизайн *Л. Демірської*

Відповідальний за випуск *К. Крайній*

**Наша адреса:**

01015, Україна

м. Київ, вул. Івана Мазепи, 21, корп. 8

тел. (044) 280-46-48

E-mail: [layra@adsl.com.ua](mailto:layra@adsl.com.ua)

Підписано до друку 05.08.2011. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 21,9. Наклад 1000 пр. Зам. 091.

Віддруковано ДП "НВЦ "Пріоритети"

01014, м. Київ, вул. Командарма Каменева, 8, корп. 6

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників

і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 3862 від 18.08.2010



Київ - 2011